

152. évfolyam (2018) | 4. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
152. évfolyam 2018. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Vojtech Dangel (Szlovákia), Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Stanisław A. Sroka (Lengyelország), Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kármán Gábor</i> : II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei.....	717
<i>H. Németh István</i> : Állam és városok – A szakszerűsödés felé vezető első lépések a városi igazgatásban, 1670–1733.....	771
<i>Fejérdy András</i> : Bánáss László veszprémi püspök az egyház és állam közötti megegyezésért (1944–1949)	809
<i>Tóth Ágnes</i> : Közösségi igények és politikai elvárások között. A Német Szövetség tevékenysége (1955–1970)	841

KÖZLEMÉNYEK

<i>G. Etényi Nóra</i> : Metszetek és rölapok a visszafoglaló háborúról Eberhard Gockel ulmi orvos kéziratok krónikájában	869
<i>Tamási Zsolt</i> : Az 1869-es erdélyi római katolikus papi gyűlés.....	885

IN MEMORIAM

Makk Ferenc (1940–2018) (<i>Almási Tibor</i>)	907
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Demeter Gábor</i> : A Balkán és az Oszmán Birodalom I–II–III. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig (<i>Bíró László</i>)	911
<i>József Pap</i> : Parliamentary Representatives and Parliamentary Representation in Hungary (1848–1918) (<i>Székelly Tamás</i>)	914
<i>Tamás Ágnes</i> : Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig (<i>Romsics Gergely</i>)	917

<i>Papp Barbara – Sipos Balázs: Modern, diplomás nő a Horthy-korban</i> <i>(Bartha Eszter)</i>	921
<i>Attila Pók: Remembering and Forgetting Communism in Hungary.</i> <i>Studies on Collective Memory and Memory Politics in Context</i> <i>(Csepeli György)</i>	924
<i>Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe (Bartha Ákos)</i>	927
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	931

Kármán Gábor

II. GUSZTÁV ADOLF ÉS ERDÉLY FEJEDELMEI

Vannak pillanatok, amelyekben úgy tűnik, az elejétől fogva minden kudarcra volt ítélve. Hasonló következett be 1633 szeptemberében is, amikor a már évek óta folyó svéd–erdélyi egyeztetések összes fontosabb résztvevője eljutott addig, hogy kifejtse lesújtó véleményét tárgyalópartnereiről. Kőrössy István, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem portai követe arról számolt be, hogy a svéd követ, Paul „Strasburgh, az áruló” a következő héten távozik majd Konstantinápolyból. Az általa alkalmazott minősítés a fejedelem sorozatos vádjait visszhangozta a svéd diplomatával szemben.¹ Maga Strassburg ugyanakkor arról írt kancellárjának, hogy a fejedelem – szeszélyétől és az iránta érzett heves gyűlöletétől vezéreltetve – milyen cudarul bánt vele, a tárgyalások pedig annak rosszindulata és állhatatlansága miatt vallottak kudarcot. Az egyeztetések folyamatát évek óta élénk figyelemmel követő holland portai követ, Cornelis Haga az erdélyiek kapcsán már ekkor is a hegyek vajúdasáról beszélt (érzékeltetvén, hogy nevetséges kisegér születése várható), és valamivel később aztán hangot adott azon meggyőződésének is, hogy nemsokára kétségkívül látni fogják a „Comedia Racocciana” katasztrófáját.²

Az idáig vezető út fontosabb lépései nem ismeretlenek: a diplomáciai források gyűjtését már a 19. században követték az azok feldolgozására tett kísérletek, és ezek egyes részletek kidolgozása terén komoly sikereket is elértek.³ A Svéd Királyság és az Erdélyi Fejedelemség közötti kapcsolatok kialakulásának ténye

¹ Kőrössy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. szept. 21.). Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 151. Vö. például a fejedelem neki szóló levelének érvelésével (Gyulafehérvár, 1633. szept. 5.) Uo. 127–130.

² Paul Strassburg levele Axel Oxenstiernának (Konstantinápoly, 1633. szept. 8/18.). Riksarkivet, Stockholm (a továbbiakban: RA) Oxenstiernasamlingen E 735.; Cornelis Haga levelei Ludwig Camerariusnak (Konstantinápoly, 1633. szept. 3., illetve nov. 13.). Bayerische Staatsbibliothek, München (a továbbiakban: BSB) Clm 10369. nr. 316, 318.

³ Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. Bp. 1882.; *Uő.*: I. Rákóczi György első összeköttetései a svédekkel. Bp. 1883.; *Uő.*: I. Rákóczi György 1593–1648. Bp. 1893. 216–248. A 19. század végén a svéd Carl Wibling is megírta – saját oldalával szemben – erősen elfogult verzióját, lásd *Carl Wibling*: Sveriges förhållande till Siebenbürgen 1623–1648. Lund 1890. 1–57. Az utóbbi években, egyes forráscsoportok feldolgozásával Nagy Gábor gazdagította a svéd–erdélyi diplomáciai kapcsolatra vonatkozó tudásunkat. Lásd Nagy Gábor: Adalékok Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez. In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. Szerk. Bessenyei György et al. Miskolc 2008. 373–392.; *Uő.*: „Med Betlehenn Gabor är nu väl att correspondera”. Svéd diplomáciai források a fejedelemtől 1625–1626-ban. In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. Papp Klára – Balogh Judit. Debrecen 2013. 117–135.

beépült a szintézisekbe is, történetének teljességre törekvő értelmezésére azonban nem került sor. Ebben a tanulmányban erre teszek kísérletet számos új forrás bevonásával, kiemelt figyelmet fordítva nemcsak annak tisztázására, mi volt a realitása a tárgyalások során felmerülő ötleteknek, de arra is, min alapultak mindezek: milyen információkkal rendelkezett egymásról a két fél, amelyek döntéshozói ritkán tartózkodtak egymáshoz közelebb ezer kilométernél. Noha indokolt lenne a harmincéves háború alatt zajló erdélyi–svéd tárgyalásokat egyetlen – igaz, többször megszakadó – folyamatnak tekinteni, terjedelmi okok miatt vizsgálatomat ezúttal a II. Gusztáv Adolf idején megindult tárgyalások megakadásával, a fent jelzett válságos időszakokkal zárom.

Kezdetek

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1621 szeptemberében, a morva határról vette fel először a kapcsolatot II. Gusztáv Adolf svéd királlyal, ám leveléről csak azt tudjuk, hogy létezett, konkrét tartalmát nem ismerjük.⁴ Annyi bizonyos, hogy hosszas levelezés ekkor nem alakult ki a két uralkodó között, mert amikor évekkel ezután ez megtörtént, egyetlen utalást sem tettek a korábbi kapcsolatra.⁵ Tulajdonképpen ezen nem is lehet csodálkozni: Gusztáv Adolfnak és Bethlen Gábornak ekkor még vajmi kevés oka volt arra, hogy intenzíven keressék a kapcsolatot egymással. Az erdélyi fejedelem éppen azon volt, hogy befejezhesse immáron szövetségesei nélkül vívott háborúját II. Ferdinánd magyar királlyal, és noha néhány év múlva újra fegyvert fogott, ehhez egyelőre a svéd király pártfogására nem számíthatott. II. Gusztáv Adolf ugyanis nem sokkal Bethlen levelének megírása előtt szállt partra Livóniában, és megkezdte Riga (nemsokára sikerrel záruló) ostromát, erőit tehát ekkor – és az évtized túlnyomó részében – a lengyelországi háborúskodás kötötte le.⁶

⁴ *Per Sondén*: Förteckning öfver bref till Gustav II Adolf i Riksarkivet. Meddelanden från Svenska Riksarkivet 4. (1891–1896) 59. Ez a jegyzék jelez egy „in castris ad oppidum Stenitz” dátumú Bethlen-levelet a „Registratur aller Schreiben” elnevezésű levéltári egységben, amely (a többi adat szerint) az 1621-es bejövő levelezés regisztratúrája lehetett, ám a Riksarkivet munkatársainak tájékoztatása szerint ma már nem található meg gyűjteményükben. A keltezés helyét a morvaországi Strážnicében azonosíthatjuk, Bethlen Gábor két 1621. szeptember 30-án írott levele is innen származik. Lásd *Szilágyi Sándor*: Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 között. Történelmi Tár [9.] (1886) 50–52.

⁵ Sőt, Axel Oxenstierna később azt állította, uralkodója sosem állt összeköttetésben korábban az erdélyi fejedelemmel, lásd levelét Siegmund von Götzennek (Jönköping, 1625. jan. 20[/30]). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förra afdelningen, III. bandet. Bref 1625–1627. Red. Samuel Clason. Stockholm 1900. (a továbbiakban: AOB I/3.) 8. Az eredetileg a julián naptárt használó források dátumában a gregorián datálást kapcsos zárójelben adom meg.

⁶ *Michael Roberts*: Gustavus Adolphus. A History of Sweden, 1611–1632. I. London–New York 1953. 201–216.; *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 251–311.

Még ha beavatkozásra nem is volt kész, a svéd király mindenesetre már az 1620-as évek első felében is nagy érdeklődéssel követte a Német-római Birodalom területén kialakult válság fejleményeit, és ennek megfelelően természetesen Bethlen Gábor neve sem volt ismeretlen számára. Az első olyan – a király nevében íródott – dokumentumok, amelyek hivatkoznak az erdélyi fejedelemre, 1623-ból származnak: ezekben II. Gusztáv Adolf arra utal, hogy Bethlent minden kétséget kizáróan könnyen újra tárgyalásra lehetne bírni, mármint korábbi szövetségese, a cseh királyi trónt és pfalzi választófejedelmi rangját is elvesztő Frigyes palotagróf megsegítése végett.⁷ Reményei alighanem azokon a híreken alapultak, amelyeket a megelőző években hágai követétől kapott, hiszen Jan Rutgers leveleiben az erdélyi fejedelemmel kapcsolatban számos bizakodó megjegyzés szerepelt.⁸ II. Gusztáv Adolf maga is egyre nagyobb súlyt fektetett a hágai száműzetésben élő választófejedelem támogatására: kapcsolatuk szorosabbra fűződését jelzi, hogy Rutgers – nyilván a pfalzi diplomácia tájékoztatása alapján – 1624 tavaszán már részletes beszámolót küldhetett arról, mit ajánlott Frigyesnek Bethlen Gábor követe.⁹ Nagyjából ezzel egy időben azonban a svéd politikai döntéshozók levelezésében egy másik szólam is megjelent. Axel Oxenstierna kancellár a pfalzi választófejedelemség támogatására alakuló összefogással kapcsolatos eszmefuttatásai között ejtette el a megjegyzést, amely szerint noha Bethlen Gábor készül valamire, félő, hogy ha felismeri, hogy a német területeken a császár ellen senki sem lép fel, maga is inkább a megbékélést választja.¹⁰ A következő éveket ugyanennek a két szólamnak – az erdélyi fejedelmekkel szemben táplált reménynek, illetve az irántuk érzett bizalmatlanságnak – a váltakozása jellemzi majd.

1624-ben ezen kívül két másik fontos fejlemény is bekövetkezett, amelyek hosszabb ideig alapvető jelentőségűek maradtak a svéd–erdélyi viszony alakulása szempontjából. Az egyik az eddig is meghatározó, a pfalzi emigrációhoz kapcsolódó keretből adódott: ebben az évben tűnt fel Ludwig Camerarius a svéd

⁷ II. Gusztáv Adolf instrukciói Jan Rutgersnek (Gripsholm, 1623. szept. 7/[17].), illetve Gustav Hornnak (Gripsholm, 1623. szept. 30./okt. 10.). Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser 1621–1630. Utg. Magnus Gottfrid Schybergson. Helsingfors 1881. 45. Mindkét instrukció a holland rendekkel való tárgyalások során előadandókat határozta meg.

⁸ Jan Rutgers levelei Axel Oxenstiernának (Hága, 1621. nov. 17., illetve 1622. máj. 3.). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling. Senare afdelningen, XIII. bandet. Brev från Jacob Spens och Jan Rutgers. Red. Arne Jönsson. Stockholm 2007. (a továbbiakban: AOB II/13.) 392., 439.

⁹ Jan Rutgers levele Axel Oxenstiernának (Hága, 1624. márc. 6.). AOB II/13. 469. A követ Jan Adam Čejkovský z Víckova volt, lásd *Kármán Gábor*: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Bp. 2013. 154. Bethlen Gábor és a pfalzi emigráció diplomáciai kapcsolatainak részletes elemzését a közeljövőben tervezem.

¹⁰ Axel Oxenstierna levele János Kázmér pfalz-zweibrückeni grófnak (Stockholm, 1624. ápr. 16/[26].). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling. Förre afdelningen, II. bandet. Bref 1606–1624. Red. Carl Gustaf Styffe. Stockholm 1896. 609–610.

diplomácia horizontján. Frigyes egyik legfontosabb tanácsadója ekkor kezdte el hosszas levelekben ismertetni Axel Oxenstiernával az európai politika (nyilván ura szempontjából) legfontosabb fejleményeit, hogy aztán számos tanáccsal próbálja II. Gusztáv Adolfot a megfelelő irányba terelgetni. Amellett, hogy a svéd kancellár ezentúl első kézből értesült Bethlen Gábor összes Hágában megfordult követségéről, a hatalmas kapcsolatrendszer mozgató jogtudós-diplomata bécsi és velencei informátorai révén viszonylag sűrűn tudott meglepően megbízható háttérinformációkat szolgáltatni az erdélyi fejedelem tevékenységéről.¹¹ Camerarius 1625 tavaszán örömmel figyelhette, hogy ura megsegítésére komoly nemzetközi összefogás kezd kialakulni (ebből lett az év végére – a résztvevők létszámának jelentős megcsappanása után – az angol–dán–holland hágai szövetség), és úgy látta, érdemes stratégiai tanácsokkal motiválni levelezőpartnereit: Axel Oxenstiernát ebben az időszakban jóformán hetente emlékeztette leveleiben arra, milyen jó lenne, ha II. Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor Sziléziában egyesíthetnék seregeiket.¹² A svéd kancellár egyetlen ismert, ezzel kapcsolatos reakciója ugyanakkor már előre jelezte a következő évek erdélyiekkel folytatott kommunikációjának legfőbb ellentmondását: ahelyett, hogy a Német-római Birodalomban tervezett együttműködésre reflektált volna, Oxenstierna arról elmélkedett, mennyire kedvező lenne, ha Bethlent meg lehetne győzni arról, hogy megtámadja Lengyelországot.¹³

A másik, hosszabb távon meghatározónak bizonyuló fejlemény a svéd–erdélyi kapcsolat szempontjából 1624 őszén Bethlen Gábor első lépése volt arra, hogy előkészítse Brandenburgi Katalinnal kötendő házasságát. Miközben újra és újra felvetette a császári udvarban, hogy szívesen venne nőül egy Habsburg főhercegnőt, az erdélyi fejedelem 1624-ben egy kurlandi származású tisztje, a meglehetősen kalandos életű Volmar Farensbach (illetve annak húga, Magdalena)

¹¹ Bethlen Gábor Hágába érkezett követeiről lásd Camerarius leveleit Axel Oxenstiernának (Hága, 1625. márc. 17/27., 1625. máj. 6/16., 1625. aug. 19/29.). *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser* i. m. 175., 219., 285. 1625 végén aztán Camerarius személyesen is tájékoztathatta II. Gusztáv Adolfot Bethlennek az urához érkező követeiről, lásd Pfalzi Frigyes instrukcióját (Hága, 1625. dec. 9/[19].) *Friedrich Karl von Moser*: Fortsetzung der Schreiben und Staatsschriften von König Gustav Adolph in Schweden und dem Reichs-Canzler Axel Oxenstiern. *Patriotisches Archiv für Deutschland* 6. (1787) 75–76. A diplomata svéd kapcsolatairól általában lásd *Friedrich Hermann Schubert*: Ludwig Camerarius 1573–1651. Eine Biographie. Kallmünz 1955. 242–265. A Bethlen Gáborral kapcsolatos tudósításairól lásd Nagy G.: „Med Betlehenn” i. m. 131–135.

¹² Ludwig Camerarius levelei Axel Oxenstiernának (Hága, 1625. márc. 18/28., ápr. 4., ápr. 1/11., máj. 9.). *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser* i. m. 182., 185., 189., 215.

¹³ Axel Oxenstierna levele Ludwig Camerariusnak (Stockholm, 1625. ápr. 16/[26].). Lásd *Friedrich Karl von Moser*: Sammlung ungedruckten Briefwechsels und Staatsschriften des um Deutsche Freiheit und Vaterland unsterblich verdienten König Gustav Adolphs in Schweden und seines großen Ministers, des Reichs-Canzlers Axel Oxenstierns von den Jahren 1623. bis 1628. Aus den Originalien und Schwedischen Reichs-Canzler-Abschriften. *Patriotisches Archiv für Deutschland* 5. (1786) 176.

közvetítésével a Hohenzollerneknek is elkezdett tapogatózni, lennének-e esélyei György Vilmos választófejedelem húga kezének elnyerésére.¹⁴ Mivel a választófejedelem másik húga, Mária Eleonóra, II. Gusztáv Adolf felesége volt, célszerűnek tűnt, hogy Bethlen Gábor összekösse az esetlegesen politikai hasznot ígérő kapcsolatkeresést a frigy előkészítésével. Lovassági kapitánya és a következő időszakban legaktívabb diplomatája, a Rajna-vidékről származó Matthias Quadt 1624 őszén így azt az instrukciót kapta, hogy keresse fel a svéd királyt. Amellett, hogy biztosítania kellett őt Bethlen Gábor nagyrabecsüléséről a protestánsok védelmét szolgáló cselekedetei miatt (illetve közbenjárást kellett kérnie Farensbach ügyeiben), a brandenburgi házassággal kapcsolatos véleményét is meg kellett tudakolnia.¹⁵ Quadtnak útközben, Toruńban kellett volna felkeresnie Magdalena Farensbachot, hogy értesüljön a Hohenzollern családnál addig elért eredményekről – ide azonban már nem jutott el. Szeptemberben, a mazóviai Gąbin városában ugyanis a kereskedőnek álcázott követet elfogták a lengyel király emberei, György Vilmosnak pedig nem kis fáradságába került, hogy meggyőzze a felháborodott III. Zsigmondot: nem áll szándékában hűgát az erdélyi fejedelemnek adni.¹⁶

Matthias Quadt elfogásáról Axel Oxenstierna novemberben értesült, és 1625 januárjában Brandenburgból sikerült Bethlen instrukciójának másolatát is beszereznie. A kancellár szemlátomást meglehetősen jó ötletnek tartotta, hogy dinasztikus kapcsolat jöjjön létre uralkodója és az erdélyi fejedelem között. Siegmund von Götzen brandenburgi tanácsosnak – aki a választófejedelemség aktív protestáns politikai szerepvállalását szorgalmazó csoport tagja és a svédek állandó levelezőpartnere volt – két levélben is kifejtette, hogy az erdélyi fejedelem hasznos szövetséges lehetne, kiemelve azt is, hogy nemcsak saját erőből tud nem elhanyagolható sereget kiállítani, hanem a török támogatását is élvezi. Oxenstierna jelezte: számos helyről hallott jót a fejedelem személyéről, aki okos és óvatos ember hírében áll. A svéd külpolitika prioritásait jelzi, hogy a kancellár ebben az esetben is elsősorban azzal foglalkozott, milyen

¹⁴ A Habsburg házassági tervről lásd *Frankl [Fraknoi] Vilmos*: Pázmány Péter és kora II. (1622–1631). Pest 1869. 107–115.; *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Bp. 1898. 368–369. A brandenburgi házasság előkészítésének első fázisáról lásd *Kármán Gábor*: Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. Aetas 30. (2015) 3. sz. 10–11.

¹⁵ A Quadtnak adott instrukció csak egy meglehetősen rossz másolatban maradt fenn (Gyulafehérvár, 1625. [a hónap hiányzik] 7.): Archiwum Głównie Akt Dawnych (Varsó) Metryka Koronna Libri Legationum vol. 29. p. 329–332. A követ életrajzána összefoglalását lásd *Kármán G.*: Külföldi diplomaták i. m. 154–158.

¹⁶ A követ elfogásának dokumentációját lásd *Kármán G.*: Külföldi diplomaták i. m. 145.; *Uő*: Egy diplomáciai zsákutca i. m. 11.

hasznos lenne Bethlen mozgósítása a lengyel királlyal szemben.¹⁷ Ugyanígy lengyel kontextusban számított az erdélyi fejedelem segítségére II. Gusztáv Adolf: a Götzen 1625 májusi, stockholmi követségére adott hivatalos válasz azt tükrözi, hogy Bethlen Gábor a svéd diplomácia számára ebben a pillanatban csak mint a III. Zsigmond elleni hadviselés lehetséges partnere tűnt érdekesnek.¹⁸

Ez a hozzáállás aligha tetszhetett a brandenburgi politikai elit protestáns frakciónak – hogy a nagyhatalmú katolikus tanácsosról, Adam von Schwarzenberggről már ne is szóljunk –, hiszen György Vilmosnak, aki porosz herceggént személyében a lengyel király vazallusa volt, meglehetősen kellemetlenséget okozott minden olyan helyzet, amelyben konfliktusba kellett keverednie III. Zsigmonddal.¹⁹ A svéd adminisztrációnak azonban nem feltétlenül volt szüksége Brandenburg jóváhagyására ahhoz, hogy saját céljaira próbálja felhasználni Katalin és Bethlen Gábor házasságkötését. Oxenstierna már 1625 januárjában jelezte: számít arra, hogy kommunikációjuk Erdéllyel a választófejedelemségen keresztül fog beindulni. Amikor pedig II. Gusztáv Adolfhoz 1625 végén eljutott Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házassági megállapodásának híre, megírta kancellárjának: „most már lehet levelezni Bethlen Gáborral, hiszen sógorok vagyunk”.²⁰ És valóban: a svéd királynak az ürügyet az első kapcsolatfelvétellel az 1626. márciusi kassai menyező adta.

¹⁷ Axel Oxenstierna levelei Siegmund von Götzennek (mindkettő Jönköping, 1625. jan. 20[/30]. dátummal). AOB I/3. 6., 8–9. Quadtr elfogásának híre Oxenstierna leveleiben először a János Kázmér pfalz-zweibrückeni grófnak írott levélben tűnik fel (Vadstena, 1624. nov. 13[/23]). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förre afdelningen, II. bandet. Bref 1606–1624. Red. Carl Gustaf Styffe. Stockholm 1896. 767. Lásd még Nagy, G.: „Med Betlehenn” i. m. 126–127.; *Daniel Riches*: Protestant Cosmopolitanism and Diplomatic Culture. Brandenburg–Swedish Relations in the Seventeenth Century. Leiden 2013. 92–93.

¹⁸ II. Gusztáv Adolf rezolúciója Siegmund von Götzen követségére (Stockholm, 1625. máj. 10[/20].). AOB I/3. 95. A hivatalos válasz fogalmazványát Axel Oxenstierna írta, de tartalmát nyilván a király is jóváhagyta.

¹⁹ Erre jó példát szolgáltatnak az erdélyi házassággal kapcsolatos bonyodalmak a lengyel udvarban. Lásd *Kármán G.*: Egy diplomáciai zsákutca i. m. 17–22.

²⁰ II. Gusztáv Adolf levele Axel Oxenstiernának (Bersohn, 1625. dec. 19[/29].). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Senare afdelningen, I. bandet. K. Gustaf II Adolfs bref och instruktioner. Red. Per Söndén. Stockholm 1888. (a továbbiakban: AOB II/1.) 295. Oxenstierna megállapítását lásd a 17. jegyzetben idézett levélben (AOB I/3. 8–9.). Brandenburg jelentőségét az Erdéllyel folytatott kommunikáció szempontjából kiemeli *Riches, D.*: Protestant Cosmopolitanism i. m. 94–95.

Az első követség

II. Gusztáv Adolf instrukcióit Bethlenhez küldött titkára, Philip Sadler számára 1626 februárjában, az észtországi Revalban (Tallinn) állították össze.²¹ Az előírások szerint a követnek még oda kellett volna érnie a Berlinben rendezett szimbolikus esküvő végére, és a menyasszonyt Magyarországra vivő menethez csatlakozva kellett volna elérnie az erdélyi fejedelemhez. Mivel Brandenburgi Katalin és kísérete már január 27-én elindult Kassa felé, Sadlernek esélye sem volt ilyen incognito használatára – mindazonáltal György Vilmostól kapott útlevelet, így nagyobb viszontagságok nélkül elérhette Erdélyt: Bethlen Gáborral a kassai esküvő után csaknem két hónappal, április 29-én, Székelyudvarhelyen sikerült találkoznia.²² A következő napokban lezajló két tárgyaláson mindkét fél részletesen bemutatta elképzeléseit. Az eddigiek ismeretében nem meglepő, hogy II. Gusztáv Adolf követe az erdélyi fejedelmet Lengyelország megtámadására akarta rábírní. Érvelésében arra helyezte a hangsúlyt, hogy a Rzeczpospolita, mint a Katolikus Liga támogatója milyen veszélyt jelent a protestánsokra, köztük a magyarországiakra és erdélyiekre, és megpróbálta meggyőzni a fejedelmet, hogy közös háborújuk gyors eredményekkel járhatna. Bethlen Gábor a maga részéről kétségeit fejezte ki az utóbbival kapcsolatban, felhívva a figyelmet a II. Gusztáv Adolf által megtámadni kívánt poroszországi városok és kikötők erődítményeire, amelyek lassítani fogják a svéd előrenyomulást, miközben a gyorsan mozgó lengyel csapatok folyamatosan veszélyeztetnék a fejedelem utánpótlását. Általában véve is népszerűtlennek és indokolatlannak tartotta volna a hagyományos lengyel–magyar jó viszony megbontását az általa jelentéktelennek és nagybetegnek tartott III. Zsigmond miatt.²³

²¹ Az utazással kapcsolatos technikai kérdéseket, a tárgyalás elképzelt kereteit, illetve az alkalmazandó érvelést három külön feljegyzés tartalmazza, dátum azonban egyiken sincsen, a keletkezés helyét is csak az első tünteti fel, RA Diplomatica Turcica bihang Transylvanica (a továbbiakban: RA Transylvanica) vol. 1. nr. 2., nr. 3., illetve nr. 1. A legutóbbi megjelent nyomtatásban is, lásd Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling. Förre afdelningen, I. bandet. Historiska och politiska skrifter. Red. Carl Gustaf Styffe. Stockholm 1888. 525–528. Hasonlóképpen nincs dátum II. Gusztáv Adolf Bethlen Gábornak szóló levelén sem, RA Transylvanica vol. 1. nr. 5.

²² Philip Sadler jelentését (Frankfurt an der Oder, 1626. máj. 31. [jún. 10.]) lásd Nagy G.: Adalékok i. m. 383. A követség menetét a jelentés alapján részletesen ismerteti ugyanő, 376–380. Nagy Gábor a jelentés keltezésében olvasható „Frankfurti”-t Frankfurt am Mainnal azonosítja, ám sokkal valószínűbb, hogy a királyához igyekező Sadler nem nyugat, hanem észak felé indult, és megbetegedvén a brandenburgi fennhatóság alatt álló Frankfurt an der Oderből foglalta össze küldetését. A berlini és kassai esküvők kronológiáját lásd Kármán G.: Egy diplomáciai zsákutca i. m. 14–16.

²³ A svéd érvelésről lásd a 21. jegyzetben idézett instrukciót (RA Transylvanica vol. 1. nr. 1.), illetve Sadler jelentését (22. jegyz.) Nagy G.: Adalékok i. m. 384–385. Bethlen Gábor reakciójáról lásd uo. 384., illetve a fejedelem deklarációját Sadler ajánlatára Szilágyi Sándor: A „Collectio Camerariana”-ból. Történelmi Tár [6.] (1883) 244–250.

Bethlen Gábor vonakodásán nem csodálkozhatunk, hiszen éppen néhány nappal a svéd követtel folytatott tárgyalások előtt állított ki egy megbízólevelet Matthias Quadtnak a fejedelemnek a hágai szövetségbe való felvételével kapcsolatos tárgyalásokra.²⁴ Az angol és dán király, valamint a németalföldi Egyesült Tartományok között 1625. december 9-én létrejött liga alapító okmánya tartalmazta a kitételt, hogy újabb hatalmak is csatlakozhatnak a Habsburg-ellenes összefogáshoz, név szerint említve Svédország királyát és Erdély fejedelmét.²⁵ A Sadlernek adott válaszban Bethlen számos alkalommal utalt arra, mennyire visszavethetné a közös ügyet (értsd: a németországit) egy másik háború megindítása. A fejedelem nagyívű koncepciót vázolt fel, amely szerint a svéd királynak Pomerániában, illetve Brandenburgban kellene partra szállnia, és Sziléziában egyesítenie csapatait Bethlenével, valamint a közben nyugat felől megérkező protestáns *condottiere*, Ernst Peter von Mansfeld csapataival. Eközben a cseh tartományok fellázadnának a Habsburg elnyomás ellen és a szászok csatlakozására is lehetne számítani. Lengyel inváziótól nem kellene tartani – így Bethlen –, mert a Rzeczpospolita hadai nem harcolnak határaikon kívül; de amúgy is rá lehetne beszélni a tatár kánt Podólia megtámadására, ami elvonná a Nemesi Köztársaság erejét. Végül Erdély fejedelme kijátszotta utolsó nagy ütőkártyáját is, az oszmán segítséget, amelyet a harmincéves háború kezdete óta oly sokszor láttak tőle potenciális szövetségesei. A nagyobb hatás elérése végett nemcsak a Gusztáv Adolf számára írott deklarációban ismertette a budai beglerbég lehetséges hozzájárulásait a közös üggyhöz, de még Sadler otléte alatt fogadta annak küldöttét is, Muharrem szolnoki béget, és a svéd követnek elmagyarázta, melyik pasát milyen irányból indítandó támadásra biztatta.²⁶ Ehhez a nagyszabású, Szilézia után Ausztria, Csehország, majd Bajorország lerohanását is kilátásba helyező elképzeléshez képest II. Gusztáv Adolf követének a hágai szövetség céljaival kapcsolatos érvelése, amely szerint a Habsburgok legfontosabb szövetségének, a Lengyel–Litván Uniónak a kikapcsolása tulajdonképpen a németországi válság megoldásához is hozzájárul, meglehetősen erőtlennek hat.

Bethlen Gábor 1626. május 23-án állította ki deklarációját Philip Sadler követtségére, amely júliusra jutott el a svéd királyhoz, meglehetősen kalandos körülmények között. Quadtnak 1624-es követtségének lengyelországi foglyul ejtése

²⁴ Bethlen Gábor *plenipotentia*ja Matthias Quadtnak (Brassó, 1626. ápr. 18.). Lásd *Fraknoi Vilmos*: Bethlen Gábor és IV. Keresztély dán király (1625–1628). Közlemények a koppenhágai kir. levéltárból. Történelmi Tár [4.] (1881) 111.

²⁵ *Szilágyi Sándor*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. (Értekezések a történeti tudományok köréből, II/8.) Bp. 1873. 83.

²⁶ Sadler jelentését (22. jegyz.) lásd *Nagy G.*: Adalékok i. m. 386. A török kártya kijátszásáról Bethlen protestáns diplomáciájában lásd *Almási Gábor*: Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában. In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 311–366.

tradíciót teremtett: a svéd–erdélyi érintkezést folyamatos balszerencse sújtotta a továbbiakban is. Sadler hazafelé megbetegedett és ahelyett, hogy személyesen számolhatott volna be II. Gusztáv Adolfnak, június elején Frankfurt an der Oderből küldött királyának hosszú jelentést. Még szerencse, hogy Bethlen Gábor a veszélyekkel számolva nem rá bízta levelét, hanem Kassáról egy kereskedő boroshordójába rejtve juttatta el a sziléziai Briegbe, ahonnan küldönce vitte tovább. Eredetileg ennek a futárnak az lett volna a feladata, hogy utolérje Sadlert és már biztonságos területen átadja neki a deklarációt. Valószínű, hogy a svéd követ megbetegedése miatt jutott a sziléziai származású heidelbergi alumnusnak, Heinrich Dreilingnek a megtiszteltetés, hogy végül ő adhatta át a fejedelem soraiban II. Gusztáv Adolfnak – hasonló, a körülmények által kikényszerített „követté avanszálásokban” a harmincéves háború erdélyi diplomáciájának története nem szűkölködik.²⁷

II. Gusztáv Adolf Dirschauban, a Visztula partján olvashatta Bethlen Gábor érvelését, ami már önmagában is jelzi, hogy Sadler követségének megindítása óta fontos fejlemények következtek be: a svéd király megkezdte újabb háborúját Lengyelország ellen, partra szállt Poroszországban, és hídfők biztosításával próbált magának minél kedvezőbb pozíciókat szerezni.²⁸ Lépése egyértelművé tette azt is, hogy a hágai szövetség hiába vár csatlakozására, így az erdélyi–svéd katonai együttműködés is a bizonytalan jövőbe tolódik. Ez persze nem akadályozta meg a királyt abban, hogy Dreilinggel egy hosszas iratot küldjön vissza, amelyben elmagyarázza Bethlennek, mennyire téved azzal kapcsolatban, hogy a lengyel háború a közjó (mármint a németországi háború) számára nem szolgál előnyökkel. Argumentációja mindazonáltal különösebben sok új elemet nem tartalmazott, kivéve a György Vilmost III. Zsigmondtól ért legújabb sérelmek felhánytorgatását – értve ez alatt a lengyelek erőteljes tiltakozását Katalin és Bethlen Gábor házassága miatt.²⁹ A király mindenesetre felvetette, hogy ha a fejedelem személyesen nem jöhet is segítségére, 5-6000 magyar lovast küldhetne Szilézián és Brandenburgon keresztül.

²⁷ A deklaráció Sziléziába juttatásának tervéről és Sadler megbetegedéséről lásd a svéd követ jelentését (22. jegyz.) *Nagy G.*: Adalékok i. m. 386. Azt, hogy az iratot Heinrich Dreiling adta át, a II. Gusztáv Adolf által kiállított *recredentialis*-ból tudjuk (Dirschau melletti tábor, 1626. júl. 14/[24].). RA Riksregistraturret (a továbbiakban: RR) vol. 156. fol. 23–25. A fenti értelmezés mellett szól, hogy nem ismerünk Dreiling számára Bethlen Gábor által kiállított megbízólevelet. A sziléziai nemes életrajzi adatainak rövid összefoglalását lásd *Kármán G.*: Külföldi követek i. m. 161–162.

²⁸ *Michael Roberts*: Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611–1632. II. London–New York 1958. 321–332.; *Robert I. Frost*: The Northern Wars 1558–1721. Harlow 2000. 104–107.

²⁹ II. Gusztáv Adolf választát Bethlen Gábor deklarációjára (Dirschau, 1626. júl. 14/24.) lásd *Szilágyi Sándor*: Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez. Történelmi Tár [5.] (1882) 236–239. A lengyel tiltakozásról lásd *Kármán G.*: Egy diplomáciai zsákutca i. m. 21–22.

A svéd–erdélyi kommunikációt sújtó balszerencse Heinrich Dreilinget sem kerülte el: császári fogságba került. Ennek körülményeit nem ismerjük, Camerarius csak annyiról tájékoztatta Axel Oxenstiernát, hogy a sziléziai nemes Mansfeld hadait követve tartott Erdély felé, és Bécsben börtönözték be. Elfogásáról szeptember végén számolt be, szabadon eresztése egy november eleji levélben szerepel.³⁰ Természetesen a nála lévő dokumentumokat a császári adminisztráció is elolvasta – bár kétséges, mennyire volt releváns számukra az információ, hogy a svéd király megpróbálja az éppen ekkor Magyarországon már ellenük háborúzó erdélyi fejedelmet bevonni saját vállalkozásába; ahogy aligha lepett meg bárkit is az, hogy Bethlen nem mutatott erre sok hajlandóságot.³¹ Mindenesetre a követ elfogása, mint a nemzetközi jog nyilvánvaló megsértése (hiszen II. Gusztáv Adolf ekkoriban nem állt háborúban a császárral szemben) jól felhasználható érv volt 1630-ban, amikor a svéd királynak meg kellett indokolnia II. Ferdinánd megtámadását.³²

1626 nyarának elején úgy tűnik, Bethlen Gábor fontosnak tartotta a svéd kapcsolat életben tartását. Nyilvánvalóan uralkodója utasítását követte Matthias Quadt, amikor – a hágai szövetség tagjaival folytatott két egyeztetés között – Berlinből tudósította II. Gusztáv Adolfot Bethlen terveiről, a Mansfelddel és János Ernő szász-weimari herceggel nemsokára megvalósuló csapategyesítésről.³³ A svéd király szívesen egyeztetett volna személyesen is az erdélyi követtel, ám erre nem került sor – Gusztáv Adolf értelmezése szerint azért, mert a brandenburgiak megakadályozták odautazását.³⁴ Ez nem valószínű, legalábbis egy következő erdélyi szolgálatban álló diplomata, Hermann Beckmann számára semmi akadálya nem volt, hogy Berlinből meglátogassa a még mindig Dirschauban táborozó svéd királyt. Egyeztetéseikről nem sok mindent tudunk, II. Gusztáv Adolf ez alkalommal a fejedelemnek küldött levele csak megismétli, hogy várja Bethlen segélyét és gratulál Brandenburgi Katalin fejedelmi utóddá

³⁰ Ludwig Camerarius levelei Axel Oxenstiernának (Hága, 1626. szept. 15/25., okt. 1., okt. 27./nov. 6.). *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser* i. m. 443., 449., 474.

³¹ F. Hofmüller levele Johann Georg Puchnernek (Bécs, 1646. máj. 9.). Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs (a továbbiakban: HHStA), Ungarische Akten: Allgemeine Akten Fasc. 175. fol. 199.

³² Anna Maria Forssberg: Arguments of War. Norm and Information Systems in Sweden and France during the Thirty Years War. In: *Organizing History: Studies in Honour of Jan Glete*. Eds. Anna Maria Forssberg et al. Lund 2011. 151.

³³ Matthias Quadt levele II. Gusztáv Adolfnak (Berlin, 1626. jún. 15/[25]). RA Transylvanica vol. 1. nr. 5.

³⁴ Samuel von Winterfeld jelentése György Vilmosnak (Berlin, 1626. júl. 27./aug. 6.). Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (a továbbiakban: GStA PK) I. Hauptabteilung Rep. 11. Auswärtige Beziehungen: Akten (a továbbiakban: ABA) nr. 9302. fol. 12v. A királlyal tárgyaló Winterfeld mindenesetre állította, hogy nem tud ilyesmiről.

választásához – Beckmann eredeti, brandenburgi küldetése pontosan ennek a hírül adása volt.³⁵

A svéd király érdeklődése még 1626–1627 telén is kitartott: azon kívül, hogy a fejedelemnek is hírül adta lánya, Krisztina születését, még két másik levelet is küldött neki, amelyben beszámolt lengyelországi háborúskodásának fejleményeiről és megismételte, mennyire hasznára válna a magyar lovasság segítsége. A Dreilingnek adott részletes választ kétszer is újraküldte, hogy egészen biztosan eljusson Bethlen Gáborhoz.³⁶ Nem tudjuk, a fejedelem bármelyiket megkapta-e, ugyanis amikor csaknem egy évvel később, 1627 szeptemberében újra felvette a kommunikáció fonalát, csak a Dreiling által hozott írásra hivatkozott. Levelében, amellet, hogy meglehetősen röviden összefoglalta a megelőző év politikai fejleményeit saját szempontjából, továbbra is kizárta a lengyelek elleni hadviselést.³⁷

A Bethlen Gábor külpolitikájával kapcsolatos források tömeges megsemmisülése miatt arról sajnos nehéz bármit is mondani, milyen alaposágú híreket kapott az erdélyi fejedelem a svéd királyról, de az ellenkező irányba a híráramlás meglehetősen jól dokumentálható. Ludwig Camerarius jelentéseinek jó része továbbra is kitért az Erdéllyel kapcsolatos hírekre, bár feltűnő, hogy a Mansfelddel és János Ernővel közös 1626 őszi hadviselésről szinte semmi információja nem volt – ennek megfelelően a hágai szövetségben érdekeltek részéről ezzel kapcsolatban joggal elvárható eufória is elmaradt. Valójában a sok bizonytalan hír után elsőként a háborúskodást lezáró – és Hágában csalódást keltő – békekötésről volt egyértelmű információja.³⁸ Sokkal megbízhatóbb hírekkel szolgálhatott Bethlennek a hágai szerződéshez való csatlakozásával kapcsolatos tárgyalásokról: Quadt hágai, majd londoni tartózkodásáról Axel Oxenstierna részben tőle, részben Pfalzi Frigyes londoni diplomatájától, Johann Joachim Rusdorftól kapott

³⁵ II. Gusztáv Adolf levele Bethlen Gábornak (Dirschau melletti tábor, 1626. aug. 29./szept. 8.)). RA RR vol. 156. fol. 98–99. Ez a követ nevét nem említi, de a következő levelében a svéd király már azt írja, Dreiling mellett Beckmanntól is értesült Bethlen céljairól (Liessau, 1626. okt. 20./30.)). RA RR vol. 156. fol. 193–194. Ugyancsak az azonosítás mellett szól az, hogy szeptember közepén egy adat szerint Beckmann a svéd királytól tért vissza Brandenburgba, lásd Adam von Schwarzenberg levele Friedrich Pruckmann-nak (Jägersburg, 1626. szept. 1./11.)). GStA PK I. HA Rep. 21. Nr. 136 f. vol. IV. fol. 31v–32r.

³⁶ II. Gusztáv Adolf levelei Bethlen Gábornak (Marienburg, 1626. nov. 24./dec. 4.); Stockholm, 1626. dec. 8./[18.]; Stockholm, 1626. dec. 24./[1627. jan. 3.]) RA RR vol. 156. fol. 222–224.; 134–135.; 281–282.

³⁷ Bethlen Gábor levelét II. Gusztáv Adolfnak (Gyulafehérvár, 1627. szept. [nap megjelölése nélkül]) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 240–241.

³⁸ Ludwig Camerarius levele Axel Oxenstiernának (Hága, 1626. dec. 8./18.). *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser* i. m. 500–501. Nem egészen egy hónappal korábban még arról értekezett: még arra is esélyt lát, hogy Bethlen Lengyelországban egyesíti fegyvereit Gusztáv Adolfal; az oszmánok bevonásáról – ami 1626 őszén ténylegesen bekövetkezett – pedig csak annyit írhatott, hogy Bethlennek talán sikerülhet (Hága, 1626. nov. 15/25.). Uo. 486–487. A hadiesemények összefoglalását lásd *Nagy L.*: Bethlen Gábor i. m. 397–424.

kimerítő beszámolókat.³⁹ Ugyanakkor nem minden csatorna működött ilyen jól. Axel Oxenstierna egy 1626. novemberi levelében a Levin von dem Kneesebeck brandenburgi tanácsostól kapott információkra hivatkozva állított teljes valót-lanságokat, Bethlen seregeit Morvaországba, Mansfeldét Bajorországba, az oszmán csapatokat pedig – az egyiptomi vezír (!) vezetése alatt – Bécs határaiba vizionálva.⁴⁰ Ez azt a más forrásokból is egyértelmű, bár igencsak meglepő következtetést támasztja alá, hogy Katalin Erdélybe kerülése ellenére Brandenburg kapcsolata a fejedelemséggel nem lett különösebben szoros.⁴¹

1626 decemberében mindezek mellé újabb Erdéllyel kapcsolatos információforrás tűnt fel a svéd diplomácia horizontján, aki a későbbiekben a tárgyalásokban is kiemelt szerephez jutott: Cornelis Haga, a németalföldi Egyesült Tartományok konstantinápolyi követe. A holland követség 1612-es alapítása óta Haga egyik legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy diplomáciai segítséget nyújtson a Habsburg-ellenes hatalmaknak (ezen belül is elsősorban a protestánsoknak) és előmozdítsa szövetkezésüket. Már korábban is előfordult, hogy Camerarius a konstantinápolyi követ leveleiben olvasottakat továbbította – Haga levelezésben állt Pfalzi Frigyessel, de az is lehet, hogy a holland adminisztráció bepillantást biztosított a száműzött választófejedelem embereinek a nekik írott jelentésekbe.⁴² 1626 augusztusában azonban az ekkorra már svéd szolgálatba állt és hágai rezidensként funkcionáló Camerarius közvetlenül is felvette a kapcsolatot a holland diplomatával, közvetítve neki II. Gusztáv Adolf üdvözlét – ami egy több mint egy évtizeden keresztül folytatódó levelezés nyitányát jelentette.⁴³ Haga pedig, aki rendszeres kapcsolatban állt Bethlen

³⁹ Ludwig Camerarius levelei Oxenstiernának (Hága, 1626. aug. 16/26., illetve dec. 16/26.). Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser i. m. 430–431., 503–505.; Johann Joachim Rusdorf levelei Axel Oxenstiernának (London, 1626. okt. 2/12., dec. 9/19.). *Memoires et negociations secretes de Mr. de Rusdorf conseiller d'etat de S.M. Frederich V. Roi de Boheme, Electeur Palatin, pour servir a l'histoire de la guerre de trente ans. I–II.* Ed. Ernst Wilhelm Cuhn. Leipzig 1789. II. 251–252., 305–307.

⁴⁰ Axel Oxenstierna levele II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1626. nov. 18/[28]). AOB I/3. 407.

⁴¹ Részletes kifejtését lásd *Kármán G.*: Egy diplomáciai zsákutca i. m. 31–34.

⁴² Lásd például Ludwig Camerarius levelét Axel Oxenstiernának (Hága, 1626. jún. 8/18.). Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser i. m. 382. Haga Habsburg-ellenes diplomáciai tevékenységéről az 1620-as években lásd *Alexander H. de Groot*: *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630.* Leiden–Istanbul 1978. 162–181.; *Hans van der Sloot – Ingrid van der Vlis*: *Cornelis Haga 1578–1654. Diplomaat en pionier in Istanbul.* Amsterdam 2012. 137–158. Haga Pfalzi Frigyessel küldött leveleiből – amelyek a kutatás számára gyakorlatilag ismeretlenek – számos fennmaradt, jelenlegi lelőhelyük Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München (a továbbiakban: BHStA) Kasten Blau 122/3c.

⁴³ Cornelis Haga levele Ludwig Camerariusnak (Konstantinápoly, 1626. dec. 12.). BSB Clm 10369. nr. 275. A sors iróniája, hogy az ellenérdekelte hatalmak hamarabb értesültek a kapcsolat felvételéről, mint a svéd adminisztráció, mivel a Stockholmba továbbküldött levelet egy tengeri csata alkalmával elfoglalt svéd hajón megtalálták és nyomtatásban is megjelentették. Ludovici Camerarii I. C. aliorumque epistolae nuper post pugnam maritimam in Suedica navi captae a victore Polono. S. l. 1627.

Gáborral, sokkal részletesebb és megbízhatóbb információkat tudott nyújtani a fejedelem terveiről, mint a svéd diplomácia bármelyik korábbi levelezője – természetesen azzal a hátránnyal, hogy több hónapba telt, amíg a levelek elértek Hollandiába, és onnan még további időbe, amíg Axel Oxenstierna kezébe kerültek.⁴⁴ A megbízható információkat szolgáltató kapcsolatok mellett persze számos olyan csatorna is működött, amelyen a svéd adminisztráció álhíreket kapott Bethlen Gáborról: 1628 tavaszán például Axel Oxenstierna úgy tudta, a fejedelem a Lengyelország ellen induló oszmán csapatok parancsnoka lett, de más svéd tisztségviselőktől is ismerünk olyan levelet, amely jelentősegteljesen közli a hírt, miszerint Erdély ura Konstantinápolyba utazott.⁴⁵ Pedig ekkorra már megérkezett a svéd kancellárhoz a személy, akinek minden korábinál részletesebb információi voltak Bethlen Gáborról: Paul Strassburg.

Paul Strassburg svéd szolgálatba lép

A nürnbergi származású, harmincadik életévében járó, eredetileg katonai pályán mozgó és kapitányi rangot viselő Paul Strassburg 1625 júliusában érkezett meg Erdélybe Pfalzi Frigyes képviselőjében. Útja Londonban indult, ahol a száműzött választófejedelem diplomatája, Johann Joachim Rusdorf látta el jó tanácsokkal, majd – feltehetőleg azután, hogy Hágában Frigyesel is megbeszéléseket folytatott – Velencében a Fehérhegy utáni emigráció újabb fontos figurájával, a korábban Bethlen udvarában tartózkodó Heinrich Matthias von Thurnnal is egyeztetett, mielőtt Spalatón és Belgrádon keresztül a fejedelemségbe utazott.⁴⁶ A következő két évben Strassburg fontos szereplőjévé vált Bethlen Gábor udvarának: nemcsak Pfalzi Frigyes diplomatájaként működött, de a fejedelem bizalmi feladatokkal is ellátta, időnként titkáráként foglalkoztatta – ő fogalmazta például a Philip Sadlernek adott választ. Nem ez volt azonban az egyetlen momentum,

⁴⁴ Camerarius időnként teljes terjedelmükben, időnként csak kivonatban küldte tovább Haga leveleit, lásd például a kötet végén található másolatokat RA Diplomatica Hollandica vol. 7.

⁴⁵ Axel Oxenstierna levele II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1628. ápr. 24. [máj. 4.]). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förre afdelningen, IV. bandet. Bref 1628–1629. Red. Samuel Clason – Herman Brulin. Stockholm 1900. (a továbbiakban: AOB I/4.) 140–141.; Carl Carlsson Gyldenheim levele Axel Oxenstiernának (Danzig, 1628. máj. 10 [20.]). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Senare afdelningen, X. bandet. 1. Carl Carlsson Gyldenhielms bref; 2. Johan Skyttes bref; 3. Pfalzgräfen Johan Casimirs bref, bihang. Red. Per Söndén. Stockholm 1900. 111–112.

⁴⁶ Strassburgnak a kiadott források alapján összeállított életrajzát lásd *Magnus Mörner*: Paul Straßburg, ein Diplomat aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Südost-Forschungen 15. (1956) 327–363. Erdélyi megérkezéséről írt levelét Heinrich Matthias von Thurnnak (Gyulafehérvár, 1625. aug. 25.) lásd *Szilágyi S.*: A „Collectio Camerariana”-ból i. m. 225. Rusdorffal fenntartott kapcsolatára lásd Frigyes angliai követének hozzá írott leveleit. *P. Vásárhelyi Judit*: Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei. Lymbus: Művelődéstörténeti Tár 3. (1991) 152–169.

amelyben összekötetésbe került a svéd diplomáciával: Bethlen Gábor útkeresését részletesen dokumentáló erdélyi jelentését ugyanis Camerarius továbbította Axel Oxenstiernának.⁴⁷

A német diplomata 1627 szeptemberének végén hagyta el Erdélyt és indult útnak észak felé. Október végén már Königsbergben volt, ahová György Vilmos az ismétlődő hadvonulások elől menekülve áthelyezte székhelyét. Itt adta át a választófejedelemnek hűga üzenetét. A poroszországi Pillau kikötőjében még éppen sikerült találkoznia a Svédország felé hajóra szálló II. Gusztáv Adolffal, december elején pedig már Axel Oxenstiernát kereste fel az előző évben a svédek által megszállt és a kancellár állandó tartózkodási helyévé váló Elbingben.⁴⁸ Bethlen Gábortól kapott megbízatásának tartalmáról keveset tudunk, de abból nem úgy tűnik, mintha a fejedelem újra fel akarta volna venni a tárgyalások fonalát. Korábban már említett levelében csak megismételte az előző évben már előadott érveket egy lengyelországi hadjárattal szemben. Hasonlóképpen nem kecsegtettek sok jóval Keresztély Vilmos brandenburgi örgrófnak, Magdeburg adminisztrátorának ugyancsak Strassburg által Poroszországba vitt sorai sem. A Bethlennél a dán király követeként tartózkodó arisztokrata – nem mellesleg Brandenburgi Katalin nagybátyja – szintén csak arról számolhatott be, hogy Erdély fejedelme az előző évben megkötötte a békét, de ez nem akadályozta meg abban az örgróft, hogy II. Gusztáv Adolfot lendületes prózával németországi beavatkozásra sarkallja.⁴⁹

A követküldés egyetlen motivációját nem Bethlennél, hanem Brandenburgi Katalinnál találjuk. Az immáron a Porta által is uralkodói utódnak elismert fejedelemszönyv ugyanis úgy érezte, politikai tanácsra van szüksége az

⁴⁷ Ludwig Camerarius levele Axel Oxenstiernának (Hága, 1625. okt. 20/30.). *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser* i. m. 321. Strassburg titkári szolgálatairól írt levelét Heinrich Matthias von Thurnnak ([1626 nyár]) lásd Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban Mircse János által eszközölt másolatokból. Szerk. Óváry Lipót. Bp. 1886. 209.; Sadler jelentését (22. jegyz.) lásd *Nagy G.: Adalékok* i. m. 385. Bethlentől fizetést is kapott, lásd a fejedelem neki szóló levelét (Székelyudvarhely, 1627. júl. 7.) Uppsala Universitetsbibliotek (a továbbiakban: UUB) 338c fol. 8r.

⁴⁸ György Vilmos levele a kancellárhoz és tanácsosaihoz (Königsberg, 1627. okt. 20/30.), illetve egy másik levelének utószava (Schoeben, 1627. okt. 24./nov. 3.) GStA PK Brandenburgisch-Preussisches Hausarchiv (a továbbiakban: BPH) Rep. 33. W nr. 80. fol. 9r és 28r; Axel Oxenstierna levele Hans Muncknek (Elbing, 1627. nov. 29./dec. 9.). AOB I/3. 715. A választófejedelem Königsbergbe költözéséről lásd *Johannes Heinrich Gebauer: Kurbrandenburg in der Krise des Jahres 1627.* Halle 1896.

⁴⁹ Keresztély Vilmos levele II. Gusztáv Adolfnak (Gyulafehérvár, 1627. szept. 25.). RA Germanica vol. 1208; Bethlen Gábor levelét II. Gusztáv Adolfnak (37. jegyz.) lásd *Szilágyi S.: Oklevelek* i. m. 240–241. A Keresztély Vilmos követségére adott, elutasító hangvételű erdélyi rezolúció kiadását lásd Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Szerk. Gindely Antal. Bp. 1890. 472–473.

erdélyi közéletben elfoglalt pozíciója erősítéséhez.⁵⁰ Nem csodálkozhatunk, ha a svéd államvezetés is erre reflektált: II. Gusztáv Adolf decemberben, immáron Stockholmból azt ajánlotta kancellárjának, hogy Strassburgot bízják meg azzal, legyen svéd rezidens Gyulafehérváron, de egyetlen konkrét feladatként Brandenburgi Katalin segítségét jelölte meg. Ez került be végül a meglepően sok idő elteltével, egy fél évvel később elkészülő megbízólevélbe is.⁵¹ Nem tudjuk, készült-e részletes instrukció, a fennmaradt iratokban a kancellár egyetlen Erdéllyel kapcsolatos témában fejtette ki álláspontját: felvetette Strassburgnak, hogy Bethlen Gábort meg kellene győzni egy közös rézmonopólium kialakításának előnyeiről. Oxenstierna felvázolta a lehetőséget, hogy mivel az európai réztermelés nagy része Svédország és Erdély uralkodóinak kezében van, ha ők összefognának, tetszőleges árat kérhetnének érte. Tervének kifejtésekor a svéd kancellár nem fogta vissza magát, víziója szerint ugyanis a réz ára felülmúlhatná az ezüstét (amelynek piacát a főellenség spanyolok dominálták), a katonaság fizetésére és a kereskedelem bonyolítására is alkalmas fizetőeszköz, sőt akár luxustermék is válhatna belőle.⁵² Az elgondolás nagy karriert futott be a magyar historiográfiában, mint a magyarországi és erdélyi réz hírnevének bizonyítéka. Könnyen előfordulhat azonban az is, hogy Oxenstierna csak Strassburgtól hallott a Bethlen uralma alatti területek értermeléséről, és ez indította meg a gazdasági kérdések iránt mindig is nagy affinitást mutató arisztokrata fantáziáját. A svéd kancellár ekkor már évek óta próbálta a kereskedelem monopolizálásával és a svédországi termelés piacra dobásának visszatartásával feljebb nyomni a réz árát, amely miatt igen érzékenyen reagált minden lehetséges alternatív forrás feltűnésére. Mindenesetre a rézpénzzel kapcsolatos álmodozásában nem nehéz felismerni annak nyomait, mennyi problémát okozott a megelőző években a svéd államvezetés kísérlete annak tényleges bevezetésére.⁵³

⁵⁰ Erre György Vilmos novemberi levelének utószava is tesz utalást (48. jegyz.). GStA PK BPH Rep. 33. W nr. 80. fol. 28r, de Keresztély Vilmos különösen részletesen kifejti (49. jegyz.) Okmánytár i. m. 472–473.

⁵¹ II. Gusztáv Adolf levele Axel Oxenstiernának (Stockholm, 1627. dec. 8./18.). AOB II/1. 374–375.; királyi kinevezés (*Bestallung*) Paul Strassburg részére (Dirschau, 1628. júl. 16./26.). RA RR vol. 161. fol. 162v–163r. Nem tudjuk, Strassburg hol tartózkodott időközben, Axel Oxenstierna áprilisban említi, hogy néhány nappal korábban ismét meglátogatta, ezek szerint nem volt folyamatosan a kancellár mellett. Lásd Oxenstierna levelét II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1628. ápr. 24./máj. 4.). AOB I/4. 137.

⁵² Axel Oxenstierna levelét Paul Strassburgnak (Elbing, 1628. júl. 26./aug. 5.) lásd Szilágyi S.: Oklevelek i. m. 241–242.

⁵³ Roberts, M.: Gustavus Adolphus i. m. II. 95–100.; Nordlund, R.: Krig på avveckling i. m. 37–38. Vö. R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: Bethlen Gábor és Európa i. m. 2013. 64–65.; Gunnar Hering egy merész gondolatértés révén feltételezi, hogy a rézmonopóliummal kapcsolatos elképzelések Bethlen lengyelországi beavatkozásának pénzügyi hátterét biztosították volna, azonban erre a forrásban semmi sem utal, és éppen ebből az időszakból nem is tudunk róla, hogy svéd

Erdélybe való visszaérkezésétől kezdve – ami 1628 szeptemberében történt meg – Paul Strassburg valódi rezidensként szolgált, rendszeres jelentéseket küldött Axel Oxenstiernának a Bethlen Gábor udvarában tapasztalt fejleményekről. Noha Brandenburgi Katalin lelkes hangvételű levélben adott hangot örömének, amiért Strassburg segítségére lesz majd, a levelekben az ő ügye került elő legkevesebb alkalommal: a diplomata csak annyit jelzett, hogy a fejedelemszony érdekében nagy körültekintéssel és ravaszsággal kell eljárni, ami sok időt vesz igénybe.⁵⁴ 1629 februárjában tűnik fel először Strassburg egyik levelében a fordulat, amely a későbbi években számtalanszor visszatér majd, miszerint Katalin ügyét elő fogja segíteni, hacsak a fejedelemszony maga nem lesz akadály a saját boldogságának.⁵⁵

Márpedig Brandenburgi Katalin figyelemre méltó adottsága arra, hogy önön sorsának rontója legyen, csaknem ahhoz vezetett, hogy Paul Strassburgnak bukott diplomataként kelljen elhagynia Erdélyt. 1629 júliusában a fejedelemszony dúlt kedélyű levélben panaszolta fel sógorának, a svéd királynak, hogy diplomatája nem tartja magát az instrukciójához, amely szerint őt kellene támogatnia, helyette ravasz és alávaló módon rossz hírért kelti az ország előtt, és még férje előtt is gyanúba keveri.⁵⁶ A szangvinikus alkatú II. Gusztáv Adolf felháborodottan utasította kancellárját a rezidens visszahívására, de mint később kiderült, Strassburg akkor már több mint egy hónapja úton volt Riga felé. Ráadásul előbb-utóbb befutott Katalin újabb levele is, amelyben töredelmesen elismerte, hogy a diplomata szolgálataival szemben valójában semmilyen kifogása nem lehetett, csak a svéd király másik követe, Volmar Farensbach tévesztette meg álnok módon.⁵⁷ Így semmi akadály nem maradt annak, hogy Strassburg a későbbiekben újra megbízást kapjon egy erdélyi utazásra.

oldalról az intervenciót tovább szorgalmazták volna. Vö. Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638, Wiesbaden 1968. 212.

⁵⁴ Brandenburgi Katalin levelét Paul Strassburgnak (Szatmár, 1628. szept. 16.) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 243.; Paul Strassburg levelét Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1628. okt. 18.) lásd *Carl Wibling*: Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból. Történelmi Tár [15.] (1892) 448., 451. Ebben említi három korábbi, Magyarországról küldött levelét is, amelyek azonban sajnos elvesztek.

⁵⁵ Paul Strassburg levelét Axel Oxenstiernának (Nagysink, 1629. febr. 17/27.) lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 452.

⁵⁶ Brandenburgi Katalin levele II. Gusztáv Adolfnak ([H. n.], 1629. júl. [nap nélkül]). Linköpings Stadtbibliotek H 73 p. 108.

⁵⁷ II. Gusztáv Adolf levele Axel Oxenstiernának (Uppsala, 1629. nov. 25./[dec. 5.]). AOB II/1. 536.; Paul Strassburg levelét II. Gusztáv Adolfnak (Uppsala, 1630. jan. 16/[26.]) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 265.; Brandenburgi Katalin levelét II. Gusztáv Adolfnak (Gyulafehérvár, 1629. szept. 6.) lásd uo. 261–262.

Bethlen Gábor lengyelországi tervei

Amikor Paul Strassburg 1628 októberében Erdélybe érkezett, a fejedelmet egészen más hangulatban találta, mint amikor egy évvel korábban Svédország felé útnak indult – legalábbis a lengyelországi állapotokkal kapcsolatos érdeklődését illetően. Bethlen Gábor elmesélte a követnek, hogy III. Zsigmond nemsokára meghal, és a Lengyel–Litván Uniót káosz fenyegeti. Moszkvából is érkezett egy követség, amelynek vezetője, Thomas Uron lengyelelles szövetséget ajánlott a Portának és tárgyalási ajánlattal kereste meg az erdélyi követeket is. A fejedelem hosszasan ismertette a tatárok mozgósításának lehetőségét is, majd kifejtette, senki alkalmasabbat nem ismerne arra, hogy a lengyel trónra kerüljön, mint II. Gusztáv Adolf. Strassburg azt is megírta a kancellárnak, hogy a fejedelem szemlátomást komolyan beszél, mert nagy szervezkedésbe kezdett, Bécsbe és Varsóba elküldte kémeit, Krakkóba pedig egy bizalmi emberét.⁵⁸

Mint oly sokszor, Bethlen Gábor ezúttal is politikusként viselkedett, így sok valós információt megosztott a svéd rezidenssel, de néhány alapvető tényt elhallgatott előle, míg másokat kimondottan torzítva közölt. 1628 nyarán konstantinápolyi rezidens követét (úgynevezett kapitiháját), Harasztosi Balázst valóban felkereste Thómasz Kantakuzénosz (a svéd követnél olvasható verzió valószínűleg az erdélyiektől hallott „Thómasz uram” torzult alakja), aki valóban a Moszkvából érkezett követség tagja volt, bár – mint az a későbbiekben kiderült – csak tolmácsi rangban.⁵⁹ Mindenesetre a befolyásos görög, a Bizánci Birodalom dinasztíájának kései leszármazottja ekkoriban már több éve tartózkodott felváltva Konstantinápolyban és Moszkvában. 1621-ben a szultán követeként érkezett a cárhoz (ami meglehetősen szokatlan megoldás volt, hiszen ekkoriban az oszmán diplomácia általában már csak muszlim követek útján tárgyalt) és Kürillosz Lukarisz konstantinápolyi egyetemes pátriárka üzenetét is hozta, amely lengyelelles összefogásra buzdított. A kezdeményezésnek akkor nem lett eredménye, de a pátriárka a továbbiakban is próbálta életben tartani az ügyet, és ebben segítséget kapott a protestáns

⁵⁸ Paul Strassburg levelét Axel Oxenstiernának (54. jegyz.) lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 448–451.

⁵⁹ Bethlen Gábor instrukcióját Tholdalagi Mihálynak ([Fogarasz, 1628. okt. 21.]) lásd *Török-magyar kori állam-okmánytár II.* Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest 1868. (a továbbiakban: TMÁO II.) 91–92.; Thómasz valódi rangjáról tesz említést Tholdalagi Mihály jelentése Bethlen Gábornak (Konstantinápoly, 1628. nov. 27.), lásd *Erdélyi történelmi adatok. I.* Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár 1855. (a továbbiakban: ETA I.) 254. A tárgyalásokról lásd még *Kemény János*: Önéletírása. In: Kemény János. Önéletírása és válogatott levelei. Szerk. V. Windisch Éva. Bp. 1959. 143.

hatalmak portai képviselőitől, elsősorban Cornelis Hagától.⁶⁰ A Bethlen által Strassburgnak kifejtett meglátások a nemzetközi helyzettel kapcsolatban tehát teljes mértékben valós helyzetértékelésen alapultak.

Ahol Bethlen Gábor nem volt egészen őszinte, az a II. Gusztáv Adolf trónra kerülésének támogatásával kapcsolatos megjegyzése volt, annak ellenére, hogy ezt a későbbiekben megismételte a svéd követtel folytatott megbeszélései során, sőt még egy kálvinista lengyel nemesnek, Samuel Światopełk Bolestraszyckinek írott levelét is átadta neki, amelyben igen meleg hangon ajánlotta a svéd királyt III. Zsigmond utódjaként.⁶¹ Konstantinápolyba küldött követe, Tholdalagi Mihály feladatául ezzel szemben azt tűzte ki, hogy puhatolja ki a Portán, vajon mit szólnának ahhoz, ha elfogadná számos lengyel főúr ajánlkozását és maga ülne a trónra.⁶² Noha a követ levelei erről az útvjáról szokatlanul nagy mennyiségben maradtak fenn, a lengyel királyság ügye egyetlen egyszer sem kerül elő bennük – valószínű, hogy Tholdalagi nem találta alkalmasnak a portai állapotokat a kérdés felhozatalára.⁶³ Annyit biztosan tudunk azonban, hogy Bethlent – akármit is mondott Strassburgnak – foglalkoztatta a lehetőség.

Axel Oxenstierna mindenestre sejtette, hogy Erdély fejedelme nem feltétlenül a svéd király trónigényét akarja támogatni. Strassburg jelentésére írt válaszában megbízta a diplomatát, hogy mindenképpen értesítse arról, ha megtudja, Bethlen tervei szerint II. Gusztáv Adolfnak vagy saját magának kellene Lengyelország következő királyának lennie.⁶⁴ Oxenstiernának 1629 januárjában elméletileg lett volna egy ragyogó lehetősége, hogy több információt nyerjen az erdélyi fejedelem terveiről, a Strassburg levelét hozó Boncziday Márton ugyanis személyes konzultációra kért lehetőséget a svéd kancellártól. A magyar követ nem svéd

⁶⁰ Hering, G.: Ökumenisches Patriarchat i. m. 30–59.; Vasileos Tsakiris: Cyril Loukaris' Grand Anti-Polish Plan and the Dutch-English Policy in Eastern Europe. In: Trame controluce: Il patriarca 'protestante' Cirillo Loukaris/Backlighting Plots. The 'Protestant' Patriarch Cyril Loukaris. Ed. Viviana Nosilia – Marco Prandoni. Firenze 2015. 45–65.

⁶¹ Bethlen Gábor levele Samuel Światopełk Bolestraszyckinek (Gyulafehérvár, 1629. jan. 19.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 11. A dolog szépséghibája, hogy Bolestraszycki ekkoriban nem Lengyelországban lakott, Strassburg egy későbbi levele szerint az ő rábeszélésére tért vissza oda, hogy a svéd király ügyét előmozdíthassa. Strassburg jelentését II. Gusztáv Adolfnak (Uppsala, 1630. jan. 16./26.) lásd Szilágyi S.: Oklevelek i. m. 265.; Bolestraszyckiről lásd Urszula Augustyniak: Non de fide, sed de securitate pacis. Faith and Politics in the Views of Protestants in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1631–32. Odrodzenie i Reformacja w Polsce: Special Issue 1 (2013) 232.

⁶² Bethlen Gábor instrukciója Tholdalagi Mihálynak (59. jegyz.). TMÁO II. 91.

⁶³ Az öt kiadott levélen kívül lásd Gergely Samu: Adalék „Bethlen Gábor és a Porta” című közleményhez. Történelmi Tár [6.] (1883) 623–624.; ETA I. 248–258.; Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești IX. Acte și scrisori (1614–1636). Publ. Andrei Veress. București 1937. 284–286. – még kettő megtalálható kéziratban is: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 1955 Bethlen család levéltára: Családtagok iratai 17. cs. 55. t.

⁶⁴ Axel Oxenstierna levelét Paul Strassburgnak (Elbing, 1629. jan. 24./febr. 3.) lásd Szilágyi S.: Oklevelek i. m. 254.

felségterületre érkezett: Brandenburgi Katalin udvartartásával kapcsolatos ügyekben a königsbergi választófejedelmi udvart kereste fel, onnan írt Oxenstiernának, aki egy titkárát, Johannes Nicodemit küldte titokban hozzá.⁶⁵ A kancellár abban reménykedett, hogy Boncziday révén sok mindent megtudhat nemcsak az erdélyi fejedelem szándékairól, a császárral és a lengyelekkel fenntartott viszonyáról, hanem az oszmán és tatár politika fejleményeiről is – ám csalódnia kellett. Nicodemi meglehetősen frusztrált hangú jelentésében arról számolhatott be, hogy a Bonczidayval folytatott háromnapos beszélgetések vajmi kevés konkrét információval szolgáltak, valójában Strassburg jelentéséből sokkal többet lehetett megtudni Bethlen szándékairól. A magyar követ mindössze egy hosszú listát tudott közölni azokról a lengyel főurakról, akikhez a fejedelem levelét kellett volna eljuttatnia, ám mivel Varsóban feltartóztatták, inkább elásta az ezeket tartalmazó tarisznyát.⁶⁶

Nicodemi úgy foglalta össze tapasztalatait, hogy Boncziday velőtlen mondanóját hallgatva annak kapzsi, fennhéjázó magatartásával és erősen hiányos latitudásával szembesülve kétségek támadtak benne, vajon tényleg Bethlen szándéka volt-e, hogy ezen követ útján tárgyaljon. Nagyon valószínű, hogy aggálya indokolt volt: nem tudunk róla, hogy a magyar kurír bármilyen megbízólevéllel rendelkezett volna Erdély fejedelmétől, a kancellárnak küldött bejelentkező levelében is csak a brandenburgi választófejedelemtől intézendő ügyeit említi. Bethlen embereként csak Strassburg általa hozott levelének utószava azonosította. Áruklódó az is, hogy Oxenstierna csak a svéd rezidensnek küldött válaszlevelet Bonczidayval, a fejedelemnek nem írt.⁶⁷ Elképzelhető tehát, hogy az eredetileg csak levelek átadásával megbízott Boncziday nem Bethlen Gábor utasítására, hanem saját szakállára kezdett „tárgyalásokba” a svédekkel, ha már Strassburg

⁶⁵ Boncziday Márton levelét Axel Oxenstiernának (Königsberg, 1629. jan. 29.), illetve Oxenstierna válaszát (Elbing, 1629. jan. 24./febr. 3.) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 243–244., illetve 245. „Nicodémusz János” erdélyi követ levele tehát, amelyről *Gebei Sándor* több tanulmányában olvashatunk, valójában az Oxenstierna által küldött svéd titkár beszámolója. Vö. Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged 2007. 90.; Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulójára rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár 2014. 61.

⁶⁶ Johannes Nicodemi jelentését Axel Oxenstiernának (Elbing, 1629. febr. 4./14.) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 249–253. Vö. Axel Oxenstierna instrukciójával (Elbing, 1629. jan. 28./febr. 7.) uo. 246–247. A lista kritikus elemzését adja, kimutatva, hogy nagy részükkel kapcsolatban igen valószínűtlen, hogy Bethlen támogatói lettek volna. Lásd *Gebei S.*: Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita i. m. Valóban, ha Boncziday csak annyit tudott, hogy ezeknek a főuraknak Bethlen levelet írt, annak vajmi csekély volt az információértéke, hiszen a levélküldés pusztá ténye – a tartalom ismerete nélkül – a kapcsolat keresésének vagy akár egy korábbi konfliktus kezelésének legelső fázisát is jelenthette.

⁶⁷ Mivel erdélyi követek számos alkalommal estek fogságba, az 1620-as években nem volt szokatlan, hogy a fejedelem által nekik adott *credentialis* levél nem tartalmazta a nevüket, követként való azonosításukhoz azonban valamiféle fejedelmi megbízólevélre mindenképpen szükség volt. Lásd *Kármán G.*: Külföldi diplomaták i. m. 174.

levelének eljuttatása miatt úgylis fel kellett vennie a kapcsolatot a Königsberghez közel fekvő Elbingben tartózkodó Oxenstiernával – és ebben feltehetőleg az elérhető anyagi előnyök reménye motiválta.⁶⁸

Úgy tűnik, az ambiciózus kurír abszurd eljárása nem hagyott mély nyomot a svéd–erdélyi kapcsolatokban. Igaz, ekkor már úton volt Gyulafehérvár felé II. Gusztáv Adolf különleges követe, akitől a poroszországi háborújának utolsó nagy nekirugaszkodását tervező király a konkrét együttműködés megindítását remélte. Erre a célra nem mást választott, mint Volmar Farensbachot. A kurlandi kalandor, akivel legutóbb mint Bethlen tisztjével és tanácsadójával találkoztunk, fordulatokban gazdag néhány évet tudott maga mögött. A fejedelem udvarának elhagyása után brandenburgi, dán, majd svéd fogságban sínylődött, és amikor innen – állítólag Bethlen közbenjárására – szabadon engedték, a császári seregben, Wallenstein mellett vállalt szolgálatot, ahol számos botrány fűződött a nevéhez. 1628 második felében aztán újra jelentkezett a svédeknek, akiknek elmagyarázta, hogy ha a császári seregben maradt volna, a Stralsund felmentésére siető II. Gusztáv Adolf ellen is harcolnia kellett volna, márpedig ezt lelkiismerete nem engedte, így inkább a svéd király szolgálatára ajánlotta magát. Noha megbízhatósága erősen kétséges volt, Farensbach alkalmazása haszonnal is kecsegtetett, hiszen Európa keleti felében számos kapcsolattal rendelkezett. II. Gusztáv Adolf először egy kozák–tatár küldetést akart rábízni, végül úgy döntött, a korábban erdélyi szolgálatban álló kurlandi nemes révén tesz újabb kísérletet Bethlen Gábor meggyőzésére, hogy küldjön segédcsapatokat Lengyelországba.⁶⁹

Ha Farensbach és Bethlen korábbi kapcsolata ígéretesnek is tűnhetett a küldetés sikere szempontjából, a követ személye a kapcsolatfelvétel gyorsaságát semmiképpen nem segítette elő, hiszen a nemzetközi kalandort számos helyen ismerték és tevékenységét figyelemmel követték. Éppen ezért nem utazhatott keresztül sem Lengyelországon, sem a Német-római Birodalom keleti részén, hanem fél Európát megkerülve – Párizs, Mantova, Velence, Spalato és Belgrád érintésével – jutott el Erdélybe 1629 májusában.⁷⁰ Érkezése így sem maradt azonban észrevétlen: szinte komikus, hogy noha Bethlen udvarában ekkor már csaknem egy éve tartózkodott egy svéd rezidens, a fejedelemnek – Esterházy Miklós nádor vádjaira

⁶⁸ Boncziday Márton mindkét levele foglalkozik az Oxenstiernától remélt-kapott összegekkel, ahogy Strassburg ajánló soraiban is kéri a kancellárt, adjon neki valamennyi pénzt. Erről tudósítanak Boncziday levelei Oxenstiernának (65. jegyz., illetve Königsberg, 1629. febr. 9.), lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 243., valamint RA Oxenstiernasamlingen E 570; Strassburg levelét Oxenstiernának (54. jegyz.) lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 451.

⁶⁹ Farensbach karrierjének fordulatairól lásd *Nils Ahnlund*: Krigare, diplomat och statsfänge. Personhistorisk tidskrift 19. (1917) 84–98.

⁷⁰ Volmar Farensbach levelét II. Gusztáv Adolfnak (Szászsebes, 1629. jún. 8.) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 256–258.

reagálva – külön követséggel kellett magyarázkodnia Bécsben Farensbach érkezése miatt, kijelentve, hogy II. Gusztáv Adolf követe nem az ő kérésére kereste fel, és hogy tárgyalásaik nem veszélyeztetik a császárral fennálló békét.⁷¹

A kurlandi nemes személye azonban nemcsak a diplomácia titkossága szempontjából bizonyult rossz választásnak. Jelentéséből nyilvánvaló, hogy Farensbach Bethlen Gábor bizalmát sem élvezte. Noha II. Gusztáv Adolf instrukcióját nem ismerjük, Axel Oxenstierna Strassburgnak küldött levelében említi, hogy Farensbach feladata egy néhány ezer fős magyar segédcsoport beszerzése, illetve a tatárok lengyelelles mozgósításának megszervezése lett volna.⁷² Meglehetősen barátságtalanul hangzó válaszában a fejedelem évekkal azelőtt, Dreiling követsége révén a svéd királyhoz eljuttatott döntésére utalt vissza, megemlítve azt is, hogy II. Gusztáv Adolf részéről az ügy azóta is ólomlábakon haladt előre (ami figyelembe véve aényt, hogy ő nem válaszolt a király sorozatos megkereséseire, igencsak méltánytalan vád volt). Bethlen teljes mértékben elzárkózott az együttműködéstől, még toborzásra sem adott lehetőséget, a Portára mutogatott mint pozitív döntése végső akadályára. Arra sem mutatott hajlandóságot, hogy a Farensbach által hozott, lengyel főuraknak írt levelek címzettjeikhez való továbbításában segítkezzen, bár az oszmánokat és tatárokat érintő hírekkel bőven ellátta a kurlandi nemest. Farensbach felajánlotta Oxenstiernának, hogy maga megy Konstantinápolyba, és kérte, küldjön neki széles jogkört biztosító megbízólevelet a tárgyalások folytatására és a szerződéskötésre, sőt, aláírt üres papírokat (*carta biancák*) is.⁷³ A kurlandi nemes végül aztán nem ment a Fényes Portára, valamikor augusztusban Velencén keresztül indult vissza Svédországba, ahová november elején érkezett meg. Ahogyan Axel Oxenstiernának öccse, a szintén

⁷¹ Bethlen Gábor leveleit Esterházy Miklósnak és II. Ferdinándnak (Szárdobos, 1629. máj. 30., illetve máj. 31.) lásd *Horváth Mihály*: Kismartoni regesták 1617–1645. Magyar Történelmi Tár [10.] (1861) 36.; Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel VIII. 1621–1629. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1882. 506–507.; Ferencffy Lőrinc feljegyzése Ornay Gáspár fogadásáról (Bécs, 1629. jún. 25.). Uo. 507–508.; II. Ferdinánd levele Bethlen Gábornak (Laxenburg, 1629. júl. 4.). MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár A 35 Conceptus expeditionum 1629 nr. 224.; Farensbach Erdélybe érkezésének híre még Wallensteinhez is eljutott, levelét Rombaldo Collatónak (Küstau, 1629. jún. 3.) lásd Die Regesten oder die chronologischen Verzeichnisse der Urkunden in den Archiven zu Iglau, Trebitsch, Triesch, Gross-Bitesch, Gross-Meseritsch und Pirnitz, sammt den noch ungedruckten Briefen Kaiser Ferdinand des Zweiten, Albrechts v. Waldstein und Romboalds Grafen Collalto. Hrsg. Leopold Ritter von Chlumecký. Brünn 1856. 138.

⁷² Axel Oxenstierna levelét Paul Strassburgnak (64. jegyz.) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 254. Figyelemre méltó, hogy a svéd állami levéltárban a kimenő levelek regisztratúrájában nemcsak az instrukció, de a Farensbachnak adott megbízólevél sem található meg 1628 novemberéből – ezzel szemben a másoló II. Gusztáv Adolf 1629 áprilisában Bethlennek írott levelét minősítette a kurlandi nemes *credentia* lának, amely valóban csak nyugtázza a Strassburg megérkezéséről szóló híreket, és felhívja a figyelmet az új követ érkezésére. RA RR vol. 165. fol. 67r–v.

⁷³ Volmar Farensbach levelét Axel Oxenstiernának (70. jegyz.) lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 258–261.

államtanácsosi rangot viselő Gabriel megírta: beszámolójának sok hitelt nem adtak.⁷⁴ Követségének tulajdonképpen semmi eredménye nem volt, csak a káosz nőtt azzal, hogy Brandenburgi Katalint sikeresen Strassburg ellen uszította. Végül mire Farensbach svéd területre érkezett, feladata már okafogyottá is vált, hiszen II. Gusztáv Adolf szeptemberben Altmarkban fegyverszünetet kötött a Lengyel–Litván Unióval hat évre, az erdélyi és tatár segédcsoportokra így a továbbiakban nem volt szüksége.⁷⁵

Annál is inkább valószínű, hogy Bethlen Gábor Farensbachnak adott választ a követ személye iránti bizalmatlanság motiválta, mivel ekkoriban már javában folyt az a nagyszabású diplomáciai manőver, amely a Kantakuzénosszal való kapcsolatfelvételtől nőtt ki, és amely egy oszmán–oros–svéd–erdélyi lengyelelles szövetség álma köré épült. A fejedelem diplomatái, az összes érintett hatalom meglátogatására készülő Jacques Roussel és Charles de Talleyrand már áprilisban megérkeztek a Portára, és többek között a svéd király és a szultán közötti kapcsolat felvétele mellett érveltek – Cornelis Haga hathatós segítségével.⁷⁶ A követség előkészítésében pedig ezúttal is szerepet vállalt Paul Strassburg, aki a Farensbachkal folytatott tárgyalásokon is jelen volt – a svéd rezidensnek nem kis megterhelés lehetett, hogy hónapokon keresztül ne szólja el magát az elvben szintén uralkodóját képviselő kurlandi nemes előtt.⁷⁷

Roussel és Talleyrand követségének részletes bemutatására a terjedelmi korlátok nem adnak lehetőséget, annak komplexitása külön tanulmányban való tárgyalását teszi szükségessé. A két francia kalandor diplomáciai mesterkedése mindenestre

⁷⁴ Gabriel Gustafsson Oxenstierna levele Axel Oxenstiernának (Uppsala, 1629. okt. 23. [nov. 2.]). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevveling. Senare afdelningen, III. bandet. Gabriel Gustafsson Oxenstiernas bref 1611–1640, Per Brahes bref 1633–1651. Red. Per Söndén. Stockholm 1890. 185–186. Útnak indulásáról tudósít Bornemisza Ferenc levele Philippe de Harlay-nak, Césy grófjának (Gyulafehérvár, 1629. szept. 17.), lásd *Recueil de documents concernant l'histoire des pays Roumains tirés des archives de France XVI-e et XVII-e siècles*. Ed. Ioan Hudiță. Iași 1929. 47. Cziráki Zsuzsanna adatbázisából úgy tűnik, mintha 1629 májusának végén Farensbach és Strassburg Konstantinápolyba utaztak volna, ám az eredeti forrás csak brassói tartózkodásukat dokumentálja, nincs benne utalás, hogy úti céljuk a Porta lett volna. Lásd *Cziráki Zsuzsanna: Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. Bp. 2011. 228. Vö. Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Brașov, Primăria orașului Brașov, Socotele alodiale (Stadthannrechnungen) (a továbbiakban ANR DJB POB SA) V/19. p. 546–551.

⁷⁵ Roberts, M.: Gustavus Adolphus i. m. II. 388–399. Farensbach később újra a császári oldalra állt, 1632-ben érte utol végzet: az Ingolstadt svéd ostrománál mutatott kétértelmű magatartása miatt kivégezték. Lásd *Abnlund, N.*: Krigare i. m. 108–111.

⁷⁶ Megérkezésükről lásd Cornelis Haga levelét Ludwig Camerariusnak ([Konstantinápoly, 1629. ápr. 28.]). BSB Clm 10369. nr. 274.

⁷⁷ Paul Strassburg szerepvállalásáról Roussel és Talleyrand követsége kapcsán ír erdélyi követségének végeztével beadott jelentésében ([1630 elején]), lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 271–275. A diplomáciai manőverekről beszámolt már abban a hét pontból álló jelentésben is, amelyet feltehetőleg nem más, mint Farensbach vitt magával Svédországba (61. jegyz.), lásd *Szilágyi S.*: Oklevelek i. m. 263–264.

viszonylag kevés hatással volt a svéd–erdélyi viszony alakulására, már csak azért is, mert mire Roussel – aki sikeresen elérte, hogy vele konfliktusba keveredő követársát a cár Szibériába száműzze – svéd felségterületre ért, Bethlen Gábor már régen halott volt.⁷⁸ A követség egyetlen eredménye a svéd politika számára egy levél volt, amelyet Recsep pasa kajmakám, a nagyvezírt helyettesítő tisztségviselő küldött II. Gusztáv Adolfnak. Ebben biztosította, hogy a Fényes Porta barátai, sőt szövetségesei („confoederatis”) között tartják számon.⁷⁹ Még ha ez sovány eredménynek tűnhet is, mindenképpen több volt, mint amit a Bethlen Gábor életének utolsó négy évében újra és újra felbukkanó svéd diplomáciai jelenlét Erdélyben addig elért, és lehetőséget biztosított arra, hogy a későbbiekben a kapcsolat szélesebb spektrummal, az Oszmán Birodalom bevonásával éledjen újra.

I. Rákóczi György és az újbóli kapcsolatfelvétel

A svéd államvezetés 1629 során egymás után kapta a híreket arról, hogy Bethlen Gábor halálos beteg. Strassburg, Farensbach és (Camerarius közvetítésével) Haga ezzel kapcsolatos beszámolóit után a svéd államvezetést már nem lepte meg a végleges hír: Axel Oxenstierna alig valamivel több mint egy hónappal a fejedelem elhunytá után már tudott róla, és 1630 januárjában Brandenburgi Katalin követe is megérkezett a gyászjelentéssel.⁸⁰ Annál nagyobb meglepetést jelentettek azonban az Erdélyből emellett érkező információk. A kancellár ugyanis már 1629 végén arról számolhatott be a királynak, hogy Lengyelországban és Sziléziában közszájon

⁷⁸ Roussel 1630 augusztusában Stralsundból értesítette a svéd királyt arról, hogy megérkezett Moszkvából, de találkozniuk csak november elején sikerült. *David Norrman*: Gustav Adolfs politik mot Ryssland och Polen under tyska kriget (1630–1632). Uppsala 1943. 34. A követség történetéről (a teljesség igénye nélkül) lásd *Wittman Tibor*: Bethlen Gábor és az 1628/29 évi erdélyi–oroszl szövetségterv keletkezése. In: Magyar–oroszl történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. Bp. 1956. 35–51.; *Hering, G.*: Ökumenisches Patriarchat i. m. 214–224.; *Németh Csaba*: Melyik út vezet Magyarország trónjához? (Bethlen Gábor 1628–29-es keleti terve és annak diplomáciai háttere). *Aetas* 7. (1983) 3. sz. 5–22.; *Boris L. Fonkitch – Vasilij V. Kalugin*: Cirillo Loukaris e la Russia: Sull’origine del testo Greco dei documenti di Gábor Bethlen inviati a Constantinopoli. In: Trame controllo i. m. 67–95.; *Vera Tschentsova*: Moscou face à la tentation protestante du patriarche œcuménique Cyrille Loukaris. In: L’union à l’épreuve du formulaire: Professions de foi entre églises d’Orient et d’Occident (XIIIe–XVIIIe siècle). Ed. Marie-Hélène Blanchet – Frédéric Gabriel. Leuven 2016. 314–322.; *Hámori Nagy Zsuzsanna*: Források Bethlen Gábor két francia diplomatájáról és uralkodása utolsó éveiről (1626–1633). In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlémények* 2016. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp. 2016. 83–111.

⁷⁹ Recsep pasa kajmakám levele II. Gusztáv Adolfnak (Konstantinápoly, 1629. júl. közepe). RA Diplomata Turcica vol. 99. A kajmakám jóindulatáról lásd még Cornelis Haga levelét Paul Strassburgnak (Konstantinápoly, 1629. júl. 26.). UUB 388c fol. 12r.

⁸⁰ Axel Oxenstierna levele II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1629. dec. 19/[29]). AOB I/4. 718. Brandenburgi Katalin Stechow nevű kurírjának érkezéséről lásd ugyanő II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1629. dec. 30./[1630. jan. 9.]). AOB I/4. 724–725. II. Gusztáv Adolfot a követ Svédországban találta, lásd részvétnyilvántató levelét Brandenburgi Katalinnak (Västerås, 1630. jan. 28./[febr. 7.]). RA RR vol. 170. fol. 15v–16v.

forog a hír, miszerint Brandenburgi Katalin a császár pártfogása alá helyezte magát. A későbbiekben aztán Oxenstierna újabb és újabb verziókat közölhetett II. Gusztáv Adolfal. Néha csak azt, hogy Katalin a császár jóindulatát élvezi és állandó levelezésben áll vele, máskor azt is, hogy már katolikus hitre tért.⁸¹ Az erdélyi hatalomváltásról szóló hírek között igen meglepőek is akadtak: Camerarius 1630 januárjában arról írt, hogy sokak szerint Bethlen Rákóczi Györgyöt jelölte ki utódjául, mivel öccsénél és annak fiainál alkalmasabbnak találta. Noha a híradás hitelességét erősen csökkenti, hogy a hágai rezidens információi szerint a magyar főúr már úton is volt Konstantinápoly felé az uralmi jelvények átvételére (ami nyilvánvaló tévedés), figyelemre méltó, milyen korán értesült a svéd államvezetés arról a személyről, aki végül győztesként emelkedett ki az 1630-as év erdélyi hatalmi válságából. És sok más Erdéllyel kapcsolatos hírrel ellentétben a Rákóczival kapcsolatos információk el is érték Axel Oxenstierna ingerküszöbét: a kancellár már 1630 februárjában a magyar főúr által saját oldalára állított hajdúk mozgolódásáról írt II. Gusztáv Adolfnak és mivel nem kommentálja, ki lenne ez a bizonyos „Ragozzi”, feltehető, hogy nem az első alkalommal fordult elő a neve a levelezésben.⁸²

Az 1630 során gyakorlatilag állandósuló erdélyi hatalmi válság során Brandenburgi Katalinnak természetesen eszébe jutott, hogy sógorától kérjen segítséget: augusztusban mind választófejedelmi bátyjának, mind II. Gusztáv Adolfnak írt, hogy a közelgő országgyűlésre küldjenek követet, aki támogatást nyújthatna neki. Sőt, a svéd királytól egy diplomata Portára küldését is szívesen látta volna.⁸³ II. Gusztáv Adolf Pomerániából reagált, ígérte, hogy majd küld valakit, de emellett arra biztatta Katalint, hogy törekedjen mindenkivel jó viszony kialakítására, valamint hangot adott neheztelésének amiatt, ami szerinte Bethlen Istvánt és a rendeket is a fejedelemszony ellen fordította, érte ezalatt a katolicizmus és a császár iránt érzett szimpátiát.⁸⁴ Nem csodálkozhatunk, ha

⁸¹ Axel Oxenstierna levelei II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1629. dec. 19/[29].; 1630. febr. 15/[25].; 1630. febr. 28./[márc. 9.]). AOB I/4. 718.; Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förra afdelningen, V. bandet. Bref 1630. Red. Herman Brulin. Stockholm 1915. (a továbbiakban: AOB I/5) 105., illetve 145.

⁸² Ludwig Camerarius levele Axel Oxenstiernának ([Hága], 1630. jan. 5/15.). RA Oxenstiernasamlingen E 578; Axel Oxenstierna levele II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1630. febr. 15/[25.]). AOB I/5. 104.; Camerarius információi talán Bécsből származhattak, Esterházy Miklós nádor legalább is a császárnak írt leveleiben többször is hangot adott azon meggyőződésének, hogy Rákóczi a fejedelemséget „hajhássza”. Lásd *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György i. m. 148.

⁸³ Brandenburgi Katalin leveleit György Vilmosnak és II. Gusztáv Adolfnak (Gyulafehérvár, 1630. aug. 8. és aug. 10.) lásd –a–a: Brandenburgi Katalin és a diplomácia. Történelmi Tár [22.] (1899) 101., 103–104. A belpolitikai válság legrészletesebb leírását megtalálhatjuk *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György i. m. 152–178. Lásd még *Bánki Judit*: Brandenburgi Katalin az erdélyi fejedelemségben. Történelmi Szemle 36. (1994) 316–323.

⁸⁴ II. Gusztáv Adolf levelét Brandenburgi Katalinnak (Ribnitz melletti tábor, 1630. okt. 7/[17.]) lásd –a–a: Brandenburgi Katalin i. m. 116–118.

ezúttal a svéd király több figyelmet nem szentelt az erdélyi fejleményeknek. 1630 júliusában szállt partra Usedom szigetén és ezzel egyértelművé vált, hogy letette a voksát a Német-római Birodalom területén folyó háborúskodásokba való beavatkozás mellett. Októberben éppen Pomeránia nyugati részén igyekezett megvetni a lábát, miközben diplomatái a fontosabb német udvarokban próbálták meggyőzni az ottani fejedelmeket arról, hogy II. Gusztáv Adolf hivatott a német protestantizmus megmentésére.⁸⁵ Mire a svéd király levele Erdélybe ért, már nem Brandenburgi Katalin volt ott az uralkodó, 1630. szeptember 28-án ugyanis lemondott a trónról.

Volt persze egy személy, aki kézenfekvő választás lett volna arra, hogy betöltsse a fejedelemszónok tanácsadójának szerepét. Paul Strassburg 1630 januárjában érkezett meg Svédországba, és február elején II. Gusztáv Adolf már azt írta Cornelis Hagának a protestáns ügy portái tárgyalásokban való elősegítéséért hálálkodó levelében, hogy a svéd szolgálatban álló diplomata nemsokára felkeresi majd.⁸⁶ Strassburg azonban egyelőre nem indult Konstantinápolyba, augusztusig még Svédországban tartózkodott, majd ősszel Danzigból írt több levelet is Axel Oxenstiernának – ezekből egyértelmű, hogy a fontos hírközpontként funkcionáló kereskedővárosban is figyelemmel követte az Erdéllyel és Magyarországgal kapcsolatos információkat.⁸⁷ Az első komoly jel arra, hogy a svéd államvezetés újra útnak akarta indítani német diplomatáját, 1631 márciusának közepéről származik. Ekkor Oxenstierna igen hosszas levélben tudatta királyával, hogy az általa amúgy roppant felkészültnek tartott Strassburggal sokat beszélgetett következő feladatról, ám instrukciójának összeállítását megakadályozta az, hogy az erdélyi fejleményekkel kapcsolatban lépten-nyomon újabb és egymásnak ellentmondó hírek érkeztek. Így aztán a még mindig a poroszországi Elbingben tartózkodó kancellár a végleges utasítás kidolgozását az éppen Brandenburgban háborúzó II. Gusztáv Adolfrá bízta, de lényegét azért összefoglalta: Strassburgnak Erdélybe kell utaznia, majd azzal az ürüggyel, hogy Brandenburgi Katalin ügyeit képviseli, tovább kell mennie a Fényes Portára és ott eljárnia a svéd érdekeknek megfelelően.⁸⁸

⁸⁵ Roberts, M.: Gustavus Adolphus i. m. II. 439–457.; Peter H. Wilson: Europe's Tragedy: A New History of the Thirty Years War. London 2009. 459–464.

⁸⁶ II. Gusztáv Adolf levele Cornelis Hagának (Västerås, 1630. jan. 29. [febr. 8.]). RA RR vol. 170. fol. 18r–19r.; Strassburg Svédországba érkezéséről szóló levelét II. Gusztáv Adolfnak (Uppsala, 1630. jan. 16/[26].) lásd Szilágyi S.: Oklevelek i. m. 265.

⁸⁷ Svenska riksrådets protokoll. II. 1630–1632. Red. Nils Axel Kullberg. Stockholm 1880. 27.; Paul Strassburg levelei Axel Oxenstiernának (Danzig, 1630. okt. 21.; nov. 5/[15].). RA Oxenstiernasamlingen E 735.; Danzig, mint hírközpont szerepéről lásd David Kirby: Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492–1772. London–New York 1990. 230–231.

⁸⁸ Axel Oxenstierna levele II. Gusztáv Adolfnak (Elbing, 1631. márc. 9/[19].). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förre afdelningen, VI. bandet. Bref 1631. Red. Herman Brulin. Stockholm 1918. (a továbbiakban: AOB I/6.) 163–166.

A végleges instrukciók, amelyek egy hónappal később készültek el az Odera menti Frankfurtban, meglehetősen részletességgel tárgyalták mindazokat az ügyeket, amelyeket Strassburgnak ki kellett puhatolnia a Fényes Portán, ám tulajdonképpen kevés konkrétumot vártak el a tárgyalásoktól. A követnek meg kellett tudnia, mi a szultáni udvar álláspontja a német háború ügyében, illetve a Lengyel-Litván Unióval kapcsolatban, utána kellett néznie, vajon Kürillosz Lukarisz, illetve az orosz kapcsolat bír-e még bármilyen jelentőséggel és állandó kapcsolatot kellett tartania Cornelis Hagával. Az a részlet szintén sokatmondó azonban, hogy arról is információt kellett gyűjtenie, milyen feltételekkel mehetne egy nagyobb presztízzsel bíró, ünnepélyes svéd követség Konstantinápolyba – bármilyen esetleges szövetségekötési tárgyalás nyilvánvalóan ennek a feladata lehetett volna. A Portára adott instrukció elég egyértelműen kiállt Brandenburgi Katalin érdekeinek képviselőéért is, az erdélyieket hitszegő és lázongó népként jellemezve, akik folyton saját fejedelmük ellen fordulnak.⁸⁹

Ennél sokkal cizelláltabb képet mutatott a Strassburg erdélyi tárgyalásaihoz összeállított instrukció. Ebben II. Gusztáv Adolf megbízta a német diplomatát, hogy tudja meg, Brandenburgi Katalin hűséges maradt-e a protestantizmushoz és ha nem, próbálja észre téríteni, esetleg szervezze meg visszatérését német területre, ahol jobban meg lehetne védeni a pápista fondorlatoktól. Ezen kívül a követnek át kellett tekintenie a lemondással kapcsolatos jogi ügyeket, hogy kiderüljön, vajon törvényes volt-e az aktus. Ahhoz mindenesetre ragaszkodnia kellett, hogy a fejedelemszony mindenképpen kapja meg a neki járó birtokokat és javakat. Mindazonáltal az instrukció azt is előírta, hogy a Katalin ügye melletti határozott kiállást Strassburgnak nem kell annyira erőltetnie, ha azt tapasztalja, hogy Rákóczi György elkötelezettje a protestantizmus ügyének – vagyis potenciális szövetségest jelent a svéd királynak a császár hátában.⁹⁰ Ez a némileg tudathasadásos helyzet, a két, egymásnak ellentmondó szempont együttes érvényesítésének lehetetlensége határozta meg az elkövetkezendő két év svéd–erdélyi diplomáciai kapcsolatait.

1631 áprilisában tehát megszülettek az instrukciók – Strassburg azonban nem indult útnak. Augusztusban még mindig Elbingben tartózkodott és II. Gusztáv

⁸⁹ II. Gusztáv Adolf instrukcióját N. N.-nek (Paul Strassburgnak) ([Frankfurt an der Oder, 1631. ápr. 29./máj. 9.]) lásd Okirattár Strassburg Pál 1631–1635-iki követsége és I. Rákóczy György első diplomáciai összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae historica: Diplomataria, 26.) Bp. 1882. (a továbbiakban: MHHD XXVI.) 26–28.; Libellus memorialis Strassburgnak a Portára (É. n.). RA Turcica vol. 95.

⁹⁰ II. Gusztáv Adolf instrukciója Paul Strassburgnak (Frankfurt an der Oder, 1631. ápr. 29./máj. 9.). MHHD XXVI: 16–23. A kiadás az uppsalai könyvtárban található fogalmazvány alapján készült, a király aláírásával ellátott eredeti példányát lásd Universitätsbibliothek Kassel, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek der Stadt Kassel, Handschriftenabteilung 2° Ms. iurid. 38. fol. 2–7.

Adolfnak – akit időközben felkeresett Katalin újabb követe, rokoni segítségét kérve – szeptemberben emlékeztetnie kellett diplomatáját korábbi megbízására. A király leveléből az is egyértelmű, hogy nem tudta, hol tartózkodik éppen Paul Strassburg. Későbbi beszámolójában a német diplomata betegsége hivatkozott, illetve arra, hogy időre volt szüksége a keleti követséghez szükséges nagyszabású kíséret összegyűjtéséhez, illetve a Lengyelországon való keresztututazáshoz szükséges útlevel beszerzéséhez. Végül 1631. november végén hagyta el Elbinget.⁹¹

Svéd oldalról tehát igencsak akadozott a kapcsolattartás, az erdélyi fejedelem viszont ezúttal nagyon is szorgalmazta a diplomáciai érintkezés újrafelvételét és életben tartását. I. Rákóczi Györgynek uralkodóvá választása után közvetlenül nemcsak a trónról letett két fejedelem, Brandenburgi Katalin és Bethlen István, illetve az őket támogató csoportok bizalmának elnyeréséért kellett megküzdenie, hanem Magyarországról is támadás érte: az Esterházy Miklós által vezetett hadakat 1631 márciusában Rakamaznál állította meg. Utána ugyan áprilisban a két fél Kassán aláírta a békeokmányokat, ezeket azonban nem ratifikálták és az elkövetkezendő hónapokban egyre-másra bukkantak fel újabb és újabb rendezetlen ügyek. Rákóczi számára világos lehetett, hogy a Habsburg uralkodóval fennálló konfliktusának távolról sincs még vége – és mivel a magyarországi protestantizmus ügyéért való kiállás egész életében cselekedeteinek és önmeghatározásának kiemelten fontos eleme volt, kézenfekvőnek tűnhetett, hogy a Brandenburgban a császári csapatokat lassan-lassan visszaszorító II. Gusztáv Adolfkal keresse a kapcsolatot.⁹² Német deákja, a rozsnyói Hans Grau azt a feladatot kapta, hogy keresse fel németországi táborában II. Gusztáv Adolfot, ám végül Elbingből, Strassburg tanácsát követve, visszafordult a fejedelemségbe. A fennmaradt dokumentumok nem tanúskodnak arról, találkozott-e egyáltalán a városban tartózkodó Axel Oxenstiernával, vagy csak a svéd adminisztráció Erdély-specialistájának számító német diplomatával kommunikált: a követségről tanúskodó egyetlen iratot, egy hosszas leírást az elmúlt másfél év erdélyi fejleményeiről Grau a korábbi személyesen ismert Philip Sadlernek címezte, aki ekkoriban Franciaországban volt a svéd király diplomatájaként.⁹³ Könnyen lehet, hogy Graunak követi megbízatása

⁹¹ Hans Grau levelét Philip Sadlernek (Elbing, 1631. aug. 15/[25].) lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 457.; II. Gusztáv Adolf levele Paul Strassburgnak (Meissen, 1631. szept. 3/[13].). MHHD XXVI. 32.; Paul Strassburg beszámolója Krisztina királynőnek ([Frankfurt am Main], 1634. aug. 26.). Uo. 86. Katalin követének, Ioan Movilának küldetéséről semmilyen más információval nem rendelkezünk.

⁹² *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György i. m. 173–202. A kassai békéről legújabban lásd *Gerald Volkmmer*: *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis einer ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699.* München 2015. 362–363. A svéd király sikereiről 1631 első felében lásd *Roberts, M.*: *Gustavus Adolphus* i. m. II. 469–483.

⁹³ Hans Grau von Rosenau levelét Philip Sadlernek (91. jegyz.) lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 452–457. A kiadás jelzi, hogy a francia nyelvű levélhez csatolva létezett egy német nyelvű kíséző üzenet

nem is volt, csak kurírként hozta a fejedelem levelét; és egyáltalán nem biztos, hogy sikerült visszatérnie a fejedelemségbe: 1632 tavaszán az erdélyi követ azt mondta II. Gusztáv Adolfnak, hogy ura már három levélvivőt küldött hozzá, de mindnyájan eltűntek.⁹⁴ Annyi mindenesetre biztos, hogy a kapcsolatfelvételi kísérlet konkrét eredménnyel, szövetségi tárgyalások megindulásával nem járt.

Az első erdélyi kísérlet arra, hogy egy esetleges katonai együttműködés kereteit kialakítsák 1631 decemberének végén, tehát még Strassburgnak a fejedelemségbe érkezése előtt történt. Csontos Pál küldetésének részletei nem igazán világosak: jelentése, amelyet Szilágyi Sándor még ismert és Rákóczi-életrajzában röviden idézett is, sajnos azóta nem fellelhető. Az mindenesetre meglepő, hogy a stockholmi levéltárban fennmaradt megbízólevelének címzettje nem II. Gusztáv Adolf, hanem I. János György szász választófejedelem, és őt szólítja meg a követ által a fejedelem igényeiről összeállított emlékirat is.⁹⁵ A fejedelem részéről teljesen logikus lépés volt, hogy követét a drezdai udvarba küldte, hiszen a választófejedelem 1631 őszén feladta addig féltve őrzött semlegességét – ironikus módon nagyrészt a császári oldalról érkező egyre erősebb nyomásra reagálva, ám az ellenkező oldalt választva. II. Gusztáv Adolf németországi hadjáratának első igazán nagy sikere, a szeptemberben lejátszódó breitenfeldi ütközet már a svéd-szász koalíció közös eredménye volt (még ha az utóbbiak vonalait a császáriaknak sikerült is megtörniük a csata egy pontján), és ez a szövetség tette lehetővé a protestáns táborban eufóriát kiváltó rajnai hadjáratot is. Közelebb lévén, I. János György udvara sokkal könnyebben elérhető volt Rákóczi követei számára, mint akár az addig felkeresett Poroszország, akár Frankfurt am Main, ahol II. Gusztáv Adolf a sikeres előrenyomulás után a tél további részét töltötte.⁹⁶

Ugyanakkor a szövetség vezetője minden kétséget kizárólag a svéd király volt, így nagyon valószínű, hogy a választófejedelem – miután meghallgatta Csontos Pál előterjesztését – azt a választ adta, hogy a követnek tovább kellene mennie a svéd táborba. A diplomata 1632. február 18-án érkezett Frankfurtba és néhány nap várakozás után átadta II. Gusztáv Adolfnak I. Rákóczi György üzenetét. Ez együttműködési készségről szólt, biztosította a svéd királyt, hogy a fejedelem

is, amelyben Grau jelezte, hogy Strassburggal Danzigban találkozott és onnan közösen utaztak Elbingbe. Erről azonban az eredetiben nincs szó, Grau csak annyit állít, hogy Strassburg beszélt rá arra, hogy ne menjen tovább, hanem forduljon vissza. Lásd Hans Grau von Rosenau levele Philip Sadlernek (Elbing, 1631. aug. 15/[25]). RA Transylvanica vol. 1. nr. 20.

⁹⁴ Csontos Pál memorandumát II. Gusztáv Adolfnak ([1632. február]) lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 457.

⁹⁵ I. Rákóczi György levele I. János Györgynek (Kolozsvár, 1631. dec. 1.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 123.; Csontos Pál emlékirata a szász választónak ([1632. tele]). Uo. nr. 123/I. Csontos elvesztett (áprilisi dátumú) jelentéséről lásd *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György i. m. 218.

⁹⁶ A fejleményekről lásd *Roberts, M.*: Gustavus Adolphus i. m. II. 528–559.; *Wilson, P. H.*: Europe's Tragedy i. m. 494–500.

már a Portán is elkezdte megtenni a szövetségük megkötéséhez szükséges lépéseket, és arra kérte, küldjön 16 000 gyalogost és 4000 lovast a morva határhoz, illetve egy diplomatát Gyulafehérvárra, akinek joga van a szerződés megkötésére.⁹⁷ A király meghallgatta a követ mondandóját, választ azonban nem adott. Ezen tulajdonképpen aligha csodálkozhatunk: Csontos közvetlenül az előtt ért el hozzá, hogy II. Gusztáv Adolf megindította volna újabb, Bajorország megtörését célzó hadjáratát, miközben gondoskodnia kellett nemcsak brandenburgi és pomerániai, de Rajna-vidéki és alsó-szászországi hátországának katonai biztosításáról is. Érthető, ha egy olyan ajánlat megragadása, amely egy újabb fronton történő csapategyesítésről szólt, nem tűnt számára sürgősnek.⁹⁸ Így aztán a Csontos Pál által közvetített ajánlatra tudomásunk szerint nem is született válasz addig a pontig, amíg a következő diplomata, Heinrich Dreiling meg nem érkezett az ekkor már Augsburgban tartózkodó királyhoz, 1632 májusában.

A korábban oly balszerencsés követnek bizonyuló sziléziai nemes már jelentősen eltérő tartalmú üzenetet hozott, ami annak következménye volt, hogy I. Rákóczi Györgynek időközben alkalma volt konkrétumokról is tárgyalni Paul Strassburggal. A svéd követ 1632 januárjában érte el Magyarországot keleti részét, és instrukciójának megfelelően először az ekkoriban Tokajban tartózkodó Brandenburgi Katalin ügyeiről tájékozódott. Jellemzőnek tarthatjuk, hogy a fejedelemszonty személyesen nem látogatta meg, és a hazatérése után összeállított beszámolójából is egyértelmű, hogy Katalin meglehetősen zavaros leveleinél sokkal jobban bízott a megelőző évek fejleményeit ismerő környékbeli notabilitások, elsősorban az özvegyet Munkácsból kizáró Balling János beszámolóiban.⁹⁹ Február elején ért Gyulafehérvárra és nem várt nehézségekkel kellett megküzdnie azzal kapcsolatban, hogy audienciát kapjon: I. Rákóczi György ugyanis, aki nem tudta, mennyire erőteljesen akar Strassburg fellépni Katalin érdekében, megpróbálta elérni, hogy mielőtt nyilvánosan fogadja a követet, az ismertesse küldetését az erdélyi tanácsosokkal.¹⁰⁰ II. Gusztáv Adolf diplomatája erre – az európai protokollnak megfelelően – nem volt hajlandó, de a fejedelmet csak úgy tudta

⁹⁷ Csontos Pál emlékiratát II. Gusztáv Adolfnak (94. jegyz.) lásd *Wibling, C.*: Magyarország i. m. 457–458. Figyelemre méltó, hogy a szász választófejedelemnek beadott iratban még csak mindösszesen 14 000 katonáról van szó (95. jegyz.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 123/I. (illetve a német szöveg magyar nyelvű eredetijét lásd uo. nr. 123/II.)

⁹⁸ II. Gusztáv Adolf dilemmáiról 1632 elején lásd *Roberts, M.*: Gustavus Adolphus i. m. 674–694.

⁹⁹ Brandenburgi Katalin levelei Paul Strassburgnak (é. n., illetve Tokaj, 1632. jan. 16.). MHHD XXVI. 34., illetve UUB E 388c fol. 37r–42r.; Paul Strassburg beszámolója (91. jegyz.). MHHD XXVI. 93–96.

¹⁰⁰ Paul Strassburg beszámolója (91. jegyz.). MHHD XXVI. 97. I. Rákóczi György már előzetesen is megpróbálta megtudni, mi lehet a követ mondandója, utasítva azokat a tanácsosait, akik várhatólag már a székhelyére való megérkezése előtt találkozni fognak Strassburggal, hogy derítsék ki annak szándékait. Lásd Erdélyi Istvánnak küldött levelét (Gyulafehérvár, 1632. febr. 3.) MNL OL X 7314

rábírni a nyilvános audiencia feltételek nélküli megadására, hogy megfenyegette: ha kérését nem teljesítik, egyenesen továbbutazik Konstantinápolyba. Február 9-én így létrejött az audiencia, majd a következő két hetet a svéd követ – saját, későbbi bevallása szerint – azzal töltötte, hogy intenzív tárgyalásokon megpróbálja lejjebb faragni a svéd szövetséggel szemben támasztott erdélyi igényeket, hogy egyáltalán értelme legyen azokat tudatni királyával.¹⁰¹

Amikor Heinrich Dreiling május végén megérkezett Frankfurt am Mainba, az időközben oda átköltözött Axel Oxenstierna arról értesítette királyát, hogy a szövetkezés kondíciói között két új pontot is talált.¹⁰² A feltételek között valóban voltak újdonságok, például a fejedelem garanciákat szeretett volna arra is, hogy ha a háborúskodás következtében baj érné, családja a szövetségesek védelme alatt áll majd. A svéd hadvezetést ennél valószínűleg jobban aggasztotta, hogy I. Rákóczi György komoly pénzügyi igényeket is bejelentett: háromhavonta százezer tallért kért, illetve a hadjárat előkészítéséhez egy összegben ötvenezret. A csapategyesítésre elvárt, a morva (esetleg ausztriai, vagy sziléziai) határra küldendő katonák számát csökkentette 12 000 gyalogosra és 3000 lovasra, azt viszont előírta, hogy a közös hadviselés révén megszerzett ausztriai és stájerországi területekre szövetségesi ne tartsanak igényt – tehát ezek az ő uralma alá kerültek volna.¹⁰³

A megelőző évtized tapasztalatai alapján I. Rákóczi György igényeit tulajdonképpen sem szokatlannak, sem túlzottnak nem mondhatjuk. Bethlen Gábor a hágai szövetségbe való belépésekor havi 40 000 birodalmi tallér segélyre tartott igényt – ez egy évre számítva a Rákóczi által kért *subsidiumnál* 15%-kal magasabb összeg –, amelynek folyósítását szerződő felei, az angol és dán királyok, illetve Hollandia meg is ígérték.¹⁰⁴ Modern had- és gazdaságtörténeti becslések

Arhiva Istorică a Filialei din Cluj a Academiei Române (Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori levéltára) Missiles 19048. t.

¹⁰¹ Paul Strassburg beszámolója (91. jegyz.). MHHD XXVI. 99–100. A tárgyalások elhúzódnását jelzi, hogy a Dreilingnek adott (bár nevét nem említő) megbízólevelekben I. Rákóczi György csak annyit említett, hogy Strassburggal tárgyalt, de még mielőtt választ adna, egyeztetnie kell tanácsosaival – aztán néhány nappal későbbi dátummal mégiscsak elküldték az erdélyi igényeket is. Lásd a fejedelem leveleit II. Gusztáv Adolfnak, illetve Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1632. febr. 24., illetve febr. 25.). MHHD XXVI. 40., illetve RA Oxenstiernasamlingen E 692., illetve Paul Strassburg emlékiratát az erdélyi igényekről (Gyulafehérvár, 1632. febr. 27.). MNL OL 1526 utáni gyűjtemények R 210 Tunyogi Csapó József gyűjteménye 1. d. nr. 38. p. 541–544.

¹⁰² Axel Oxenstierna levele II. Gusztáv Adolfnak (Frankfurt am Main, 1632. máj. 4/[14]). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling. Förra afdelningen, VII. bandet. Bref 1632. Red. Herman Brulin. Stockholm 1926. 277.

¹⁰³ A Heinrich Dreiling által átadott kondíciók másolatban, dátum nélkül maradtak fenn. RA Transylvanica vol. 1. nr. 23a. Azonosítását Paul Strassburgnak az erdélyi igényekről szóló emlékirata tette lehetővé (101. jegyz.). MNL OL R 210 1. d. nr. 38. p. 541–544.

¹⁰⁴ Bethlen Gábor szerződéseit I. Károly angol királlyal, az Egyesült Tartományok rendjeivel, illetve IV. Keresztély dán királlyal (Westminster, 1626. nov. 30.; Hága, 1627. febr. 9.; Stade, 1627. febr. 28.) lásd *Szilágyi S.*: Adalékok i. m. 78–93.

szerint ez az összeg még mindig csak a kiadások legfeljebb felét lett volna képes fedezni – annak ellenére, hogy 15 000 fős sereggel számolnak (Bethlen is ennyi megindítását fogadta meg a szövetségi szerződésben), Rákóczi pedig 25 000 katonára kiállítását ígerte. Strassburg ráadásul jelezte uralkodójának, hogy a megelőző válságos évek hatására az erdélyi kincstár nem volt jó állapotban, valamilyen *subsidium* megadása nélkül a Habsburg-ellenes háború megindítása egyáltalán nem látszott lehetségesnek.¹⁰⁵ A területi igények bejelentése már szokatlanabb volt, de korántsem példa nélküli: Bethlen Gábor 1624–1625 fordulóján azt kérte, hogy amennyiben újabb hadjáratra indul, fáradságai ellentételezéseként élete végéig megkaphassa Morvaországot.¹⁰⁶

Ennek ellenére nem csodálkozhatunk, ha II. Gusztáv Adolf kevésbé lelkesedett azért, hogy nagy összegű pénzügyi támogatást bocsásson I. Rákóczi György rendelkezésére. A svéd hadviselés finanszírozása már önmagában is komoly terhet jelentett és jelentős részben külső forrásokra támaszkodott: Jan Lindegren kutatásai szerint 1631 első felében a francia és holland államtól kapott összesen mintegy 300 000 birodalmi tallér *subsidium* felülmúlta a Svédországból származó összegeket (ezek nem érték el a 250 000-t). A Német-római Birodalomban működő svéd sereg fenntartását a harmincéves háború idején átlagban még ezzel együtt is csak 49%-ban fedezték az északi királyság forrásai, a szükséges összeg több mint fele helyi német forrásokból származott. A rendelkezésre álló összegek mindezzel együtt sem voltak elegendőek a svéd sereg ellátásához és újabb kontingensek toborzásához: II. Gusztáv Adolf adósságai folyamatosan nőttek és egyre nehezebben kezelhetővé váltak – a politikai okok mellett ezért is volt szükség 1632-ben a háború korábbi szakaszában érintetlenül maradt bajor területek megtámadására és onnan hatalmas összegű *contributiók* beszedésére.¹⁰⁷

Így aztán a Dreiling követségére adott válaszlevél, noha roppant szívélyes terminusokban fogalmazott, konkrétumokat egyáltalán nem tartalmazott. Igaz, a svéd király azt is jelezte, hogy a sziléziai nemessel alaposan megtárgyalták az ügyet, így I. Rákóczi György nyilván az ő szóbeli, vagy Erdélybe való megérkezése

¹⁰⁵ Paul Strassburg levele II. Gusztáv Adolfnak (Gyulafehérvár, 1632. febr. 12/22.). MHHD XXVI. 39. A hadsereg ellátásának költségeiről lásd *Czigány István*: Hadsereg és ellátás Bethlen Gábor korában. Hadtörténelmi Közlemények 28. (1981) 532–535.; *Kenyeres István*: „Nekem pénzem nincsen, valami volt, Isten tudja, mind hadra költöttem”. Állami jövedelmek és hadi kiadások Bethlen Gábor és II. Ferdinánd korában. In: Bethlen Erdélye i. m. 481–482.

¹⁰⁶ Bethlen Gábor rezolúciója Sébastien Montalte követségére ([1624–1625 fordulóján]), illetve emlékirata Pfalzi Frigyesnek (átadásának dátuma 1625. márc. 14/24.). BHStA Kasten Blau 122/3c. fol. 163., 581–582.

¹⁰⁷ *Lars Ekholm*: Svensk krigsfinansiering 1630–31. Uppsala 1974.; *Roland Nordlund*: Krig på avveckling: Sverige och tyska kriget 1633. Uppsala 1974.; *Jan Lindegren*: „Om detta continuerar ett eller två år till, må vi säga att vihar vunnit land av androm och därutöver ruinerat vårt eget.” Expansionspolitik i 1600-talets Sverige. In: Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala årsbok 1998. 33–35.

után írásban beadott beszámolójából értesülhetett volna II. Gusztáv Adolf üzenetéről.¹⁰⁸ Mielőtt azonban Dreiling elhagyhatta volna a svéd király táborát, újabb követ érkezett oda, Boncziday Márton személyében. A magyar diplomata június 8-án még Mainzban volt és Axel Oxenstierna engedélyére várt a továbbhaladáshoz; az általa hozott javaslatokra a király a bajorországi Hersbruckban, július elején reagált.¹⁰⁹

A Boncziday által átnyújtott feltételeket csak egy másolatból ismerjük: ez alapján a javaslat újra több részletben eltért a korábban beadottaktól. Igencsak gyanússá teszi azonban az okiratot, hogy újra 16 000 gyalogosról és 4000 lovasról ír, amelyeket ráadásul még Rákóczi hadba lépése előtt kellene a svéd királynak a lengyel határra küldenie; és a fejedelem ezek szerint elvárta volna, hogy két-kétezer a békekötés után is maradjon mellette. A subsidiumra benyújtott igény sem azonos a megelőzővel: az egy évre elvárt összeget I. Rákóczi György 400 000 tallérról 500 000 forintra változtatta, vagyis valamivel csökkentette, ekkor ugyanis ez az összeg (a birodalmi kontextusban egyértelműnek tűnő rajnai forinttal és birodalmi tallérral számolva) csak mintegy 340 000 tallért ért.¹¹⁰ Az okirat hitelessége iránti kétségeinket csak növeli az a tény, hogy abban az emlékiratban, amelyet II. Gusztáv Adolf az erdélyi beadványokkal kapcsolatban Paul Strassburgnak küldött, nincs utalás a feltételek megváltozására.¹¹¹ Az teljesen egyértelműen a Dreiling által beadott pontokra reagál, amikor kifejti, hogy az erdélyi elképzelés, amely szerint hat hónapon belül minden más szövetséggel is meg akarja erősíteni a létrejövő szerződést, II. Gusztáv Adolf pozíciójának félreértéséből adódik, hiszen a svéd király egymagában döntési joggal rendelkező feje az általa vezetett koalíciónak.¹¹² Ugyancsak a Dreiling által beadott ajánlatra reagált a svéd király, amikor arról értekezett, hogy felesleges 15 000 fős sereget a morva, ausztriai, sziléziai vagy magyar határra küldeni, mert a tény, hogy a svéd seregek Bajorország és Ausztria határán állnak, elég biztosítékot jelent. Az állítólagos Boncziday-féle

¹⁰⁸ II. Gusztáv Adolf levele I. Rákóczi Györgynek (Augsburg, 1632. máj. 18/[28]). MHHD XXVI. 51–52.

¹⁰⁹ Boncziday Márton levele Axel Oxenstiernának (Mainz, 1632. jún. 8.). RA Oxenstiernasamlingen E 570.; II. Gusztáv Adolf levele I. Rákóczi Györgynek ([Hersbruck, 1632. jún. 25./júl. 5.]). MHHD XXVI. 57–59. A levél említ egy harmadik kurírt, bizonyos Paulus Germanust is.

¹¹⁰ I. Rákóczi György instrukcióját Boncziday Mártonnak II. Gusztáv Adolf meglátogatására ([1632. április]) lásd *Szilágyi S.*: A „Collectio Camerariana”-ból i. m. 257–259. A váltási arányokra lásd *Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzürtékvizonyok Sopronban. Századok 105. (1971) 1172–1175. A pénz értékével kapcsolatos információkért Kenyeres Istvánnak tartozom köszönettel.

¹¹¹ II. Gusztáv Adolf memorandumja Paul Strassburgnak az erdélyi ajánlatokkal kapcsolatban (Hersbruck, 1632. jún. 21./júl. 1.). MHHD XXVI. 55–56.

¹¹² Vö. a 103. jegyzetben idézett beadvánnyal. RA Transylvanica vol. 1. nr. 23a.; II. Gusztáv Adolf státuszáról lásd *Roberts, M.*: Gustavus Adolphus i. m. II. 460–461.; *Sigmund Goetze*: Die Politik des schwedischen Reichskanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich. Kiel 1971. 75–90.

ajánlat ennél magasabb létszámú sereggel számolt. Nagyon valószínű tehát, hogy a dokumentum hamisítvány, valójában a magyar kurír is ugyanazt az ajánlatot hozta, mint korábban Heinrich Dreiling. II. Gusztáv Adolf egyébként rezolúciójának további pontjaiban is meglehetősen kritikus volt I. Rákóczi György feltételeivel szemben. Kijelentette, hogy pénzt egyáltalán nem tud adni, a háborúnak saját magát kell eltartania (a „bellum se ipse alet” hadvezetésének közismert, számos alkalommal visszatérő kulcsmondata volt), és azt is, hogy a majdan elfoglalandó területek sorsáról kár előre alkudozni.

Mindez alighanem meglehetősen lelombozta volna I. Rákóczi Györgyöt – csakhogy a fejedelem igen sokáig nem szembesülhetett a királyi válasszal. Boncziday Márton ugyanis elárulta a fejedelmet, a lengyelországi Międzyrzecznél feladta magukat, Dreilinget elfogták és Bécsben ismét bebörtönözték.¹¹³ Miután Boncziday családját 1633-ban, az eperjesi béketárgyalások folyamán kimenekítették Erdélyből, II. Ferdinánd állást adott neki a Magyar Kamaránál (bár öt éven belül sikkasztásért elcsapták).¹¹⁴ Hasonlóképpen sikerült eltéríteni az erdélyi fejedelem szolgálatától Dreilinget is, aki 1634-ig raboskodott Bécsben és ott katolizált. Saját bevallása szerint csak így remélhette, hogy megszabadul. Csak 1639-ben tudott visszatérni Erdélybe, immáron III. Ferdinánd magyar király és német-római császár szolgálatában. Még 1644-ben is a császári fővárosban élt és az ottani adminisztráció kérésére szívesen informálta őket az 1620-as években Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf között tervezett szövetség részleteiről.¹¹⁵ Nem tudjuk, a svéd adminisztráció értesült-e a követek fogságba eséséről, de annyi bizonyos, hogy noha mind I. Rákóczi György, mind Paul Strassburg rendszeresen sürgették leveleikben II. Gusztáv Adolf deklarációjának újraküldését, arra a király 1632. november 6-án, a lützeni csatában bekövetkezett haláláig nem került sor. Axel Oxenstierna csak 1633 áprilisában – több mint egy évvel a Dreiling által

¹¹³ I. Rákóczi György levele I. János Györgynek (Szamosújvár, 1632. szept. 12.). Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Drezda (a továbbiakban: SHStA) Geheimer Rat (Geheimes Archiv) Loc. 9271/4. fol. 22.; Ismeretlen lengyel ágens levele I. Rákóczi Györgynek ([1632 kora ősze]). MNL OL Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak F 12 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára: Lymbus 5. d. VI/3/c. nr. 15.

¹¹⁴ II. Ferdinánd utasításai Boncziday Márton szabadon bocsátása és a neki adandó kamarai állás ügyében (Laxenburg, 1633. máj. 20., illetve máj. 21.). MNL OL A 35 1633 nr. 169., 174. A Boncziday elbocsátásával és évjáradékával kapcsolatos iratok lelőhelye 1638 júniusából: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn r. Nr. 158. Konv. 1638 Juni fol. 122–137. A bécsi adatért Fazekas Istvánnak tartozom köszönettel.

¹¹⁵ Sennyei István levele I. Rákóczi Györgynek (Bécs, 1634. máj. 1.). MNL OL X 1904 Román Népköztársaság Akadémiája, Kolozsvári Fiók, Történeti Levéltár Mike Sándor gyűjtemény 11696. t.; Bakos Gábor levele I. Rákóczi Györgynek (Osgyán, 1639. máj. 16.). MNL OL Magyar kamarai levéltárak E 190 Archivum familiae Rákóczi de Felsővadász 10. d. nr. 2491.; F. Hofmüller levele Johann Georg Puchernek (31. jegyz.). HHStA Ungarische Akten, Allgemeine Akten Fasc. 175. fol. 199.

hozott ajánlat formába öntése után – írt I. Rákóczi Györgynek és adott részletes instrukciókat Strassburgnak.¹¹⁶ Mondani sem kell: a fejedelemségben, illetve a Portán folytatott tárgyalásokat alapvetően meghatározta, hogy az egyik fél államvezetésének álláspontjához semmilyen úton-módon nem lehetett hozzáférni.

Szövetségekötésre várva

A fejedelem kijelentése azzal kapcsolatban, hogy kész hadainak elindítására, nemcsak üres ígérgetés volt. I. Rákóczi György még a Strassburggal folytatott megbeszélés előtt megkezdte a vállalkozás portai előkészítését: Cornelis Haga maga számolt be a svéd diplomáciának arról, hogy az erdélyi követek nemcsak őt keresték fel, hogy a II. Gusztáv Adolfal kötendő szövetség ügyében kikérjék tanácsát, hanem az angol és francia királyok konstantinápolyi rezidenseit is.¹¹⁷ A svéd diplomata Erdélybe érkezése után a folyamat persze még ehhez képest is felgyorsult. Az 1632. február végén a szultáni udvarba érkező főkövetek, Tholdalagi Mihály és Serédy István megkezdtek a portai tisztségviselők megpuhítását, hosszasan részletezve, hány kíséret történt a megelőző két évben arra, hogy a fejedelemség a német-római császár uralma alá kerüljön, és kérve, hogy a szultán rendelje a magyarországi beglerbégeket, a két román vajdát és esetleg a tatárokat is a készülő hadjárat megsegítésére. Egy másik memorandumban arra mutattak rá, hogy már Bethlen Gábornak is volt szövetsége a francia, angol, dán, svéd és cseh királyokkal, illetve a velencei és hollandiai reszpublikákkal, és ehhez a hatalmas koalícióhoz azóta csatlakoztak német fejedelemségek, Szászország és Brandenburg is. Mindez a – helyenként a valóságtól kissé elrugaszkodott – beszámoló Paul Strassburg beérkezését volt hivatott előkészíteni. Az erdélyi diplomácia mindenestre arról is gondoskodott, hogy a Portára eljusson a Katalinnal kapcsolatos problémák, így a Munkács vára körüli viszály Rákóczi-párti értelmezése is.¹¹⁸

¹¹⁶ Axel Oxenstierna levelei I. Rákóczi Györgynek és Paul Strassburgnak (Heilbronn, 1633. ápr. 15/[25], ápr. 17/[27]). Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling. Förre afdelningen, VIII. bandet. Bref 1633 januari–maj. Red. Herman Brulin. Stockholm 1942. (a továbbiakban: AOB I/8.) 512–513., illetve 519–527.

¹¹⁷ Cornelis Haga levele Ludvig Camerariusnak (Konstantinápoly, 1632. jan. 31.). BSB Clm 10369. nr. 304.

¹¹⁸ Tholdalagi Mihály és Serédy István beadványait a Portára I. Rákóczi György nevében ([1632. márc.] lásd Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 17–19., 21–23.; Az igényeket még részletesebben kifejti az erdélyi követség számára számos alkalommal szolgálatokat tevő, időnként a Porta által Erdélybe küldött követként funkcionáló Hadzsi Júsuf aga tolmácsnak írott memorandum. Uo. 23–28. Ebben I. Rákóczi György kitér arra is, hogy a háborúskodás révén Erdély területe a Tiszáig terjedhetne – ami rímelt az 1629-ben többször felmerült kérdésre, nem lehetne-e megtartani a Bethlen Gábor által elnyert hét vármegyét a fejedelem halála után is.

A két főkövet ezen kívül hosszas megbeszéléseket folytatott Cornelis Hagával is, aki úgy vélte, az erdélyi fejedelem ajánlata a svéd királynak méltányos, egyedül az ausztriai és stájer területekre bejelentett igénnyel szemben volt fenntartása. Kifejtette, hogy ugyanezek a régiók szolgálhatnának II. Gusztáv Adolf számára a fáradságaiért kapott kártérítésként, ráadásul a Német-római Birodalom számára is igencsak káros lenne, ha ezeket a tartományokat – amelyek mindig a császár uralma alatt állnak – egy olyan fejedelem birtokolná, „kinek az törökkel békessége volna vagy lehetne”.¹¹⁹ Noha az utalás nyilvánvalóan arra vonatkozott, hogy Rákóczi oszmán vazallus, a fejedelem szükségesnek tartotta, hogy válaszában kifejtse: érthetetlennek tartja az érvet, hiszen II. Ferdinánd is békét kötött a szultánnal, de azért is, mivel ő az örökös tartományokból kért területeket nyilvánvalóan nem mint erdélyi fejedelem, hanem mint magyar király birtokolná. Álláspontját történeti érveléssel is megtoldotta: hiába volt Báthori István erdélyi fejedelmként oszmán adófizető, lengyel királyként nem tartozott a szultánnak engedelmességgel.¹²⁰

Tholdalagi és Serédy egyeztetett Anglia és Franciaország portai követeivel is. Peter Wyche és Philippe Harlay, Césy grófja egyaránt közölték az erdélyi diplomatákkal, hogy nagyra becsülik fejedelmük elszántságát, és noha utasításuk nem volt arra, hogy tárgyaljanak, egészen biztosak voltak benne, hogy kormányuk hajlandó lesz 50 000 tallért letenni Konstantinápolyban Rákóczi részére – hiszen elődjének is megígérték.¹²¹ Nem egészen egyértelmű, mire utaltak, hiszen I. Károly nem ezt az összeget ígérte Bethlen Gábornak, XIII. Lajosnak pedig egyáltalán nem volt szerződése Erdély korábbi fejedelmével. A szándék mindazonáltal világos volt: Habsburg-ellenes háborújának megindítására akarták biztatni a fejedelmet. I. Rákóczi György azonban nem az az ember volt, akit ennyivel meg lehetett győzni: diplomatáinak írt válaszában leszögezte, hogy addig biztosan nem kezd semmibe, amíg nem lát a „keresztyén fejedelmektől” egy biztosító

¹¹⁹ Tholdalagi Mihály és Serédy István levele I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. márc. 24.). Lásd I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és iratok. Szerk. Beke Sándor – Barabás Samu. Bp. 1888. 7. A *satisfactio* szerepéről a békerendezéssel kapcsolatos svéd álláspontban lásd *Sven Lundkvist: Die schwedischen Kriegs- und Friedensziele 1632–1648. In: Krieg und Politik 1618–1648. Europäische Probleme und Perspektiven.* Hrsg. Konrad Reppen. München 1988. 349–359.

¹²⁰ I. Rákóczi György levele Tholdalagi Mihálynak és Serédy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1632. ápr. 8.). Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára (jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában, Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj, a továbbiakban: ANR DJC) keresdi Bethlen-levéltár (Fond familial Bethlen din Criș) nr. 14. fol. 57r–58v. A Báthori Istvánra való utalás némileg torzította a tényeket, hiszen amikor lengyel király lett, az oszmán politikai felfogás szerint Báthori lemondott Erdély feletti uralmáról, öccsére, Kristófra ruházva azt. Lásd *Papp Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen.* Wien 2003. 89–90.

¹²¹ Tholdalagi Mihály és Serédy István levelét I. Rákóczi Györgynek (119. jegyz.), lásd I. Rákóczi György és a Porta i. m. 8.

levelet (*assecuratoriát*) és némi pénzt. Ahogy felindult hangvétellel írta: „karón tar varjú mutatásra” ő el nem indul.¹²²

Paul Strassburg beérkezése a Portára nem változtatott sokat ezen a pathhelyzeten. A svéd követ április 8-án tartotta ünnepélyes bevonulását, 15-én a nagyvezírnél járt audiencián, majd május 2-án a szultánnál is. Mivel ajándékokat nem hozott, a fogadást nem a szokásos helyen, a Topkapi palotában tartották, hanem az ázsiai oldalon, Üszküdarban a szultán nyári lakában.¹²³ Júliusi távozásáig igen szoros kapcsolatot tartott Hagával, de az erdélyi követek is igyekeztek minden diplomáciai lépését követni, így Strassburgnak komoly energiákat kellett mozgósítania annak érdekében, hogy I. Rákóczi György lelkesedését életben tartsa, miközben ne ígérjen neki semmit, hiszen erre konkrét felhatalmazással nem rendelkezett. Így Tholdalagiék beszámolóiból rendszeresen értesülünk arról, hogy a svéd követ pozitívan nyilatkozott annak esélyeiről, hogy fejedelmük elnyerheti a Tiszáig tartó területeket, vagy hogy bekerülhet a háborúskodást lezáró egyetemes békébe. Mindeközben hosszasan magyarázta az erdélyi követeknek, mennyire nem állna Rákóczi érdekében, ha a fejedelem a kassai egyezmény kudarca után most újra megindítaná a tárgyalásokat és hivatalosan békét kötne II. Ferdinánddal.¹²⁴

Az egyetlen pont, amelyben Strassburg nagy valószínűséggel teljesen őszinte volt az erdélyi diplomatákkal szemben, Brandenburgi Katalint érintette. A fejedelemasszony részletesen megírta a Portára induló svéd követnek, hogy mindkét özvegyi birtokával, Fogarassal és Munkáccsal kapcsolatos szerződéseit – amelyekben lemond ezekről – semmisnek kell tekinteni, és a Porta támogatását kérte minden ingósága visszaszerzéséhez, beleértve visszavont birtokadományainak megújítását is.¹²⁵ Strassburg tisztában volt vele, hogy bármi, amit Katalin visszaszerez, jó eséllyel az ellentábort fogja gazdagítani, de nem cselekedhetett instrukciója ellenében. A Portán valóban felvetette, hogy a fejedelemasszony jogait tiszteletben kell tartani, sőt, még azt is elérte, hogy az Erdély-specialista Hadzsi Júsuf aga személyében

¹²² I. Rákóczi György levele Tholdalagi Mihálynak és Serédy Istvánnak (120. jegyz.). ANR DJC Fond familial Bethlen din Criș nr. 14. fol. 56v–57r., 59r. Figyelemre méltó, hogy Peter Wyche levelezésében nem találjuk nyomát, hogy továbbította volna Rákóczi igényeit a londoni udvarnak (bár nem kizárt, hogy egyes levelei hiányoznak). Vö. The National Archives (London) Public Records Office, State Papers (a továbbiakban: TNA PRO SP) 97/15.

¹²³ Későbbi jelentésében a svéd követ ezt a tényt, érthető módon, nem emelte ki: Paul Strassburg beszámolója (91. jegyz.). MHHD XXVI. 105–112. Cornelis Haga ezzel szemben megírta Hollandiába, hogy a nyilvános audienciát megtagadták Strassburgtól. Jelentését a Staaten Generalnak (Konstantinápoly, 1632. ápr. 10.) lásd Brieven van Cornelis Haga aan de Staten Generaal uit het Archief van Hilten. Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 23. (1867) 393.

¹²⁴ Tholdalagi Mihály és Serédy István leveleit I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1632. máj. 17. és 21.), illetve Szalánczy István levelét a fejedelemnek (Konstantinápoly, 1632. máj. 19.) lásd I. Rákóczi György és a Porta i. m. 11–15.; Levelek és okiratok i. m. 10.; I. Rákóczi György és a Porta i. m. 23–27.

¹²⁵ Brandenburgi Katalin levele és instrukciója Paul Strassburgnak (Tokaj, 1632. márc. 28. és 29.). MHHD XXVI. 41–44., illetve 45–46.

a nagyvezír a kérdés megvizsgálására hivatott biztost küldjön a fejedelemségbe. A hírre azonban, hogy Brandenburgi Katalin esküvőre készül egy (nyilván katolikus) lengyel úrral, a svéd követ hangot adott annak, mennyire reménytelennek látja az ügyet, és kérte Rákóczit, hogy amíg ő a Portán van (és nem tud beszélni a fejedelemasszonnyal), semmit ne adjon ki neki.¹²⁶ Nyilvánvalóan ő kérte meg Cornelis Hagát is, hogy Axel Oxenstiernának írott levelében biztosítsa a kancellárt: Brandenburgi Katalin lemondása teljes mértékben jogszerűnek tűnik, és birtokainak ügyében is mindent megtesznek a Portán.¹²⁷

Amikor Paul Strassburg 1632. július 12-én visszaindult a Portáról Erdélybe, tulajdonképpen elégedett lehetett az ott elért eredményekkel. IV. Murád szultántól elnyert búcsúaudienciája során, noha azt ismét nem a szerájban rendezték, megtisztelő gesztusokban volt része. A szultán barátságáról tanúskodó levelet küldött II. Gusztáv Adolfnak, míg Tabanijaszi Mehmed pasa nagyvezír megígérte, hogy kivizsgálja Brandenburgi Katalin birtokainak ügyét és szem előtt tartja majd a fejedelemasszony érdekeit. A jól értesült Cornelis Haga ehhez hozzátette azt is, hogy a Porta csak akkor hajlandó támogatni a fejedelemasszonyt, ha ejti Csáky Istvánt és más katolikus és császárpárti tanácsosait – ami, ha így lett volna, megoldhatta volna a Strassburg küldetését megnehezítő dilemmát, két feladatának összeegyeztethetlenségét.¹²⁸ Mindenesetre I. Rákóczi György a legkevésbé sem volt nyugodt a fejleményeket illetően: ahogy portai rezidensének megírta, a Brassóba augusztus elején megérkező Strassburg a fejedelemasszonyhoz akart utazni, „kiben módját nem látom, ha életét szereti”.¹²⁹

¹²⁶ Szalánczy István levelét I. Rákóczi Györgynek (124. jegyz.) lásd I. Rákóczi György és a Porta i. m. 24–25. Júszuf aga Erdélybe küldéséről írt Cornelis Haga jelentést a Staaten Generalnak (Konstantinápoly, 1632. jún. 10.), lásd Brieven van Cornelis Haga i. m. 415.; Tabanijasszi Mehmed pasa nagyvezír levele Brandenburgi Katalinnak ([1632. jún.]). RA Transylvanica vol. 1. nr. 22. Az oszmán követ augusztus közepén már vissza is tért a Portára, tárgyalásai különösebben nagy változást nem hoztak a Rákóczi és Brandenburgi Katalin közötti konfliktusban. Haga jelentését a Staaten Generalnak (Konstantinápoly, 1632. aug. 21.) lásd Brieven van Cornelis Haga i. m. 416.

¹²⁷ Cornelis Haga levele Axel Oxenstiernának (Konstantinápoly, 1632. jún. 6.). MHHD XXVI. 54.

¹²⁸ Paul Strassburg beszámolója (91. jegyz.). MHHD XXVI. 124–126., illetve levelét II. Gusztáv Adolfnak (Konstantinápoly, 1632. júl. 8.) lásd Szilágyi S.: A „Collectio Camerariana”-ból i. m. 260–261.; IV. Murád szultán levele II. Gusztáv Adolfnak ([1632. jún.]). RA Turcica vol. 98.; Tabanijaszi Mehmed pasa nagyvezír levele II. Gusztáv Adolfnak ([1632. jún.]). RA Turcica vol. 99.; Cornelis Haga leveleit a Staaten Generalnak, illetve Ludwig Camerariusnak (Konstantinápoly, 1632. júl. 10.) lásd Brieven van Cornelis Haga i. m. 404–405.; BSB Clm 10369 nr. 309. Strassburg magával vitte Kürillosz Lukarisz II. Gusztáv Adolfnak szóló levelét is (Konstantinápoly, 1632. júl. 11.). Lásd *Johann Arckenholz*: Mémoires concernant Christine Reine de Suede, pour servir d'eclaircissement a l'histoire de son regne et principalement de sa vie privée, et aux evenements de l'histoire de son tems civile et literaires. Tome second. Amsterdam – Leipzig 1751. Appendix 113–114.

¹²⁹ I. Rákóczi György levelét Szalánczy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1632. aug. 8.) lásd Levelek és okiratok i. m. 35.; Paul Strassburg 1632. aug. 5-én érkezett Brassóba, lásd ANR DJB POB SA V/17. fol. 327v.

A fejedelemnek minden oka megvolt a feszült lelkiállapotra: miközben Strassburg a Portán tárgyalta – Rákóczi előtt ismeretlen mértékben képviselve Brandenburgi Katalin érdekeit –, Erdély uralkodója a másik irányból is nyomás alatt volt. Május végén meglátogatta Erdélyben Sennyei István magyar kancellár, akivel az előző évben megkötött, ám nem ratifikált kassai békeszerződés, illetve az időközben felmerült megoldandó kérdések ügyében tárgyaltak. Mivel Strassburg megérkezése az erdélyi udvarba egész Magyarországon közismert tény volt, I. Rákóczi György jobbnak látta, ha maga is bejelenti azt a császári udvarban, arra hivatkozva, hogy a svéd követ Brandenburgi Katalin ügyeiben meg tárgyalni a Portára és csak keresztülmegy országán. Ezt azonban természetesen a Habsburg-párti oldal nem hitte el, Sennyei hosszas elmélkedéseket szentelt Rákóczinak írott levelében annak a kérdésnek, hogy II. Gusztáv Adolfnak szüksége is lenne a Porta segítségére, „hihető, hogy idvességének ellenségehez is küldene, ha segítség adattatnék”.¹³⁰ Ráadásul elejtett egy megjegyzést arról is, hogy a svéd király nyilvánvalóan inkább magának szerezne meg a magyar királyságot, mint az erdélyi fejedelemnek; amennyiben viszont sikerül, az előre kiszámítható, hogy minden segítséget megadna sógorasszonyának, Brandenburgi Katalinnak.

A letett fejedelemasszony semmit nem akart feladni igényeiből és Strassburgot továbbra is a tavasszal adott instrukció követésére biztatta; a svéd követet azonban – úgy tűnik – jobban érdekelte, hogy Rákóczit megnyerje II. Gusztáv Adolf szövetségének. Szeptemberben, majd novemberben újra írt királyának és sürgette annak válaszát, kiemelve, hogy az erdélyi fejedelem készen áll a hadba indulásra.¹³¹ Időközben külön tárgyalásokat folytatott Zólyomi Dáviddal, a fejedelemség *enfant terrible*-jével is, aki – noha Bethlen István veje volt – aktív szerepet játszott Rákóczi hatalomra juttatásában és időről időre önálló tényezőként lépett fel az erdélyi politikában. A vakmerőségéről hírhedt fiatal főúr Rákóczival ellentétben nem várt semmiféle visszajelzésre a szövetségesek részéről és már azt szervezte,

¹³⁰ Sennyei István levele I. Rákóczi Györgynek ([1632 nyara]). MNL OL X 1904 11696. t. Sennyei követségéről lásd *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György i. m. 222–225.; A Strassburg érkezését bejelentő levél nem maradt fenn, az első utalás rá I. Rákóczi György Sennyeinek adott válaszából származik ([1632. június eleje]). MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár A 98 Transylvanica 9. cs. fasc. 11a. fol. 345r.

¹³¹ Paul Strassburg levelei II. Gusztáv Adolfnak (Kolozsvár, 1632. szept. 16., illetve Várad, 1632. nov. 7.). RA Skrivelser till konungen, Drottning Kristinas tid vol. 8. AF jelű melléklet Axel Oxenstierna az államtanácsnak írt jelentéséhez (Frankfurt am Main, 1633. máj. 6.) p. 994., 996.; Brandenburgi Katalin levelei Paul Strassburgnak (kettő Kassa, 1632. szept. 6. dátummal, illetve Turány, 1632. szept. 13.). MHHD XXVI. 61., 62., 64.; Az erdélyi politikában ekkor már hivatalos funkcióval nem bíró Bethlen István is szükségesnek tartotta, hogy kapcsolatot tartson a svéd diplomáciával, ezért Paul Strassburgon keresztül Axel Oxenstiernának is írt udvariassági levelet (Szentjób, 1632. okt. 16.). Rosz-sziskaja Nacionalnaja Biblioteka, Szentpétervár (a továbbiakban: RNB) Fond 933. (Szobranijija P. K. Suhtyelena) Karton 7. no. 4. A szentpétervári iratok beszerzéséhez nyújtott segítségért Marija Tyeleginának mondok köszönetet.

miképpen fogja a hajdúkkal megtámadni Sziléziát, hogy megsegítse II. Gusztáv Adolfot, amikor I. Rákóczi György udvarába hívatta és aláíratott vele egy biztosító levelet, hogy ez nem fog bekövetkezni. Zólyomi Dávid azonban nem sokáig tartotta magát a megegyezéshez: 1633 januárjában saját nevében küldte emberét, Lindvay Tamást a szászokhoz és svéddekhez. A követség csúfos véget ért: Lindvay visszaútján, már Magyarországon, részegen gyilkosságba keveredett; Rákóczi sárosi udvarbírája vasba verette, a nála levő leveleket pedig elvette. A felháborodott fejedelem elfogatta Zólyomit, és az incidens hozzájárult a főúr életfogytiglani rabságra ítéltetéséhez 1633 végén.¹³²

Zólyomi 1632 őszi akciójához kapcsolódik az erdélyi–svéd egyeztetések egyik legkülönösebb dokumentuma is. Az erdélyi főúr machinációiba Múza budai pasa is belekeveredett (hogy milyen mértékben, az nem egészen világos), és feltételezhető, hogy ennek következménye a levél, amelyben a beglerbég 1632 októberében jóindulatáról biztosította II. Gusztáv Adolfot, illetve I. János Györgyöt. Nem tudjuk, a címzettek valaha is értesültek-e az őket ért megtiszteltetésről, de a levél mindenesetre kétségkívül rendhagyó elemét jelentette a korszak szövetségkereső kísérleteinek, hiszen Buda beglerbégeinek diplomáciai aktivitása az esetek túlnyomó részében a tartományukkal határos területeket irányító személyekre korlátozódott.¹³³

A szász választófejedelem nemcsak Múza pasa kapcsolatkeresési horizontján tűnt fel: 1632 második felében I. Rákóczi György is egymás után küldte hozzá a követeket, hátha a II. Gusztáv Adolf körüli koalíció második legfontosabb tagjától – aki tartományainak földrajzi helyzete miatt sokkal könnyebben elérhető volt, mint a Bajorországban háborúzó svéd király – kaphat némi információt az

¹³² Zólyomi Dávid levele Hans Georg von Arnimnak (Székelyhíd, 1633. jan. 24.). GStA PK VI. HA FA Arnim-Boitzenburg B 48; Madarász György levele I. Rákóczi Györgynek (Eperjes, 1633. febr. 12.). MNL OL E 190 5. d. nr. 1016.; Duchon Menyhért levele Debreczeni Tamásnak (Sáros, 1633. márc. 20.). Uo. nr. 1103.; A Habsburg-párti összeesküvéssel is megvádolt Zólyomi elítéléséről részletesen lásd *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György i. m. 193–195.; A Zólyomi-ügyről (a beglerbég említésével) lásd *Kemény J.*: Önéletírása i. m. 199–209. A kortárs beszámolóit néhány kisebb adattal kiegészíti *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György i. m. 225–226. Zólyomit mint potenciális veszélyforrást a császári oldal is folyamatosan szem előtt tartotta, lásd ismeretlen levele Ernst Ulrich von Schaffgottnak (Olmütz, 1632. máj. 20.). HHStA Polen I. Kt. 55. Konv. 1632 April fol. 18.; Haller György levele Senyneyi Istvánnak (Szatmár, 1632. dec. 17.). Primási Levéltár (Esztergom) Archivum Saeculare Acta Radicalia Classic s. nr. 133.

¹³³ Múza pasa levele II. Gusztáv Adolfnak (Buda, 1632. okt. 8.). MNL OL E 190 4. d. nr. 190. Még az sem kizárt, hogy Múza pasa több alkalommal is megpróbálkozott a kapcsolat felvételével: egy korábbi, 1632. szeptember 12-ről származó anonim jelentés szerint követte, egy Gondolkodó Mihály nevű renegát pattantyús feladata is az lett volna, hogy a svéd királyt és a szász választót felkeresse és felajánlja nekik a beglerbég támogatását. A jelentésben található információ, miszerint Múza pasa megüzente II. Gusztáv Adolfnak, hogy ne higgyen I. Rákóczi Györgynek, mert az a császár híve, ismét csak arra utalhat, hogy a rendhagyó diplomáciai küldetés Zólyomi Dávid önálló terveihez kapcsolódott. Lásd TMÁO II. 178–179.

igényeire várható reakciókról. I. János György azonban nem érezte magát illetékesnek az ügyben, így nem tett mást, mint hogy Rákóczi megkereséséről tájékoztatta a nála tartózkodó svéd rezidenst. Úgy tűnik, még csak udvariassági levelet sem küldött vissza a fejedelemnek, így Rákóczi csak a Sziléziában állomásozó százsz hadak parancsnokával, Hans Georg von Arnimmal tarthatta a kapcsolatot, jelezve neki, hogy nagyon várja I. János György rezolúcióját.¹³⁴ Erdély potenciális szövetségeseinek részéről tehát süket csönd érkezett I. Rákóczi György minden megkeresésére – miközben számos, a tárgyalásokat távolabbról nyomon követő személy rendszeresen hangot adott véleményének, hogy a fejedelemnek nem kellene a nagyszerű alkalmat elszalasztania a háborúba való beavatkozásra.¹³⁵

Mindeközben I. Rákóczi Györgyhez mindenhonnan érkeztek a hírek II. Gusztáv Adolf hatalmas sikereiről: minden jelentősebb magyarországi familiárisa rendszeresen küldte neki az információkat, és időnként politikai ellenfelei is hosszas elemzésekkel látták el – természetesen pont az ellenkező előjellel értelmezve a fejleményeket.¹³⁶ 1633 januárjában sok forrásból eljutott hozzá a svéd király halálának híre is, bár a protestáns tábor elég sokáig ébren tartotta a reményt, hátha csak vaklármáról, a császári oldal által terjesztett rémhírről van szó.¹³⁷ Január elején még a fejedelem is azt írta a Portára, hogy a svéd uralkodó életben van – február közepén

¹³⁴ I. Rákóczi György levelei I. János Györgynek, illetve Hans Georg von Arnimnak (Szamosújvár, 1632. szept. 12.). SHStA Geheimer Rat Loc. 9271/4. fol. 21., illetve 22.; I. János György levele Arnimnak (Drezda, 1632. okt. 7/[17].). Uo. 35r.; Laurentius Nicolai (Lars Nilsson) levelét Schwallenberg (?) svéd secretariusnak (Drezda, 1632. okt. 4/[14].) lásd Die Verhandlungen Schwedens und seiner Verbündeten mit Wallenstein und dem Kaiser von 1631 bis 1634. 1. Theil 1631 und 1632. Hrsg. Georg Irmer. Leipzig 1888. 277.; I. Rákóczi György levele Hans Georg von Arnimnak (Várad, 1632. nov. 9.). GStA PK VI. Hauptabteilung Familienarchiv Arnim-Boitzenburg B 46. Arnim mellett Rákóczi még egy másik százsz főtiszttel, Heinrich Jacob Duwall-lal is levelezett, lásd Paul Strassburg levelét Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1633. febr. 9/19.). RA Skrivelser till konungen, Drottning Kristinas tid vol. 8. AF jelű melléklet Axel Oxenstiernának az államtanácshoz írott jelentéséhez (Frankfurt am Main, 1633. máj. 6.) p. 998.

¹³⁵ Peter Wyche jelentése (Konstantinápoly, 1632. aug. 25.). TNA PRO SP 97/15. fol. 170v.; Johann Camerarius levele Paul Strassburgnak (Nürnberg, 1632. szept. 16/[26].). UUB E 388c fol. 81v.

¹³⁶ Esterházy Miklós levele Réz Andrásnak (Kismarton, 1632. okt. 4.). MNL OL E 190 4. d. nr. 950. Az Esterházy által terjesztett híreket már a Rákóczi-familiárisok is kritikus megjegyzésekkel továbbították uruknak, lásd Hrabecius Dániel levelét I. Rákóczi Györgynek (Sáros, 1632. szept. 23.) uo. nr. 949. Az információs hálózat elemzésére részleteiben itt nincs lehetőség, egyes részeredmények már rendelkezésre állnak. Lásd *Debreczeni-Droppán Béla*: Egy gazdasági szakember a XVII. századból. Debreczeni Tamás élete és működése. Fons 11. (2004) 480–482.; *Kármán Gábor*: Madarász György, Eperjes politikai látnoka. In „... nem egy történelem létezik”. Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából. Szerk. Nagy Gábor – Rada János – Viskolcz Noémi. Miskolc 2017. 214–235.

¹³⁷ A budai pasa már 1633 januárjának elején arról tájékoztatta a Fényes Portát, hogy Érsekújváron ágyúlövésekkel ünnepelték a király halálhírét – ehhez képest a Rákócziak sárosi udvartörője még több héttel később is kétségeiről számolt be. Szalánczy István levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. jan. 15.) lásd Levelek és okiratok i. m. 71.; Duchon Menyhért levele Debreczeni Tamásnak (Sáros, 1633. jan. 26.). MNL OL E 190 5. d. nr. 1007. Az extrém esetekről lásd *Kármán G.*: Madarász György i. m.

azonban már kénytelen volt elfogadni a szomorú igazságot, és magasztos emlékezetű királyként utalni II. Gusztáv Adolfra Axel Oxenstiernának írott levelében.¹³⁸

Végjáték

A katonailag nem egészen egyértelmű kimenetelű lützeni csata igazi jelentőségét a svéd király halála okozta: a mitikus hősként kezelt II. Gusztáv Adolf elestével az általa vezetett koalíció legfőbb összetartó ereje is eltűnt, és Axel Oxenstiernának nem kevés politikai érzékre volt szüksége ahhoz, hogy egyben tartsa a szövetségeket és elismertesse velük, hogy továbbra is a svédeké a vezető szerep. Ráadásul hazai ellenzékét is meg kellett győznie, hogy a németországi vállalkozást a király halála után is folytatni kell, annak ellenére, hogy ez nagy terheket ró az északi királyságra – szükségük volt ugyanis arra, hogy egy békeszerződés nagy összegű kárpótlást ítéljen meg a svéd koronának, hiszen enélkül a sereggel szembeni adósságokat nem tudták volna kifizetni. A további együttműködés kereteit a francia anyagi támogatást biztosító *subsidium*-szerződés megújítása, majd a Heilbronni Uniót létrehozó április 27-i egyezmény alakította ki.¹³⁹ Az is egyértelmű volt, hogy a vállalkozás folytatásának sikeréhez szükség lehet minden szövetségesre, így I. Rákóczi György ajánlata – úgy tűnt – a megelőző évhez képest felértékelődhet.

Paul Strassburg mindenesetre alaposan beszámolt Axel Oxenstiernának a tárgyalások állásáról, a *subsidium* ügyéről, Rákóczi kísérleteiről a szászok bevonására, illetve arról is, hogy az erdélyi fejedelem már jó fél éve készültségben tartja csapatait. Bethlen Gábor hadjárataira hivatkozva jelezte, milyen fontos szolgálatot tehetne az erdélyi fejedelem a II. Ferdinánd elleni háborúskodásban, és azt is megemlítette, hogy Brandenburgi Katalin teljesen a császár befolyása alá került, így félő, hogy minden számára visszaszerzett jószág az ellenséget gyarapítja. Végül kérte, hogy amennyiben a svéd korona nem akar szövetséget kötni Erdély fejedelmével, engedélyezzék, hogy távozhasson a fejedelemségből. I. Rákóczi György maga is írt Axel Oxenstiernának, illetve annak a személynek, aki a várakozások szerint jó eséllyel vehette át II. Gusztáv Adolf helyét a főszereg élén: Weimari Bernát hercegnek. Noha sorai jóindulatot tükröztek, a nyomásgyakorlás sem hiányzott belőlük: megemlítette, hogy a császár szeretne vele tárgyalni

¹³⁸ Cornelis Haga jelentése a Staaten Generalnak (Konstantinápoly, 1633. febr. 21.) a fejedelem január 4-i levelére hivatkozik. I. Rákóczi György levele Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1633. febr. 15.). RA Skrivelser till konungen, Drottning Kristinas tid vol. 8. AF jelű melléklet Axel Oxenstierna az államtanácsnak írt jelentéséhez (Frankfurt am Main, 1633. máj. 6.) p. 1004.

¹³⁹ Michael Roberts: Oxenstierna in Germany, 1633–1636. In: *Uő*: From Oxenstierna to Charles XII. Four Studies. Cambridge 1991. 6–54.; Lindegren, J.: „Om detta continuerar...” i. m. 28–36.; Lundkvist, S.: Die schwedischen Kriegs- und Friedensziele i. m.; Wilson, P. H.: Europe's Tragedy i. m. 512–517.; Goetze, S.: Die Politik i. m. 92–105.

a békéről. És valóban: ekkorra már – noha december óta többször is elhalasztották – Eperjes városában összeültek a két oldal biztosai, hogy megtárgyalják a vitatott kérdéseket.¹⁴⁰

Nagyjából ezzel egy időben indulhatott útnak egy követség Drezdába. Ennek lefolyásáról csak későbbi utalásokból tudunk: március végén Rákóczi csalódott hangon számolt be konstantinápolyi rezidensének arról, hogy követe időközben ismét Arnimnél járt és a generális biztató üzenetet küldött, ám hivatalos szövetségekötésről szó sem esett, márpedig – így a fejedelem – „szón nem akarok, s imez-amaz fundamentomon semmit is építeni”.¹⁴¹ Mindenesetre a szász hadvezetés számolt az erdélyi beavatkozás lehetőségével: 1633 márciusának végén, miközben annak esélyeit latolgatták, hogy a hadszínteret az osztrák örökös tartományok területére helyezték át, mind a választófejedelem, mind generálisa kalkulált Rákóczi ausztriai támadásával. Fennmaradt Arnim fogalmazványa is a Rákóczinak küldendő üzenetről, amelyben ugyanezt a tervet a fejedelemmel is megosztotta. Jellemző módon azonban hivatalos szövetségekötést nem ajánlott fel, hiszen az erről való döntéshez a szászoknak hiányzott az önálló hatásköre, és a pénzügyi támogatásról is csak annyit mondott, hogy a fejedelem költségeit utólag egész biztosan kárpótolják majd a hálás protestáns rendek.¹⁴²

Axel Oxenstierna végül 1633 áprilisának végén kerített időt arra, hogy az erdélyi ügyekkel foglalkozzon: terjedelmes instrukcióban írta meg véleményét Paul Strassburgnak. Ebben hosszasan fejtegette, hogy nem érti, I. Rákóczi György mire vár még, hiszen mind a protestáns ügy védelme, mind a konföderált hatalmak iránti kötelessége (!), de saját fennmaradásának biztosításával kapcsolatos érdeke is azt kívánná, hogy minden további időhúzás nélkül megindítsa csapatait. A fejedelem kiadásait – írta a kancellár – bőségesen kárpótolhatná a magyar területek, esetleg a korona megszerzésével. Oxenstierna mindazonáltal számolt azzal, hogy pusztá szavakkal nehéz lesz meggyőzni I. Rákóczi Györgyöt,

¹⁴⁰ I. Rákóczi György és Paul Strassburg levelei Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1633. febr. 15., febr. 9/19.). RA Skrivelser till konungen, Drottning Kristinas tid vol. 8. AF jelű melléklet Axel Oxenstierna az államtanácsnak írt jelentéséhez (Frankfurt am Main, 1633. máj. 6.) p. 1004., 998–1002.; I. Rákóczi György levele Weimari Bernátnak (Gyulafehérvár, 1633. febr. 15.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 25. Weimari Bernát esélyeiről a fővezérségre lásd *Wilson, H. P.: Europe's Tragedy* i. m. 514. Az eperjesi tárgyalások kezdeteiről lásd *Frankl [Fraknoi] Vilmos: Az eperjesi béke 1633-ban. Századok* 5. (1871) 188–201.; *Szilágyi S.: I. Rákóczi György* i. m. 235.

¹⁴¹ I. Rákóczi György levelét Szalánczy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1633. márc. 29.) lásd *Levelek és okiratok* i. m. 101. A követ, Stelmecz János 1633 februárjában indult útnak, lásd Duchon Menyhért levelét Debreczeni Tamásnak (Sáros, 1633. febr. 15.). MNL OL E 190 5. d. nr. 1101.

¹⁴² Hans Georg von Arnim opiniói I. János Györgynek (Drezda, 1633. márc. 10/20., márc. 21/[31].), valamint a választófejedelem instrukciója (Drezda, 1633. márc. 22./[ápr. 1.]. GStA PK VI. HA FA Arnim-Boitzenburg B 50.; Arnim fogalmazványa a Rákóczinak eljuttatandó üzenetről ([1633. márc.]). Uo. B 86 nr. 139.

így felajánlotta 100 000 tallér egyszeri kifizetését és esetleg a csapategyesítés után havi 15 000 tallért (bár az ezekről szóló váltókra a fedezetet a hadseregnek kellett volna Sziléziában és Morvaországban behajtania). A régenstanácsot is vezető kancellár által előírányzott minimum az volt, hogy ha Rákóczit nem is sikerülne rábírní seregeinek megindítására, mindenképpen fenn kell tartani vele a jó viszonyt, hogy állandó fenyegetésként álljon a Habsburgok hátában.¹⁴³

1633 tavaszán mindezzel roppant ironikus helyzet állt elő. Úgy tűnt, a svéd államvezetés végre, több mint egy év után hajlandó komolyan venni I. Rákóczi György ajánlkozását, még ha a kancellár pikírt véleményének hangoztatásával jelezte is, hogy ennél sokkal többet várna el leendő szövetségesétől. Ezzel párhuzamosan viszont szakításra került sor a gyulafehérvári udvarban. Paul Strassburg helyzete nagyjában-egészében tarthatatlanná vált, ami nem is csoda, hiszen nyilvánvalóan rajta csattant mindaz a feszültség, amely a rettenetesen hosszú várakozás (és a császári oldallal szemben szükséges folyamatos időhúzás) alatt felgyülemlett a fejedelemben. Ráadásul I. Rákóczi György abban sem lehetett biztos, hogy miközben elvben szövetségük tető alá hozásán ügyködik, Strassburg nem szervezkedik-e folyamatosan Brandenburgi Katalin megsegítése és birtokainak visszaadása érdekében, ami áttételesen egyet jelentett a császári oldal támogatásával és Erdély biztonságának veszélyeztetésével. A fejedelem folyamatosan figyel-tette a Strassburg és Haga közötti levelezést – és a tény, hogy a holland követben viszont megbízott, ismét csak azt bizonyítja, hogy a svéd koronát képviselő diplomatával fenntartott kapcsolatát a lemondott fejedelemasszony ügye mérgezte. A viszony megromlásának híre még Oxenstiernához is eljutott: a kancellár figyelmeztette diplomatáját, hogy egy elfogott és nyilvánosságra került levelében a fejedelem igen sokat panaszkodott rá Cornelis Hagának. A kancellár a maga részéről szívesen ejtette volna Katalint – azt is felvetette, hogy Rákóczi igényeinek fedezését, legalább ideiglenesen, meg lehetne oldani a vitatott birtokok jövedelmeiből –, ám tartott tőle, hogy ezzel magára haragítaná annak testvéreit, az özvegy svéd királynét és a brandenburgi választófejedelmet.¹⁴⁴

Axel Oxenstierna levele még nem érkezett meg Erdélybe, amikor Paul Strassburg május végén úgy döntött, nem bírja tovább. Elhatározásának indokait elkeseredett hangú levélben tudatta a kancellárral: a diplomatának úgy tűnt,

¹⁴³ Axel Oxenstierna levele Paul Strassburgnak (Heilbronn, 1633. ápr. 17/[27].). AOB I/8. 519–526. Igaz, hogy a reakcióra nagyon sokat kellett várni, de a végeredmény annál kifinomultabb lett, méltó az elképesztő mennyiségű feladatot hihetetlenül magas színvonalon ellátó kancellárhoz, lásd *Roberts, M.*: Oxenstierna i. m. 8–12.

¹⁴⁴ Axel Oxenstierna levele Paul Strassburgnak (143. jegyz.). AOB I/8. 524–525., 527. Strassburg levelezésének nyomán követéséről tudósítanak Szalánczy István levelei I. Rákóczi Györgynek (Konsztantinápoly, 1632. okt. 14., 1633. jan. 24., febr. 3.). Lásd *Levelek és okiratok* i. m. 59., 79., 85.

hogy semmi értelme maradnia, hiszen a Rákóczi és a Bethlen-család közötti viszályok megakadályozzák a fejedelem külpolitikai cselekvését, Zólyomiról kiderült, hogy a császári oldallal is intenzíven kereste a kapcsolatot, Katalin birtokaival kapcsolatban pedig az a benyomása alakult ki, hogy azokat Rákóczi és II. Ferdinánd fel akarják osztani egymás között. Így aztán ésszerűbbnek látta, ha inkább visszatér Németföldre. A fejedelem ugyanekkor Oxenstiernának írott levelében kifejtette, hogy noha a svéd király emlékét továbbra is nagyon tiszteli, az eperjesi tárgyalásokon békét fog kötni a császárral.¹⁴⁵

Ehhez képest meglepő az a radikális fordulat, amely néhány héttel később állt be a II. Ferdinánd biztosaival folytatott egyeztetéseken. A vitás ügyek legnagyobb részét már február–március során sikerült tisztázni, a megegyezés akadályá egy idő után már csak a munkácsi vár hovatartozásának problémája volt, ám a császár ebben a kérdésben is engedett, és a maga részéről májusban aláírta a véglegesnek szánt diplomát. I. Rákóczi György azonban június elején újra időhúzáshoz folyamodott: tárgyalóküldöttségével teljesen új béketervezetet nyújtott be, kinyilvánítva, hogy „ha a fegyver a nyakán lészen”, akkor sem hajlandó mást elfogadni. Ezzel hosszabb időre megállította az egyeztetések folyamatát.¹⁴⁶ Ahogy azt tárgyalópartnerei is sejtették, a fejedelmet természetesen az motiválta, hogy több mint egy év után új fejlemények következtek be a Habsburg-ellenes koalícióval folytatott tárgyalásaiban. Megérkezett ugyanis Oxenstierna levele – néhány nappal Strassburg távozása után –, ami meglehetősen váratlan fordulat volt, hiszen a német diplomata tizenöt hónapja várt erre a pillanatra. Alighanem ez a groteszk fejlemény sarkallhatta a fejedelmet arra, hogy kinyitassa a kancellár Strassburgnak szóló levelét is, ebből pedig szembesülhetett azzal, hogy Axel Oxenstierna újabb kapcsolattartót jelölt ki az erdélyi ügyek vitelére.¹⁴⁷

¹⁴⁵ I. Rákóczi György levele Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1633. máj. 20.). RNB f. 993. kart. 7. no 5. (egy el nem küldött tisztázata megvan itt is: MNL OL F 12 4. d. V/8. nr. 6.); Paul Strassburg levele Axel Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1633. máj. [20. után]). RA Oxenstiernasamlingen E 735. A követ utazásához Philip Melkau berlini ékszerésztől vett fel kölcsönt, aki épp akkoriban Erdélyben próbálta behajtani a Brandenburgi Katalin által felhalmozott tartozásokat, lásd Strassburg levelét Oxenstiernának (Gyulafehérvár, 1633. máj. 25./jún. 5.). RA Oxenstiernasamlingen E 735, illetve Melkaunak kiállított elismervényét (1633. máj. 29.). MNL OL E 190 48. d. 14. t. 5. sz.

¹⁴⁶ *Frankl V.*: Az eperjesi béke i. m. 248–250.; *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György i. m. 235–240. Az idézet a császári biztosok Esterházy Miklósnak írott leveléből származik (Eperjes, 1633. jún. 26.). MNL OL P 108 Esterházy család hercegi levéltára 353. d. (Rep. 71. Fasc. 24/b.) p. 957. Az új tervezetet a biztosok június 10-én küldték tovább Bécsbe, uo. p. 940.

¹⁴⁷ A fejedelem csak a Strassburgnak szóló levélből értesülhetett arról, hogy Thurnnal kell tárgyalnia, hiszen ez a kancellár neki írott levelében nem szerepelt. Vö. AOB I/8. 512–513., illetve 523. A követjárások kronológiáját I. Rákóczi György portai rezidensének, Kőrössy Istvánnak foglalta össze (Gyulafehérvár, 1633. szept. 5.). Lásd Levelek és okiratok i. m. 126–127. Oxenstierna levelének felnyitásáról – ami miatt a német diplomata tiltakozott – a fejedelem azt írja, hogy arra Strassburg korábban engedélyt adott, de ha nem adott volna, akkor is megcselekszi ebben a helyzetben.

Ez a személy Heinrich Matthias von Thurn volt. A cseh főúr a közép-európai politika jelentős személyisége volt a megelőző tizenöt évben, az 1618. évi cseh felkelés egyik vezetőjéből a Fehérhegy utáni emigráció kiemelkedő figurájává lett és erdélyi kapcsolatai is számottevőek voltak: ahogy korábban említettem, 1621 után több évet töltött Bethlen Gábor környezetében, mielőtt a Fényes Portára, majd onnan Velencébe távozott. Nem kizárt, hogy ebből az időszakból személyesen ismerte I. Rákóczi Györgyöt is. 1633 elején Thurn svéd szolgálatban állt és a Sziléziában manőverező, szász erőket támogató csapattesteket vezette. Az biztos, hogy a generális már korábban, 1633 áprilisának végén is kapott levelet a fejedelemtől (feltehetőleg Arnim hívta fel Rákóczi figyelmét a kapcsolatkeresés ezen új lehetőségére). Amikor pedig a fejedelem neki is megküldte feltételeit, Thurn – a további idővesztés elkerülése végett – azonnal megírta Rákóczinak, hogy a maga részéről igényeit méltányosnak tartja. Oxenstiernát csak ez után tájékoztatta, hangot adva reményeinek, hogy reakciója nem volt nagyvonalúbb, mint amit a svéd kancellár szükségesnek tartott volna.¹⁴⁸ Emiatt nem kellett aggodnia: Oxenstierna nagyjából ezzel egy időben írta meg neki is, hogy rábízta a Rákóczival folytatott tárgyalások levezetését, megismételve, hogy maximum 100 000 tallér kifizetéséről lehet szó.¹⁴⁹

A fejedelem, úgy tűnik, folyamatosan csökkentette igényeit. Márciusban portai követére rábízta, hogy Cornelis Hagának említse meg: már csak 8000 gyalogot és 2000 lovast kér, a negyedévenkénti 100 000 tallér *subsidium*ot pedig 75 000 magyar forintra (62 500 tallérra) csökkentette. Ezzel szemben a Thurnhoz júniusban eljutott ajánlat már csak 6000 gyalogról és 2000 lovasról, valamint 50 000 (feltehetően birodalmi) forintról (vagyis 34 000 tallérról) szólt, amelynek negyedévenkénti kifizetését a svéd szolgálatban álló generális meg is ígérte.¹⁵⁰ Azt természetesen nem fejtette ki, hogy csak a *subsidium* egy részére volt fedezet, az is inkább csak elméleti szinten. Ha Rákóczi a csökkentett igények teljesítésének

¹⁴⁸ Heinrich Matthias von Thurn levele I. Rákóczi Györgynek ([s. l.], 1633. máj. 26./jún. 5.). SHStA Geheimer Rat Loc. 8286/18.; illetve Axel Oxenstiernának (Liegnitz, 1633. máj. 30./jún. 9.) lásd Wallenstein und seine Verbindungen mit den Schweden. Actenstücke aus den Schwedischen Reichsarchiv zu Stockholm. Hrsg. Emil Hildebrand. Frankfurt am Main 1885. 30. A Rákóczinak írt levélben Thurn említi, hogy a fejedelem április 28., illetve május 2. dátumú leveleit kapta meg, Oxenstiernának pedig azt is megírta, hogy Strassburggal is levelezésben állt.

¹⁴⁹ Axel Oxenstierna levele Heinrich Matthias von Thurn grófnak (Heilbronn, 1633. máj. 27./jún. 6.). AOB I/8. 721–723.

¹⁵⁰ I. Rákóczi György levelét Szalánczy Istvánnak (141. jegyz.) lásd Levelek és okiratok i. m. 103.; I. Rákóczi György javaslatát és Heinrich Matthias von Thurn rezolúcióját ([1633. május–június]) lásd Szabó Gyula: Erdély és a harmincéves háború (Okiratok külföldi levéltárakból s gyűjteményekből). Történelmi Tár [14.] (1891) 188–189. A fejedelem portai rezidensének azt írta: Thurn általánosságban fogalmazó, biztató levele még a követ, Szentpáli István megérkezése előtt készült, míg a rezolúciót a generális már az erdélyi diplomataival való találkozás után állította ki. Rákóczi levelét Kőrössi Istvánnak (147. jegyz.) lásd Levelek és okiratok i. m. 126.

örülhetett is, kevésbé lehetett elégedett az irányítása alá kerülő szövetséges haderő kérdésével kapcsolatban: Thurn szóban megüzenve, hogy a kért kontingens küldésére nincs lehetőség.¹⁵¹

Volt azonban egy ennél is súlyosabb kérdés, amelyben Heinrich Matthias von Thurn, hiába bízta meg Oxenstierna a tárgyalások vezetésével, semmit nem tudott ígérni: I. Rákóczi György ugyanis azt kérte, hogy legalább a brandenburgi és szász választófejedelmek állítsanak ki egy okmányt, amelyben elismerik szövetségesüknek. A generális, aki még csak nem is ezen fejedelmek szolgálatában állt, természetesen erre nem volt feljogosítva, így Erdély uralkodójának csak azt ígérhette, hogy a Német-római Birodalom rendjei, mihelyst látják majd a protestáns ügy melletti bátor kiállását, lekötelezettnek érezvén magukat, megkötik vele a szövetséget. Érezve a válasz elégtelenségét, Thurn nem adta fel, hogy megoldást találjon a problémára, és végül roppant kreatív módon járt el: a táborában tisztként szolgáló számos emigráns aláírásával a cseh királyság nevében adott ki egy *assecuratiót* I. Rákóczi Györgynek.¹⁵² Ebben hivatkozott a Bethlen Gábor idején, 1620-ban a magyar és cseh rendek között megkötött konföderációs szerződésre, és annak folytatását ígérte a Cseh Királyság és annak inkorporált tartományai részéről. Mivel úgy tudta, hogy Strassburg még Erdélyben tárgyal, ennek konkrétumairól viszont nem voltak naprakész információi, az *assecuratio* általánosságokban fogalmazott: az emigráns tisztek a királyság nevében a svéd szolgálatban álló diplomata által „tárgyalt és ígért dolgok” megtartását ígérték.

Aligha lehet azon csodálkozni, hogy I. Rákóczi Györgyöt nem elégitették ki azok a biztosítékok, amelyet egy önálló politikai tényezőként már nem létező állam több mint tíz éve megbukott és száműzetésben élő vezetőitől kapott, akik – a fejedelem fogalmazása szerint – „magokkal is jó tehetetlenek”.¹⁵³ Június végén még biztosította Arnimot, hogy korábbi ajánlata – miszerint 4000 katonát azonnal tudna küldeni – még mindig áll, annak ellenére, hogy a császárral folytatott tárgyalások előre haladott állapotban vannak. Az *assecuratio* kézhez kapása után azonban be kellett látnia, hogy ennél többre záros határidőn belül nem számíthat és feladta a további időhúzást: szeptember 5-én megbízottjai aláírták Eperjesen a békeokmányokat és 28-án Rákóczi ratifikálta is azokat.¹⁵⁴ Már csak azért is szükség volt erre, mert nemcsak az nem látszott biztosnak, hogy a Porta tűrni, esetleg

¹⁵¹ I. Rákóczi György levelét Körössy Istvánnak (147. jegyz.) lásd Levelek és okiratok i. m. 127.

¹⁵² Heinrich Matthias von Thurn, Ladislav Velen z Žerotína és mások *assecuratiója* I. Rákóczi György számára (Schweidnitz, 1633. júl. 16/26.). MNL OL E 190 42. d. 5. t. 489. sz.

¹⁵³ I. Rákóczi György levelét Körössy Istvánnak (147. jegyz.) lásd Levelek és okiratok i. m. 127.

¹⁵⁴ Österreichische Staatsverträge: Fürstentum Siebenbürgen 1526–1690. Hrsg. Roderich Gooss. Wien 1911. 670–698. Vö. I. Rákóczi György levele Hans Georg von Arnimnak (Gyulaféhevár, 1633. jún. 28.). GStA PK VI. HA FA Arnim-Boitzenburg B 52.

támogatni fogja a fejedelem külpolitikai ambícióinak valóra váltását, hanem egy trónkövetelő feltűnése miatt Rákóczinak pusztá uralmának megvédéséért is erőfeszítéseket kellett tennie: az országból személyes sérelmek miatt elmenekült ifjabb Székely Mózes ugyanis az oszmánok segítségét kérte.¹⁵⁵

I. Rákóczi György eltökéltségét jelzi mindazonáltal, hogy ugyanazon a napon, amikor megbízottai aláírták az eperjesi szerződést, követet küldött a szász és brandenburgi választófejedelmekhez. Tájékoztatta őket, hogy kénytelen volt békét kötni a császárral, de jelezte, hogy ez nem feltétlenül végleges. Miután részletesen kifejtette, miért volt elégedetlen a Thurn által megküldött *assecuratio*val, felajánlotta, hogy amennyiben két hónapon belül eljuttatnak a kezéhez egy olyan okmányt, amelyben mindkét elektor kezességet vállal szövetkezési feltételeinek betartására, felrúgja a frissen megszületett rendezést. Emellett újra közölte már régóta jól ismert feltételeit: a negyedévente fizetendő 100 000 talléron és az irányítása alá kerülő 5000 gyalogos és 2000 lovas katonán kívül azt is kívánta még – akárcsak korábban –, hogy az elfoglalt magyar területek az ő uralma alá kerüljenek, családja is a szövetségesek védelmét élvezze, végül hogy addig ne kössenek békét, amíg legalább a Bethlen által is birtokolt hét vármegye nem kerül az uralma alá.¹⁵⁶ Noha a szász sereg vezetői még a nyáron, sőt, a követ Drezdába érkezésével egy időben is folyamatosan számoltak Rákóczi hadbelépésével, a svédek által vezetett szövetség döntéshozatali rendszerének szövevényes volta gyakorlatilag kizárta, hogy gyors döntés születessen a szövetség megkötéséről. I. János György válaszában – amelynek összeállítása önmagában két hetet igényelt – örömet fejezte ki a fejedelem ajánlkozása felett, de csak annyit ígérhetett, hogy tájékoztatni

¹⁵⁵ *Horn Illdikó*: Ifjabb Székely Mózes (1603–1658?). In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendy Tamás – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 143–148. Székely Mózes ügyére hivatkozik az erdélyi követ októberben a szász választófejedelemtől beadott memorandum is (1633. okt. 4.). Lásd *Szabó Gy.*: Erdély i. m. 187. Cornelis Haga – nyilván az erdélyi követektől kapott információ alapján – már korábban jelezte, hogy negatív hatással lehet Rákóczi remélt beavatkozásának esélyeire az erdélyi nemesúr körüli botrány. Leveleit a Staaten Generalnak (Konstantinápoly, 1633. aug. 20.) lásd *Brieven van Cornelis Haga i. m. 445–446.*, illetve Ludwig Camerariusnak (Uo., 1633. szept. 3.). BSB Clm 10369. nr. 316.

¹⁵⁶ Az erdélyi követ memorandumát (155. jegyz.), illetve az általa beadott szerződésajánlatot ([1633. okt.]) lásd *Szabó Gy.*: Erdély i. m. 186–188., illetve 188–189. A forrás kiadója az erdélyi diplomátát Szentpáli Istvánban azonosítja, ennek alapja azonban téves, az általa hivatkozott levél az 1633 nyarán Szászországba érkező követre vonatkozik. A szeptemberben útnak indult követ neve nem szerepel a megbízólevélben, erről tanúskodnak I. Rákóczi György levelei I. János Györgynek, illetve Hans Georg von Arnimnak (Gyulafehérvár, 1633. szept. 5.), lásd *Szabó Gy.*: Erdély i. m. 185–186., illetve GStA PK VI. HA FA Arnim-Boitzenburg B 55. Valószínű, hogy az a Bálintffy Balázs vitte a fejedelem üzenetét, aki október közepén a munkácsi várkapitányt biztatta, hogy az általa küldött nyomtatványokat továbbítsa Rákóczinak. Lásd Balling János levele I. Rákóczi Györgynek (Munkács, 1633. okt. 19.). MNL OL E 190 5. d. nr. 1070.; Említi egy korábbi levelében is (Munkács, 1633. okt. 2.). Uo. nr. 1066.

fogja róla mind a svéd, mind a brandenburgi vezetést.¹⁵⁷ Noha a fejedelem feltételei valóban eljutottak másolatban mind Brandenburgba, mind a svéd adminisztrációhoz, a Rákóczi által felajánlott két hónapos határidő jóformán már akkor lejárt, amikor a szász választófejedelem elküldte válaszát.¹⁵⁸ Természetes, hogy ez a fejedelemnek édeskevés volt, így Erdély belépése a harmincéves háborúba egy ideig lekerült a nemzetközi diplomácia napirendjéről.

Már csak a Portán tartózkodó diplomaták körében folytatandó utóvédharcok maradtak hátra. I. Rákóczi György biztos volt benne, hogy az Erdélyből erősen felindult állapotban távozott Paul Strassburg rengeteg kárt okoz majd neki Konstantinápolyban, elsősorban azért, hogy továbbra is Brandenburgi Katalin érdekében próbál majd eljárni. Rendszeresen utasította kapitiháját ennek ellensúlyozására.¹⁵⁹ A német diplomata újabb konstantinápolyi tárgyalásokra már nem rendelkezett megbízólevéllel, de úgy tűnik, sikerült meggyőznie a nagyvezírt, hogy rég halott uralkodójától kapott és már egyszer felhasznált *credentialisa* még érvényes. Megbeszéléseiken – legalábbis Strassburg beszámolója szerint – Tabanijasszi Mehmed pasa hajlott arra, hogy Rákóczinak megtiltsa a megegyezést II. Ferdinánddal és ígéretet tett Katalin érdekeinek védelmére is.¹⁶⁰ Mindenesetre az utolsó pillanatig egyeztetni akaró és Rákóczi beavatkozásában hinni próbáló Cornelis Haga előtt számos, indulatoktól fűtött vita folyt Strassburg és az erdélyi

¹⁵⁷ I. János György levelét I. Rákóczi Györgynek (Drezda, 1633. okt. 10[/20].) lásd *Szabó Gy.*: Erdély i. m. 190–191.; Arnim és Thurn várakozásairól Rákóczival kapcsolatban ír Lars Nilsson Axel Oxenstiernának ([Drezda], 1633. jún. 7[/17]., júl. 19[/29].), lásd *Die Verhandlungen Schwedens und seiner Verbündeten mit Wallenstein und dem Kaiser von 1631 bis 1634. 2. Theil 1633.* Hrsg. Georg Irmer. Leipzig 1889. 202., 260.; Nilsson naplójának 1633. júl. 23[/aug. 2]-i bejegyzése: *Svenske residenten Lars Nilsson Tungels efterlämnade papper.* Utg. Per Sondén. Stockholm 1907. 154.; Hans Georg von Arnim levelét Vilmos szász-weimari hercegnek (Alt-Drisen, 1633. okt. 9/19.), illetve György Vilmos választófejedelemnek (Bollersdorfi tábor, 1633. okt. 16[/26].) lásd *Die Verhandlungen Schwedens und seiner Verbündeten mit Wallenstein und dem Kaiser von 1631 bis 1634. 3. Theil 1634.* Hrsg. Georg Irmer. Leipzig 1891. 12., illetve 27–28.

¹⁵⁸ A Drezdából továbbküldött példányok: GStA PK I. HA Geheimer Rat, Rep. 11. ABA 10148.; illetve RA Transylvanica vol. 1. nr. 17. Októberben Thurntól is jött levél a fejedelemnek, ennek tartalmát nem ismerjük: Balling János levele I. Rákóczi Györgynek (156. jegyz.). MNL OL E 190 5. d. nr. 1070.

¹⁵⁹ I. Rákóczi György leveleit Kőrössy Istvánnak (Gyulafehérvár, 1633. júl. 25., szept. 5.) lásd *Levelek és okiratok* i. m. 122., illetve 125–130.

¹⁶⁰ Paul Strassburg levele Axel Oxenstiernának (Konstantinápoly, 1633. szept. 8/18.). RA Oxenstiernasamlingen E 735. A követ eredetileg Bosznián keresztül Velencébe akart eljutni, Belgrádban döntött úgy, hogy mégis inkább újra a Portára utazik, Haga támogatását kérve. Alighanem ez az oka annak, hogy noha június közepén már Temesváron volt (és onnan írta meg, nem is titkolt célzatossággal a fejedelemnek, mennyire megdöbbent az ottani beglerbég a császárral kötendő béke tervétől), csak augusztus közepén érkezett meg Konstantinápolyba. Paul Strassburg levelét I. Rákóczi Györgynek (Temesvár, 1633. jún. 13.) lásd I. Rákóczi György és a Porta i. m. 52–53.; Kőrössy István levelét I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. aug. 14.) lásd *Levelek és okiratok* i. m. 66.; Cornelis Haga leveleit a Staaten Generalnak (155. jegyz.) lásd *Brieven van Cornelis Haga i. m. 445.*, illetve Ludwig Camerariusnak (Konstantinápoly, 1633. szept. 3.). BSB Clm 10369. nr. 316.

kapitálya között az elmúlt évek fejleményeinek értelmezéséről és a szövetségkötés kudarcáért felelős személy kijelöléséről. Mindenkinek megkönnyebbülés lehetett, amikor a német diplomata 1633 szeptemberének végén elhagyta a szultáni székhelyet.¹⁶¹ Noha Haga beszámolója szerint az oszmán döntéshozók körében az eperjesi béke híre valóban felháborodást keltett, arról nem tudunk, hogy Rákóczinak bármilyen konkrét hátrányt okozott volna Strassburg „búcsúajándéka”. A holland követet azonban sikeresen kiábrándította I. Rákóczi Györgyből: noha a fejedelem Cornelis Hagát is informálta a szász és brandenburgi választóknak adott kéthónapos ultimátumáról, az ezután már ismételten csak az erdélyi komédiaként emlegette a fejleményeket leveleiben.¹⁶²

A konklúziók levonásakor alighanem a tanulmány elején felvetett kérdésre lenne legfontosabb választ találni: tényleg eredendően kudarcra volt ítélve a terv az erdélyi–svéd együttműködésre ebben az időszakban? Bethlen Gábor, illetve I. Rákóczi György időszakát szemlélve ellentétes képek tárulnak elénk: míg az 1620-as években a svéd király erőltette a katonai szövetség létrejöttét, 1632–1633 során a kezdeményezés egyértelműen erdélyi oldalról jött. Míg Bethlen Gábor egy idő után már az udvariassági minimumot sem tartotta szem előtt és csaknem egy évet várt II. Gusztáv Adolf levelének megválaszolásával, utódjának ugyanennyit kellett várnia, amíg a svéd állam vezetői újraküldték a követ elfogása miatt hozzá el nem jutott üzenetüket. Könnyű lenne a különbséget a két fejedelem személyes elkötelezettsége közötti különbséggel indokolni. I. Rákóczi György hosszú hónapokon keresztül húzta az időt, nehogy túlságosan korán kösse meg végleges békéjét II. Ferdinánddal, és még a legeslegutolsó pillanatban is felvetette, hogy hajlandó lenne felrúgni a frissen megkötött megállapodást (amivel pedig jelentős mértékben kockáztatta volna uralkodói szavahihetőségét), ha potenciális

¹⁶¹ Körössy István leveleit I. Rákóczi Györgynek (Konstantinápoly, 1633. aug. 22., illetve szept. 21.) lásd I. Rákóczi György és a Porta i. m. 79–81.; Levelek és okiratok i. m. 151. Strassburg Velencén, illetve Svájcban keresztül utazott Frankfurt am Mainba, ahová 1634 áprilisában érkezett meg és augusztusban nyújtotta be jelentését (amely véget ér 1632-es visszatéréssel Erdélybe). Axel Oxenstierna levelét Paul Strassburgnak (Erfurt, 1634. jan. 13/[23].), illetve Krisztina királynőnek (Frankfurt am Main, 1634. ápr. 10.) lásd Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling. Förra afdelningen, XI: 1–2. bandet. Bref 1634 januari–mars / april–maj. Utg. Emil Schiehe. Stockholm 1961–1969. (a továbbiakban: AOB I/11.) 11., 585.; illetve Carl Marinus levelei Axel Oxenstiernának 1634. februárja és áprilisa között: Carl Marinus brev till Axel Oxenstierna. Utg. av Arne Jönsson. (<https://sok.riksarkivet.se/oxenstierna?infosida=carl-marinus>, letöltés 2017. júl. 7.).

¹⁶² Cornelis Haga levelei Ludwig Camerariusnak (Konstantinápoly, 1633. nov. 13., dec. 10.). BSB Clm 10369. nr. 318., 320.; illetve Paul Strassburgnak (Pera, 1633. nov. 16.). RA Transylvanica vol. 1. nr. 27.

szövetségeseitől komolyan vehető válasz érkezik. Bethlen ehhez képest semmilyen hajlandóságot nem mutatott arra, hogy II. Gusztáv Adolf ajánlatát elfogadja és szövetséget kössön a svéd királlyal.

Noha tudjuk azt, hogy Bethlen Gábor személyes vallásossága sokkal nyitottabb volt, mint I. Rákóczi Györgyé, akinek reformátussága egész életvitelét alapjaiban határozta meg, a kettejük attitűdje közötti különbség aligha csak ennek folyománya. Mire a svéd kapcsolat létrejött, Bethlen már túl volt egy több mint fél évtizednyi háborúskodáson, olyan szövetségekben, amelyek alapját nagy mértékben a közös protestáns elkötelezettség adta – és amelyek gyakorlati megvalósulása újra és újra csalódást hozott. Noha a fejedelem sorozatos csalódásainak részleteiről utódja is tudott – az *assecuratio* fontosságával kapcsolatban a gondolatmeneteiben visszatérő elem a Bethlenre való hivatkozás –, Rákóczinak személyes élménye még nem volt arról, milyen nehéz egy ilyen összefogás tető alá hozása és működtetése.¹⁶³ A svéd oldalon hasonló konkrét tapasztalatai nem voltak, ám a II. Gusztáv Adolf és Axel Oxenstierna közötti levelezésben megfigyelhető némi lekezelő ironia Európa keleti feléből jövő tárgyalópartnereikkel szemben. Roussellel tárgyalva a kancellár jelezte királyának: a francia kalandor minden különös vonása ellenére, sőt talán pont azok miatt, megfelelő lesz a hiú és indokolatlanul hivatkozó lengyelekkel folytatandó tárgyalásokhoz. Az is árulkodó, hogy a személyesen megismert Paul Strassburggal kapcsolatban elmondta: annyira meggyőzőek a német fiatalember képességei, hogy nemcsak Keleten lehetne felhasználni II. Gusztáv Adolf szolgálatában.¹⁶⁴

Ennél is fontosabbnak kell azonban tartanunk a pillanatnyi politikai érdekek szerepét a kapcsolatkeresés intenzitásának alakulásában. Ne felejtjük el, hogy 1624-ben Bethlen Gábor küldte az első követet II. Gusztáv Adolffhoz (még ha Matthias Quadt nem is érkezett meg), mert úgy vélte, szüksége lehet a svéd király támogatására a brandenburgi frigy létrejöttében – ami nem mellesleg akkor még csak az egyik lehetséges házassági terve volt. Miután évekig elzárkózott a svéd király lengyelországi invitálásától, 1628–1629-ben, amikor saját érdekei úgy kívánták, saját maga vetette fel az együttműködés lehetőségét II. Gusztáv

¹⁶³ Lásd például I. Rákóczi György levelét Tholdalagi Mihálynak és Serédy Istvánnak (119. jegyzet). ANR DJC Fond familial Bethlen din Criș nr. 14. fol. 57r.

¹⁶⁴ Axel Oxenstierna levelei II. Gusztáv Adolffnak (Elbing, 1631. jan. 24./febr. 3.), 1631. márc. 9./19.). AOB I/6. 81., illetve 165. Roussellel kapcsolatban azt is megírta királyának, hogy a francia kalandor tervei még akkor is különösnek tűnnek számára, ha számításba veszi, hogy kikkel kell tárgyalnia (Elbing, 1630. dec. 23./1631. jan. 2.). AOB I/5. 748. Mindennek különösen akkor van nagy jelentősége, ha tudjuk, hogy Oxenstierna meg volt győződve róla, hogy úgy ismeri a lengyeleket, „mint a Miatyánkot”, hiszen rengeteg tárgyaláson vett részt velük, lásd *Roberts, M.*: Oxenstierna i. m. 15. Strassburg – aki 1642-ben Ludwig Camerarius lányát vette feleségül – a későbbiekben valóban Németföldön segítette a svéd diplomácia működését. Lásd *Mörner, M.*: Paul Straßburg i. m. 341–362.

Adolfal – egy nagy, lengyelelles koalíció keretei között –, amely, ha minden ideálisan alakul, akár királyi címet is hozhatott volna Erdély fejedelmének. A másik oldalon II. Gusztáv Adolfnak egészen addig volt fontos a kapcsolat keresése Bethlen Gáborral, amíg a Lengyel-Litván Unió ellen szövetségesek nélkül vívta háborúját. 1630-ban, miután megkezdte invázióját a Német-római Birodalomban, valószínűleg akkor sem tért volna vissza a lengyel frontra, ha az erdélyi fejedelem nem hal meg még Jacques Roussel Skandináviába érkezése előtt, és létrejön a Rzeczpospolita elleni nagy, az oszmánokat és Moszkvát is magába foglaló szövetségi rendszer. 1632-ben aztán végre eljött a pillanat, amikor mindkét uralkodó érdeke azonos volt, hiszen II. Gusztáv Adolf már a Birodalomban háborúzott, míg Rákóczi egy Habsburg-ellenes fellépéssel nemcsak erdélyi pozícióját erősíthette volna meg, de egyes megjegyzéseiből az derül ki, hogy a magyar királyi cím elnyerésében is reménykedett. Ekkor a szövetségkötés legnagyobb akadályává azonban az lépett elő, ami a fejedelem számára legvonzóbbá tette volna azt: II. Gusztáv Adolf páratlan sikere. A svéd király egész egyszerűen túl kevés előnyhöz jutott volna a Rákóczival való szövetség megkötése által ahhoz képest, hogy a fejedelem nemcsak pénzbeli támogatást várt el, hanem a katonai döntéshozatalt is befolyásolta volna azzal, hogy egy tízezer fő körüli kontingenst a magyar határ közelébe rendelt volna. A hágai szövetség résztvevőivel ellentétben, akik Bethlen Gábornak megígérték a *subsidiumot*, II. Gusztáv Adolf már saját seregének fenn tartását is csak viszonylag kis mértékben tudta saját forrásaira építeni, így nem csodálkozhatunk, ha a király csak a minimális udvariassági gesztusokat tartotta szükségesnek erdélyi tárgyalópartnereivel szemben, illetve egy idő után már azokat sem. Aligha véletlen, hogy az egyetlen pénzügyi ígéretet tartalmazó ajánlat svéd oldalról már akkor érkezett, amikor a király halála után a szövetség stabilitása megkérdőjeleződött és minden újabb hatalom bevonása létfontosságúnak tűnt ahhoz, hogy Axel Oxenstierna elérhesse a kitűzött célt – hogy tudniillik a Svéd Korona ne csak egyszerűen kivonuljon a Német-római Birodalomból, hanem a győztes oldalon álljon a békekötéskor.

Amellett, hogy egy erdélyi szövetség, amelynek bármilyen – akár pénzbeli, akár stratégiai – költségei vannak, nem tűnt elég vonzónak 1632-ben a svéd király számára, még egy komoly akadálya volt annak, hogy létrejöhessen valamiféle katonai együttműködés: ezt az akadályt pedig Brandenburgi Katalinnak hívták. Ha 1626 elején úgy tűnt II. Gusztáv Adolfnak, hogy a Bethlen Gábor esküvője révén létrejövő sógorsági kapcsolat nagyszerű keretet teremt a kommunikációra, a fejedelemasszony balsikerű uralkodása és az utána évekig húzódó kiegyezési kísérletek – amelyek legfontosabb akadálya Katalin egyre világosabb elköteleződése volt a császár és a katolicizmus mellett – hatalmas terhet raktak a svéd–erdélyi tárgyalások további menetére. A svéd király, még ha nyilvánvalóan voltak is kételyei

sógornője politikai alkalmasságát illetően, egyszerűen nem tehette meg, hogy ne utasítsa diplomatáját Katalin érdekeinek képviselőjére és ehhez, mint láttuk, halála után Oxenstierna is tartotta magát – jobb meggyőződése ellenére –, nem akarva újat húzni a húgához hasonlóan labilis személyiségként ismert Mária Eleonóra királynéval. Paul Strassburgra jóformán a kezdet kezdetétől lehetetlen feladatot rótt, hogy két, egymásnak ellentmondó megbízatást kellett volna teljesítenie és helyzetét csak súlyosbította, hogy ezzel a ténnyel tárgyalópartnere is nyilvánvalóan tisztában volt. Ennek ellenére a katasztrofálisan rossz viszony létrejöttéhez, ami a német diplomata és a fejedelem között 1633 késő tavaszára kialakult, a svéd vezetés érdektelensége is szükséges volt – csakúgy, mint annak hatalomkoncentrációja a szövetségesek körén belül, amely kizárta azt, hogy a szász választófejedelem bármit reagálhasson I. Rákóczi György megkereséseire.

A tény, hogy a svéd–erdélyi szövetség faskója többé-kevésbé logikusan következett a körülményekből, távolról sem jelenti azt, hogy a tárgyalássorozat kudarcra ne hagyott volna mély nyomokat annak résztvevőiben. Az 1633-ban keletkezett levelek szokatlan érzelmi töltete komoly feszültség felhalmozódásáról tanúskodik, akárcsak a tény, hogy I. Rákóczi György a diplomáciai érintkezés minden szabályát felrúgva felbonttatta Oxenstierna Strassburgnak írott levelét, amely – mint emlékezhetünk – néhány nappal a német diplomata távozása után ért el udvarába. Hogyan volt lehetséges mégis, hogy a tárgyalások folytatódtak, sőt, 1643-ban sikerült tető alá hozni a szövetségi megállapodást? Mondhatnánk, hogy a politikai döntéshozatalra az érzelmek befolyása vajmi kevés: ha úgy látják, hogy érdekeik azt kívánják, az államférfiak eltekintenek korábbi sérelmeiktől. Peter Wyche, Anglia portai követe 1633 januárjában jelezte, hogy az erdélyi hadak megindulásának egyik legfőbb akadálya, hogy ezeknek az embereknek „rothadt a szíve és minden kis nehézség elbizonytalanítja őket” – de ez nem akadályozta meg abban, hogy néhány hónappal később már nagy lelkesedéssel írjon Rákóczi készülődéséről.¹⁶⁵ A helyzet azonban nem ennyire egyszerű: Axel Oxenstierna későbbi, Erdéllyel kapcsolatos attitűdje azt mutatja, hogy ha egyáltalán volt valaha is bizalma I. Rákóczi Györgyben, 1632–1633 folyamán teljesen elveszítette azt függetlenül attól, hogy nehezen tagadható: nagyobb volt a felelőssége a szövetség létrejöttének kudarcában, mint a fejedelemnek. 1634 elején a svéd kancellár Erdéllyel már nem, csak az oszmán kapcsolat mozgósításának lehetőségével számolt. Vele ellentétben I. Rákóczi György továbbra sem adta fel a szövetséggel kapcsolatos reményeit, újra és újra nekifutott a kapcsolat

¹⁶⁵ „There oughtt neuer anie regard to be had of these people, for they are rotten hearted, and waveringe vpon euerie accident [...]” Peter Wyche levelei Sir John Coke-nak (Konstantinápoly, 1633. jan. 23., ápr. 6.). TNA PRO SP 97/15. fol. 184v, illetve 188.

keresésének. A gyulafehérvári szerződés létrejöttéhez azonban az is kellett, hogy Lennart Torstensson személyében olyan katonai vezető kerüljön a svéd seregek élére, aki felhatalmazással rendelkezik egy szövetség megkötéséhez (de legalábbis ezt el tudja magáról hitetni). A továbbiakban is érvényesnek bizonyult ugyanis a trend, amelynek alapjai már ebben az időszakban is látszottak: a katonai helyzet közelről ismerő generálisok (mint például 1633-ban Arnim és Thurn) sokkal nagyobb lelkesedést és elkötelezettséget mutattak egy esetleges erdélyi segélyhad bevonásával szemben, mint a politika irányítói.¹⁶⁶

GUSTAVUS ADOLPHUS AND THE PRINCES OF TRANSYLVANIA

by Gábor Kármán

SUMMARY

The marriage of Gábor Bethlen seemed to open the way for Gustav II Adolf of Sweden to find a useful ally in his war against Poland-Lithuania, since the bride, Catherine of Brandenburg, was the king's sister-in-law. Repeated invitations after 1626, however, went without response by the Transylvanian prince. A more promising situation came about in 1631–1632 when Bethlen's successor, György I Rákóczi, eagerly sought Gustav II Adolf's alliance – this time it was the Swedish king who put a price tag on Transylvanian intervention (both in terms of money and in strategic concerns) that was too high. Both the centralised decision-making processes of the alliance led by Sweden, and Rákóczi's conflicts with Catherine of Brandenburg doomed the negotiations that were going on in Germany, in Transylvania, as well as at the Sublime Porte, leading to failure this time.

¹⁶⁶ *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 75–88. Oxenstierna 1634-es oszmánokkal kapcsolatos terveiről lásd leveleit Paul Strassburgnak, illetve Krisztina királynőnek (161. jegyz.). AOB I/11. 71–72., illetve 585–586.

H. Németh István

ÁLLAM ÉS VÁROSOK – A SZAKSZERŰSÖDÉS FELE Vezető első lépések A VÁROSI IGAZGATÁSBAN, 1670–1733

A városi közigazgatás a 17. század végén – tendenciáit tekintve – gyökeres változásokon ment keresztül. E folyamat kiindulópontja a városokkal szembeni központi politikában megfigyelhető fordulatban rejlik, és hatását tekintve döntő volt a városok és a központi hatalom közötti viszonyban. A változások az állam és a helyi hatalom, illetve a lokális igazgatás közötti kapcsolatokat még mélyebbé, az államot a helyi igazgatás számára még mindennapibbá és megkerülhetetlenebbé tették. A városi közigazgatás területén a 17. század végéig azt tapasztalhatjuk, hogy az állam abba általában nem avatkozott be. Az egyes városok saját jogrendjük, a kialakult gyakorlat és a környező települések szokásjoga által meghatározott eszközökkel élve szabták meg saját működésük jogi és hatalmi kereteit. Az uralkodók, valamint azok központi hatóságai a városokkal szembeni politikájukban főként finansziális és a felsőbb jogszolgáltatás területén fejtettek ki bármilyen tevékenységet vagy politikai erőt.¹ A Magyar Királyság történelmének sajátosságai miatt történt az, hogy bizonyos városok esetében (Győr, Érsekújvár, Komárom, Kassa, Varasd, Körös) a katonai igazgatás kényszerű helyszíneiként az uralkodó által delegált, igen fontos és jelentős politikai befolyással rendelkező külső hatalmi szféra nyomult be a települések területére és egyes esetekben gyökereiben változtatta meg a városok (Győr, Komárom, Érsekújvár és bizonyos mértékben Varasd) igazgatásának bizonyos elemeit.² Más települések esetében (jellemzően a szabad királyi városokban) jóval kevesebb területen sikerült a katonaságnak beavatkoznia a városi igazgatásba. Az oszmán kihívás kényszere miatt azonban a hadsereg egyértelműen megtörte azt az önkormányzati elszigeteltséget, ami a középkorban jellemezte a magyarországi szabad királyi városokat. A katonai igazgatással egy időben a pénzügyi igazgatás egyes hivatalai is

¹ *Csizmádia Andor*: A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár 1941.; *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. Bp. 2004.

² *Gecsényi Lajos*: Győr város telek- és házösszeírásai, 1564–1602 / Grund und Hausverzeichnisse der Festungstadt Győr/Raab, 1564–1602. Győr 2003.; *Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények 31. (1984) 664–686.; *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr 1999.; *H. Németh István*: Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felsőmagyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. Levéltári Közlemények 68. (1997) 143–197.; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2015. 149–181.

megjelentek a városokban. Ezek a hivatalok a városi igazgatás területén nem, az urbánus társadalom rendi bezártságán viszont jelentős réseket vájtak. Ezek a jelenségek látszólag előkészítették az állam központi igazgatási szerveinek beavatkozását a városok önkormányzataiba. Valójában mégsem ez történt. A beavatkozás gyökerei csak közvetve eredeztethetők a katonai vagy az állami igazgatásból. A 17. század utolsó harmadától a Magyar Királyság szabad királyi városaiban az állam politikája új irányt vett. Az ország rendjei közül a szabad királyi városok esetében került sor elsőként – és a legmélyebb szinten – arra, hogy az államhatalom szabta meg működésének fontos területeit, sőt: a helyi hatalmi politikába is kemény kézzel nyúlt bele. Tanulmányunkban e változások főbb tényezőit és területeit mutatjuk be, kizárólag a városi tisztségek változásaira, a kormányzattörténeti aspektusokra koncentrálna.

Államigazgatás és várospolitikai: európai tendenciák

A kora újkor egyik alapvető jelensége volt az állam megerősödése, az államigazgatás hatáskörének kiterjesztése. Az állami apparátus a társadalom egyre szélesebb rétegeinek mindennapjaiba igyekezett betekintést nyerni, majd abba mind nagyobb mértékben beavatkozni. Ez a törekvés együtt járt azzal, hogy a központosított, majd abszolutista állam a korábban tisztán a rendek, illetve azok képviselői által kizárólagosan irányított kérdésekben központi szabályozásokat vezetett be. Ennek hátterében főként a hadügy és annak finanszírozása állt. A megnövekedett pénzügyi igényeket úgy lehetett kielégíteni, ha az államhatalom más területein (adóigazgatás, bíraskodási gyakorlat, az egyes közigazgatási egységekhez kötött feladatok stb.) központosítás ment végbe és e területek igazgatása az állam újszerű legitimitációjával megerősített államigazgatás feladatává vált.³ A gazdaságtörténet a fiskális állam (Fiscal State, Fiscal-Military State) létrejöttéként írja le a fenti átalakulást, mely kifejezés az okok és a megoldások közötti tisztán gazdasági, pénzügyi viszonyt kiválóan fejezi ki. Ezek a jelenségek hatottak az uralkodó fennhatósága alatt álló városokra is. A polgárság tevékenységéből befolyó jövedelmek (egyre sokasodó adók, kereskedelmi bevételek stb.) mind nagyobb részt alkották az állami bevételeknek, így az állam és a tökeerős polgárság egyre több

³ Rudolf Vierhaus: Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763). Göttingen 1978.; Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700). Hrsg. Ronald G. Asch – Heinz Duchhardt. Köln–Weimar–Wien 1996.; Ronald G. Asch: Kriegsfinanzierung, Staatsbildung und ständische Ordnung im Westeuropa im 17. und 18. Jahrhundert. Historische Zeitschrift 268. (1999) 635–671.; Heinz Duchhardt: Absolutismus – Abschied von einem Epochenbegriff? Historische Zeitschrift 258. (1994) 113–122.; Nicholas Henshall: The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. London 1992.

közös érdekekkel rendelkezett,⁴ ami a modern nagyvárosok létrejöttében is jelentős szerepet játszott.⁵

A városok rendi alapokon álló önkormányzata e jelenségek következtében fontos változásokon ment keresztül. Miután a városok a rendi Európa szinte összes államában az uralkodótól sokkal inkább függő helyzetben voltak, mint a többi rend – ez talán abból fakadt, hogy rendiségük is később alakult ki –, ezért ezek az intézkedések eleinte őket érintették leginkább. A Német-római Birodalom tartományi városai kapcsán a szakirodalom a 17. századot tekintve kifejezetten azok állami bürokratizálásáról, a városok állami közigazgatásba való betagozódásáról, kissé szélsőségesen fogalmazva, a városok „államosításáról” beszél.⁶ A Francia Királyság városaiban pedig a 17. századra a városi vezetők már leginkább az államigazgatás résztvevőiként, és nem a városok szabadon választott tisztségviselőiként jelentek meg. A lezajlott államigazgatási és várospolitikai változások következményeként tehát az addig zárt városi lét az 18. századra megszűnt, és helyét átadta a modern államba tagolt, ámde robbanásszerűen fejlődő városoknak.⁷

A magyarországi várospolitikai új vonásai

A fent tárgyalt jelenségek főként a nyugat-európai államokban csúcsosodtak ki teljes mértékben, de tendenciájukat tekintve a Habsburg Monarchia minden tartományára is igaznak tekinthetjük. Igaz, ezekre az intézkedésekre egységesen szinte

⁴ The Rise of the Fiscal State in Europe c. 1200–1815. Ed. Richard Bonney. Oxford 1999.; *Marjolein C. 't Hart*: The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt. Manchester 1993.; *Patrick K. O'Brien – Philip A. Hunt*: The Rise of a Fiscal State in England, 1485–1815. Historical Research 66. (1993) 129–176.; A Magyar Királysággal kapcsolatban legutóbb lásd *Kenyeres István*: A „fiscal-military state” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: Művészet és mesterség: tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. I. 91–122.

⁵ *Fernand Braudel*: Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. 1. Les structures du quotidien. Le possible et l'impossible. Paris 1979. 463.

⁶ A városok „államosításáról” lásd *Klaus Gerteis*: Die deutschen Städte in der frühen Neuzeit. Zur Vorgeschichte der „bürgerlichen Welt”. Darmstadt 1986. 73–80.; *Nicolas Rügge*: Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die preußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert. Göttingen 2000.

⁷ Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800. Eds. Charles Tilly – Wim Blockmans. Coloua 1994.; *Alexander Cowan*: Urban Europe 1500–1700. London 1998.; *Christopher R. Friedrichs*: Urban politics in early modern Europe. London 2000.; *Gary B. Nash*: The Transformation of Urban Politics, 1700–1765. The Journal of American History 40. (1973) 605–632.; *Mathieu Marraud*: De la ville à l'État, la bourgeoisie parisienne, XVIIe–XVIIIe siècle. Paris 2009.; *Giorgio Chittolini*: Städte und Regionalstaaten in Mittel- und Oberitalien zwischen spätem Mittelalter und früher Neuzeit. In: Res Publica. Bürgerschaft in Stadt und Staat. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar am 30./31. März 1987. (Der Staat Beiheft 8.) Berlin 1988. 179–200.; *Otto Brunner*: Souveränitätsproblem und Sozialstruktur in den deutschen Reichsstädten der früheren Neuzeit. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 50. (1953) 329–360.; *Thomas A. Brady*: Turning Swiss. Cities and Empire, 1450–1550. (Cambridge Studies in Early Modern History) Cambridge–New York 1985.; Urban Elections and Decision-Making in Early Modern Europe, 1500–1800. Eds. Rudolf Schlögl – Jan Marco Sawilla. Cambridge 2009.

sosem került sor. A monarchián belül a központosított várospolitikáé éppen a törzstartományok (Alsó-, Felső- és Belső-Ausztria, valamint a 17. századot tekintve Cseh- és Morvaország) esetében valósult meg a leghamarabb, mintegy fél évszázaddal korábban, mint a Magyar Királyságban. A Magyar Királyság ugyanis annak ellenére, hogy az ország a Habsburg Monarchia katonai és pénzügyi szempontból kétségkívül erősen központosított részévé vált, mégis megmaradt befolyásos és népes politikai elittel rendelkező rendi monarchiának is.⁸ E politikai szituációban élhettek jogaikkal, kifejhették politikai érdekérvényesítő tevékenységüket a szabad királyi városok, melyek a királyi hatalomtól független önkormányzati jogokkal rendelkeztek már a 15. századtól.⁹ A 16. század első negyedétől e városok rendi jogai egyre szilárdabbakká váltak: az országgyűlésekre minden esetben meghívót kaptak, az alsó táblán egyéni szavazattal rendelkeztek, önkormányzatuk sértetlen maradt még annak ellenére is, hogy a beköltöző nemesség és (mint az előzőekben említettük) némely városok esetében a katonaság erősen feszegette e középkori kereteket.¹⁰

A központosuló állam számára azonban az ország rendjei közül nem véletlenül éppen a szabad királyi városok jelentették a beavatkozás számára az első lépcsőfokot a 17. század első negyedétől kezdve. A városok ugyan rendelkeztek rendi jogokkal, de jelentős politikai befolyásuk nem volt. A szabad királyi városok feletti fennhatóság tekintetében az uralkodó már ekkor is jóval közvetlenebb beleszólással rendelkezett. Az uralkodó mintegy földesúrként a 17. század elejétől a városokra újra kivetette az évente fizetendő földadót (census). Az országgyűléseken megszavazott különleges hadiadót (taxa) sem a rendek által megszavazott adókvóta szerint rótták ki, hanem azt a központi pénzügyi szervek állapították meg. Sőt, a központi kormányzat a 17. század első harmadától kezdve az országgyűlésektől függetlenül akár több évre is kivetette a taxát.¹¹

A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia többi tartományának eltérő tendenciáit jellemzi az osztrák tartományok városai és az államigazgatás közötti viszony. Az osztrák tartományok városaiban ugyanis a bíró személyében már a középkortól majd mindenhol megtaláljuk az osztrák hercegek embereit. E városok tisztújításain megjelentek az uralkodó által kinevezett biztosok, eleinte azért, hogy a megválasztott városi

⁸ Pálffy G.: A Magyar Királyság i. m.

⁹ Jenő Szűcs: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450–1650. Ed. György Székely – Erik Fügedi. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) Bp. 1963. 97–164.; András Kubinyi: Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen. Hrsg. Wilhelm Rausch. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2.) Linz 1974. 193–220.

¹⁰ H. Németh I.: Várospolitiká i. m.

¹¹ István H. Németh: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. In: La fiscalità nell'economia i. m. 771–780.

tisztviselőktől kivegyék a hűségesküt (Eidkommissar). A biztosok szerepe a 16–17. század fordulóján, illetve kis szünetet követően a 17. század első negyedétől megváltozott, amikor elsődleges szerepük az lett, hogy befolyásolják a város tisztújítását és ellenőrzik a várost (Wahlkommissar).¹² Ezzel szemben a magyarországi szabad királyi városokban a 15. századi helyzethez hasonlóan az uralkodó a – magyarországi várospolitikai fordulópontját jelentő – 17. század utolsó harmadáig nem avatkozott bele a városok önkormányzatába. A Habsburg uralkodók ellen szervezett rendi felkelés leverését követően (1670–1671) a városok feletti uralkodói/állami ellenőrzés kezdett megvalósulni. Az ekkor bevezetett intézkedések az európai államokban sem voltak már ekkor ismeretlenek, de mintaként az osztrák tartományokban követett ideológia és módszerek szolgáltak, amelyeket először 1672-öt követően esetenként, majd 1690 után egységesen minden egyes szabad királyi városban bevezettek. Ekkortól kezdve minden városban megjelentek a királyi biztosok, hogy érvényt szerezzenek az uralkodói akaratnak.¹³

Az állami igazgatás bevezetésének konkrét okai

A beavatkozás okai többfélék voltak. Az egyik legtöbbet vizsgált tényező az ellenreformáció, aminek az volt a célja, hogy a városok vezetésének nagy részét vagy egészét katolikussá tegyék.¹⁴ E törekvés beleillik a Habsburg kormányzat által a cseh-morva és osztrák örökös tartományokban képviselt valláspolitikába éppen úgy, mint a többi európai állam által követett gyakorlatba. Az „egy állam–egy vallás” ismérve ugyanis a 17. században már elég egyöntetűen elfogadott politikai álláspont volt minden olyan államban, ahol kisebb vagy nagyobb mértékben központosított vagy abszolutista jellegű államigazgatást igyekeztek felépíteni.¹⁵

¹² *Otto Brunner*: Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht 6. (1955) 221–249.; *Franz Baltzarek*: Die Stadtordnung des Ferdinands I. und die städtische Autonomie im 16. Jahrhundert. In: Wien an der Schwelle der Neuzeit. Hrsg. Franz Baltzarek. Wien 1974. 31–43.; *Martin Scheutz*: Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff“ der Gegenreformation. In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Hrsg. Rudolf Leeb – Susanne Claudine Pils – Thomas Winkelbauer. (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 47.) Wien 2006. 309–337.; *Martin Scheutz*: Compromise and Shake Hands. The Town Council, Authority and Urban Stability in Austrian small towns in the Eighteenth-century. Urban History 34. (2006) 51–63.

¹³ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, (a továbbiakban: FHKA) Alte Hofkammer, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: AH HFU) r. N. 360. 1693. dec. fol. 365–372. 1690. dec. 15.

¹⁴ *Szűcs, J.*: Das Städtewesen. Vö. *István H. Németh*: Európska doktrína alebo uhorská špecialita? Historický Časopis 57. (2009) 641–658.

¹⁵ *Ernst Hinrichs*: Abschied vom Absolutismus. Eine Antwort auf Nicholas Henshall. In: Der Absolutismus i. m. 353–371.; *Vierhaus, R.*: Staaten i. m. 15–38. A Habsburg Monarchia országaiban végbe ment változásokról lásd *Joachim Bahlcke*: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart 1999.; *Jiří Mikulec*: Pobělohorská rekatolizace v Českých zemích. Praha 1992.; *Jiří Mikulec*: Praga w okresie

A Habsburg kormányzat rekatolizációra törekvő intézkedései azonban eddig ilyen közvetlen módon nem érintették a városi önkormányzatokat. A főnemes-ség körében a konvertálók száma egyre nőtt, az állami tisztviselők közé a század első negyedétől kezdve csak katolikusokat igyekeztek felvenni, de az állam által irányított, államigazgatási eszközökkel végrehajtott erőszakos rekatolizációra jellemzően 1670 után került sor az országban.¹⁶ A választási biztosok feladatai közé tartozott, hogy a városi tisztújítás alkalmával katolikus tisztviselőket kellett hatalomra juttatniuk, de az osztrák tartományok mintájára ezen túl más, a városigazgatással szorosabb kapcsolatban álló területekre is felügyelniük kellett.¹⁷

A kirendelt biztosoknak az éves tisztújítás alkalmával részletes, szinte mindenre kiterjedő vizsgálatot kellett készíteniük a városokról. Egyrészt ellenőrizniük kellett a városi számadáskönyveket, másrészt meg kellett ismerniük a városok általános állapotát. Jelentéseikben a vallási viszonyok, az egyházak állapotának és a hívek hitéletének jellemzésén túl megtalálható a városi polgárság általános leírása, a városi igazgatás, a városi épületek állapota, az adóztatás és általában a városi gazdálkodás minden területe.¹⁸ Az intézkedések így a városi gazdálkodás jobbítását, átláthatóságát szolgálták, feladatuk a városi gazdálkodás és ennek következtében a városok adófizető-képességének megnövelése volt.¹⁹ Ezeket a célokat mozdítták volna elő

kontrereformacji i władzy absolutnej (1620–1740). In: Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2000. Ed. Mark Purchla. Kraków 2002. 77–87.; *Tomáš Sterneček*: Obnovování českobudějovické městské rady za třicetileté války. Jihočeský Sborník Historický 74. (2005) 104–150.; *Jiří Mikulec*: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Münster–Hamburg–Berlin–London 2008. 165–186.; *Olga Fejtová*: Rekatolizace na Novém Městě Pražském v době pobělohorské. „Já pevně věřím a vyznávám...”. Praha 2012.

¹⁶ *Fazekas István*: Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. A Rádai Gyűjtemény Évkönyve 7. (1994) 126–145.; *István Fazekas*: Die Rekatholisierung Ádám Batthyáns im Jahr 1629. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum” und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration”. Hrsg. Gustav Reingrabner. (Schlaininger Gespräche 13–14.) Eisenstadt 1999. 297–304.; *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666). Doktori (PhD) értekezés. Bp. 2006. 36–37., 55–60.; *Tusor Péter*: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). Levéltári Közlemények 73. (2002) 200–242., 206., 209–210.; *Tusor Péter*: Forgách Zsigmond katolizálása. In: Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére. Szerk. Imre Mihály et al. Debrecen 2011. 640–646.

¹⁷ *Scheut, M.*: Compromise i. m.

¹⁸ ÖStA FHKA AH HFU r. N. 360. 1693. dec. fol. 365–372. 1690. dec. 15.

¹⁹ *Franz Quarthal*: Landstände und landständisches Steuerwesen in Schwäbisch-Österreich. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 16.) Stuttgart 1980. 117–219.; *Andrea Püßinger*: Contributionale, Oeconomicum und Politicum. Die Finanzen der landesfürstlichen Städte Nieder- und Oberösterreichs in der Frühneuzeit. Wien 2002. 54–60.; *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter I–II. (Österreichische Geschichte 1522–1699) Wien 2003. I. 123–173. A magyarországi folyamatokra lásd *H. Németh I.*:

a biztosok által a tanácsba delegált új tagok kiválasztásának szempontjai is, mivel az utasításokban kiemelt hangsúlyt kapott a katolikus felekezethez tartozás mellett a jogi és közgazdasági ismeretek megléte is.²⁰ A városi gazdálkodás hatékonyabbá tételét egyszerű elvek indokolták. Az egyre több feladatot vállaló államnak mind nagyobb bevételekre volt szüksége. Háttérben (részben) a kora újkori hadsereg finanszírozásának kérdései álltak, ami épp ekkor vált egyre sürgetőbbé. A 17. század első negyedében elkezdődött nagy, európai háború megkövetelte, hogy az összes európai állam, amely részt vett az összecsapásban, koncentrált és állandó igazgatást építsen ki annak érdekében, hogy az állandóan fenntartott katonaságot el lehessen látni és finanszírozni tudják. A pénzügyi terhek növekedését még nem ismerjük pontosan, de a katonai kiadásokra már készültek számítások. Eszerint a 17. század elejétől a közepéig az előző korszak háromszorosára, majd a 18. század első harmadáig a költségek közel kilencszeresére nőttek.²¹ Az állam pénzügyi erőforrásainak koncentrációja azokra a pénzügyi forrásokra hatott, amelyek már korábban is az uralkodó közvetlenebb fennhatósága alá tartoztak, így elsősorban a városokra is.²²

A magyarországi városok – az osztrák városokhoz hasonlóan – a 17. század első negyedétől azonban nemhogy mind több bevételt biztosítottak volna az államigazgatásnak, hanem hatalmas adóhátralékokat halmoztak fel. Az európai háború gazdasági következményei miatt a magyarországi városok lakosságának adófizetőképessége a 17. században rohamosan csökkent, az állami adóprés a megnőtt haditerhek miatt viszont egyre erősebbé vált. Amíg a szabad királyi városok a tizenöt éves háború fokozott adóztatásának időszakában szinte gond nélkül ki tudták fizetni a hadiadó összegét (a Magyar Kamara alá tartozó városok esetében az elmaradás mindössze 8% volt), addig a 17. század első évtizedeitől kezdve adóhátralékaik folyamatosan nőttek. 1668-ban Kassa például több mint 20 000, míg Eperjes és Lőcse több mint 10 000, Bártfa 5300, Kisseben 2441 forint adót nem fizetett be, jóllehet hátralékaik egy részét néhány évvel korábban engedték el.²³ A harmincéves

Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 167–185.

²⁰ Mintaként lásd *Rügge, N.*: Im Dienst i. m. 70–108.

²¹ *Michael Hochedlinger*: „Onus militare“. Zum Problem der Kriegsfinanzierung in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie 1500–1750. In: *Kriegsführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg. Peter Rauscher. Münster 2010. 81–136., 117–119. Ennek magyarországi vonatkozásaira lásd *Kenyeres, I.*: A „fiscal-military state” i. m.

²² The rise of the fiscal state i. m.; *Hart, M.*: The making i. m.; *O’ Brien, P. K.* – *Hunt, P. A.*: The Rise of a Fiscal State i. m.; La fiscalità nell’economia i. m.

²³ *H. Németh, I.*: Die finanziellen Auswirkungen i. m.; Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, E 554 Városi és kamarai iratok (a továbbiakban: E 554) Fol. Lat. 955. fol. 56–58. Kassa, 1668. aug. 22.;

háború hatásai tovább rontották a városok fizetőképességét, hiszen az erdélyi fejedelmek támadásai miatt hadikiadásai jóval magasabbak lettek. A magyarországi kereskedők a háború okozta nehéz értékesítési körülmények miatt a magyar kivitel hagyományos piacain, a német és a kislendyelországi városokban (Krakkó) már nem tudták értékesíteni a magyar mezőgazdasági termékeket.²⁴ A polgárság adófizetési képessége így rohamosan csökkent. Nagyszombat esetében a 17. század során a soha be nem hajtható adók aránya a 25%-ról a század végére 60% fölé nőtt, Kassán pedig a polgárok adó hátralékainak összege ugyanebben az időszakban 7000 forintról majdnem 18 000 forintra emelkedett.²⁵

A 17. század húszas éveitől a korábban viszonylag fizetőképes városi kasszák így kezdtek kiürülni, a század közepétől pedig egyre gyakrabban kényszerültek arra, hogy földbirtokaikat elzálogosítsák. Ez hosszú távon tovább növelte pénzügyi gondjaikat, hiszen így onnan éveken át nem remélhettek jövedelmet. Adósságaik emiatt a 17. század végére gyorsan növekedtek. A 17. század utolsó harmadát és a 18. század első évtizedét a Magyar Királyság történetében az oszmánok elleni visszafoglaló háborúk és a sorozatos felkelések határozták meg, amikor a városok egyszerre voltak kitéve a császáriak és a felkelők sanyargatásának, illetve a városok elfoglalásakor követelt, több tízezer forintos hadisarc kifizetésének. Az olyan (mintegy 2000 fő lakosú) kisvárosok, mint Bártfa egyenként közel 10 000 forint értékben voltak kötelesek a hadsereg ellátását biztosítani.²⁶ Nagyszombat 1662-ben mintegy 7000 forintos adóssága 1702-re 27 000 forintra emelkedett, Kassa adósságai pedig 70 év alatt többszörösére nőttek: az 1672-ben regisztrált mintegy 18 000 forint adósság összege 1752-re közel 51 000 forintra emelkedett.²⁷ Sopron városa kiemelkedően magas adóssággal rendelkezett, mivel a 17. század végére felhalmozott 200 000 forint adósság a város bevételeinek tízszerese volt.²⁸ Pozsony számadáskönyveit megvizsgálva

MNL OL Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, E 210 Miscellanea (a továbbiakban: E 10) Civitatensia 36. t. Nr. 1–2. Pozsony, 1672. jún. 28.

²⁴ *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban, 1600–1650. (Értekezések a történettudományok köréből új sorozat 80.) Bp. 1976.; *Gecsényi Lajos*: Bécsi kereskedők memorandumai a kelet-nyugati kereskedelemről (1615). In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 79–88.; *Gecsényi Lajos*: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp. 2002. 175–197. A krakkói piacon történő változásokra lásd *Vinkler Bálint*: Krakkói borkivitelünk a 16. század végén, 1589–1600. *Agrártörténeti Szemle* 55. (2014) 1–40.

²⁵ *H. Németh I.*: Városok a csőd szélén i. m. 173–175.

²⁶ *Uő*: Várospolitikai i. m. I. 262., 265–269., 277–278.

²⁷ Nagyszombatra lásd *H. Németh, I.*: Die finanziellen Auswirkungen i. m.; Kassára lásd MNL OL E 210 Civitatensia 15. t. 9. sz. Pozsony, 1672. jún. 28.; ÖStA FHKA Neue Hofkammer, Ungarisches Camerale, Kommissionen und Sonderbestände, Civitatensia r. N. 3 1756. jan. 5.

²⁸ *Anton Špiesz*: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780 *Východoslovenské vydavateľstvo*. Košice 1983.; *H. Németh, I.*: Die finanziellen Auswirkungen i. m., illetve MNL OL E 210 Civitatensia 15. t. 9. sz.; MNL OL Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Regisztratúrája E 34

hasonló eredményre juthatunk. A város fizetőképességének fenntartása érdekében a tanács folyamatosan arra kényszerült, hogy újabb és újabb hiteket vegyen fel, hiszen ezek nélkül nem lehetett volna fenntartani a város működését, valamint az adók fizetését. A tendencia jól látszik: a kezdeti nehézségeket követően a Rákóczi-szabadságharc volt olyan hatással a városi gazdálkodásra, hogy a fizetőképességét csak a sorozatosan felvett kölcsönökkel tudta fenntartani.²⁹

Király és városai: a fennhatóság változásai

A szabad királyi városok feletti fennhatóság kérdése a városok feletti autoritás egyik kulcskérdése, amit a kortársak – rendi-jogi szemléletük miatt is – kiemelten kezeltek. A központosított várospolitikai kezdeti lépéseit úgy lehet felfedezni, ha lehetőségeinkhez mérten bemutatjuk a király és a városok közötti jogi kapcsolatokat. A kérdés eldöntése nem egyszerű, hiszen a szabad királyi városok az uralkodónak censussal, azaz földbérrel tartoztak, de 1526 után a rendi országgyűlés ki nem zárható tagjaivá is váltak, így egyben a többi rendhez hasonló jogokkal bíró entitások. A 16–17. században a városok mindössze a mohácsi ütközetet követő években maradtak távol egy-egy országgyűléstől, a század közepétől már fel sem merült egyetlen városi tanácsban sem, hogy követeit ne küldje el a diétára, mivel jelenlétét már mindegyik város fontosnak tartotta, rendi jogaik sérelmének tekintették volna, ha eltekintenek meghívásuktól. Ez is arra mutat, hogy a 16. század közepétől valóban megszilárdult a városok országrendisége, azaz a rendiség önálló tagjaiként tekintettek rájuk. Lackner Kristóf, Sopron város tudós polgármestere ezt így fogalmazta meg az általa alapított Tudós Társaság gyűlése előtt. „Annyi dicsőség és tisztesség származik minden sopronira abból, hogy szabad városban látta meg a napvilágot, és hogy a királyi korona védelme alatt él, hogy csakis a hitvány ember nem tartja ezt nagyra, és nem büszkélkedik vele. A szabadság ugyanis felbecsülhetetlen érték.”³⁰

Lackner szavai egyben rámutatnak arra, hogy a szabad királyi városok és a központi kormányzat közötti jogi vita ekkor (1622-ben) már megkezdődött. A 16–17. század fordulóján a kamarai szervek az osztrák tartományokban használt Kammergut-elvét kezdték el alkalmazni a magyarországi városok esetében is. Ennek részben gazdasági, részben pedig politikai, a rekatolizációt szolgáló céljai voltak. Miután az osztrák városok a Kammerguthoz tartoztak, azaz az uralkodó által közvetlenül felhasználható jövedelemforrások voltak, ezért a magyarországi városok esetében is egyértelműen

Protocollum diversarum relationum super restaurationibus liberarum regiarum civitatum (a továbbiakban: E 34) pag. 406., 495.

²⁹ H. Németh I.: Városok a csőd szélén i. m. 175–178.

³⁰ Grill Tibor: Lackner Kristóf beszéde Sopron város dicséretéről (1612). In: Lymbus. Művelődéstörténeti Tár III. Szeged 1991. 45–97., 79.

ezt az értelmet akarták kiterjeszteni.³¹ A városok feletti fennhatóság pillanatnyi megerősödésének lehetünk akkor tanúi, amikor 1590-ben a már akkor elfeledett kamarahaszná adó ismételt bevezetését javasolta a kamara. Ekkor azzal érveltek, hogy „a városok őfelsége tulajdonai lennének (die Stett weren Eur Majestät Aigenthumb)”.³² E politikának a folytatásaként értékelhetjük az 1604. évi országgyűlésen elhangzott érvet, miszerint a kassai templom elfoglalását az indokolja, hogy a szabad királyi városok a király magántulajdonai. A kijelentés azt eredményezte, hogy a városi rend – az országgyűléseken szinte példátlan módon – a nemesi rendek hathatós támogatásával tudta ezt az érvet visszautasítani, de ezek az érvek a következő időszakban sem tűntek el.³³ A városok területén szerzett kamarai ingatlanok kapcsán hasonló érveléssel találkozunk, bár ekkor maga a kamarai jogügyigazgató is elismerte, hogy „a szabad királyi városok szabadsága és szokásjoga szerint, az élő utód nélkül elhaltak hagyatékaik nem a kincstár, hanem a városok részére szállnak vissza.”³⁴ A központi hivatalok szándékát az 1613-ban elrendelt vizsgálat szövege tükrözi vissza, mivel a vizsgálatot „őfelsége kamarabirtokainak” felügyeleteként rendelték el.³⁵

Lackner esetében nem csodálkozhatunk azon, hogy a Szent Koronára hivatkozik, amit (akit) a szabad királyi városok birtokosaként jelenített meg beszédében. A tudós soproni polgármester erősen érdeklődött a jelképek, és főként a korona iránt, amit – mint láthattuk – beépített a Soproni Tudós Társaság előtti beszédébe.³⁶ A szabad királyi városok az uralkodó és a kamarák törekvései ellen ugyanis igyekeztek a jogi formulák útján védekezni, és saját szabadságuk védelmét elsősorban a Szent Korona, mint

³¹ Brunner, O.: Städtische Selbstregierung i. m. 226–227.; Gutkas, K.: Das Städtewesen i. m. 229–250.; Herbert Knittler: Die Städtepolitik Ferdinands I. Aspekte eines Widerspruchs? In: Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens. Hrsg. Martina Fuchs. Münster 2003. 71–86., 79–80.; Alois Kernbauer: Die Einbindung der Städte in den frühabsolutistischen Habsburgerstaat. Zur staatsrechtstheoretischen Grundlegung eines fürstlichen Handlungsmusters. Archiv für Kulturgeschichte 87. (2005) 351–371.; Scheutz, M.: Kammergut i. m.

³² ÖStA FHKA AH HFU r. N. 57. 1590. jún. fol. 1016., 1032. Bécs, 1590. júl. 4.

³³ Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae I–VIII. Szerk. Fraknói Vilmos., IX–XII. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek 3. osztály. Monumenta comitialia. Országgyűlési emlékek, a továbbiakban: MOE) Bp. 1874–1917. X. 511., 521. (Pozsony), illetve 597. (Korpona) XI. 304., 489. (1605. Korpona), illetve Archiv Mesta Košice (a továbbiakban: AMK) Listy a Listiny (a továbbiakban: H I., II.) 5263/18. Pozsony, 1608. nov. 7., Soproni Miklós kassai országgyűlési követ jelentései. Uo. 7321/39. Nagyszombat, 1645. jan. 24., 7321/38. 1645. jan. 2., 7321/37. 1645. jan. 23.

³⁴ ÖStA FHKA AH HFU r. N. 72. 1602. ápr. fol. 10–46., r. N. 80. 1603. okt. fol. 346–355.

³⁵ ÖStA FHKA AH HFU r. N. 86. 1604. szept. fol. 386. 1614. szept. 24.

³⁶ Coronae Hungariae emblematica descriptio című műve, a királytűkör műfaját használja emblematisz formában, a magyar rendek által óhajtott ideális uralkodói magatartást mutatja be. Christophorus Lackner: Coronae Hungariae emblematica descriptio. Bécs 1613. A kötetről és Lackner koronához fűződő kapcsolatáról lásd Kovács József László: Lackner Kristóf és kora (1571–1631). Sopron 2004. 101–107.; Kees Tészlészky: Az ismeretlen korona: jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannónia 2009. 287. Lackner szerepéről az 1618. évi koronázáskor lásd Lackner Kristóf: Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. Szerk. Tóth Gergely. Sopron 2008. 134–136.

az ország egészét képviselő „jogi személy” eszméjére alapozták. Beadványaikban és az országgyűléseken hozott törvénytervezeteikben rendre a Szent Korona tagjaiként, avagy a Korona (és nem az uralkodó) javaiként említik önmagukat. 1608 augusztusában a felső-magyarországi városszövetség gyűlésén a lőcsei követek fejtették ki véleményüket, miszerint „egyedül a király adóztathatja meg a városokat, amelyek a *korona*, és nem az országlakosok, avagy a királyi biztosok javai”.³⁷ A városok érvelése egyöntetűen megmaradt a korszak végéig. A városok beadványaikban és felterjesztéseikben ragaszkodtak ahhoz, hogy ők a Szent Korona és a királyság javai („*peculium sacrae coronae et regni*”), akik csak ez által tartoznak az uralkodó alá.³⁸ Az országgyűlési előterjesztésekben is a rendek ragaszkodtak ahhoz, hogy a városok az ország tagjai.³⁹ A rendi küzdelmek közepette negyedszázaddal később a kamara is elismerte, hogy „a szabad királyi városok a Magyar Királyság Szent Koronájának javai és az ország [rendi értelemben vett] tagjai”. A következő pontban azonban a városok privilégiumainak oly értelmet ad, hogy miután a városokat az uralkodók ékesítették fel különféle szabadságokkal és privilégiumokkal, ezért azokat akármikor vissza is lehet vonni. A városok a rendek közül az utolsók, „és a Szent Korona javai közé tartozik, ám [a városok] közvetlenül öfelsége joghatóságához tartoznak, épp úgy mint följük rendelt földesuruknak”.⁴⁰ A központi hivatalok álláspontja e tekintetben nem volt egyértelmű, mivel elismerték azt, hogy a városok a Szent Koronához tartoznak, de a korona és az uralkodó személye érvelésükben sokkal jobban összekapcsolódott, mint a városok érvelésében. A Magyar Kamara 1630-ban például azonosnak vélte a korona és az uralkodó javait („*peculium coronae et regis sunt*”) amikor az ellen érvelt, hogy Esterházy Miklós nádor saját hatáskörben kísérelte meg beszédni a városoktól a hadiadót.⁴¹ A szabad királyi városok és az uralkodó közvetlenebb kapcsolatát jelzi a Magyar Kamara érvelése is. Miután Sopron szabad királyi városként „*sacrae regni coronae peculium*”, ezért a kamara megparancsolta a városnak, hogy a kamara pénzhiánya miatt azonnal fizessen be bizonyos összegeket, illetve szállítson bort a királyi udvar szükségleteire.⁴²

I. Lipót 1657-ben még a városok által használt érvre hivatkozott, amikor letetette velük a hűségesküt az általa kiküldött királyi biztosok kezébe.⁴³ Az érvrendszer

³⁷ AMK H I. 5263/30. Lőcse, 1608. aug. 6.

³⁸ MNL OL Kincstári levéltárak, Szepesi Kamara levéltára, E 249 Benigna mandata (a továbbiakban: E 249) 1600. Nr. 79. Bécs, 1600. jún. 1.; E 210 Civitatensia 15. t. 1. sz. Bécs, 1613. máj. 26., AML XIII/102/34. Eperjes, 1648. VI. 11., AMK H III/2. pur. 20. fol. 26–27. 1649. jún. 28.

³⁹ ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten (a továbbiakban: HHStA UA) Comititalia Fasz. 400. fol. 209–210. 1625. okt. 14.

⁴⁰ ÖStA FHKH AH HFU r. N. 154. 1636. okt. fol. 146–148.

⁴¹ ÖStA FHKH AH HFU r. N. 142. 1630. okt. fol. 150. Pozsony, 1630. szept. 24.

⁴² MNL Győr-Moson-Sopron-Megyei Levéltár Soproni Levéltára (a továbbiakban: GySMMLSL), Sopron város levéltára, Lad. XI. et L Fasc. 2. Nr. 66. Pozsony, 1628. jún. 3.

⁴³ Státny archiv v Trnave (a továbbiakban: ŠtATr), Magistrat mesta Trnava (a továbbiakban: MMTr), Kráľovské dekréty (decreta regia), 1657. máj. 31.

azonban a városok tekintetében hamarosan egyre nyilvánvalóbban az uralkodói autoritás felé terelte a Szent Korona és az uralkodó viszonyát. Cseróczy Kristóf, a Szepesi Kamara aljogügyigazgatója egy 1665 után, a városok adójáról írott véleményében az 1647. évi 78. törvénycikkre hivatkozva kijelentette, hogy „ő szent felsége, mint a szabad királyi városok földesura” róhat ki a városokra olyan adókat, amelyek az ország javát és védelmét szolgálják.⁴⁴ Földesúrként az uralkodó tehát nemcsak különféle adókat róhat ki saját birtokaira, hanem teljesen egyértelmű módon azok minden jövedelmével – melyek őt illetik meg – rendelkezhet, birtokai belső életébe elhatározása szerint szólhat bele, jövedelmeinek megtermelését pedig ő maga, vagy megbízottja irányíthatja és ellenőrizheti. 1673-ra a Szent Korona és az uralkodó teljes azonosítása a központi pénzügyigazgatási hivatalok részéről teljesen egyértelművé vált. Lucsánszky Boldizsár aljogügyigazgató a városok taxahátralékaival kapcsolatban kifejtette, hogy a városok a Szent Korona javai („peculium sacrae coronae”), így az általuk kifizetendő taxa összegét egyedül a kamara határozhatja meg. Véleménye szerint inconueniens lenne, ha a kamara per útján próbálna hozzájutni az adó összegéhez, mivel ő maga az uralkodót egyértelműen a városok földesurának tekintette, akinek teljes mértékben jogában áll alattvalóitól beszedetni az adó összegét. Véleménye szerint más földesúr sem jogi úton szedeti azt be, így hasonló módon teheti ugyanezt a kamara is.⁴⁵ Az új várospolitikai tendenciák szempontjából kulcsfontosságú rekatolizáció is hasonló érvek mentén valósult meg. A kisszebeni plébános beiktatása kapcsán az egri püspök és a kamara között került sor vitára. A szepesi kamarai adminisztráció az egri püspök jelöltjével szemben a ferenceseket támogatta, akiket – miután Kisszeben szabad királyi városként „Magyarország Szent Koronájának java” – így ott az uralkodó földesúri jogaként (!) gyakorolja a kegyúri jogokat, amit közvetve a kamara érvényesít. A kamara véleménye szerint az lenne a helyes, ha a király saját birtokain ezt a jogot ugyanúgy birtokolja, mint bármelyik nemes és földesúr a saját falujában.⁴⁶ A tisztújításokra kiküldött biztosok érkezéséről tudósító királyi parancslevelek szinte mindegyike már ebben az értelemben tekintett a szabad királyi városokra. 1676-ban „hogy a királyi városok javairól, miután azok a király és ezen királyságunk koronájának javai, [...] gondoskodhassunk” küldte ki a kamara a királyi biztosokat a tisztújítások ellenőrzésére.⁴⁷

⁴⁴ „Sua Maiestas Sacra, velut praelibatarum liberarum civitatum dominus terrestris” MNL OL Kincstári levéltárak, Szepesi Kamara Levéltára, Szepesi Kamara regisztrátúrája, E 251 Causarum Regalium Vice-Directoratus a. Fasc. X. Nr. 119. Vö.: Uo. I/9. 1672.

⁴⁵ MNL OL Kincstári levéltárak, Magyar kamarai levéltár, Magyar Kamara regisztrátúrája, E 23 Litterae ad Cameram Scepusiensem (a továbbiakban: E 23). Kassa, 1673. ápr. 22.

⁴⁶ MNL OL E 23 1676. júl. 6. Kassa, 1676. júl. 6.

⁴⁷ AMK Collectio Schwartzenbachiana (a továbbiakban: Schw.) Nr. 9332. Pozsony, 1675. jún. 19.

A központi kormányzat ezt követően a szabad királyi városokat egyértelműen királyi javadalmaknak tekintette. Az uralkodó az egyébként kompromisszummal végződő 1681. évi országgyűlés alkalmával szintén ezzel az érvrendszerrel utasította el a rendek beavatkozását, és fenntartotta magának azt a jogot, hogy a városokban tapasztalt visszaessékok ellenőrzésére megbízhassa a kamarát.⁴⁸ E téren a 19. század közepéig nem volt változás. Jóllehet az országgyűlés egyhangúan a királyi városok szabad választási jogáról határozott, amit az uralkodó szentesített, e határozat végrehajtására sosem került sor. 1686-ban a kassai tisztújításon megjelent biztosok előtt ugyan a tanács tiltakozott az ellen, hogy a város szabad választási jogába bárki is beavatkozzon, de ezt nem vették figyelembe. Ezt támogatták a tanács katolikus tagjai is, akiket a biztosok jelenlétében választottak meg. Érvelésük szerint őket az uralkodó erősítette meg hivatalukban és tette őket a város élére. Az uralkodó megtehetette ezt, hiszen autoritása alapján az uralkodói birtokokon („peculium suae maiestatis sacratissimae”) bárkit kinevezhet a királyi javadalom vezetésére.⁴⁹ A következő évben sorra került diétán a városok javaslatára a szabad tisztújításra vonatkozó törvénycíkket a rendek ismételtlen felvették a törvénykönyvbe, ám lényeges változások e téren már nem történtek.⁵⁰ A városok tisztújításának és számadásainak ellenőrzése a kamarák állandó kötelezettségévé vált.⁵¹ „Miután a szabad királyi városok királyi birtokainak és jövedelmeinknek részét alkotják, [...] és mivel szükségesnek látszik, hogy a városok gazdálkodásának és igazgatásának állapotáról gyakran, időről időre minél több információhoz juthassunk, ezért [...] akarjuk és parancsoljuk, hogy kamaránktól [...] minden egyes szabad királyi város magisztrátusának megújítására a szokásos biztosokat küldjék ki”, szölt 1694-ben I. Lipót parancslevele. Ebben részletesen megszabta a biztosok kötelezettségeit, és igen alapos, a városi gazdálkodás és közigazgatás minden területét átölelő, évente megismételt vizsgálatra szólította fel őket.⁵²

A városok feletti fennhatóság nem csupán az uralkodói jogigényekben mutatkozott meg. Önmagában ez csupán egy igényt, egy tendenciát mutathatna számunkra. Sokkal lényegesebb, hogy megváltozott a vezető tisztviselők és testületek

⁴⁸ ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 401. Konv. B. fol. 9.

⁴⁹ MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, A 10 Insinuata Camerae Aulicae 1686. Nr. 1. 1686. jan. 7.

⁵⁰ A lőcsei követek utasítását lásd Štátny Archív v Prešove (a továbbiakban: ŠtAPr), Špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, Magistrat Mesta Levoča (a továbbiakban: MML) XXI/10. pag. 484–492. Lőcse, 1687. okt. 7. A rendek reakcióira lásd ÖStA HHStA UA Comititalia Fasc. 402. Konv. B. fol. 34–35. Pozsony, 1687. dec. 19.

⁵¹ MNL OL E 249 1690. Nr. 72., Bécs, 1690. dec. 15.; 1691. márc. Nr. 74. Bécs, 1691. márc. 16.; 1696. jún. Nr. 81. Bécs, 1696. jún. 25.; 1696. júl. Nr. 85. Bécs, 1696. júl. 7.; 1696. aug. Nr. 94. Bécs, 1696. aug. 7.; 1697. márc. Nr. 43. Bécs, 1697. márc. 29.; 1699. máj. Nr. 44. Bécs, 1699. máj. 23.; 1700. dec. Nr. 60. Bécs, 1700. dec. 13., illetve Nr. 61–65., AMK H III/2. pur. 30. fol. 122. 1691. jan. 2.; fol. 141. 1691. ápr. 10.

⁵² AMK H II. 1694.

legitimitása is. Amíg azt korábban magától a választó polgárságtól nyerték el, addig az új hivatalviselőket a 17. század utolsó harmadától az uralkodó személyét képviselő biztos iktatta be, vagyis a tisztviselők az ő kezétől nyerték el legitimitásukat.⁵³ Amíg ugyanis a 17. század utolsó harmadát megelőzően a tisztújítások a városi tanács önreprezentációjaként értelmezhető események voltak, addig ez a század utolsó harmadától jelentősen megváltozott. A választás során erős hangsúlyt kapott a megválasztott testületek és személyek jelképekben leírt hatalmának megerősítése. A magyarországi szabad királyi városokban a tisztújítások ceremóniája erősen kötődött a kötelező elemként tartott istentisztelethez, de ekkor azt a célt szolgálta, hogy a választás isteni sugallatra történő értelmezését erősítse meg. A választások során tartott prédikációk egyrészt a választás isteni eredőit, másrészt a nem születési alapon nyugvó, hanem választott tisztviselők hatalmát erősítették meg, mivel azokban a vezetők fennhatóságát és az alattvalók kötelességeit hangsúlyozták. Ezt erősítette meg, hogy a megválasztottak közül a város első embere az esküjét mindig a templomban, míg a többiek a városházán tették le.

Ezzel szemben a választási biztosok megjelenésével gyökeres változásokra került sor a tisztújítások rituáléjában. Miután az állam a városi tisztviselőket egyre inkább saját hivatalnokainak tekintette, a választás során az adott hangsúlyt, hogy az aktus ne csupán Isten és a választójoggal rendelkezők ügye legyen, hanem a biztosok az uralkodó fennhatóságát testesítsék meg. A tisztújítások során ezért alapvetően megváltozott a rituálé több olyan eleme, amely a világi hatóságoktól független, csupán az Isten fennhatósága alatt álló városi hatóságot volt hivatott jelképezni. A tisztújítás legfontosabb szereplőjévé az uralkodó képében eljáró kamarai alkalmazott vált. Amíg korábban a város vezetését jelképező tárgyakat (pálca, kulcs, kard) a leköszönők mintegy visszaadták a város polgárságának, most az uralkodó, azaz a magyar király emberének kellett ezeket a jelképeket átadni, és tőlük is kapták vissza a megválasztott tisztviselők. E tényezőt erősítette, hogy a városokban ezután

⁵³ A városi reprezentáció, mint a legitimáció kérdéséről lásd Interaktion und Herrschaft. Die Politik der frühneuzeitlichen Stadt. Hrsg. Rudolf Schlögl. Konstanz 2004. Ugyanitt Andreas Würzler és Jörg Rogge tanulmányai, lásd *Andreas Würzler: Zwischen Verfahren und Ritual. Entscheidungsfindung und politische Integration in der Stadtrepublik Bern in der Frühen Neuzeit.* In: Interaktion i. m. 63–91., illetve *Jörg Rogge: Kommunikation, Herrschaft und politische Kultur. Zur Praxis der öffentlichen Inszenierung und Darstellung von Rats Herrschaft in Städten des deutschen Reiches um 1500.* In: Interaktion i. m. 381–407. A magyarországi városi reprezentációval kapcsolatban a középkor esetében Bártha, míg a 17–18. század időszakát illetően Sopron és Kassa kutatottabb. Lásd *Mikó Árpád: A bártfai városháza. Adalékok a Jagelló-kori reneszánsz történetéhez Felső-Magyarországon.* Művészettörténeti értesítő 53. (2004) 19–52.; *Tömpos Ernő: A régi soproni városháza újkori története és az új városháza (tanácsháza) építéstörténete.* Soproni Szemle 31. (1977) 212–233., 298–320.; *Galavics Géza: A kassai (Košice) városháza mennyezetképei.* (Művészet és polgárság a XVIII. század végén). Acta iuvenum 2. (1968) 359–382.; *Géza Galavics: Kunst, Bürgertum und aufgeklärter Absolutismus in Ungarn.* In: Actes du XXIIe Congrès International d'histoire de l'art I–II. Ed. György Rózsa. Bp. 1969–1972. II. 221–225., 381–383.

a király nevében eljáró kamarai biztos erősítette meg a megválasztott tisztviselőket és testületeket. A kamarai biztos ezen túlmenően utasításának szellemét követve a római katolikus vallás korábbi helyzetét is igyekezett visszaállítani az ekkor még alapvetően döntő többségű evangélikus városokban. A kamarai biztos jelenlétében történt tisztújításokon az evangélikus városvezetőknek is kötelező módon ott kellett lenniük a bíró eskütételénél, melyre a templomban, katolikus papok segédletével és himnuszok kíséretében került sor. A tisztújítás kötelező része lett a körmenet, ahol a tanácsválasztáson részt vett összes személynek jelen kellett lennie. A bíró által letett eskü színhelye is egységesen a városi plébánia lett és nem a városháza, illetve az eskü szövegébe előkelő és kötelező elemként bekerült a szentek és Szűz Mária is, amelyre az akatolikusoknak is le kellett tenniük az esküt. Ez utóbbi sok problémát okozott, és a gyűlölködés magvát rejtette magában.⁵⁴

Központosított államigazgatás: csodaszer vagy felületi kezelés?

Új városi elit

A gazdasági problémák megoldására a kormányzat a monarchia más tartományaihoz hasonló igazgatási eszközöket kívánt bevezetni: a városi tanácsok belső összetételének befolyásolásával és a városi gazdálkodás állami felülvizsgálatával és megreformálásával. A központi kormányzat elsődleges célja a városi gazdálkodás megreformálása volt, amit több oldalról közelített meg. Egyrészt a városi igazgatást még tagoltabbá, összetettebbé, ellenőrizhetőbbé kívánta tenni, másrészt a szervezetet irányító és működtető személyzet összetételét akarta oly módon összeállítani, hogy az olyan emberekből álljon, akik megfelelő ismeretekkel rendelkeznek, lojálisak az államigazgatáshoz és a város vagyonát megbízhatóan kezelik, azt nem saját céljaikra használva fel. A beavatkozás kezdeti időszakának elsődleges feladata volt, hogy a legfontosabb tisztekben lévő polgárokat leváltsák, és helyükbe katolikusokat állítsanak. A rekatolizáció nem csupán az egy állam–egy vallás ismérveinek kiterjesztését szolgálta. A katolikusok kiválasztása a 17. század utolsó harmadának belpolitikai viszonyai között a lojalitás elsődleges ismérve volt. Az ekkor tapasztalható „vallási

⁵⁴ H. Németh István: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században. Arrabona (Győr) 45. (2007) 57–96.; István H. Németh: Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary. The Elections to the Town Council. In: Urban Elections i. m. 276–299.; H. Németh István: Az öngazgatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk. Bubryák Orsolya. Bp. 2010. 53–62.

polgárháború”⁵⁵ időszakában az ellentétes felekezetűek automatikusan ellenségnek, sőt háborús helyzetben kémeknek minősültek.

Az alattvalói hűség biztosítása mellett a városok gazdasági talpra állításának igénye sem szorult ekkor háttérbe. A városi gazdálkodás jobbítását, átláthatóságát mozdították volna elő a biztosok által a tanácsba delegált új tagok kiválasztásának szempontjai, mivel az utasításokban kiemelt hangsúlyt kapott a katolikus felekezethez tartozás mellett a jogi és közgazdasági ismeretek megléte is.⁵⁶ Ez még akkor is szerepet játszott, amikor Felső-Magyarországon a városok többsége lázadónak minősült. 1673-ban a Szepesi Kamara igen szigorú büntetést rótt volna a felső-magyarországi városokra. A kamara a megbízhatatlan személyek (lelkészek) eltávolítása, a városok előjáróinak és a lázadóknak elítélése és száműzése, az akatolikus polgárság számának lényeges csökkentése, a városok katonai megszállása és a városi bevételek teljes konfiskálása mellett arra tett javaslatot, hogy a legfontosabb tisztviselőket távolítsák el, és helyükre katolikusokat állítsanak. Ennek elősegítésére előterjesztették, hogy a városokban lévő házak némelyikét vegyék kincstári birtokba, és azokat katolikus személyeknek adják el, mivel azok csak így válnak választhatókká. Ezen túl a legfontosabb tisztek választását – „miután a város romlása és megtartása szempontjából az első vezetőknek számítanak” – el kell venni a néptől, és azt uralkodói döntés alá kellene vonni. A városoknak csupán jelölési joguk maradt volna, és a jelöltek közül a kamarai biztosok választották volna ki a megfelelő személyeket, mint ahogy az Ausztriában szokásban volt („sicuti moris est in Austria”). Abban az esetben, ha a kamara a jelöltek közül nem tud megfelelőt választani, a Magyar Kamara döntése alapján lehetett volna eljárni.⁵⁷ A felterjesztésből feltételezhetjük, hogy az ausztriai tartományok igazgatásában jártas, ám a felső-magyarországi viszonyokat alig ismerő Otto Ferdinand von Volkra határozta meg a javaslat főbb pontjait, akire ekkor elsődlegesen a felkelés elfojtását bízta.⁵⁸

A felterjesztés szélsőséges eszközeit végül sosem alkalmazták, hanem egy határozottan katolikusokat támogató, de a város gazdálkodásának felszínén tartását is szem előtt tartó politika érvényesült. A város kulcsvezetőinek pozíciói az első évek

⁵⁵ *Mihalik Béla Vilmos*: Papok, polgárok konvertiták. Katolikus megújulás az egeri egyházmegyében (1670–1699) (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2017 19., 83., 137.; *Uő*: A Szepesi Kamara szerepe az 1670-1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. *Fons* 17. (2010) 255–320.; *Uő*: Egy kisszebeni plébános tündöklése és bukása. Egyház, állam és a helyi közösség konfliktusai a 17. század végi Felső-Magyarországon. *Korall* 57. (2014) 49–69.

⁵⁶ Mintaként lásd erre *Rügge, N.*: Im Dienst i. m. 70–108. A Magyar Királysággal kapcsolatban lásd *Pál Judit*: Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején. *Korall* 11. (2010) 179–205.; *Uő*: Katolikus bíró a református város élén. Egy városi bíró karrierje a 18. század közepén Szatmárnémetiben. *Urbs* 3. (2008) 205–226.

⁵⁷ MNL OL E 23 1673. márc. 4.

⁵⁸ A helyi viszonyok nem ismeretéről tanúskodik a polgármesteri állás említése, amely ekkor még ismeretlen volt a régió szabad királyi városaiban.

utasításaiból is egyértelműen kitűnnek. A város vezetői közül a bírót, (ahol volt) a polgármestert és a jegyzőt mindenképpen a központi hatóságok jelöltjei közül kellett kiválasztani.⁵⁹ A bíró – és esetenként a polgármester mellett a belső tanács –, majd a választott tanács, illetve ahol létezett a külső tanács tagjainak összetételét is egyre inkább befolyásolták a kirendelt biztosok. A választóbiztosok feladata azonban nem volt egyszerű, mivel a rendelkezésre álló személyek közül – főként az első időszakban – igen kevesen feleltek meg az uralkodói szándékoknak. A katolikus felekezethez tartozás mellett a kiválasztandó városi tisztviselőnek birtokkal (benepossessionatus) és képzettséggel (qualificatus) kellett rendelkeznie.⁶⁰ A 17. század utolsó harmadában a gyors váltásokkal járó sietség miatt sokszor nem megfelelő képzettségű és társadalmi állású személy került igen jelentős városi tisztségbe.⁶¹ Ennek ellenére nem mondható el, hogy az uralkodói szándékkal ellentétben a felekezeti alapon történt változások nagymértékben és visszafordíthatatlanul csökkentették volna a városok vezetőinek szakképzettségét. Sőt, a váltást követő második generációnál már ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg.

A városok vezetésének többségét az említett várospolitikai fordulatot megelőzően evangélikus egyeduralom jellemezte, a tanács munkájában katolikus szinte sehol sem vett részt. Az evangélikus elit szakszerűségét mind a kamarai biztosok jelentései, mind pedig e réteg társadalomtörténeti elemzése is igazolják. Az evangélikusok jelentős része valóban egyetemet járt vagy végzett személy volt. Tanultságuk mellett biztos gyökerekkel rendelkeztek a városokon belül, mivel az evangélikus elit tagjait általában nagyon szoros rokonsági kapcsolatháló kötötte össze, az általuk birtokolt házakkal pedig szinte uralták a városok legelőkelőbb utcáit. Kiemelkedő helyzetüket jelzi, hogy szinte mindegyikük nemesi ranggal is rendelkezett, közülük többen az udvari familiárisi (familiaris aulicae) címet is elnyerték, amit a 16–17. században főként hivatali, értelmiségi, gazdasági szolgálatokért adományoztak. Ezek a jellemzők a 18. század első harmadára sem

⁵⁹ MNL OL E 23 1674. ápr. 22., E 210 Civitatensia 20. t. 2. sz. Bécs, 1677. dec. 22.; AMK Schw. Nr. 9214. Bécs, 1673. dec. 6. Ugyanez Lócsén MML X/36/2., illetve Besztercebányán Štátny archiv v Banskej Bystrici, pracovisko Banská Bystrica, Magistrat Mesta Banská Bystrica, Spisy Fasc. 286. Nr. 38.

⁶⁰ „[...] necessarium valde et expediens iudicavimus, ut quandoquidem catholica orthodoxa per Dei gratium fides, magnum illic incrementum sumpsisse, frequentesque catholicae bene qualificatae, ad gerenda senatoria, et quaelibet alia inter vos consueta officia, idoneae personae inveniri comperiantur.” AMK Schw. Nr. 9277. Bécs, 1674. dec. 16. Vö. Nr. 9332. Pozsony, 1675. jún. 19.; Nr. 9405. Kassa, 1676. jan. 7.; Nr. 9475. Bécs, 1677. dec. 24.; Nr. 9476. Pozsony, 1677. jan. 2.; Nr. 11008. Bécs, 1696. dec. 2.

⁶¹ Szűcs, J.: Das Städtewesen in Ungarn i. m. 156.; Špiesz, A.: Slobodné kráľovské mestá i. m. 29–46; Anton Špiesz: Der Wiener Hof und die Städte in Ungarn in den Jahren 1681–1780. In: Die Städte Mitteleuropas i. m. 83–95.; Uő: Rekatolizácia na Slovensku v mestách v rokoch 1681–1781. Historický Časopis 39. (1991) 588–612.; Marie Marečková: Politická autonomie a vnitřní samospráva východoslovenských svobodných kráľovských miest v 17. storočí. Historický Časopis 41. (1993) 543–550.; H. Németh, I.: Európska doktrína i. m.

változtak meg, sőt, az egyetemi, főként a jogi végzettség aránya még nagyobb lett, a nemesítések és a rangemelések sem szűntek meg. Ez a tendencia azt sugallja, hogy a sikeres oszmán háború utáni konszolidációt követően olyan szakszerűsödő városvezetés kezdeteit figyelhetjük meg, amely immáron – a bécsi udvar igényei miatt is – a jogi és gazdasági ismeretek elvárásainak is megfelelt, és ehhez mértén a város mind „hivatalszerűbb” irányítását tette lehetővé. Erre a feltevésre a katolikus elit jellemzőinek ismeretében tudunk választ adni.⁶²

A várospolitikai váltás első katolikus generációjának két típusát különböztethetjük meg. A hirtelen megjelent igény kielégítésére – miszerint katolikus városvezetőkre van szükség – elsőként idegeneket választottak ki a városok élére. A megfelelő tapasztalattal és szaktudással rendelkező katolikus polgárok létszámának növelésére már 1676-ban a nagybányai missziós páter olyan jellegű megoldást javasolt, amit a szepesi kamarai adminisztráció is szívesen felkarolt.⁶³ Olyan kamarai vagy katonai hivatalnokokról vagy esetenként környékbéli nemesekről van szó, akik adott városban teljesítettek szolgálatot. Így lettek egy-egy város polgármesterei vagy bírái vámosok, postamesterek vagy akár hadbírák. Ők idegenként, családi és gazdasági kapcsolatok nélkül vették át a városok vezetését. Az új tisztviselőknek általában még polgárjoguk sem volt, hanem azt csupán megválasztásukat követően szerezték meg.⁶⁴ Annak ellenére, hogy a magyarországi szabad királyi városokban igen gyakori volt a környékbéli nemesek városba költözése, sőt, a városi polgárjog felvétele,⁶⁵ az idegenként a város élére került személyek többsége a belvárosban egyáltalán nem rendelkezett ingatlannal, általában a városhalon kívül, a külvárosban volt házuk.⁶⁶ Sőt, előfordult az is, hogy a város területén semmilyen tulajdonnal nem rendelkeztek. Szakmai hozzáértésük azonban vitathatatlan, hiszen esetükben a jogi és közgazdasági ismeretek biztos ismeretével számolhatunk. Szerepük azonban átmenetinek tekinthető. Mellettük olyan szakképzetlen, döntő többségében kézműves katolikusok kerültek be a tanácsba, akiknek sok esetben még az írás és olvasás is nehézséget okozott. Helyük

⁶² A biztosok jelentését lásd MNL OL E 34 pag. 246.; A polgárok képzettségére lásd *H. Németh István*: Az állam szolgálai vagy a város képviselői? A központosuló várospolitika hatásai a soproni politikai elit átrendeződésére. *Soproni Szemle* 61. (2007) 125–141., 130.; *István H. Németh*: Venerable Senators or Municipal Bureaucrats? The Beginnings of the Transformation of the Eastate of Burghers at the Turn of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *The Hungarian Historical Review* 1. (2012) 49–78. A soproni evangélikus polgárságról lásd még *Kiss Melinda*: Későreneszánsz és korai barokk síremlékek Sopronban. *Soproni Szemle* 59. (2005) 185–206., 265–284.

⁶³ MNL OL E 23 1676. máj. 16. Kassa, 1676. máj. 16.

⁶⁴ *Paúr Iván*: Csányi János magyar krónikája, 1670–1704. *Történelmi Tár* [5.] (1858) 23.; *H. Németh I.*: Az állam szolgálai i. m. 133–134.

⁶⁵ *H. Németh István*: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall* 9. (2002) 79–106., 88.

⁶⁶ *Házi Jenő*: Soproni polgárcsaládok, 1535–1848. Bp. 1982. Nr. 4429., 10710.

azonban nem volt végleges. A bevezetett intézkedések és a kamarai biztosok jelentéseiből kivilágló törekvések ugyanis arra mutatnak, hogy a kezdeti nehézségeket követően valóban alkalmas személyeket választottak a fontos városi tisztségekbe, és ahol alkalmatlanokat találtak, azonnal elbocsátották.⁶⁷

A 17–18. század fordulójától a katolikus városvezetők körében is jelentős változásokat figyelhetünk meg. A megválasztott tiszttviselők szinte kivétel nélkül jogi végzettséggel rendelkeztek, és immáron elképzelhetetlen volt, hogy erős társadalmi kapcsolatok nélkül választassanak meg valakit. Az ekkor hatalomra került szakképzett katolikus városi vezetők többféle társadalmi környezetből érkeztek. Egy részük a városon kívülről érkezett, de részben családi, részben társadalmi-gazdasági összeköttetésekkel, így jelentős presztízzsel rendelkeztek. E „félíg idegen” személyek közül többen a környékbéli, a városokkal szoros gazdasági kapcsolatot tartó nagybirtokok tiszttviselői közül kerültek ki. Sokan már korábban is állandóan a városban laktak, belvárosi háztulajdonnal rendelkeztek. Általában a városi nemesek (tehát nem polgári foglalkozást űző, nemesi családból származók) kategóriájába oszthatjuk őket,⁶⁸ akik az egykori gazdasági értelmiségiek körébe tartoztak. Erre a körre jellemző, hogy utódaik részben a városi vezetésben maradtak, részben állami szolgálatba álltak, vagy állami szolgálatban állóhoz mentek feleségül. A 17. század utolsó két évtizedében már – igaz csekély számban – találkozzunk olyan polgárokkal, akik katolikusként megfelelő szakképzettséggel rendelkeztek. Személyükben kellő társadalmi beágyazottsággal rendelkező polgárok kerültek a városok élére, akik rokonsági körüket tekintve inkább kettős identitással rendelkeztek. Polgári foglalkozásuk és rokoni kapcsolataik egy része miatt a helyi polgársághoz kötődtek, de az állami hivatalokkal, illetve az állami hivatalnokokkal kialakított egyéb rokonsági kapcsolataik az államigazgatáshoz is kötötték őket. Így ők tekinthetők a 18. század elejétől hatalomra került új, városvezető hivatali elit elődjének, és (attitűdjüket tekintve) hosszabb távon a 19. századi honorácior-értelmiségi réteg előfutárainak.⁶⁹

Rajtuk kívül a városi tanácsba kerülhettek igen képzett konvertiták is. Jóllehet a 17. század végén kivételesnek számított, ha egy városvezető áttért, mégis találhatunk erre is példát.⁷⁰ A legismertebb eset a publicisztikájáról ismert Johann

⁶⁷ Ez történt a 17. század végén Ruszton, Trencsénben és Kőszegen is, ahol az alkalmatlan katolikus tanácsosokat vagy bírójelöltet jellemezték így a biztosok. MNL OL E 34 pag. 117–125., 223–227., 286–298.

⁶⁸ H. Németh I.: Polgár vagy nemes i. m. 86–96.

⁶⁹ Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság 10. (1975) 1–20.; Kosáry Domokos: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp. 1987. 138–159.; Tóth Árpád: Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése. Pest város tiszttviselői a reformkorban. Tanulmányok Budapest Múltjából 25. (1996) 27–60.

⁷⁰ MNL OL E 23 1676. jan. 25., 1676. máj. 16.

Weber volt, aki korábban Wesselényi Ferenc nádor orvosaként feltehetően kompromittálódott a kamara szemében.⁷¹ Weber esete követőkre talált. A 18. század legelején tanácsossá vált városi tisztségviselők esetében jóval nagyobb arányban találkoztunk konvertáltakkal, akiknek szülei evangélikusok, sőt, nem egyszer evangélikus lelkészek voltak. Rokoni kapcsolataik városuk evangélikus elitjébe ágyazta be őket, de a korábbi jelentős befolyással rendelkező családok tagjai közül sok esetben egyedül az áttértek jutottak fontos városi tisztséghez. Ők hagyományait tekintve kiváló szakértelemmel bírtak, egyben rokoni kapcsolataikat tekintve bizton tekinthetjük őket a városi elit polgárság tagjainak.

A kialakult várospolitikai helyzet sok család számára hosszútávon a kiemelkedés lehetőségét nyújtotta. Szemtanúi lehetünk olyan karriereknek, amikor az apa tanulatlan kézművesként az első katolikusok között jutott be a városi tanácsba, majd felismerve az állam által elvárt igényeket egyetemre járatta fiait, akik állami hivatalnokokkal, illetve a városvezető elit családjával kerültek rokonságba. Ők szakképzett katolikusként immáron joggal foglalhatták el a legfontosabb városi tisztségeket. Az így kialakult katolikus elit rokonsági hálójával és házbirtokaival is beilleszkedett a városi elitbe, akik általában a város belső utcáiban vásároltak házat, és lehetőleg minél közelebb a főtérhez, ahol a városháza is elhelyezkedett.⁷²

Városi szakhivatalnokok állami szolgálatban

A szabad királyi városok közigazgatásának legszakosítottabb képviselője a késő középkortól kezdve a városi jegyző volt. Tisztsége alapvetően azon a szakszerűsége alapult, amelyet iskolázottsága révén szerzett meg, és ismeretei a városi közigazgatás minden területére kiterjedtek. Miután a kora újkorra a városokban strukturált városi írásbeliség és közigazgatási gyakorlat alakult ki, a jegyző a városi kancellária vezetőjeként kulcspozíciót töltött be. A városi jegyzőkönyvek vezetőjeként állandó résztvevője volt a belső tanács üléseinek, a városi joggyakorlatban, a városi gazdálkodásban és az adószedésben pedig tiszténél fogva nagy betekintéssel bírt. Miután a városi kancellária hiteleshelyi funkciókkal is bírt, a jegyző a városi birtokviszonyok legjobb ismerője volt.⁷³ A jegyző személye oly fontos volt,

⁷¹ *Bubryák Orsolya*: Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1684). *Ars Hungarica* 31. (2003) 225–280.; *G. Erényi Nóra*: Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában. *Aetas* 17. (2002) 15–35.; *Emil Hargittay*: Zur Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn: Johann Weber (1612–1684). *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 6. (1994) 77–93.; *Hargittay Emil*: Gloria, fama, literatura. Bp. 2001. 82–96.

⁷² *H. Németh I.*: Az állam szolgái i. m.; *H. Németh, I.*: Venerable Senators i. m.

⁷³ *Judit Majorossy – Károly Goda*: Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. Eine Quellenkunde für Ödenburg und Preßburg. *Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* 13. (2008) 62–100.

hogy I. Miksa bajor választófejedelem a München városában bevezetendő közigazgatási reform részét képező új rendtartás (Ratsordnung) egyik pontjában előírta, hogy a belső tanács döntéseinél a szavazás előtti utolsó hozzászóló a jogilag képzett városi jegyző legyen, akinek így óriási befolyása lehetett.⁷⁴ Az osztrák és bajor városokban a 16. század végén lezajló ellenreformáció egyik fontos intézkedése volt, hogy a polgármester és a bíró mellett a jegyző leváltására is sor került. Ennek első lépése az volt, hogy az innsbrucki kormányzat 1588-ban elrendelte, hogy a tisztújításokon csak a hivatal által kijelölt emberekre lehessen szavazni, majd ezt a rendelkezést 1600-ban kiterjesztette a városi jegyzőre és az ügyészre is. Hasonló intézkedésekre kerültek sor Münsterben is, ami miatt a város vezető protestáns családjai hamarosan elhagyták ezeket a városokat, és helyükre katolikusok költöztek.⁷⁵ Amikor a rekatolizáció első hullámában leváltották a városok vezetőit, a jegyző minden esetben köztük volt.⁷⁶

A Magyar Királyság szabad királyi városaiban is hasonló intézkedésekre került sor. A felkelés első fázisának lezárásakor a kamarai adminisztráció tanácsosai javasolták, hogy a város fő vezetői mellett a jegyzőt is – mivel ő a város megmaradásának egyik legfontosabb záloga – váltsák le.⁷⁷ Az 1673 után a tisztújítások miatt kiadott parancslevelek egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a jegyző személyét mindenképpen a katolikusok közül válasszák ki.⁷⁸ Ennek a parancsnak az lett a következménye, hogy a városi jegyző személye és feladatainak meghatározása szinte teljes egészében átcúszott a kirendelt királyi biztosok hatáskörébe. A biztosok könnyűszerrel keresztülvihették akarataikat, mivel a jegyző a magyarországi városokban nem választott tisztség volt, hanem szakhivatalnokként állt a város szolgálatában.⁷⁹ A biztosok eleinte mégis akadályokba ütköztek, mivel a városok erőteljesen ellenálltak az új jegyzők kiválasztása ellen. Késmárkon már az első

⁷⁴ *Eberhard Isenmann*: Ratsliteratur und städtische Ratsordnungen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. Soziologie des Rats, Amt und Willensbildung, politische Kultur. In: Stadt und Recht im Mittelalter / La ville et le droit au moyen âge. Hrsg. Pierre Monnet – Otto Gerhard Oexle. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 174.) Göttingen 2003. 215–479., 440–441.

⁷⁵ *Richard Hübl*: Die Gegenreformation in St. Pölten. St. Pölten 1966. 22.; *Wolfgang Zimmermann*: Rekatholisierung, Konfessionalisierung und Ratsregiment. Der Prozeß des politischen und religiösen Wandels in der österreichischen Stadt Konstanz 1548–1637. Sigmaringen 1994. 172–183., illetve *Ronnie Po-chia Hsia*: Society and Religion in Münster, 1535–1618. New Haven 1984. 93–116.

⁷⁶ *Karl Gutkas*: Stadt- und Herrschaft in Niederösterreich im 16. und 17. Jahrhundert. In: Bericht über den 8. österreichischen Historikertag. (Veröffentlichungen des Verbandes österreichischer Geschichtsvereine 16.) Wien 1965. 59–76.; *Herta Hageneder*: Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation in Linz. Historisches Jahrbuch der Stadt Linz (2003/2004) 355–357.

⁷⁷ MNL OL E 23 1673. márc. 4.

⁷⁸ MNL OL E 23 1674. ápr. 22.; E 210 Civitatensia 20. t. 2. sz. Bécs, 1677. dec. 22.; AMK Schw. Nr. 9214. Bécs, 1673. dec. 6.; AML X/36/2. Bécs, 1673. dec. 6., X/36/1. Bécs, 1674. dec. 15., X/37. Bécs, 1675. ápr. 25.; MMBB Fasc. 286. Nr. 38. Bécs, 1673. dec. 6., Fasc. 286. Nr. 41. Bécs, 1675. dec. 18., Fasc. 322. Nr. 36. Linz, 1676. dec. 21., Fasc. 361. Nr. 21. Bécs, 1677. dec. 22.

⁷⁹ *Majorossy, J. – Goda, K.*: Städtische Selbstverwaltung i. m.

alkalommal is visszautasították Bocskay Mihály választási biztos követeléseit, és arra hivatkoztak, hogy a jegyző nem választott tisztviseelő, így a tisztújításon nem kerülhet szóba tisztnének megváltoztatása.⁸⁰ A közeli Lőcsén pedig még 1676-ban is, amikor a lőcsei tanács nagy része már idegenekből állt, a városba érkező biztosok a jegyző kiválasztásánál jelentős oppozíciót tapasztaltak. A biztosok a többi tanácsoshoz hasonlóan a vármegye jegyzőjét igyekeztek a városi jegyző tisztné megválasztani, de a polgárság ellenállása, amely részben az ősi szász joghoz kötődött, megtörhetetlennek bizonyult. Mivel kevés alkalmas katolikus városi polgár állt rendelkezésre, így csak úgy tudtak megfelelő embert kiválasztani erre a tisztre, hogy a plébánostól megtudták, ki az, aki esetleg konvertálni fog, és inkább úgy döntöttek, hogy ezeket jelölik, mivel őket biztosabban megválasztják, mint az alkalmatlan katolikusokat.⁸¹

Besztercebányán a jegyző kiválasztása olyan nagy gondot okozott, hogy éveken át nem tudták betölteni az állást. 1674-ben Borsiczky István besztercebányai harmincados ugyan elégedetten jelentette, hogy az evangélikus jegyzőt leváltotta, és helyére a katolikus Karasz Illés került.⁸² A következő évben azonban a tanács még a külső tanács sürgetésére is elkeseredetten igyekezett betölteni valakivel ezt a posztot, aki a biztosoknak is megfelelné. Az üresedést kihasználva a központi kormányzat részéről azonnal érkezett jelölt Friedrich Weber, az irodalmi tevékenységéről is ismert eperjesi bíró fia személyében,⁸³ akit maga Kollonics Lipót ajánlott a tanács figyelmébe. A fiatal Weber korábban Pesthy András országbírói ítélmester mellett, valamint a királyi tábla jegyzőjeként is dolgozott, így kellő jogi ismerettel rendelkezhetett, egyben megbízható frissen konvertált katolikus német városi polgárfi is volt.⁸⁴ Weber azonban csak rövid időre töltötte be ezt a posztot, mivel munkába állását követő egy év múlva már az eperjesi jegyzői tisztség várományosa. A konvertált eperjesi bíró, aki 1676 januárjában igen szoros választást követően, mindössze egyetlen szavazattöbbséggel nyerte el a bírói posztot, el tudta érni, hogy fia – minden összeférhetetlenség mellett is – elfoglalhassa hivatalát.⁸⁵ Kérdés, hogy ebben mekkora szerepet játszhatott a tisztújítást irányító Franz Bernard de Wallsegg, aki az eperjesi tisztújítást vezette le, de hamarosan kiderült róla, hogy nem vonakodott különféle ajándékokat elfogadni, ha az ő döntésén múltott egy-egy városi tisztség

⁸⁰ MNL OL Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma E 254 Repraesentationes, informationes et instantiae 1674. jan. Nr. 65. Késmárk, 1674. jan. 9.

⁸¹ MNL OL E 23 1676. jan. 25.

⁸² MNL OL Kincstári levéltárak, Magyar Kamarai Levéltár, Magyar Kamara Regisztratúrája E 41 Litterae ad cameram exaratae (a továbbiakban: E 41) 1674. Nr. 97.

⁸³ *Bubryák O.*: Egy polgári mecénás i. m.

⁸⁴ MMBB Protokolly 125. pag. 24. 1675. jan. 23., uo. pag. 26. 1675. jan. 29., Spisy Fasc. 271. Nr. 133. Bécs, 1675. jan. 26., Fasc. 116. Nr. 22. Nagyszombat, 1675. febr. 21.

⁸⁵ MNL OL E 23 1676. jan. 15.; MMBB Spisy Fasc. 116. Nr. 25. Eperjes, 1676. febr. 26.

sorsa.⁸⁶ Miután Weber 1676 márciusában Eperjesre utazott, először Petrás Mihályt szemelték ki, de – úgy tűnik – ő nem vállalta el, sőt, amikor Mathias Hübl aljegyző betegsége miatt Lőcsére utazott Spillenberger doktorhoz, a helyi közigazgatás a tanács szemében összeomlani látszott.⁸⁷ A következő évek is a beszercebányai jegyző keresésével teltek el, míg végül Martin Clement előbb aljegyzőként, majd 1690-től jegyzőként töltötte be ezt a posztot.⁸⁸

A breznóbányai jegyző, Eördeögh Imre esete némiképp hasonló volt. Eördeögh nevével először 1687-ben találkozunk, amikor Balogh Miklós váci püspök támogató levelével a tarsolyában megérkezett Körmöcbányára, és a bányakamaránál kért állást. Eördeögh Szelepchényi György hatására konvertált a katolikus hitre, és a Magyar Kamara segítségével Breznóbányán megkapta a jegyző tiszttét. A Thököly-felkelés idején két évig volt szolgálatban, de katolikus hite miatt a lázadók fogságba ejtették. Szenvedéseit követően Balogh Miklós váci püspök, szepesi prépost vette gondjaiba, aki Körmöcbányán egy házat bocsájtott a rendelkezésére, hogy a helyi katolikusok számát növelje. Jegyzőként jogi és közigazgatási ismeretei voltak, és a bányavárosokban működő értelmiségiként a régióban használt négy nyelvet (latin, magyar, szlovák, német) is bírta. A bányakamaránál ugyan üres állás nem volt, de a kamaragróf álláspontja szerint valamelyik városi tisztre jó lesz, hiszen képzett katolikusban nagy hiány van. Elsőként a körmöcbányai tanácsba kívánták Andreas Schnüerer belső tanácsos helyére delegáltatni. Beiktatását a Magyar Kancellária által kiadott uralkodói parancslevéllel igyekeztek véghezvinni, amit mind az Udvari Kamara, mind pedig Johann Andreas Viechter főkamaragróf támogatott.⁸⁹ Nem tudni, vajon sor került-e az igen idős, evangélikus tanácsos leváltására, de 1691-ben Eördeögh Selmezbánya jegyzője lett, ahol a mintegy 30 éve működő evangélikus jegyzőt váltotta, majd 1694 szilveszterén Borsiczky László javasolta beszercebányai ügyésznek.⁹⁰

Más városokban könnyebben váltották le a jegyzőt. Kassán Udvarhelyi Mihály – az egri káptalan jegyzője – lett a városi jegyző, akit egyben (képzett katolikus városlakók hiánya miatt) városi tanácsossá is megválasztattak.⁹¹ Eperjesen végül a bíró fia, Friedrich Weber bizonyult a szepesi kamarai adminisztráció megbízható

⁸⁶ ÖStA FHKA AH HFU r. N. 280. 1681 fol. 284–286.

⁸⁷ MMBB Protokolly 125. pag. 37–38. 1676. jan. 28., pag. 127–128. 1676. márc. 13., pag. 424. 1676. szept. 11.

⁸⁸ MMBB Protokolly 129. pag. 140. 1678. ápr. 29., Protokolly 130. pag. 66–67. 1679. febr. 21., Protokolly 137. pag. 0., 144. pag. 0.

⁸⁹ ÖStA FHKA AH HFU Ungarisches Münz- und Bergwesen (a továbbiakban: MüBw) r. N. 43 fol. 8–13. 1687. jan. 4., fol. 62–65. 1687. márc. 20.

⁹⁰ MNL OL E 34 pag. 1–13. Beszercebánya, 1692. febr. 24.; MMBB Spisy, Fasc. 323. Nr. 26. Beszercebánya, 1694. dec. 31.

⁹¹ MNL OL E 23 1674. dec. 29.

emberének.⁹² Korponán, Körmöcbányán már 1674-ben új katolikus jegyzőt sikerült találnia a kirendelt biztosoknak.⁹³ Ezzel szemben a már említett Lőcse és Besztercebánya mellett például Sopronban, Modorban és Selmecebányán szintén csak egy–másfél évtizeddel később, a század végén került sor az evangélikus jegyző leváltására.⁹⁴ A váltások ellenére a 17. század végén kijelölt jegyzők helyére szakképzett, katolikus utódot találni a 18. század elején sem volt könnyű, hiszen a jogi és közigazgatási ismeretek mellett az ország esetleg magyarok lakta vidékéről érkezett katolikus városi jegyző néha épp nyelvismeretének hiánya miatt nem vált be, mint Modorban, ahol maga a kirendelt biztos javasolta a nehezen megtalált jegyző leváltását németül jól tudó katolikusra.⁹⁵ Selmecebányán különösen nagy nehézséget okozott az, hogy a meghalt jegyző helyett csak nagyon nehezen és késedelmesen neveztek ki utódot. Az ok az volt, hogy a vélhetően a konvertálástól óvakodó evangélikus városi lakosság között csak nagyon fiatal katolikusokat találtak, akik alkalmatlanok vagy túlságosan egyszerű sorból valók voltak.⁹⁶ 1701-ben pedig Kassán nem találtak megfelelő embert a jegyzői tisztre, így Szentiványi László kamarai biztosnak kellett elrendelnie, hogy az új aljegyző, Erős Tamás (korábban a szepesi kamarai adminisztráción írnokként dolgozott)⁹⁷ lássa el eddigi szolgálatait mellett a jegyzői feladatokat is, de a jegyző fizetésével.⁹⁸ Végül Eszenyi János kamarai írnokot vették fel jegyzőnek.⁹⁹

A városok állami ellenőrzésének aspektusaira mutat rá egy másik tiszttöltése, a kamarásé. Annak ellenére, hogy a kamarást választották, feladatai elvégzéséhez speciális szakképzettség és tudás volt szükséges. Így a kamarási tiszttet mindenképpen a szakhivatalok közé kell sorolnunk. Miután az állami beavatkozás egyik (és később jórészt egyetlen) célja a városi gazdálkodás megreformálása volt, érthető, ha az uralkodó parancsleveleiben a jegyző és a fontosabb tisztviselők mellett a kamarás esetében ragaszkodott ahhoz, hogy ezt a tiszttet is katolikus töltsse be.¹⁰⁰ A kamarások esetében a királyi biztosok még nehezebb helyzetben voltak, mint a jegyzőknél.

⁹² MNL OL E 23 1676. jan. 15.

⁹³ MNL OL E 41 1674 Nr. 3. Korpona, 1674. jan. 2. és 1674 Nr. 97. Besztercebánya, 1674. márc. 22.

⁹⁴ *Paur Iván*: Csányi János magyar krónikája i. m. 46.; MNL OL E 41 1680 Nr. 121. Bécsújhely, 1680. ápr. 28., E 34 pag. 14–25. Modor, 1691. jan. 5., pag. 1–13. Besztercebánya, 1692. febr. 24.

⁹⁵ MNL OL E 210 Civitatensia 24. t. 10. sz. 1691.

⁹⁶ MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária Regisztratúrája A 20 Litterae Camerae Hungaricae (a továbbiakban: A 20) 1701. Nr. 26. Pozsony, 1701. dec. 5.

⁹⁷ *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. 89.

⁹⁸ AMK Schw. Nr. 11618. Kassa, 1701. ápr. 12. és Schw. Nr. 11801. 1702. jan. 21.

⁹⁹ AMK Schw. Nr. 11940. 1702. jan. 21.

¹⁰⁰ MML X/36/1. Bécs, 1674. dec. 15., Archív hlavného mesta SR Bratislavy, Magistrát mestra Bratislavy (a továbbiakban: MMBr) Spisy Fasc. 286. Nr. 41. Bécs, 1675. dec. 18.; MMBr Mestskej knihy, Nr. 56. pag. 69. 1675. júl. 17.; MMBr Spisy Fasc. 322. Nr. 36. Linz, 1676. dec. 21.; MNL OL E 210 20. t. 2. sz. Bécs, 1677. dec. 22.; MMBr Spisy Fasc. 361. Nr. 21. Bécs, 1677. dec. 22.

A városok gazdálkodásának kulcsszereplője ugyanis a kamarás volt, és ezen a kiküldött biztosok sem kívántak változtatni, mivel mindennél fontosabb volt számukra, hogy a pénzügyek intézése valóban hozzáértő kezekben legyen, valamint abban is, hogy a számadáskönyvek minden alkalommal rendelkezésre álljanak. Jóllehet, a királyi parancslevelek szerint le kellett volna váltani a kamarásokat, erre még a legtöbb városban a század végén sem került teljes mértékben sor.

A hozzáértés hiánya ezen a poszton jóval nagyobb károkat okozhatott, mint egy kevésbé szakértő polgárból lett városi tanácsos esetében. 1678-ban a soproni tisztújításon megjelent királyi biztos leváltotta a városi elithez szorosan kötődő, szakképzettség tekintetében mindenki által kiválónak ismert Gregor Natlt, akinek a helyébe a magyar Horváth Miklóst tette, aki ugyan a kevés képzett katolikus soproni polgár közé tartozott, de bevándorolt nemesként nem ismerte a német nyelvet. Ez utóbbi (lévén a soproni igazgatás szinte teljesen német nyelven folyt) lényegében alkalmatlanná tette a poszt betöltésére. Két év múlva maga Kollonich Lipót kamaraelnök királyi biztosként váltotta le Horváthot, hogy helyébe az evangélikus Johann Andreas Preininget válasszák erre a posztra. A katolikus érdekeket az alkamarás személye biztosította, aki a közeli Kaboldon birtokos Kéry család számvevőjeként szolgált korábban.¹⁰¹ A soproni tanácsba 1670 után katolikus hite miatt bekerült szappanfőző, id. Georg Waxman annak ellenére, hogy a község egyhangú szavazattal őt jelölte, éppen a biztos nyomására nem kapta meg a kamarási posztot 1695-ben, mivel véleménye szerint írástudásában bizonytalan, így nem alkalmas a posztra. A biztos véleménye szerint ez veszélyezteti a város gazdálkodását, mivel a kamarás súlyos károkat tud okozni a városnak, ha rosszul látja el a feladatát. Éppen ezért erre a posztra a község helyette a szintén katolikus Mathias Strausst választotta meg. Ezt követően már csak Waxman fiának a nevével találkozunk a kamarások között, akire már egyáltalán nem volt elmondható, hogy ne lett volna képzett polgár.¹⁰²

A katolikus váltás a kamarási poszton azért sem mehetett végbe teljes sikerrel, mert az választott tisztség volt, így hamarosan ugyanazzal a paritásos váltórendszerrel találkozunk, ami a bíró és a polgármester posztjánál is megfigyelhető volt. Szintén egy soproni példánál maradva: 1683-ban kirendelt biztos nélkül történt a tisztújítás, amikor a polgárság határozata alapján a pénzügyekért felelős polgármesteri és kamarási poszton katolikus–evangélikus egymást váltó rendszert vezettek be. Eszerint ha a polgármester katolikus, akkor a kamarásnak evangélikusnak kell lennie, ha a polgármester evangélikus, akkor a kamarás katolikus.¹⁰³ Ezt a határozatot a következő években többé-kevésbé sikerült is érvényesíteni a biztossal

¹⁰¹ Házi J.: Soproni polgárcsaládok i. m. 8234., illetve Csányi, J.: Verzaichnus i. m. 38., 46.

¹⁰² MNL OL E 34 pag. 94-102., H. Németh I.: Az állam szolgálói i. m. 139.

¹⁰³ Csányi, J.: Verzaichnus i. m. 67.

szemben.¹⁰⁴ Más városokban is hasonló rendszer alakulhatott ki, amit az is jelez, hogy a királyi biztosok a gazdasági jellegű tisztségek betöltésénél (kamarás, ispotálygondnok, árvaszéki felügyelő, vásárbíró, hegymester) leginkább a katolikusok és az evangélikusok egyenlő számára törekedtek. Több esetben igyekeztek két kamarást tartani, vagy a kamarás és az alkamarás közötti felekezeti paritást fenntartani.¹⁰⁵ A soproni tisztújításra kirendelt biztos mellett mások szó szerint végrehajtották az uralkodói parancsot, és leváltották az evangélikus kamarást (mint Körmöcbányán), vagy igyekeztek háttérbe szorítani azzal, hogy hatáskörét megbízhatóbb személyekre ruházták át. Ez történt Selmechányán, ahol a kamarás hatáskörét nyirbálták meg azzal, hogy a vásárbíró mellett két katolikus ellenőr felügyelte a bevételeket.¹⁰⁶

A kirendelt királyi biztosok számára a kamarások kulcspozícióban voltak. Az információk megszerzése a biztosok számára elsőrendű feladat volt, melyet a nekik kiadott utasítás kifejezetten előírt.¹⁰⁷ Igaz, az instrukciók indoklása szerint erre azért volt szükség, hogy a szenátus és a külső tanács közötti ellentéteket megszüntessék, és a városokban béke honoljon.¹⁰⁸ A gyakorlati tapasztalat azonban azt mutatja, hogy főként az első években a biztosok a városokba általában kevés vagy semmilyen információval érkeztek, amíg a sorozatos ellenőrzések ki nem alakították azt a gyakorlatot, hogy az előző jelentésekből fel tudtak készülni.¹⁰⁹ Ennek következtében ők leginkább csak a szokásos módon juthattak információkhoz a városról: a tanácsot kérdezték meg, akik kötelesek voltak válaszolni neki, de persze saját magukat nem feketítették be a kamara emberénél. A biztos maga nézte át a városi jegyzőkönyveket, vizsgálta meg az ügyvitelt és legfőképpen a számadáskönyveket.¹¹⁰ A biztossal együttműködő kamarás tehát egyértelműen fontos volt az államigazgatás számára még akkor is, ha esetleg nem katolikus, hanem evangélikus volt. A kamarások fontossága megmutatkozik abban is, hogy a lojális, együttműködő, szakképzett evangélikus kamarásokat általában meghagyták tisztükben.¹¹¹ A legtöbb városban ezt az együttműködést figyelhetjük meg a király küldöttével kapcsolatban. Előfordult persze, hogy a biztos azért nem tudta felülvizsgálni a számadásokat, mert azok nem is léteztek. Ám az igazi

¹⁰⁴ MNL GyMSMLt SL Kammerrechnungen IV/1009. 92–150. kötet.

¹⁰⁵ Modor: MNL OL E 34 pag. 14–25., Pozsony: uo. pag. 502–506., Ruszt: uo. pag. 177–183.

¹⁰⁶ Körmöcbányára lásd MNL OL E 41 1696 Nr. 39., Selmechányára: MNL OL E 34 pag. 1–13.

¹⁰⁷ MNL OL Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Jogbiztosító és kiemelt fontosságú iratok E 136 Diversae instructiones, Irregestrata 12. t. 1695. ápr. 18. Lásd erre jó példaként Johann Franck kamarai tanácsos jelentését Modor tisztújításáról. MNL OL E 34 pag. 14–25. Modor, 1691. jan. 5.

¹⁰⁸ MMBB, Spisy Fasc. 286. Nr. 41., Fasc. 261. Nr. 74., AMK Schw. Nr. 9277., 9332., 9405., 9475., 11008.

¹⁰⁹ MNL OL E 34 pag. 59–65.

¹¹⁰ *H. Németh I.: A bezárkózó polgároktól i. m.*

¹¹¹ A besztercebányai Johann Nigriny esetében ezt az eljárást figyelhetjük meg. MNL OL E 34 pag. 78–81.

gondot az jelentette, ha botrányos körülmények között, mintegy lázadásként a kamarás megtagadta a kötetek és számlák átadását. 1695-ben Kőszegen erre sor került, mivel az evangélikusok igen erősek voltak, és a katolikus tanácsosok pipogyasága miatt képtelenek voltak bármit is tenni ez ellen.¹¹² A szintén erős evangélikus többséggel rendelkező Szentgyörgy városában a kamarás szintén megtagadta a számadások átadását, de azt végül az alkamarás révén Franz ab Eiselspergh kamarai tanácsosnak sikerült megszereznie.¹¹³

A kisebb gazdasági ügyekkel foglalkozó tisztségek esetében hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. Az árvagondnokok, egyházgondnokok, sörfőzők és más jövedelmek ellenőrei, a vásárbírák, stb. kiválasztásánál a katolikus felekezethez tartozás éppen olyan fontos volt, mint a hozzáértés és tisztesség. A kamarásoknál megfigyelt paritásra törekvés itt is megfogható, mivel szemmel láthatóan egyenlő arányban szerepelnek katolikusok és evangélikusok a tisztújítások eredményeinél.¹¹⁴ Ezeknél a posztoknál a biztosok helyzete még nehezebb volt, mivel ezeket a tisztségeket a tanács döntése alapján szokták kijelölni, és sokszor a tanács tagjai is osztottak az egyes falvak feletti tisztekben.¹¹⁵ Ezen a téren a biztosok főként az általuk kiadott statútumok által befolyásolhatták még erőteljesebben a város jövedelmeinek alsóbb szintű gazdálkodását, de e tisztségviselők kvalitásait és képzettségét a biztosok több alkalommal is megfogalmazták rendeleteikben. Nagyszombat 1709. évi tisztújítását követően került sor az első ismert nagyszabású ellenőrzésre és ezzel összefüggésben a városi tanács leváltására. Mednyánszky Pál a Magyar Kamara tanácsosa ekkor kiadott rendelkezésében így fogalmazott: „Az alsóbb tisztségek jó választása a város javát növeli. Újabban e tisztségek választásakor is a körületekintő és kvalitásos embereket részesítették előnyben. A városi birtokok, a jövedelmek vagy adók kezelői olyanok közül kerüljenek ki, akik ismerik az ügyeket, alkalmasak és jómódúak, akik ezekből a jövedelmekből nem maguknak kedveznek, és a város gazdálkodásában nagy károkat okoznak, hanem e nehéz időkben városuk javára tesznek. Többen vannak olyanok, akik megfelelő tapasztalattal rendelkeznek, és azok mellett, akik már több éve ilyen tiszteket látnak el, őket kell választani.”¹¹⁶ Mednyánszky sorai jól tükrözik az állam elvárásait a

¹¹² MNL OL E 34 pag. 117–125.

¹¹³ MNL OL E 34 pag. 42–54.

¹¹⁴ MNL OL E 34 pag. 82–89., 138–145. (Breznóbánya) és pag. 177–183. (Ruszt)

¹¹⁵ MNL OL E 34 pag. 1–19., 26–41. Lásd erre még *Tirnitz József*: Sopron szabad királyi város külső tanácsa 1526–1711. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György – Degré Alajos. Bp. 1971. 53–79., 65.; *Kerekes György*: Kassa város gazdálkodási viszonyai a XVII. században. Bp. 1912.; *Ondrej R. Halaga*: Domínium mesta Košíc a jeho agrikultúra. Agrikultúra 22. (1989) 13–39.

¹¹⁶ MMT_r Statúty mesta a úpravy kráľovských komisárov (Statuta commissarialia) (a továbbiakban: Statuta comm.) fol. 16–29. 1709. máj. 21.

szabad királyi városokban gazdálkodási ügyekkel foglalkozó tisztviselőivel szemben. A gazdasági ügyek, a városi gazdálkodás legfontosabb szereplője azonban már az állami irányítást tükrözi vissza, a kamara elképzeléseit arról, hogy a városok gazdálkodását egységes alapelvek szerint kell irányítani. A polgármester régi–új szerepben jelenik meg a 18. század elejétől.

A summa confusio ellen a szép concordia érdekében:
a polgármesteri és városgazdai tisztségek

A polgármesteri tiszt (magister civium, consul) a kialakuló új városigazgatási elképzelésekben központi szerepet töltött be, ahogy minden olyan tiszt is, mely elsődlegesen gazdálkodási feladatokat látott el. A 17. század végétől bevezetett új várospolitikai szempontok kiindulópontjaként számon tartható ausztriai tartományokban a polgármester esetében a kora újkorban egyértelműen a tartományúr szolgáltatásban álló hivatalról beszélhetünk.¹¹⁷ Az osztrák tartományok városai-
ban a polgármester legfontosabb feladatkörei a városi gazdálkodáshoz, annak ellenőrzéséhez és irányításához kötődtek. Felügyelete alá tartozott az összes városi gazdálkodással kapcsolatos és így kötelezően számadást vezető hivatal, ezekben főként ellenőrzési joggal bírt.¹¹⁸ A német városokban is hasonló tendenciák érvényesültek, így a polgármester e városokban is az uralkodó képviselőjeként állt a városok élén,¹¹⁹ aki a gazdálkodásban és a számadások vezetésében járt élen.¹²⁰ A magyarországi szabad királyi városok közül éppen az osztrák tartományi városok közelében fekvő Sopronban és Pozsonyban, valamint ez utóbbi régiójában elhelyezkedő városokban a polgármesteri tiszt az osztrák városokhoz hasonló funkciót töltött be, de viselője csupán Sopronban volt a város első embere. A Pozsony környéki városokban (Szokolca, Modor, Bazin, Szentgyörgy) a pénzügyigazgatás és emellett a városkapitány mellett a helyi igazgatás felügyeletét látta el.¹²¹

¹¹⁷ *Roman Häussl*: Der Bürgermeister in Niederösterreich. Eine rechtshistorische und rechtsdogmatische Untersuchung seiner Rechtsstellung und seines Aufgabenbereiches. (Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 66.) St. Pölten–Wien 1983. 7–9.

¹¹⁸ *Martin Scheutz*: Der Bürgermeister in der österreichischen Stadt vom Spätmittelalter bis zur Josephinischen Magistratsreform: Konturen einer wichtigen städtischen Funktion. Pro Civitate Austriae 16. (2011) 71–103.

¹¹⁹ *Heinz Mohrhaupt*: Die Göttinger Ratsverfassung vom 16. zum 19. Jahrhundert. (Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen 5.) Göttingen 1965.; *Gerteis, K.*: Die deutschen Städte i. m. 73–80.

¹²⁰ *Lothar Sigloch*: Der Gemeindehaushalt der württembergischen Landstadt Pfullingen von 1656 bis 1874. In: Städtisches Haushalts- und Rechnungswesen. Hrsg. Erich Maschke – Sydow Jürgen. (Stadt in der Geschichte 2.) Sigmaringen 1977. 118–126., 118–119.; *Wolfgang Dichtl*: Stadtherr und bürgerliche Selbstverwaltung in Klagenfurt. Phil. Diss. Wien 1970.

¹²¹ *Gárdonyi Albert*: A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban. Városi Szemle 25. (1939) 359–370.

A magyarországi szabad királyi városokba kirendelt királyi biztosok jelentéseiben viszonylag hamar megjelent az igény arra, hogy a gazdálkodási kérdéseket egy a tanácstól és a bírótól független, szakértő hivatalnok fogja össze. Gárdonyi Albert feltételezi, hogy ez az igény a már létező magyarországi városi igazgatási gyakorlatból fakadt, de a bevezetett intézkedések, a korábban már bemutatott biztosí utasítások, valamint a magyarországi városi gazdálkodás igazgatását megreformáló tervek másra engednek következtetni. A polgármester gazdaságsszervező funkciója nem volt ismeretlen az Udvari Kamara hivatalnokai előtt. Sőt: a Magyar Királyságba rendelt osztrák hivatalnokok nem értették, miért nem a polgármester áll a városok élén, és a legtöbb városban miért nincs ilyen tisztség.¹²² A biztosok az osztrák városokban megszokott igazgatási rendet kívánták ugyanis bevezetni a Magyar Királyság városai is, amelynek célja a már sok alkalommal emlegetett gazdálkodási fegyelem létrehozása volt. Ez a cél már abból is kiderül, hogy a Nagyszombat igazgatását megreformálni kívánó Simonchich-Horváth János a nagyszombati visszaélések és gazdálkodási visszaállások miatt kért Pozsonyból hozzáértő tisztviselőket, de különösen egy tapasztalt polgármestert. Rá azért volt szükség, hogy a pozsonyi gyakorlatot közvetítse a nagyszombati tanács számára főként a gazdasági ügyekben hozott ítéletek kapcsán.¹²³ Az ekkor Nagyszombat számára kiadott uralkodói privilégium részletesen szabályozta a város tisztújítását, és ebben a polgármester tisztét külön kiemelték. Az uralkodó ugyanis nehezményezte azt a gyakorlatot, hogy ezt a tiszte (a városi gazdálkodás nem kicsiny kárára) a városkapitány szokta betölteni, aki saját fontos teendői mellett nem képes ellátni megfelelően az ezzel járó feladatokat.¹²⁴ Nem véletlen, hogy a korábban ismeretlen polgármester tisztevel, 1690-től kezdve találkozunk a nagyszombati forrásokban.¹²⁵ Mindez azt jelentette, hogy a pozsonyi tisztviselőkar mintájára, ám annak osztrák gyökereire alapozva megkezdődött a polgármesteri tiszt állami bevezetése és kötelezővé tétele. Nagyszombat esetében erre akkor került sor, amikor 1690. március 27-én megjelentek az esztergomi káptalan tagjai Simonchich-Horváth János jogügyigazgatóval, hogy ellenőrizték a tisztújítást. A város negligálta a biztosokat, és önállóan választott. Még aznap megérkezett az uralkodói parancslevél, amit Kissevith-Horváth György és Johann Franck kamarai tanácsosok hoztak magukkal. Felhatalmazásuk alapján a biztosok teljesen fel forgatták az addigi rendet, és létrehozták a külső tanácsot (választott község), akik

¹²² MNL OL E 23 1673. márc. 4., illetve MNL OL A 20 1717. No. 34. A magyarországi városigazgatási gyakorlat korábban is okozott gondokat a bécsi központi kormánysszerveknek. Lásd ÖStA FHKA AH HFU MüBw. r. N. 10 1618. fol. 66-67. Bécs, 1618. aug. 29.

¹²³ MMBr Spisy Lad. 36. Nr. 98. Pozsony, 1690. ápr. 11.

¹²⁴ Németh I.: Városi tisztújítások i. m. 78.

¹²⁵ *Gnanasztói György*: A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom, 1579–1711. Bp. 2004. 21.; MMTi Magistrátne protokoly II/8. fol. 509–510., II./9. fol. 65–67.

a polgárság helyett gyakorolták a választói jogokat. Az addigi gyakorlattal szemben nem vették figyelembe a város három nemzetének jelölési jogát, és a bíró mellett az első tanácsos egyben a polgármester tisztét is betöltötte.¹²⁶

A kirendelt biztosok jelentéseiből világosan kiderül, hogy a polgármester hatáskörét az összes gazdálkodási területre igyekeztek kiterjeszteni. A biztosok ugyanis felismerték, hogy a kamarás mellett szükség van egy megbízható ellenőrré is, aki a város összes pénzügyére rálátással bír, egyben hasznos feladatokat lát el abban, hogy biztosítja a remélt bevételeket és főként az állami adókat. A Pozsony környékén lévő kisvárosokban, ahol a polgármester tiszte már létezett, a biztosok elsősorban a beszállásolás koordinálásában látták a polgármester hasznát.¹²⁷ A városi haszonvételek bevételeinek ellenőrzésébe is be kívánták vonni a polgármestert, sőt a legfelső ellenőri funkciókat e tiszthez rendelték. Modorban már 1696-ban sor került erre, amikor Johann Franck kamarai tanácsos a malom és a sörfőző bevételeinek legfőbb ellenőrévé tette a polgármestert.¹²⁸ Ugyanebben az évben az árvapénztár felügyelete is a szentgyörgyi polgármester hatáskörébe került.¹²⁹ Pozsonyban a biztos utasítására külön elszámolási bizottságot hoztak létre már 1679-től, ahol a polgármester, a kamarás és a kórházfelügyelő volt köteles bemutatni az elszámolásokat. Ekkor Bornemissza Ferenc és Johann Franck a bizottság tagjai közé választotta a község hat tagját is: megalapozva ezzel a 18–19. századi gyakorlatot, amikor a külső tanács vagy a község jelentős ellenőrzési jogokkal bírt.¹³⁰ A bizottság legfontosabb embere ebben az esetben is az egykori polgármesterek közül került ki, akinek így teljes rálátása volt az összes gazdasági ügyre, és a biztosok teljes bizalmát élvezte.¹³¹ Már ekkor felmerült annak az igénye, hogy minden városban bevezessék a polgármesteri tisztet, mint például Kőszegen és Körmöcbányán,¹³² és ugyanerre még nem került sor, de hamarosan Palugyay Gábor és Péterffy János Ferenc biztosok, a városgazdasági ügyek intézése és a városok rossz gazdasági állapotának javítása miatt újra javasolták a közigazgatási változást.¹³³

¹²⁶ MMT^r Magistrátne protokoly II/9. fol. 136–137. 1690. márc. 27. – ápr. 8.

¹²⁷ Szentgyörgy, 1694 MNL OL E 34 pag. 42–54.

¹²⁸ MNL OL E 34 pag. 103–109.

¹²⁹ MNL OL E 34 pag. 202–216.

¹³⁰ *Balázs Péter*: A városi hatalom gyakorlásának kérdései Győrött a feudalizmus utolsó évtizedeiben. Arrabona 18. (1976) 223–238.; *Bónis György*: Városigazgatás, várospolitikai. In: Budapest története. A török kiűzetéstől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. 159–190., 166–185.; *Kállay István*: A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 9.) Bp. 1989. 213–219., 237–239.

¹³¹ MMB^r, Úradné knihy, 2 a 13 fol. 291–292. 1679. ápr. 24., fol. 319–320. 1680. ápr. 24., fol. 351–352. 1681. ápr. 12.

¹³² Kőszeg, 1694 és Körmöcbánya, 1696. MNL OL E 34 pag. 59–65., 160–176.

¹³³ *Gárdonyi Albert*: A polgármesteri tisztség eredete i. m. 359–370., 363.

A polgármesteri hatáskör kiszélesítésének legjobb forrásai a kirendelt királyi biztosok rendeletei lennének, azonban sajnos ezek – Nagyszombat kivételével – nem állnak rendelkezésünkre. A nagyszombati biztosi statútumokból kitűnik, hogy Nagyszombaton a friss tisztség viselőire nagymértékben számítottak a tekintetben, hogy a város gazdálkodása korszerűbb és hivatszerűbb legyen. 1694-ben a biztos a község panaszait kihasználva az erdőgazdálkodás, a szántók és rétek művelése, a város által megtermelt sör és bor jövedelmek, a malmok bevételeinek felügyelete, valamint a városi ingatlanok bérlői feletti hatáskör intézését a polgármester teendői közé soroltatta. A polgármester és az alárendelt tisztviselők azonban semmit sem tehettek a tanács nélkül, és a tanácsnak voltak kötelesek elszámolni, amely gyakorlat fenn is maradt a következő években.¹³⁴

1709-ben Mednyánszky Pál kamarai pénztárnok érezte szükségét annak, hogy a városi tisztviselők hatásköreit még pontosabban megszabja. Először is az eddig a bíró házánál tárgyalt, 12 forint értékhatárig terjedő ügyekbe a városkapitányt (mint a városi rendszet vezetőjét) és a polgármestert is bevonta. A jogi és elszámolási kontrollt elősegítő intézkedésen túl Mednyánszky azonban kizárólag gazdasági ügyköröket rendelt a polgármesterhez. Az intézkedések részben az eddig elkövetett visszaéléseket (jobbágyságok kiszípolozása, gazdasági összefonódások, megvesztegetés) kívánták megszüntetni, részben a túlzott önállóságot szerzett polgármesterek hatalmát nyirbálták meg azzal, hogy a tanáccsal való szoros együttműködésre kötelezték őket. Ezzel összefüggésben a polgármester alá rendelt tisztviselők és szolgák feletti jogokat meg kellett osztani a tanáccsal, a polgármester csak javaslatot nyújthatott be a tisztek és alkalmazottak munkaviszonyáról. A visszásságok csökkentése mellett a polgármester teljes feladatkörét megismerhetjük a rendelkezésből. Elsődleges feladata volt a város haszonvételeinek kezelése, a falvak bevételeinek biztosítása, a tizedbérletek visszaszerzése azért, hogy minél több terményhez juthasson a város, megkönnyítendő így a téli beszállásolás alatt a városban lakó katonaság ellátását. A malmok és molnárok, kaszálók, rétek, szőlők, szántók és vetések ellenőrzése, a kilenced beszédése, valamint a vámokból befolyó bevételek biztosítása mind a polgármester feladata volt. A jövedelmek növelése érdekében gondoskodnia kellett a város középületeinek, a város tulajdonában lévő birtokokon lévő hidak és révek jobb állapotáról, a sörfőzők és téglágetők ellátásáról, a kocsmák folyamatos működtetéséről. Mindezekon túl Mednyánszky a polgármester feladatává tette az alapvetően a városkapitányhoz tartozó köztisztasági és tűzvédelmi ügyeket is. Kötelessége volt az összes gazdálkodási eszközről és bevételről leltárt és számadást vezetnie, amit a tanácsnak kellett bemutatnia. Az igen nagy feladatkörhöz jelentős felelősség és ezzel együtt befolyás is társult. A polgármester és a kamarás mintegy

¹³⁴ MMT_r Statuta comm. 1. köt. pag. 1–6. 1694.

közösen birtokolták a város pénzügyei feletti hatalmat. A városi pénztár elszámolásából az egyik példányt a polgármester, a másikat a kamarás őrizte, a pénztár is csak e két tisztviselő, illetve a jegyző jelenlétében volt megnyitható, és onnan egyedül az ő beleegyezésükkel lehetett pénzt kivenni. Ezzel összefüggésben a bíró és a kamarás mellett a polgármester számára is kimutatást kellett készíteni az adókkal elmaradt polgárokról és tartozásaikról.¹³⁵

A következő években jelentős változás nem történt, mindössze a hatáskörök elválasztásának finomítását, a fontosabb jövedelmek feletti szorgos felügyeletet, valamint a Mednyánszky által a polgármester feladatai közé sorolt ágazatok időnkénti elhanyagolt állapotának javítását célzó rendelkezések születtek.¹³⁶ Mednyánszky – a kamarai pénztár átalakítását követően immáron kamarai tanácsosként¹³⁷ – 1724-ben hasonlóan részletes statútumokat adott ki, amiben elrendelte, hogy a gazdálkodás jobb és könnyebb irányítása érdekében a választott községből két tagot nevezzenek ki első- és másodkamarásnak a polgármester mellé a város jövedelmeinek kezelésére. A polgármester és a két segítő kamarás feladatait megfelelő utasításban kellett rögzíteni. A két kamarás felett a polgármesternek kellett ellátnia a felügyeletet, hogy ellenőrizze, az utasításuknak megfelelően látják-e el a feladataikat, és gondoskodjon arról, nehogy a város alattvalói kárára járjanak el, ne fordíthassák saját hasznukra a város javait és alattvalóinak munkaerejét. A két kamarás a tanácshoz és a választott községhez nyújtotta be a számadásokat, ahonnan delegáltakat küldtek ki ezek ellenőrzésére. Ugyanekkor a biztos a polgármester feladatává tette a telekönyv vezetését is, elrendelte a város birtokainak határjárását, valamint új urbárium és összeírás elkészítését, aminek a segítségével tiszta képet nyerhettek az innen származó jövedelmekről.¹³⁸ Jászy Pál kamarai tanácsos 1738-ban kiadott részletes rendeleteiben már nem találkozunk a polgármester új hatásköreivel, jóllehet a Jászy által összeállított szöveg valóban minden városi területre, az igazgatásra (politica), az igazságszolgáltatásra (juridica) és a gazdálkodásra (oeconomica) kiterjedő, minuciózus és precíz szabályozást nyújtott minden tisztviselőnek.¹³⁹ Mindez azt jelenti, hogy a 18. század első negyedére kialakult a nagyszombati polgármesteri tiszti hatáskörének teljes körű meghatározása.

A nagyszombati intézkedések nem voltak unikálisak. Sopronban a 17. század végén, 1696-ban ugyan nem szüntették meg a városok birtokait irányító

¹³⁵ Uo. fol. 16–29. 1709. máj. 21.

¹³⁶ Uo. fol. 16–29. 1709. máj. 21., fol. 30. 1712., fol. 30–36. 1713., fol. 37–39. 1714., fol. 37–46. 1715., fol. 48–52. 1723., fol. 53–58. 1724.

¹³⁷ *Nagy István*: A Magyar Kamara, 1686–1848. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 3.) Bp. 1971. 55.

¹³⁸ MMTTr Statuta comm. 1. köt. fol. 53–58. 1724.

¹³⁹ Uo. fol. 59–83. 1738. aug. 8.

falu-grófságot, de a falvak mértéktelen kiszípolozását megakadályozták azzal, hogy rendes évi fizetéssel váltották meg a falvakból származó jövedelmeiket.¹⁴⁰ A 17–18. század fordulóján tapasztalható törekvések a Rákóczi-szabadságharcot követően új erőre kaptak, és a megváltozott belpolitikai helyzet ezt a folyamatot csak támogatta. A felső-magyarországi városokban, ahol korábban a polgármester tiszte sohasem létezett, e tisztség éppen ekkor kezdett megjelenni. A szepesi kamarai adminisztráció 1716 végén arról tájékoztatta a Magyar Kamarát, hogy az alsó-magyarországi városokkal szemben Felső-Magyarországon nincs polgármester, aki a számadásokat ellenőrizné, és a város gazdálkodásával foglalkozna. Itt ez a szószóló dolga volt. Javaslatuk szerint a polgármesteri tiszte ezekben a városokban is be kell vezetni. E tisztviselet a királyi biztos erősítené meg, két évre választanák, de csak kivételes esetben lehetne leváltani. Az új tiszte bevezetésétől a város gazdasági biztonságát remélték.¹⁴¹ Johann Ignatz Viechter báró királyi biztusként vezette be Kassán a polgármesteri tiszte, mivel véleménye szerint az eddigi gyakorlat teljes összeviesszágát és a város nagy kárát okozta. A város gazdálkodásáról nem készítettek számadásokat, ami segítségével a város, valamint annak birtokában lévő több mint 30 falujának gazdálkodását követni lehetett volna. Viechter és a szepesi kamarai adminisztráció egyöntetű véleménye szerint ez a rossz gazdálkodás okozta azt, hogy a falvak nagy többségét el kellett zálogosítani. A báró rendelkezése szerint így a szószóló és a választott község Máray Bertalan személyében polgármestert választott, hogy ő a városi gazdálkodáshoz tartozó minden tisztviselet felett rendelkezzen, ügyeljen a gazdálkodásra, és e területen a tudta nélkül semmi ne történhessen.¹⁴² A tanács létszámában ez nem jelentett semmilyen változást, mivel Máray egyben az első tanácsos volt. Nagyszombat városában hasonló gyakorlatot követtek, amikor bevezették ezt a tiszte, de ez egyben arra az óvatos ellenállásra is utalt, ami ekkor jellemezte a város hangulatát. Ez tükröződik abban is, hogy a Kassa város tisztújításait feljegyző kötetben hangsúlytalanul jelenik meg a poszt bevezetése: egyáltalán nem jelezték külön, mindössze az első tanácsos neve mellé, mintegy széljegyzetként írták be.¹⁴³

A többi felső-magyarországi városban ekkor még nem sikerült bevezetni ezt a tisztséget, jóllehet a kirendelt biztosok egybehangzó véleménye szerint erre kiemelten szükség lett volna. Bártfa esetében még 1721-ben is alkalmatlannak vélték a működő testületeket arra, hogy a pénzügyi problémákon úrrá legyenek. Emiatt a biztos azt javasolta a kamarai adminisztrációnak, hogy a többi városhoz hasonlóan

¹⁴⁰ *Tirnitz J.*: Sopron i. m. 65.

¹⁴¹ MNL OL E 23 1716. nov. 4.

¹⁴² MNL OL A 20 1717. Nr. 34.

¹⁴³ AMK H III/2. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Knihá novoprijatých mešťanov mesta Košic (Liber restaurationum) 9. fol. 171., 172.

vezettesse be a polgármester tisztét, aki a szószóló helyett a gazdasági ügyeket intézné. Hatáskörét a többi városban ismert módon határozta meg, vagyis minden gazdálkodással, a város birtokaival, a fizetésekkel, sőt a hadiadó beszedésével kapcsolatban is ő lett volna jogosult intézkedni, olyannyira, hogy a hadiadó-pénztár kasszáját a polgármester házában őrizték. Ezen kívül a város adósságainak kifizetésében és minden építkezési ügyben dönthetett volna. A bártfai polgármester ellenőrzése is a többi városhoz hasonló alapelveken nyugodott: döntést csak a tanáccsal egyetértésben hozhatott, és a legtöbb esetben nem csupán a belső tanács, hanem a választott község közös ülésén kellett ezeket a döntéseket jóváhagyni. Éppen emiatt a kisebb ügyekben a szószólóval, mint a választott község fejével kellett egyeztetnie. A polgármestert közvetlenül a szószóló vagy egy ellenőr ellenőrizte. A kamara nem bízta azonban teljes mértékben a polgármesterre a pénzügyeket, hanem a bírón és a szószólón kívül több szintű ellenőrzést vezettek be. A polgármesternek és a szószólónak havonta kellett kimutatásokat készíteni, hogy a tanács mindenről értesüljön. Ezen felül pedig a pénzügyek ellenőrzését a két tanácsból delegált egy-egy személy alkotta bizottságra bízták.¹⁴⁴

Amint az a bártfai példából is látszik, ekkor már nem teljesen bíztak meg abban a királyi biztosok sem, hogy a polgármester egy személyben feltétlen megbízható megoldást nyújt minden gazdasági problémára. A kamara azonban egyértelműen arra tette a voksát, hogy a városi gazdálkodás ügyvitelszerű, gazdasági értelemben véve is professzionális működtetéséhez elengedhetetlen, hogy a polgármesteri tisztet minden városban bevezessék. A felső-magyarországi városokban, ahol eddig a szószólókra hárultak ezek a feladatok, ők ezt követően sem szabadultak meg teljes egészében a gazdasági kérdésektől. Erre mutat a fenti példa, miszerint a létrehozandó polgármesteri tiszt mellett a szószólónak jelentős szerepe maradt. Nem utolsósorban azért, hogy a királyi biztosok és az államigazgatás a választott községre vagy külső tanácsra jelentősebb ellenőrzési jogokat bízson.¹⁴⁵ Véleményünk szerint ez nem feltétlenül azért történt, hogy a városi ügyekbe bevont testület demokratizálja a város politikáját. Az államigazgatás (ahogy azt fentebb láthattuk) arra is törekedett, hogy közvetlenebb információkat szerezzen a városok belügyeiről, amit egy felbízott külső tanácsban vagy választott községben helyet foglaló, a város legbelső hatalmi elitjébe nem tartozó kézművesmestertől így könnyebben megkaphatott. A 17. század végétől a Magyar Királyság

¹⁴⁴ MNL OL E 23 1721. dec. 3., 10.

¹⁴⁵ MNL OL E 23 1723. okt. 5. *Tirnitz J.*: Sopron i. m. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a német területeken is. Lásd *Lothar Sigloch*: *Der Gemeindehaushalt der württembergischen Landstadt* i. m. 118–126., 118–119.

városaiban is bevezetett denunciáció rendszere éppen rajtuk keresztül épült be az államilag vezérelt várospolitikába.¹⁴⁶

A 18. század elejének magyarországi várospolitikája a városi gazdálkodás kérdéskörében egyértelműen a szakszerű, gazdaságilag művelt szakemberekben látta a megoldást. A becsületes szakemberek kérdése már e politikai irányon is kifo-gott, hiszen azt láthatjuk, hogy ekkor azokban a városokban, ahol a polgármester tisztsége már meghonosodott, újabb tisztség jelent meg. A városgazda vagy oeconomus lényegében a polgármester feladatkörét látta el, de annak alárendeltségében. A városgazda és a polgármester tiszte a 18. század első negyedéből fennmaradt jelentésekben szinte szinonimaként jelenik meg.¹⁴⁷ Azokban a városokban ugyanis, ahol még nem honosodott meg a polgármesteri tisztt, a királyi biztosok is elsősorban oeconomust szerettek volna látni. Itt ő lesz a polgármester.¹⁴⁸ Azokban a városokban, ahol ez a tisztt már létezett, egy teljesen új tisztséget vezettek be a királyi biztosok. Ez a tisztt korábban sem volt ismeretlen, hiszen a volt kamarai adminisztráció alá tartozott, később a szabad királyi városokban szinte mindenhol megtalálható volt. E városokban külön városgazda kezelte a városhoz tartozó birtokok jövedelmeit. Igaz, eleinte nem sok dolga volt, hiszen a városok birtokait a kamara kezelte. Debrecen ez alól kivétel, mivel ott 1699-ben külön városgazdát választottak.¹⁴⁹ Budán már a város önkormányzatának felállítását követő években van adat arra, hogy ez a tisztség létezett, sőt 1694-ben az adminisztráció külön

¹⁴⁶ Az európai tendenciákra a teljesség igénye nélkül lásd *Martin Paul Schenmach*: Supplikationen. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44.) Wien–München 2003. 572–584.; Bittschriften und Gravamina. Politik, Verwaltung und Justiz in Europa (14.–18. Jahrhundert). Hrsg. Cecilia Nubola – Andreas Würzler. (Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient. Bd. 19.) Berlin 2005.; *Stefan Brakensiek*: Legitimation durch Verfahren? Visitationen, Supplikationen, Berichte und Enquêtes im frühmodernen Fürstenstaat. In: Herstellung und Darstellung von Entscheidungen. Verfahren, Verwalten und Verhandeln in der Vormoderne. Hrsg. Barbara Stollberg-Rilinger. (Zeitschrift für historische Forschung Beiheft 44.) Berlin 2010. 363–377. A magyarországi helyzetre lásd *H. Németh István*: A bezárkózó polgároktól a feljelentőig. Állami várospolitiká – széthulló rendi város? Levéltári közlemények 82. (2011) 124–145., 131–133.; *Pál Judit*: Katolikus bíró a református város élén. Egy városi bíró karrierje a 18. század közepén Szatmárnémetiben. Urbs 3. (2008) 205–226.; *András Vári – Judit Pál – Stefan Brakensiek*: Herrschaft an der Grenze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert. Köln–Wien 2014.

¹⁴⁷ Máray Bertalan kassai polgármesternél az alábbi meghatározás tűnik ki: magister civium seu primarium civitatis oeconomum. AMK H III/2. mac. 114. fol. 22. 1719. aug. 4.

¹⁴⁸ MNL OL E 23 1716. nov. 4.

¹⁴⁹ *Kállay István*: Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740–1780 között. A bécsi udvari kamarai levéltár iratai alapján. Századok 100. (1966) 27–61., 40–41., 287–328.; *Kállay István*: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972. 48.; *Komoróczy György*: Városigazgatás Debrecenben 1848-ig. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 12.) Debrecen 1969. 54.; *Rácz István*: Debrecen város tanácsának 1785. évi összeírása. Forrástanulmány. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. Debrecen 1982. 151–161., 159.

algazdát kívánt kinevezni.¹⁵⁰ Esztergomban is viszonylag hamar, 1702-ből már van adatunk a városgazda személyére és elszámoltatására.¹⁵¹

Nagyszombat esetében Péterffy János kamarai tanácsos már 1714-ben elrendelte egy városgazda kinevezését, igaz, ekkor még csak a városi téglaegető tartozott volna a fennhatósága alá.¹⁵² Sopronban két évvel később javasolták a tisztség bevezetését, ugyanakkor, amikor a felső-magyarországi városokban is megjelentek a polgármesterek.¹⁵³ A városgazda tisztségét azonban csupán a 18. század negyvenes éveiben sikerült általánossá tenni, éppen azért, hogy a tanácsosok által elkövetett visszaéléseket megszüntessék. A város gazdálkodását Sopron esetében például teljes mértékben kivették a polgármester felügyelete alól. Péterffy János királyi biztos 1734-ben azt is megtiltotta volna, hogy a bíró és a belső tanács a gazdálkodás viszonyaiba betekintést nyerhessenek. Javaslatára szerint a városgazda kezében folytak volna össze a város bevételei, és azokat a tanácstól függetlenül fizette volna be a pénztárba. Az összes kisebb városi jövedelem kezelője, a falvak ispánjai, a sörfőző inspektora, valamint az erdőfelügyelők is neki lettek volna kötelesek elszámolni tevékenységükről. Az innen befolyt jövedelmeket is a városgazdának kellett átadniuk, aki azt a kamarásnak fizette volna be. A kisebb jövedelmekről és gazdálkodási ágakról készített számadásokat is a városgazdán keresztül kellett volna eljuttatni a kamaráshoz.¹⁵⁴ Jászy Pál a nagyszombati tanácsnak kiadott részletes utasításában a városgazdát a soproni példához hasonlóan széles jogkörrel látta el. A város minden mezőgazdasággal kapcsolatos jövedelemágának ellenőrzését a városgazdára bízta, kezdve a szántóföldi műveléstől, folytatva a halgazdasággal és befejezve az erdőgazdálkodással. Ebben az esetben nem vált a tanácstól függetlenné, mivel elszámolásait a belső tanácsnak, vagy a tanács által kijelölt bizottságnak kellett bemutatnia.¹⁵⁵ A 18. század folyamán ezek a funkciói terjedtek el a többi városban is, és a városgazda hatáskörébe elsődlegesen a mezőgazdasággal kapcsolatos jövedelemágak tartoztak.¹⁵⁶

¹⁵⁰ *Gárdonyi Albert*: Buda város közigazgatása s közigazgatási viszonyai a XVII. század végén. Századok 50. (1916) 477–502., 585–619., 590.

¹⁵¹ MNL OL Kincstári levéltárak, Budai kamarai adminisztráció regisztratórája E 279 Expeditionen 1702. Nr. 38. Buda, 1702. nov. 11.; *H. Németh István*: Régi-új szabad királyi városok: várospolitikai az újszerzeményi területeken a 17–18. század fordulóján. In: Várospolitikai és közigazgatás. Szerk. Csombor Erzsébet – L. Balogh Béni. Esztergom 2011. 29–47.

¹⁵² MMTTr Statuta comm. 1. köt.

¹⁵³ MNL OL A 20 1716. Nr. 29., E 23 1716. nov. 4.

¹⁵⁴ MNL OL A 20 1734. Nr. 4. Pozsony, 1734. júl. 17.

¹⁵⁵ MMTTr Statuta comm. fol. 59–83. 1738. aug. 8.

¹⁵⁶ *Kállay I.*: Szabad királyi városok gazdálkodása i. m. 44–45.

Összegzés

A fenti jelenségek jól mutatják, hogy a 17–18. század fordulóján, de főként a Rákóczi-szabadságharcot követően a városi önkormányzat rendszere hatalmas változásokon ment keresztül. A bevezetett rendelkezések fő iránya egyrészt a városok igazgatásának egységesítése, másrészt a városi gazdálkodás szakszerűbbé és átláthatóbbá tétele volt. A közigazgatási reformok kezdetekor igyekeztek igazodni a helyi gyakorlathoz, de a kormányzati akarat okos, a helyi jellegzetességekhez alkalmazkodó politikája az évtizedek múlásával mind jobban kikristályosodott, a városok igazgatása mind jobban alkalmazkodott a Habsburg Monarchia más tartományaiban alkalmazott módszerekhez. Az új tisztségek és a hozzájuk kapcsolódó hatáskörök kétségtelenül világosabbá tették a gazdálkodás irányítását, és a központi pénzügyigazgatás számára mind jobb minőségű és mennyiségű információkkal szolgáltak ahhoz, hogy a városok pénzügyei áttekinthetőbbek legyenek. A 18. század első harmadára egyértelműen kialakultak már azok a keretek, amelyeket a század folyamán még inkább egységesítettek és szakszerűbbek lettek. Az új városi önkormányzatok tisztikarának összetételét ugyan valóban meghatározta a központi kormánysszervek által elrendelt rekatolizáció, de azt is megállapíthatjuk, hogy a kezdeti nehézségeket követően az új katolikus városvezető elit is alkalmazkodott az állami elvárásokhoz: tagjaira immár az egyetemi végzettség, jogi és közgazdasági ismeretek, valamint szakszerűség volt jellemző. Társadalmi beágyazottságuk is jóval összetettebb volt, mint a 16–17. századi evangélikus-református városi elité, hiszen azokénál szorosabb szálak kötötték őket a katolikus vármegyei, de még inkább a magánbirtokos és állami tisztviselő réteghez. Ez a jelenség feltehetően az evangélikus polgárságra is megállapítható lett volna, ha az állami törekvések hatására már a 17. század első negyedétől kezdve nem elsősorban katolikus tisztviselőket helyeznek a legfontosabb állami tisztségekre. Úgy véljük, hogy a vármegyei elitbe történő házasodás inkább a katolikus városvezető elit jellegzetes kapcsolatépítő stratégiájához tartozott, de ennek megállapítása további kutatásokat igényel.

Összességében kijelenthetjük azonban, hogy az állami beavatkozás két célja közül a rekatolizáció ment könnyebben. A biztosi jelentésekből ugyanis kiderül, hogy a város gazdasági rehabilitációja sokkal hosszabb folyamat eredménye lehetett, a városi számadások pontos és szakszerű vezetése tekintetében ugyanis csak kismértékű különbséget lehet felfedezni az evangélikus és katolikus elit között. Ez a szituáció olyan események gyúpontja is lett, ami a katolikus vezetés és (részben) a katolikus restaurációt elősegítő kirendelt királyi biztos közötti összecsapásokhoz vezetett. Az 1725-ben Kassára kirendelt Mednyánszky Pál Lipót királyi biztos például kénytelen volt megállapítani, hogy a teljesen katolikus belső tanács és a bíró a választott község hangadó tagjaival egy követ fúj. Éppen a hiányos számadások miatt a város gazdálkodását nem tudta felmérni, munkáját állandóan akadályozták. Sőt!

A katolikus tanács tagjai és a választott község itáliai származású hangadó személyei összejátszottak egymással, és a biztos határozott fellépése ellenére megválasztották a már hét éve a bírói posztot birtokló Váncsay Istvánt, aki semmilyen számadást nem vezetett, és a város gazdálkodása átláthatatlanná, a jövedelmek és a kifizetések ellenőrizhetetlenné váltak. A botrány teljes volt: a királyi biztost a katolikus (!) tanács semmibe vette, utasításait nem követte, Mednyánszky indulatos jelentése szerint a tanács tagjai fellázkodtak a király képében kirendelt személy ellen.¹⁵⁷

STATE AND CITIES – THE FIRST STEPS TOWARD PROFESSIONALIZATION IN URBAN ADMINISTRATION, 1670–1733

by István H. Németh

SUMMARY

The impact of the central administration of the fiscal-military state on cities and their inhabitants in the seventeenth and eighteenth centuries is evident in terms of confession-alism as well as public administration. After an overview of the changes that took place both in Europe in general and the Habsburg Monarchy in particular, the study examines the main areas of state intervention which caused administrative reforms in the free royal cities in Hungary. In the course of this process, the hitherto relatively strong self-govern-ment of the cities was gradually subjected by the ever-expanding state administration of the ruler. Then, a new city administration was introduced which, reflecting the unifying ideas of those preparing the edicts, was both economically more transparent and more controllable. What was thus aimed for was a more up-to-date administrative practice, in which effective authority in the cities was wielded by a professional, bureaucratic and Catholic urban elite.

¹⁵⁷ MNL OL E 23 1725. jan.8., 1725. júl. 11., 1725. dec. 5., A 20 1725. Nr. 7. Pozsony, 1725. márc. 14.

Fejérdy András

BÁNÁSS LÁSZLÓ VESZPRÉMI PÜSPÖK AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM KÖZÖTTI MEGEGYEZÉSÉRT (1944–1949)

A korabeli kommunista propaganda és ennek nyomán a későbbi marxista történetírás mindvégig azt hangsúlyozta, hogy a magyar katolikus püspöki karban 1945-től kezdve komoly ellentétek voltak. A főpásztorok közötti véleménykülönbségeket felnagyítva és szítva a baloldali sajtó ezzel is a püspöki kar megosztásán és egy az államtól függő egyházi hierarchia létrehozásán munkálkodott. A kommunista párt vezetése ilyen irányú törekvéseiben központi szerepet szánt Bánáss Lászlónak, a későbbi veszprémi püspöknek, akivel 1944 őszén mint debreceni plébánossal kerültek személyes kapcsolatba. A következőkben Bánáss László életének utolsó, 1944–1949 közötti szakaszát vizsgálva, példáján keresztül azt kívánjuk bemutatni, miképpen törekedett a kormányzat a *modus vivendi* mellett álló főpásztorokat saját céljai érdekében felhasználni, és mennyiben volt sikeres a püspöki kar egységének megbontására tett kísérlet.

Pozsonytól Debrecenig

Az 1888. október 14-én született Bánáss László tapasztalatokban igen gazdag életutat tudhatott maga mögött, amikor az 1944 késő őszén egy időre országos jelentőségűvé váló Debrecen plébánosa lett. Születésekor hivatásos katonatiszt édesapja a pozsonyi ezredben szolgált, és a család az első években a szlovák–magyar–német nyelvű felvidéki városban élt. Amikor a katonatiszt apát Budapestre vezényelték, a hatgyermekes család is követte, így Bánáss a Pozsonyban kezdett, majd rövid időre Nagyszombatban folytatott gimnáziumi tanulmányait a budapesti piaristáknál fejezte be. A gyermekkorától papnak készülő Bánáss érettségi után a nagyváradi egyházmegye növendékeként Innsbruckban tanult teológiát és közben onnan járt át a müncheni zeneakadémiára, majd Rómában szerzett jogi doktorátust. Amikor 1912. augusztus 27-én Nagyváradon pappá szentelték, a római szentszéki diplomata-főiskola hallgatója volt, ahol a későbbi pápa, Eugenio Pacelli is tanárai közé tartozott. A müncheni konzervatóriumban kezdett zene-tudományi tanulmányait végül Budapesten fejezte be, és az első világháborút követően zenei disszertációját Belgiumban megvédve Románia első zenetudományi doktora lett.

Az első világháborúban tábori lelkészként szolgált, majd rövid káplánkodás után, 1923-tól tizennégy éven át a nagyváradi orsolyita apácák lelkésze, valamint

tanítóképző intézetük és a hozzá kapcsolódó gyakorlóiskola igazgatója volt. A magas tanulmányi színvonaláról nevezetes tanítóképzőn Bánáss női felsőkereskedelmi iskolát is létesített, és gyors- és gépírói tanfolyamokat szervezett. Nagyon fontosnak tartotta az anyaországtól elszakított erdélyi magyarság összefogását és érdekeinek védelmét, ezért felekezeti különbség nélkül szoros kapcsolatot tartott fenn Erdély magyar közéletének minden jelentős szereplőjével, és együtt küzdött velük a magyar érdekekért. A trianoni döntést követően – annak ellenére, hogy ez sok magyar szemében árulásnak minősült – hamarosan megtanult románul, hogy a román hatóságokkal anyanyelvükön tudjon tárgyalni. Római tanulmányai során szerzett személyes ismeretségeit kihasználva római diplomáciai küldetésein sikerült meggyőztetnie a román egyházpolitika néhány ellenséges törekvését, különösképpen az erdélyi katolikus statusnak az 1927. évi román konkordátum után szorgalmazott teljes felszámolását. A román állami hatóságok azonban eredményeit meglegelve támadást indítottak Bánáss személye ellen: elvették útlevelét és a kisebb jelentőségű Nagyszalontára helyezték.

Rövid nagyszalontai tartózkodás után a nagyváradi egyházmegyéhez tartozó, protestáns többségű Debrecenbe helyezték, ahol 1942. július 12-től a Szent Anna templom prépost-plébánosa lett. Az előző plébánostól eltérően itt is jó kapcsolatot épített ki a város különböző felekezeteinek vezetőivel és tagjaival, ugyanakkor a modern lelkipásztorkodás eszközeit alkalmazva jelentősen fellendítette a katolikus hitéletet is. Miután 1944 őszén a front áthaladt Debrecenen, a városzerte köztiszteletnek örvendő, széles műveltséggel és komoly diplomáciai tapasztalatokkal rendelkező, hét nyelven beszélő Bánáss azonnal bekapcsolódott az új Magyarország megteremtésébe.¹

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány és Bánáss

A Debrecenbe érkező szovjet csapatok parancsnoka elsők között vette fel a kapcsolatot a helyi egyházi vezetéssel – Bánással és Révész Imre református püspökkel –, hogy az ő tekintélyüktől támogatva hamarabb úrrá tudjon lenni a front

¹ Bánáss László életének rövid összefoglalását lásd *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 8.) München 1987. 15–17.; Az 1944. évi december hó 21-re Debrecenbe összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja 1944. december 21 – 1945. november 29. Szerk. Vida István. (Országgyűlési almanach, Történelmi sorozat 1.) Bp. 1994. 38–39., valamint Dr. Bánáss László veszprémi püspök. Magyar Kurír, 1946. november 12. 1–2.; Bánássra emlékezik *Íjjas Antal*: Sírontúli üzenet. (Látogatás Bánáss püspök sírjánál). Új Ember, 1960. november 27. 3.; Sok érdekes adatot tartalmaz Saád Béla interjúkötete is. *Saad Béla*: Tíz arckép. Bp. 1983. 5–26. A nagyváradi egyházmegye papjaként végzett tevékenységét méltatta püspökké szentelésakor Mellau Márton pápai prelátus. Lásd Mellau Mártonnak, a nagyváradi egyházmegye Debrecenben székelő provikáriusának körlevele. Magyar Kurír, 1946. november 26. 1–2.

átvonulását követő zűrzavaron. A szovjet tisztekkel való tárgyalást és kapcsolattartást megkönnyítette, hogy Bánáss szlovákul is beszélt, így a felek tolmács nélkül is megértették egymást. A szovjetek azonban az egyházi személyek tekintélyével visszaéltek, a város egyházi és világi vezetőinek 1944. október 27-én írt, majd 28-án felszólításra átfogalmazott, a hadműveletek befejezését szorgalmazó kiáltványát – amelyen a többi felekezet vezetőivel együtt Bánáss aláírása is szerepelt – saját érdekeiknek megfelelően meghamisították úgy, hogy szövege az egyházi vezetés teljes behódolására utalt.²

Bánáss az újonnan meginduló nemzeti élet minden mozzanatánál jelen volt: tagja lett a december 5-én megalakult Debreceni Nemzeti Bizottságnak, majd december 16-án elfogadta a bizottság felkérését, amely az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőjévé jelölte.³ A pap képviselőt december 22-én az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának tagjai közé választották.⁴

Mivel a szétbombázott Debrecenben az egyik épségben maradt nagyobb helyiség a plébánia ebédlője volt, az Ideiglenes Nemzeti Kormány többször itt ülésezett. Ekként ismételtlen a kormányüléseknek otthont adó Bánáss László volt a házigazdája a felszabadulás utáni első magyar kormánynak. Az ideiglenes kormány miniszterei közül azonban sokan a kormányülésektől függetlenül is gyakran megfordultak nála, akár azért, hogy a plébánián lakó sajtófőnökkel beszéljenek, akár, hogy a tekintélyes, helyismerettel rendelkező, széles látókörű plébánossal tanácskozzanak, aki maga is kereste a kapcsolatot a jelentős tényezőkkel: a kommunista politikusokat például külön tárgyalásra hívta meg.⁵ A kormány debreceni tartózkodása idején a polgári közéletben is aktívan résztvevő Bánássnak így módja volt személyes ismeretséget – nem egy esetben barátságot – kötnie Magyarország következő éveinek szinte teljes politikai elitjével. Debrecenben szerzett kapcsolatainak aztán a későbbiek során jó hasznát látta, hiszen el tudott intézni egy-két olyan dolgot, amit esetleg e nélkül nem sikerült volna.⁶ Ugyanakkor a politiku-

² Vö. Szenes Lászlónak, Debrecen egykori református lelkészének visszaemlékezését. *Rozgics Mária*: Az egyház lejáratásának néhány pillanata, történelmi események eredeti dokumentálása. Új Magyarország, 1995. január 19. 11.

³ Az 1944. évi december hó 21-re Debrecenbe összegyűlt i. m. 39.

⁴ Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. Szerk. Szűcs László. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28.) Bp. 1997. 115.

⁵ *Sádd B.*: Tíz arckép i. m. 11.

⁶ Például amikor az egyházmegyéjének Amerikában dolgozó papjaitól ajándékba kapott autót vám és fényűzési adómentességét, majd hosszú lelkipásztori útjaira való tekintettel a benzinkontingens felémelését kérte. Bánáss László Gerő Ernő közlekedésügyi miniszterhez. Veszprém, 1948. szept. 6. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár (a továbbiakban: VÉL) Acta dioecessana, Iktatott iratok (a továbbiakban: I.1.44.a.) 4200–12/1948.; Bánáss László Nyárádi Miklós pénzügyminiszternek. Veszprém, 1948. szept. 15. VÉL I.1.44.a. 4200–13/1948.

sok sem véletlenül keresték az ismeretséget: az egyházellenesség hírében álló kommunistáknak szükségük volt a Bánásshoz hasonló, intelligens papok barátságára, amit különböző apró szolgáltatokkal igyekeztek erősíteni. Egy ilyen szívességet mondott köszönetet Bánáss 1945. június 6-án Révai Józsefnek küldött levelében: a háború utáni romokban heverő országban nagy szó volt, ha valakinek autó állt a rendelkezésére.⁷

Földreform

A Tanácsköztársaság tapasztalata alapján Rákosiék tudták, hogy a magyar társadalom többsége elutasítja a kommunizmust. A második világháború után ráadásul Sztálin sem akart azonnali szovjetizálást, ezért a magyar kommunista vezetők új taktikát dolgoztak ki a hatalom megszerzése érdekében, amelynek értelmében az irányítást csak fokozatosan vették át minden területen. Ennek a taktikának volt része, hogy kezdetben a legveszedelmesebb világnézeti ellenfélnek számító katolikus egyházzal szemben nem léptek fel nyíltan, hanem jóindulatot színleltek, ezáltal igyekeztek megnyerni a papságot és a híveket a maguk céljainak. Ekként a szovjet hadseregben például parancsba adták, hogy a papokat és lelkészeket tiszteletben kell tartani és biztosítani kell az istentiszteletek szabad megtartását. Ez a magatartás meglepte a legrosszabbakra felkészült magyar egyházi vezetést, amely a háború befejezését követő első konferenciáján kötelességének tartotta elismerni: „A háború vihara átzúgott fölöttünk, *egyházi vonatkozásban könnyebben, mint ahogyan vártuk*. Azokra a felhatalmazásokra, amelyeket a múlt év nyarán az apostoli Szentszéktől kaptunk, csak annyiban volt szükségünk, amennyiben a közlekedési állapotok miatt a lelkipásztorok az egyházi főhatóságokkal, ezek pedig az apostoli nunciussal nem tudtak érintkezni. A vallás gyakorlását, a papok szabad mozgását, az istentiszteletek megtartását a vörös hadsereg mindenütt biztosította. Ezt készségesen és köszönettel ismerjük el.”⁸

A kezdeti – a veszélyérzet elaltatását célzó – magatartással egyidejűleg azonban, a barátság és együttműködés hangoztatása mellett hamarosan megindult a többé-kevésbé burkolt egyházellenes támadás. Papok és egyházi személyek

⁷ Bánáss László Révai Józsefnek. Debrecen, 1945. jún. 6. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PSZL) Pártok (a továbbiakban: I.) Magyar Kommunista Párt (a továbbiakban: 274 f.) Főtitkársági iroda, titkárok (a továbbiakban: 7.) 250. ó. e. 1.

⁸ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Vál., bev., s. a. r. Beke Margit. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak, Egyháztörténeti források 1.) Bp. 2015. 55. (Kiemelés tőlem – F. A.) A frontátvonulással kapcsolatos egyházi tapasztalatokról lásd még *Bánkúti Gábor*: A frontátvonulás és a diktatúra kiépülésének egyházi recepciója. In: Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Szerk. Csikós Gábor – Ö. Kovács József – Kiss Réka. (Magyar vidék a 20. században 1.) Bp. 2017. 411–424.

különböző ürügyekkel való letartóztatása⁹ mellett az egyház szempontjából különösen súlyos lépés volt, hogy a budapesti szovjet katonai parancsnokság 1945. április 4-én kiutasította Angelo Rotta pápai nunciust arra való hivatkozással, hogy a Szálasi-kormány idején is helyén maradt.¹⁰ A helyzet azért volt rendkívül komoly, mert éppen ezekben a napokban üresedett meg az esztergomi érseki szék Serédi Jusztinián hercegeprímás 1945. március 29-én váratlanul bekövetkezett halálával.¹¹

Ugyancsak márciusban érte az egyházat a sietve tető alá hozott földreform-rendelet, amely a birtokújraelosztás valóban égető fontossága mellett azt a célt is szolgálta, hogy a korábbi birtokos réteget és köztük az egyházat megfosszák anyagi alapjától.¹² A rendelet intézkedett ugyan az egyházi vagyon kártalanításáról, de a kormány minduntalan elodázta a végleges rendezést, hogy később az állam és

⁹ Vö. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 60–61. Bánáss 1946. május 28-i Nagy Ferenc miniszterelnöknek írt levelében szólal fel internált papjai érdekében, rámutatva, hogy „internálásuk csak nyugtalanságot és keserűséget szít a hívekben”. A kormányzat iránti segítőkészségét hangsúlyozva ugyanakkor kijelentette: „sem engem, sem papjaimat nem fogják Isten és Haza iránti kötelességünk teljesítésétől eltéríteni. [...] Hangsúlyoznom kell, hogy a rendőrségtől nem kapok alaposabb tájékoztatást. A vádakat nem közlik velem. [...] A paphiánytól eltekintve, nem vagyok hajlandó a vádak ismerete nélkül papjaim felett ítélni. A rendőrség bemondása a mai körülmények között egyáltalán nem megbízható és megnyugtató. Ellenben biztosíthatom Miniszterelnök Urat, hogy magam kész vagyok eljárni olyan papokkal szemben, akik komolyan vétkeznek a rend és a fegyelem ellen.” – Bánáss László Nagy Ferencnek. Veszprém, 1946. máj. 28. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: SzPL) Hagyatékok (a továbbiakban: IV.) Balogh István (A továbbiakban: 8) 2257/1946. A dokumentumnak a Lénárd Ödön gyűjteményben őrzött másolatát használtam: Ciszterci Nővérek Kismarosai Levéltára, Lénárd Ödön Hagyaték, EK 2 dosszié.

¹⁰ A nyilasok hallgatolagos elismerésének vádja azonban nem állta meg a helyét: a nuncius az üldözötteken való segítség szándékával maradt Budapesten, és amikor Kemény Gábor, a Szálasi-kormány külügyminisztere kényszeríteni akarta, hogy Szombathelyre menjen a kormánnyal, kijelentette, hogy nem megy. „Pesten is maradt, ezért a Szálasi-kormánytól további diplomáciai védelmet nem élvezett. Csak néhány rendőrnök köszönhet, akik a nunciust ismerték, hogy a nuncius bizonyos védelemben részesülhetett, ezt azonban annak idején nem hivatalosan kapta.” A Vatikánnal való diplomáciai kapcsolat megszüntetéséről szóló feljegyzést lásd Feljegyzés Tóth K. János külügyminisztériumi szentszéki referens 1945. március 26-ai látogatásáról. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztérium TÜK iratok (a továbbiakban: XIX-J-1-j) Vatikán-IV-113. ad 32219/pol.-1945.; *Matteo Luigi Napolitano*: A Budapesti Apostoli Nunciatúra a náciizmus és kommunizmus árnyékában. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–1945. Szerk. Fejérdy András. Bp.–Róma 2015. 239–240.; *Balogh Margit*: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk. Tusor Péter. (Collectanea Vaticana Hungariae I/8.) Bp.–Róma 2012. 367–373.

¹¹ *Gergely Jenő*: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971. Bp. 1985. 10.

¹² A püspöki kar, annak ellenére, hogy nem zárkózott el egy egészségesebb birtokmegosztás, sőt az egyházi nagybirtok felosztása elől sem, amennyiben intézményeinek fenntartásáról másképp gondoskodnak, a megvalósított rendeletet komoly kritikával illette. Lásd A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 56–60. A földreform egyházi vonatkozásairól a veszprémi egyházmegyében lásd még *Horváth Gergely Krisztián*: Plébániai földek „reformja” a Veszprémi Egyházmegyében 1945-ben. In: Váltóállítás i. m. 531–574. és *Horváth Gergely Krisztián*: „Meváltva” – Birtokok a veszprémi egyházmegyében az 1945. évi földosztást követően. In: „Nehéz időkből dönteni kell”. A veszprémi püspökség a második világháború idején. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2015. augusztus 26-án rendezett konferencia előadásai. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém 2016. 85–104.

egyház közti tárgyalások idején a kártérítés kérdését zsarolásra használhassák fel az anyagilag kiszolgáltatott helyzetbe hozott egyházzal szemben. Bánáss László 1946-os karácsonyi szociális körlevelében foglalkozott a földreform kérdésével. A püspöki kar álláspontjával egyezően kifejtette, hogy az egyház már régen szükségesnek tartotta a földreformot. Példaként a nagyváradi székeskáptalan 1940-es és 1942-es parcellázási terveire, valamint Mindszentynek még veszprémi püspökként tett – de az akkori kormányzat által elutasított – javaslatára utalt. Nem hallgatta el azt sem, hogy a földreform „méretei sokaknál létbizonytalanságot okoztak, végrehajtási módja pedig sok helyen igazságtalanságot hozott magával. Sok helyütt a törvény biztosította jogokat is félreállították”.¹³ Rámutatva, hogy az új birtokmegosztás legnagyobb károsultja az Egyház, reményét fejezte ki, „hogy a magántulajdon elvét valló magyar demokrácia, illetve annak felelős vezetői arányosan kártalanítják, és így megfelelő életlehetőséghez segítik azokat, akiknek a létalapját a földreform megdőntötte. [...] Bízom a magyar demokráciában és hiszem, hogy nem sokkal a békekötés után a parasztság jogos érdekeinek sérelme nélkül megtalálja a módját, hogy az Egyház – szabadságára kedvező és teljes méltányossággal igényelt feltételekkel – fenntarthassa templomait, iskoláit, szociális intézményeit stb.”¹⁴ Ugyanakkor az egyházat ért vádakkal szemben ő is rámutatott, hogy a püspöki kar a súlyos sérelmek ellenére áldását adta az egyházi birtokokra telepített új gazdákra.

Az általa kormányzott egyházmegyét ért igazságtalanságokkal szemben Bánáss László több alkalommal felemelte szavát. 1946 márciusában az Igazságügyi Miniszterhez írt beadványában a volt birtokok alkalmazottainak a püspökség elleni perei kapcsán kifejtette, hogy azok illetményei és járandóságai az egész birtokot terhelték, ezért elfogadhatatlan az a jogi helyzet, „hogy a visszamaradt 100 hold föld értékét meghaladó követelések behajtása során a meghagyott ingatlant is elveszítsék a volt földbirtokosok. Merem hinni és remélni, hogy nem ez volt a 600/1945. M. E. sz.

¹³ Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wespremiensis anno 1946/X. 50. VÉL Litterae Circulares (a továbbiakban: I. 01. 02.) Körlevél XXV. 1946–1950.

¹⁴ Uo. Sikertelen volt hát Rákosi azon igyekezete, hogy az akkor még apostoli kormányzó Bánáss meggyőzze, hogy jobban járnak a kártérítéstől függetlenül, időről időre kiutalt államsegéllyel. Ugyanezt támasztja később alá: Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek 1948. febr. 7-i tárgyalásáról készült hangfelvétel gépelt másolata. PSzL I. 274. f. 7/261. ó. e. 33. „Szóval nem beszélek arról, hogy az összeg, amit egyébként egyházi célokra adunk, ha megnézzük – mert arra is rákerül a sor, ugye kártalanítás valamilyen formában – ki fog derülni, hogy több az, mint amit kártalanításra kapnának. Én a problémát annakidején Bánáss, aki akkor még nem volt püspök, – nem jut eszembe, mi volt a rangja, – (Cz[apik]. közbeszól: „apostoli kormányzó volt”) – szóval Bánással megbeszéltem és a kálvinista püspökkel, Révészszel is kitárgyaltam, mert náluk is megvolt ugyanaz a probléma – mondjuk a debreceni collegium földjét elvették a parasztok – és én akkor kimutattam nekik, hogyha nem vették volna el a parasztok, akkor sem lett volna nekik esztendőig abból sok, mert az összes állatokat elhajtották, a gépeket tönkretették, egy csomó fontos épület leégett, szóval, ha meghagytuk volna, akkor sem lett volna semmi nekik belőle.”

rendeletnek a célja”. A lehetetlen állapot megoldását véleménye szerint az államnak kell jogszabály útján megoldania.¹⁵ Hasonló peres ügyben írt az ősz folyamán a miniszterelnöknek, amikor az erdőbirtokát elvesztett püspökséggel szembeni fakitermeléssel kapcsolatos követelések rendeleti úton való szabályozását kérte.¹⁶ 1946. május 26-án ugyancsak Nagy Ferenc miniszterelnökhöz fordult: a polgári leányiskola és internátus használatára adott sümegi püspöki rezidencia kisajátítása ellen tiltakozott és az ügy kivizsgálását kérte. A soron kívül sürgősséggel lefolytatott vizsgálat azonban megállapította, hogy „a Sümegi, püspökség tulajdonát képező zárda célját szolgáló épület a hozzátartozó kerttel együtt a földosztás folyamán a község részére lett kiosztva azzal a céllal, hogy ott egy parkot rendezzenek be a község dolgozói részére. Így határozott a Földigénylő Bizottság, ezt a határozatát jóváhagyta a Megyei Földbirtokrendező Tanács is”.¹⁷

Bánáss az egyre elodázódó kártérítés kérdése mellett a földreform nyomán igen nehéz helyzetbe került egyházmegye érdekeit képviselte. 1947. november 5-én Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes útján tiltakozott az ellen, hogy a törvény intézkedései „ugyanolyan elbánásban részesítik a püspöki palotákat, a házadó és a – részben – házadólapon felépülő vagyonadó és illetékegyenérték szempontjából, mintha még megvolna a sok ezer hold kiterjedésű földbirtok. [...] A helyzetet súlyosbítja az is, hogy a püspöki palotákat és az egyházi kormányzattal összefüggésben álló egyéb épületeket, házadóalapot alapul véve, magas, progressive számított vagyonadó és a békebeli négyszeresen meghaladó illetékegyenérték is terheli”.¹⁸ Levelében rámutatott, hogy a megmaradt 100 hold földből és a havi 1314 forintos püspöki fizetésből, az épületek fenntartása, az 1 milliós egyházmegye adminisztrációjának ellátása és a kirótt terhek fizetése lehetetlen és ráadásul a hívek gyűjtés révén beszállított adományát is az állam foglalja le magának. A tarthatatlan helyzet megoldására – az 1924-es erdélyi földreform idején szerzett tapasztalataira hivatkozva – arra kérte Rákosit, hogy az egyház és állam jogviszonyának rendezéséig a pártközi konferencia hozzon a sérelmeket némileg orvosló intézkedéseket.¹⁹

Bánáss László tehát a földreform kérdésében azonosult a püspöki kar egyetemes véleményével: a birtokreform elvi helyeslésével egyidejűleg ő is kifogásolta a rendelet hiányosságait, sérelmes következményeit, és ismételten követelte

¹⁵ Bánáss László Ries István igazságügy-miniszternek. Veszprém, 1946. márc. 22. VÉL I.1.44.a. 1287/1946.

¹⁶ Bánáss László Nagy Ferenc miniszterelnöknek. Veszprém, 1946. okt. 26. VÉL I.1.44.a. 4717/1946.

¹⁷ MKP Zalaegerszegi Bizottsági Hivatala az MKP Vezetőség Szervezési Osztálynak. Zalaegerszeg, 1946. júl. 8. PSzL I. 274. f. 7/250. ő. e. 4. Az ügygel kapcsolatos teljes levelezés lásd uo. 1–5.

¹⁸ Bánáss László Dinnyés Lajos miniszterelnöknek. Veszprém, 1947. nov. 5. PSzL I. 274. f. 7/250. ő. e. 8.

¹⁹ Bánáss László Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettesnek és Dinnyés Lajos miniszterelnöknek. Veszprém, 1947. nov. 5. PSzL I. 274. f. 7/250. ő. e. 6–9.

a rendezetlen kérdések jogi szabályozását. Jóllehet egy-két esetben beadványai eredményesek voltak, a kommunista párt egyházellenes taktikájában fontos szerepet játszó birtokpolitikában lényeges változtatást neki sem sikerült elérnie.

A primás kinevezésének kérdése

A földbirtokrendelet kiadását követően a nuncius kiutasítása mellett Serédi hercegprimás váratlanul bekövetkezett halála volt az az esemény, amely a kommunisták számára megcsillantotta annak reményét, hogy az új esztergomi érsek kinevezése kapcsán beleszólhatnak a magyarországi egyház jövőjét meghatározó döntésbe. A kormánynak ugyanis egy a Vatikánnal 1927-ben kötött – a konkordátumnál alacsonyabb szintű – megállapodás (*intesa semplice*) biztosította a jelölés jogát.²⁰ Éppen ezzel számolva, a püspöki kar az esztergomi szék megüresedését követő 1945. május 24-i konferenciáján úgy határozott, hogy az egyházat ért sérelmeket követően a Rómának küldött jelentésben nem érinti az üres püspöki székek betöltésének kérdését: „Ha a kormány akar valamit, próbálja helyreállítani a viszonyt az Apostoli Szentszékkal, és mutasson készséget az egyház ellen elkövetett igazságtalanságok reparálására. Az üresedésben lévő püspöki székek, különösen a hercegprimásé-
nak a betöltése égetően sürgős volna, mégis nem volna-e jó arra kérni az Apostoli Szentszéket, hogy legyen türelemmel, míg a helyzet némileg tisztul, mert valóságos kálváriajárással kezdhethné csak az új hercegprimás a működését.”²¹

A kormány mindenestre 1945. május 25-i ülésén összeállította saját jelöltlistáját. Teleki Géza, vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő sorrendben sorolta fel az előterjeszthető három jelölthelyre szóba jöhető személyeket: Bánáss László, Márton Áron, Grösz József, Czapik Gyula és Mindszenty József. Miután azonban Vörös János honvédelmi miniszter a harmadik helyre Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapátot javasolta, néhány hozzászólás után a következőképpen alakult a felterjesztendők háromfős listája: Bánáss László, Márton

²⁰ A dokumentum szövegét és megszületésének körülményeit lásd *Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Bp. 1966. 301–309. A megállapodás szövegének fogalmazványát lásd *Johan Ickx: A pápai Államtitkárság Második Szekciójának Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok jelentősége a magyar egyháztörténetírás számára.* In: Magyarország és a Szentszék i. m. 53–59.

²¹ A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai i. m. 77. Czapiktól később Rákosi úgy értesült, hogy a püspöki kar mégis felterjesztette jelöltjeit: „Czapik később, jóval Mindszenty letartóztatása után, amikor ő volt a rangidős érsek és a magyar katolikus egyház vezetője, elmondotta, hogy a hercegprimás halála után ők a pápának három jelöltet terjesztettek elő, akik közül az egyik Mindszenty volt. (Bánást is jelölték.) Mikor hírt vették, hogy a pápa Mindszentyt választotta, azonnal megértették belőle, hogy a hivatalos katolikus egyház ellenséges magatartást tanúsít a fiatal demokráciával szemben. (Egyébként mi is így értékeltük.)” *Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések 1940–1956.* I–II. Bp. 1997. 201–202.

Áron, Kelemen Krizosztom.²² A Bánáss Lászlót apostoli kormányzósága idején titkáráként szolgáló Mészáros Tibor visszaemlékezése szerint Bánáss személyes ismeretségeit kihasználva vétette fel Gyöngyösi külügyminiszterrel a maga nevét a Rómába irányítandó prímásjelöltek közé első helyre, és utólag keserűen konstataulta, hogy a jelöltlista végül nem ment el Rómába.²³ Annak ellenére, hogy a kommunisták Bánáss békülékeny jellemét ismerve nyilván nem véletlenül hagyták meg a debreceni plébános nevét az első helyen, valóban kétséges, vajon az Ideiglenes Nemzeti Kormány jegyzéke eljutott-e a Vatikánba. A bátor kiállásáról ismert, jó szervező Mindszenty kinevezésében végül Rotta nuncius, illetve Nagy Töhötöm jezsuita atya ajánlása bizonyult döntőnek.²⁴

Apostoli kormányzóból veszprémi püspök

Bánáss Lászlót Mindszenty esztergomi érsekké történt kinevezésével egyidejűleg a leköszönő püspök helyébe, veszprémi apostoli kormányzónak nevezték ki: hivatalát 1945. október 9-én foglalta el.²⁵ Meglehet – bár írásos bizonyíték nem áll rendelkezésünkre –, hogy Bánáss kinevezésében Rómában való ismertsége mellett szerepet játszott a magyar politikai tényezőknek az az egyértelmű kívánsága is, hogy jelentős egyházi vezető tisztségben lássák. A Vatikán ugyanakkor nem óhajtotta azonnal püspöki tisztségbe emelni az új hatalom oldalán magát túlzottan exponált debreceni plébánost, így kezdetben csupán apostoli adminisztrátorrá tették meg.

Bánáss László rossz néven vette mellőzését a prímási szék betöltésénél, és az sem igen kárpótolta, hogy ő lett Mindszenty utódja Veszprémben, hiszen nem püspökként, csupán apostoli kormányzóként bízták rá az egyházmegyét. Az erdélyi kisebbségi múltjára büszke Bánáss a korabeli erőviszonyokat tekintve kisebbségnek tekintette az egyházat, és – képzettségénél és tapasztalatainál fogva – mindenki másnál hivatottabbnak érezte magát az egyház ügyének helyes képviselőjére. Ehhez járult, hogy Bánáss meg volt győződve arról, hogy mivel plébániáján vendégül látta a debreceni kormányt, ő el tudja érni azt is, amit mások

²² Dálnoki Miklós Béla kormányának i. m. 468.

²³ *Mészáros Tibor*: Akit övei be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései. Pécs 1997. 233.

²⁴ Mindszenty kinevezésének menetét részletesen rekonstruálja *Balogh Margit*: Mindszenty József 1892–1975. I–II. Bp. 2015. I. 415–430.

²⁵ Vö. Grósz József levele a veszprémi káptalanhoz. Kalocsa, 1945. szept. 17. VÉL I.1.44.a. 3205/1945.; Hivatalának elfoglalásáról lásd *Balogh Margit – Gergely Jenő*: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 1.) Bp. 1993. 46.; *Saad B.*: Tíz arckép i. m. 17. A javadalom átvételéről lásd Beresztóczy Miklós minisztériumi osztályfőnök Bánáss Lászlónak. Bp., 1945. okt. 11. VÉL I.1.44.a. 4213/1945.

nem. Sértettségét növelte továbbá, hogy a római kapcsolatokkal nem rendelkező, hozzá képest iskolázatlan Mindszentyt a Szentszék alkalmasabbnak tartotta az esztergomi székre nála, aki hét nyelven beszélt és számos felsőfokú végzettséggel rendelkezett.²⁶

Apostoli kormányzói kinevezését követően aránylag hosszú ideig nem kapta meg az ilyenkor szokásos püspöki kinevezést. Egykori titkára, Szemes József visszaemlékezése szerint ezért „körülbelül egy évvel apostoli kormányzóvá való kinevezése után levelet írt XII. Piusz pápának, aki a római diplomata főiskolán tanára volt, s ebben kérte felmentését, arra az esetre, ha a püspöki kinevezésre alkalmatlannak ítélik, mert szívesen visszamegy Debrecenbe lelkipásztornak. Levelének meglelt az eredménye [...]”,²⁷ a Szentatya szeptember 4-i keltezéssel veszprémi püspöknek nevezte ki.²⁸ A kommunista *Veszprémi Népiújság* a következőképpen kommentálta a hírt: „Hosszas huzavona előzte meg ezt a kinevezést, amely ellen reakciós egyházi körök állást foglaltak, de amely őszinte örömmel töltött el minden demokráciába beleilleszkedni tudó papot és minden demokratát.”²⁹ A korabeli lappal egybehangzóan nyilatkozott a kérdésről Szemes József is, aki szerint „nyílt titok volt, hogy egyes egyháziak akcióba kezdtek ellene, éppen debreceni »együttműködése« miatt”.³⁰

Bánáss László püspökké szentelésére 1946. november 30-án, Szent András apostol ünnepén került sor a debreceni Szent Anna templomban. A szentelési szertartást Mindszenty József bíboros hercegprímás végezte Fiedler István és Scheffler János püspökök asszisztenciájával. Az ünnepélyes szertartáson az állami vezetés több tagja is jelen volt: a köztársasági elnököt Bartha Albert honvédelmi miniszter, a kormányt és a miniszterelnököt Mistéth Endre építési- és közmunkügyi miniszter, valamint Varga Béla, a Nemzetgyűlés elnöke képviselte. Több

²⁶ Vö. *Lénárd Ödön*: Erő az erőtlenségben. Eszmélkedés élmények és dokumentumok fölött a magyar katolicizmus helytállása köréből a kommunista diktatúra alatt. Bp. 1994. 56. és *Mészáros T.*: Akit övéi be nem fogadtak i. m. 94–95.

²⁷ *Saad B.*: Tíz arckép i. m. 12–13. Az illető levélnek a Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltárban nem akadtunk nyomára. Ezzel szemben Bánáss püspökké való kinevezése után kibocsátott első szövegében így írt: „Midőn veszprémi apostoli kormányzóságot elvállaltam, valóban így is nyilatkoztam: »Vállalom, mert csak megbízatás. Engedelmesség kérdése és nem kötelez a továbbiakban. Lesz idő a megfontolásra nekem is, az Apostoli Szentszéknek is: magam részéről, képes leszek-e eleget tenni e megbízatásnak; a Szentatya részéről pedig, alkalmasnak és méltónak találatom-e arra, hogy apostol-utód legyek.« [...] Jóllehet azóta már több mint egy esztendő elmúlt, hogy megbízatásomat megkaptam, mégsem érzem magam erősebbnek, sem képességeimben alkalmasabbnak, sem életszentségben méltóbbnak.” Bánáss László kinevezett veszprémi püspök első körlevele papjaihoz és híveihez. Magyar Kurír, 1946. november 21. 1.

²⁸ Mindszenty Józsefnek a Vatikáni Államtitkárság 1946. szept. 4-én kelt 6438/1946. számú kinevező okiratát Bánáss Lászlóval közlő levele. Esztergom, 1946. nov. 25. VÉL I.1.44.a. 5587/1946.

²⁹ Dr. Bánáss Lászlót, veszprémi püspökké nevezte ki a pápa. Veszprémi Népiújság, 1946. november 17. 1.

³⁰ *Saad B.*: Tíz arckép i. m. 12.

minisztérium vezető tisztviselője, országgyűlési képviselők és helyi előkelőségek mellett jelen volt továbbá Révész Imre református püspök és több protestáns lelkész is. A szentmisére összegyülekezett, a templomból már kiszoruló sok ezer hívő számára a szószékről kihangosítással közvetítették a szertartást.³¹

Mindszenty József ünnepi beszédében, utalva az egyházra leselkedő veszélyekre, Bánáss Lászlót az apostolutódok felelősségére figyelmeztette és az akár a vértanúság árán vállalt tanúságtételre buzdította: „Ellene mondjon ő is a bálványoknak és a szeplőtelen Bárányt mutassa be naponta áldozatul. [...] Ne hajtson térdet másnak, csak a szent keresztnek és a szent keresztben függő a mi Urunk, Jézus Krisztusnak. De ezt a keresztet, amely reá vár – rajta van már a vállán – ezt a keresztet hálálkodó himnusszal és ölelő karokkal fogadja, és ha úgy érezné, hogy úgy van a keresztben, mint Szent András apostol volt, akkor is a keresztről az utolsó leheletig hirdesse a Krisztust, a Megfeszítettet és az ő bizonyágtételeit. [...] És ne felejtse, hogy vértanúsors, apostolutód sors. De azt mondom, amit I. Miklós pápa írt III. Mihály császárnak: Jobb a seb, amelyet esetleg barát üt rajta, mint az a csók, amelyet az ellenség ad nekünk.” Emlékeztette a kormánnyal szerinte talán túl jó kapcsolatot is ápoló új püspököt, hogy ne engedje magát befolyásolni: „Szeresd az Igazságot, szeresd mindennél jobban. Az igazságot tőlünk sem megfélemlítés, sem dicséret el nem veheti. Van neked tekintélyed, hatalmad és erőd. Nem szorulsz ezen a téren senkire és ez a hatalom, erő, tekintély, maga az Isten. Megismétlem a szertartás szavát: Te nem mondhatod soha a jót rossznak, a rosszat jónak. Nem mondhatod a fényt árnyéknak és az árnyékot fénynek.”³² Mészáros Tibor visszaemlékezése szerint, ezeket a szavakat a szertartás közben is kis szünet után, lassan hangsúlyozva mondta: „Te pedig László püspök, ne mondd soha a jót rossznak és a rosszat jónak!”³³

Az új veszprémi püspök székfoglaló szentmiséjére 1946. december 8-án került sor, ahol Bánáss – talán a több előkelőség közt jelen levő Rajk László belügyminiszter és Molnár Erik népjóléti miniszter felé tett gesztusként – papjaihoz intézett szavaiban kifejtette: „A modern lelkipásztorkodásban nem lehet teljesen a régi utakon járni és nem kell mindent elvetni, ami új. Az Egyház mindig meg tudta érteni az idők jelét és remélni lehet, hogy ezer év tradíciója alapján püspök és papság együttesen most is meg tudja oldani a nagy nemzeti problémát, bekapcsolódva a nemzet egyetemes életébe. Számunkra Kelet és Nyugat lehetnek példa, de azok nem lehetnek a magyarság számára előírások. Amint a külföldről hozott cserjét és magot honosítani kell, hogy kibírja a magyar levegőt és a magyar

³¹ November 30-án Debrecenben lesz a püspökszentelés. Magyar Kurír, 1946. november 11. 2.

³² A püspökszentelésről beszámol és Mindszenty beszédét közli Püspökszentelés Debrecenben. Magyar Kurír, 1946. november 30. 1–5.

³³ Mészáros T.: Akit övéi be nem fogadtak i. m. 233.

talajt, úgy el kell járni minden külföldről jövő eszmével és gondolattal is. [...] *A magyar pap mindig időszerű volt és tudott alkalmazkodni a kor szelleméhez és most sem kell megijednie az új rendszerektől.*” A demokrácia valamint az egyház és állam között szükséges megegyezés mellett foglalt állást szentbeszédében is: „Úgy kell dolgoznunk, hogy a mai romok kövei is egykor majd a modern pogányság alkonyáról regélhessenek és mindaz, amit mi építünk, az új kereszténységnek legyen a hirdetője. *Akkor majd mikor az állam és az egyház újból egymásra talál, a magyar múlt találkozik a jelennel, akkor ismét szép lesz, gyönyörű lesz Magyarország.* [...] A közfelfogás kialakításában fel kell használni a magyar nép igazi demokrata szellemét, mely lelke mélyéig gyökerezik és azt az arisztokratikus életszemléletet, amely ősi tulajdonsága. Demokráciánk legyen a magyar szenteknek az a demokráciája, amely szívből fakad és nem jelszó volt, hanem átélés.”³⁴

Bánáss és a püspöki kar – megosztási kísérlet

A földreform törvény útján anyagi függetlenségétől megfosztott egyház további gyengítésére a kommunista párt a *Divide et impera* elv szellemében a klérus megosztását tűzte ki célul. Ezt egyrészt az alsó- és felsőpapság szembefordításával, másrészt a püspöki karon belüli ellentétek szításával és idővel egy lehetőség szerint Rómától független, az államnak engedelmeskedő nemzeti egyházi vezetés létrehozásával kívánták elérni, de elszigetelt eredményektől eltekintve az első időszakban nem jártak sikerrel.³⁵ A személyesen is ismert Bánásznak – tudva

³⁴ A veszprémi székfoglalón történeteket lásd Bánáss László veszprémi püspök ünnepélyes székfoglalója Veszprémben. Magyar Kurír, 1946. december 9. 1–5. (Kiemelések tőlem – F. A.)

³⁵ A megosztási kísérletekkel szemben az Egyházi Körirat már 1946 tavaszán megtiltotta a papságnak, hogy a többség megnyilatkozásait bírálják és a főpásztor magatartását helytelenítsék. Idézi *Orbán Sándor*: Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése 1945–1950. Bp. 1962. 115.; 1947 februárjában Mindszenty ugyancsak arra kérte püspöktársait, hogy „ne történjék meg még ritkán sem, hogy főpásztor főpáosztott papok, esetleg világiak előtt megítél”. A magyar katolikus püspöki tanácskozások i. m. 219.; A nemzeti katolikus egyház létrehozásának szükségességét Nemes Dezsőnek az egyház kérdéséről szóló 1948. márciusi beadványa fogalmazta meg: „Az első és legfontosabb kérdés, melyet a katolikus egyháznak meg kell oldani, hogy önálló *nemzeti egyházzá* [kiemelés az eredetiben – F. A.] változzon át [...] arról van szó, hogy az egyház önálló, a pápától független magyar nemzeti egyházi hatóságot teremtsen. Olyant, mely bele tud illeszkedni a népi demokratikus fejlődésbe, mely papjait nem állítja szembe ezzel a fejlődéssel, hanem híveivé teszi.” Nemes Dezső beadványa a párt egyházpolitikájáról. Bp., 1948. márc. 18. PSzL I. 274. f. 7/260. ő. e. 2–3. Vö. *Balogh Margit*: Elvetélt fordulatok az egyházpolitikában. Kísérletek a nemzeti katolikus egyház megteremtésére. In: Magyarország a jelenkorban. Évkönyv VII. Szerk. Ständeisky Éva – Rainer M. János (Évkönyv. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, 7.) Bp. 1999. 227–241. A korábban hasonló kísérletre kerül sor Csehszlovákiában is. *Hal'ko, Josef*: A csehszlovák szakadár Katolikus Akció. Kommunista kísérlet a katolikus egyház nemzeti egyházzá formálására Csehszlovákiában. (Pons Strigoniensis, Studia 3.) Esztergom–Pilisicsaba 2004. A nemzeti egyház létrehozásának terve 1956 után ismét napirendre került. Vö. *Kálmán Peregrin OFM*: Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957. Bp. 2011. 63–72.

Mindszentyvel és a püspöki kar több tagjával szembeni politikai és személyes el-lentétéről – komoly szerepet szántak terveikben. Az esztergomi érseki széktől ele-sett, előbb apostoli kormányzóként, majd püspökként a veszprémi egyházmegye élén álló, könnyen kikezdhetőnek tartott főpapot már korán megkörnyékezték, de Bánáss az első években az egyház vezetésének megosztására törekvő kísérletek-nek ellenállva, egyetértésben tevékenykedett főpásztortársaival.

Az első – a Kisgazdapárt mellett az egyházi vezetés ellen is irányuló – megosz-tási kísérlet a köztársasági államforma felvetése majd elfogadtatása volt. A püspö-ki kar azonban már 1945. december 20-i ülésén úgy határozott, hogy az állam-forma kérdésébe nem szól bele és a *dilata* elv (halasztás) alapján áll.³⁶ Bánássnak a demokráciával és az új kormányzattal kapcsolatos óvatos, kompromisszumkész álláspontját mindenesetre jól tükrözte 1946-os karácsonyi körlevele, melyben a kor problémáira érzékenyen, ugyanakkor mintegy párbeszédben a kommunis-ta propagandával, különös hangsúlyt fektetett az egyház szociális-társadalmi tanításának ismertetésére. Jóllehet a körlevél teljes egészében a keresztény elvek kifejtése, a megnyilatkozás bizonyos hangsúlyai – a háborút követő világnézeti küzdelem idején – a baloldali politikai pártok felé tett gesztusnak tekinthetők.³⁷ Figyelmen kívül hagyva, hogy a kommunisták számára ugyanazok a fogalmak mást jelentettek, tolmácsolásában félreérthetővé vagy legalábbis a politikai érde-keknek megfelelően magyarázhatóvá vált az egyházi tanítás. Amikor például úgy definiálta a demokráciát, hogy az „a nemzet életében ható erőknek egyensúlya a kaosz és a diktatura történelmi határesei között”, amelynek „egyetlen igazi biztosítéka a népnek, vezetőknél és vezetetteknek erkölcsi értéke, önfegyelme, becsülete”, implicite elutasította, hogy a demokrácia jelszavával fellépő és azt úton-útfélen hirdető kommunisták diktatúrára törnének.³⁸

Az újjáépítés feladatai kapcsán az új gazdasági elvek megvalósításának szük-ségességéről szólva reményét fejezte ki, hogy az állam vezetői „gazdasági rend-szerünkben kiküszöbölik azokat az elemeket, alaptévedéseket, amelyeket a pá-pák szociális aranybullái erkölcsi szempontból elítéltek és helyettük beleépítik alapjaiba a szociális gazdálkodás építőelemeit”. Nem vette ugyanakkor figyelem-be, hogy a korábbi gazdasági rendszer alaptévedéseiről írva – szándékával és az egyház tanításával szemben – bátorítást adott a radikálisan új rend kialakítását

³⁶ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 107–108.

³⁷ Vö. erről és a körlevél keletkezésének körülményeiről *Petrás Éva*: „Clara pacta, boni amici.” Adalékok Bánáss László veszprémi püspök 1946. karácsonyi körleveléhez. In: *A 20. század egyház- és társadalmomtörténetének metszéspontjai*. Szerk. Bánkúti Gábor – Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs 2012. 195–204.

³⁸ *Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wespremiensis anno 1946/X.* 49. VÉL I. 01. 02. Körlevél XXV. 1946–1950.

készítő kommunista törekvéseknek, amelyek megvalósítása során adott esetben éppen ezekre a megnyilatkozásokra lehetett hivatkozni. Hiába mutatott például rá, hogy „az utóbbi években tapasztalhattuk, mekkora támasza lehet a magántulajdon az emberi jogoknak és a polgári szabadságjognak minden állami és magán zsarnoksággal szemben”, annak hangsúlyozásával, hogy „a pápaság nem gördít akadályt egyes, a nép életébe vágó javak köztulajdonba vétele, másként szocializálása elé” adut adott a magántulajdon teljes megszüntetésére törekvő erők kezébe. Ezen az sem változtatott, hogy figyelmeztetett: „A köztulajdonba vétel mértékének és ütemének meghatározásánál azonban vigyázzunk, nehogy a köztulajdonba vétel el-túlzásával ismét emberi szabadságjogaink gyakorlását veszélyeztessük.”³⁹ A kormány felé tett gesztusként fogható fel az is, amikor haladásnak értékelte az üzemi bizottságok létesülését és a népi szövetkezeti mozgalom terjedését.

Az elvi ellentétek dacára Bánáss László két esetben is határozottan kiállt Mindszenty és a püspöki kar egysége mellett. A veszprémi kommunista napilap állításaira reagálva, melyben többek között Mindszentynek a fasisztákkal szembeni ellenállását, és így a 300 holdhoz való jogát kérdőjelezték meg, leszögezte: „Mindszenty veszprémi püspök bebörtönzéséig ellenállt. A politikai bizottság megállapította a 300 holdhoz való jogát. Velem együtt szavazott a szemben ülő két nagy demokratikus párt vezére is, megállapítva egyhangúlag, hogy kimeríti a követelményeket.” A Mindszentyvel szemben felhozott többi vádat is elutasítva kijelentette: „Mindszenty prímással való együttműködésnek zavartalan biztosítékai vannak. Még pedig, hogy jó katolikus és jó magyar ember.” A párbeszédre való nyitottságát és együttműködési készségét fejezte ugyanakkor ki válaszá-
nak utolsó mondatával: „Mindenkivel megtalálom a közösséget, aki zászlajára kiírja ezt a két szót: Isten és Haza.”⁴⁰ Amikor pedig a *Köztársaság* című hetilap nyomán több újságban a püspöki karon belüli ellentétekről kezdtek cikkezni, és a testület 1946. szeptember 6-i konferenciáján az egység deklarálását határozta el a katolikus lapokon keresztül, Bánáss László felvetve Róma tájékoztatásának szükségességét is úgy vélte, hogy „az információban ki kellene térni arra is, hogy Őeminenciája kiállása milyen jelentőségű; talpra állítja és tartja a nemzetet. Azt, amit ő csinál, egyedül ő csinálhatja”.⁴¹

A püspökkari jegyzőkönyv tanúsága szerint a Bánáss iránti bizalom megvolt a hercegprímás és a püspöki kar részéről is: személyes kapcsolataival számolva és azokra építve, több ügyben bízták meg a kormány felé az egyház képviselével.

³⁹ Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wespremiensis anno 1946/X. 51–52. VÉL I. 01. 02. Körlevél XXV. 1946–1950.

⁴⁰ Bánáss László reagálása a Veszprémi Népujság 1946. február 24-i számának állításaira. VÉL I.1.44.a. 3584/1946.

⁴¹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 178–179.

Például 1946 áprilisában a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről tárgyalt a püspöki kar nevében Ries István igazságügy-miniszterrel; nyáron pedig a Teréz körüti gyilkosság nyomán feloszlott egyesületek ügyében kezdett tárgyalásokat Rajk László belügyminiszterrel, az elhúzódó megbeszéléseken azonban nem sikerült eredményt elérnie. 1947-ben elvállalta, hogy személyesen közbenjár annak érdekében, hogy a fogoly Zadravec István nyugalmazott táborigaznagyot kolostorba internálják. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak (VKM) a katolikus egyház számára sérelmes 1947-es költségvetésével kapcsolatban pedig a katolikus érdekek védelmében Varga Bélánál és Balogh István miniszterelnökségi államtitkárnál való közbenjárást is a veszprémi püspök vállalta.⁴²

Fakultatív hitoktatás

Bánáss László elveinek megfelelően a püspöki kar tanácskozásai során mérsékelt, békéltető álláspontot képviselt és igyekezett magát elhatárolni Mindszenty politikai vonalától, de a nyilvánosság előtt nem fordult vele szembe, hanem kiállt a püspöki kar egységes állásfoglalása mellett. Először 1947 márciusában, a fakultatív hitoktatás kérdésének kapcsán került a nyilvánosság előtt szembe Mindszentyvel.

A megszálló hatalom 1947 elejére elérkezettnek látta az időt, hogy egy újabb lépést tegyen az egyház visszaszorítása irányába. Annak érdekében azonban, hogy a valódi kezdeményezők ismeretlenek maradjanak, a követeléseknek a köztársaság-ellenes összeesküvés és Kovács Béla főtitkár elhurcolása kapcsán megfélemlített Kiszgázdapárton keresztül kívánt érvényt szerezni. A kormány egyházpolitikájával kapcsolatos elvárásokat, a felekezeti oktatás megszüntetésének és az iskolák államosításának tervét a Szovjetunió budapesti követe, Georgij Maximovics Puskin közölte már 1946 telén egy vadászat alkalmával Nagy Ferenc miniszterelnökkel és Kovács Bélával.⁴³ Amikor az összeesküvés ürügyén egyre-másra követték egymást a letartóztatások a Kiszgázdapártban, a párt 1947. február 28-i politikai bizottsági ülésén felvetették a fakultatív hitoktatás bevezetésének lehetőségét. Az ügy nem maradt titokban: az *Új Ember* március 2-i számában már tiltakozott a tervezet ellen.⁴⁴ A fakultatív hitoktatás bevezetésének kiszgázda támogatását mindenestre a következő pártközi értekezleten Balogh István felajánlotta,

⁴² A püspöki kar megbízásai: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 135., 156., 176., 214., 221., 230., 236., 257.

⁴³ *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött 1–2. Bp. 1990. 1. 394. A miniszterelnök visszaemlékezései szerint azért határoztak a fakultatív hitoktatás kérdésének felvetéséről, hogy a beszélgetés nyomán az egyház ellen várható támadást elhárítsák. Uo. 397. Az eseményeket részletesen rekonstruálja *Balogh Margit*: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 24. (2012) 3–4. sz. 109–117.

⁴⁴ *Gergely J.*: A katolikus egyház i. m. 53–54.

így az 1947. március 5-én a közoktatásügy kérdéseinek megvitatására kiküldött albizottság ülésén úgy határoztak, hogy az állami irányítású általános iskola létrehozása, az állami tankönyv-monopólium bevezetése és a kultuszminiszteri tárca felekezetre való tekintet nélküli betöltésének lehetősége mellett „Mondja ki a pártközi értekezlet ... 4./ Az 1946: I tc.-ben biztosított lelkiismereti és vallásszabadság elvének megfelelően, az iskolai vallásoktatást fakultatívvá kell tenni. Minden szülőnek meggyőződésétől és szabad elhatározásától függ, vajon gyermekét kívánja-e vallásoktatásban részesíteni vagy sem.”⁴⁵ A fakultatív hitoktatás pártközi értekezleten történő megvitatása miatt Mindszenty már március 8-i levelében tiltakozott Nagy Ferencnél, aki viszont március 10-én Bánáss püspökkel folytatott személyes megbeszélésére hivatkozva a pártközi értekezlet március 11-i ülésén úgy nyilatkozott, hogy a püspöki kar a pártközi értekezlet határozatainak végrehajtása elé nem fog akadályokat gördíteni, de kíváncsún tartja, hogy az a demokrácia és az egyház jó viszonyának rendezése keretében jöjjön létre.⁴⁶ A fakultatív hitoktatás bevezetésének terve a nyilvánosság előtt azt követően került viták keresztüztébe, hogy a VKM költségvetésének március 12-i nemzetgyűlési vitáján a parasztpárti B. Farkas Ferenc a napirend előadójaként ezt azonnali feladatnak nevezte. A képviselő azt az állítást, hogy a püspöki kar már elfogadta a fakultatív hitoktatás bevezetésének tervét, március 13-án kelt körlevelében Mindszenty hercegprímás határozottan visszautasította, amire a *Szabadság* március 21-i számában reagált B. Farkas Ferenc.⁴⁷ A sajtónyilatkozatra adott válaszában Mindszenty kijelentette: „Azzal a megjegyzéssel, hogy az előadó e kritikus nyilatkozatában a miniszterelnöknek egy püspöktől származó közlésére támaszkodott, az illetékes hely most a leghatározottabban és félreérthetetlenül kijelenti, hogy a püspöki kar egyik tagjának sem adott felhatalmazást ilyen nyilatkozat tételére, nem is adhatott, mert – mint már jelezve volt – egyhangú álláspontja éppen az ellenkező volt.”⁴⁸ A vádakra – hogy ő tolmácsolta volna Nagy Ferencnek a püspöki kar beleegyezését a fakultatív hitoktatás bevezetésbe – Bánáss végül közleményben reagált: „Bánáss László dr. veszprémi püspök úr felkért bennünket annak közlésére, hogy ő hivatalos helyen a püspöki kar megbízásából a fakultatív hitoktatás kérdésében ugyanazt az álláspontot képviselte, mint ami a kultusztárca parlamenti előadójának idevonatkozó kijelentése után a püspöki kar körlevelében

⁴⁵ Jegyzőkönyv a közoktatás kérdéseinek megvitatására kiküldött albizottság üléséről. 1947. márc. 5. PSzL I. 274. f. 7/161. ö. e. 22. Közli Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. Szerk. és jegyz. Horváth Julianna et al. Bp. 2003. 482.

⁴⁶ Jegyzőkönyv pártközi értekezletről. 1947. márc. 11. PSzL I. 274. f. 7/161. ö. e. 22. Közli Pártközi értekezletek i. m. 488–489.

⁴⁷ Balogh Sándor: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza). Századok 107. (1973) 909–914., 924., 938.; Balogh M.: Fakultatív hitoktatás i. m. 114.

⁴⁸ Idézi: Balogh S.: A fakultatív vallásoktatás i. m. 924.

kifejezésre jutott.⁴⁹ A veszprémi püspök közben tovább folytatta tárgyalásait a kormánnyal és a pártok vezetőivel, és a püspöki kar március 27-i ülésén arról számolt be, hogy a politika kész a kérdés napirendre vételét elhalasztani.⁵⁰ A kormány – a hitoktatás fakultatívvá tételének szándékával szemben kialakult országos ellenállás mellett – végül azzal az indoklással ejtette a fakultatív hitoktatás kérdését, hogy majd az esetleges konkordátum tárgyalásakor visszatérnek rá.⁵¹

Lojalitás és elhatárolódás között

A fakultatív hitoktatás bevezetésének feladása és a március 11-i pártközi értekezlet határozatainak elvetése nem Bánáss tárgyalásainak, még csak nem is kizárólag az országos tiltakozásnak volt köszönhető, hanem a kommunista párt egyházpolitikájában beálló taktikai váltásnak. Miután az egyház befolyásának csökkentését célzó lépést nem sikerült gond nélkül megvalósítani, a közeledő országgyűlési választások miatt a még mindig túlnyomó részt vallásos lakosság minél szélesebb rétegeinek megnyerése lett a prioritás. Ezt a célt szolgálta az 1947 késő tavaszán az állam és egyház viszonyában beállott szélcsend: a püspöki karral szembeni sajtótámadások enyhülése és a kommunista párt egyházzal szembeni barátságos magatartásának hangsúlyozása. A választási kampányban így fontos szerepet kapott például annak hangsúlyozása, hogy a kommunista párt mekkora szerepet játszott a harangok és templomok helyreállításában.⁵²

Bánáss az egyházpolitikában bekövetkezett változást azonban nem csupán átmeneti taktikai manőverként értékelte, hanem a párbeszédre nyitott politikai elképzeléseinek igazolását látta bennük: legalább részben saját tárgyalásai sikeréeként tekintett a március 11-i pártközi értekezlet határozatainak elvetésére, valamint a közhangulatban, sajtóban jelentkező békülékenyebb hangnemre. Ezért a továbbiakban – jóllehet változatlanul óvakodott attól, hogy nyíltan szembeforduljon a püspöki kar határozataival és megbontsa annak egységét – mindinkább igyekezett elhatárolódni a püspöki kar Mindszentyt támogató vonalától. Erre az elhatárolódásra utal például mind passzívabb viselkedése a püspökkari

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 268.

⁵¹ *Gergely J.*: A katolikus egyház i. m. 55. A fakultatív vallásoktatás kérdéséről, az országos ellenállásról lásd még *Balogh M.*: Fakultatív hitoktatás i. m. 116–119.; *Balogh S.*: A fakultatív vallásoktatás i. m. 916–923.; *Mindszenty József*: Emlékirataim. Bp. 1989. 170–178.; *Salacz Gábor*: A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje (1948–1964). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 9.) München 1988. 10–11.

⁵² *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 181. Lásd még *Levelezés templomok újjáépítéséről, harangok beszerzéséről, egyházközségek támogatásáról* (1946. nov.–dec.). PSzL I. 274. f. 7/245. ó. e.

konferenciákon: a rábízott – zömmel liturgikus, vallási kérdéseket érintő – feladatokat elvállalta, maga azonban ritkán szólalt fel a tanácskozásokon.⁵³

Ugyanakkor a püspöki kar sem kívánt már a politikai-közeleti tárgyalásokban első helyen Bánássra támaszkodni: egyrészt azért, mert a veszprémi püspök nem mindig a kellő diszkrécióval kezelte a rábízott feladatokat – sok mindenről például civil sofőrjét is tájékoztatta –, másrészt mert mind világosabban látszott, hogy az igazán lényeges kérdésekben még a jó személyi kapcsolatokkal rendelkező Bánáss sem képes eredményt elérni.⁵⁴ Ez mindenesetre nem jelentette azt, hogy a veszprémi püspök a kormánnyal folytatott tárgyalásokból teljesen visszavonult volna. Erre utal például, hogy amikor a püspöki kar az internálótáborok megszüntetése ügyében elegendőnek találta a protestánsok és katolikusok között az ügyben elindult egyeztetést, Bánáss jelezte: már beszélt Ries miniszterrel, aki felülvizsgálást ígért.⁵⁵

Bánássnak a fakultatív hitoktatás kérdésében játszott félreérthető szerepe ugyanakkor ismételten megerősítette a kommunista párt vezetőinek azon meggyőződését, hogy vele lehet és érdemes is tárgyalni.⁵⁶ Erről tanúskodik 1947 áprilisában a Külügyminisztérium által orosz nyelvű kérésre összeállított rövid életrajza és jellemzése is: „A felszabadulás után sokáig Veszprém apostoli kormányzója volt. Kezdetől fogva ellenzi Mindszenty (!) politikáját. Akkor azonban még nem tudott erősebben fellépni, félve, hogy ideiglenes állásából eltávolítják. Püspöki kinevezése bizonyos egyházi körökre kínosan hatott. Politikailag határozottan Mindszenty ellenes, nemrégén körlevelet adott ki, melyben pozitív értelemben foglalkozik a demokratikus vívmányokkal. A püspöki kar részéről ő a tárgyaló fél a demokrácia felé. Egyházmegyéjének papjai gyűlölik és »vörös püspöknek« nevezik. [...] A püspöki konferencián hangoztatta a demokrácia és az egyház megbékélésének szükségességét, valamint azt, hogy számolni kell a munkáspártokkal és nem lehet olyan egyházpolitikát csinálni, mint néhány évtizeddel ezelőtt.”⁵⁷

⁵³ A püspökkari jegyzőkönyvben feltüntetett egyetlen jelentősebb, nem belső egyházi kérdéssel kapcsolatos feladata a németek kietelepítése ügyében írandó püspökkari körlevél Hamvas Endre csanádi püspökkel közös megszerkesztése és annak a miniszterelnöknél való benyújtása volt. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 318.

⁵⁴ Lénárd Ö.: Erő az erőtlenségben i. m. 114.

⁵⁵ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 351.

⁵⁶ A helyzetet és Bánássnak tárgyalásra kész, de óvatos viselkedését jól érzékelteti a Newsweek párizsi irodájának a lap 1947. június 30-i számában megjelent – a szélcsend időszakában mindenesetre valószínűtlennek tűnő – információja, miszerint: „Rákosi Máttyás, Magyarország kommunista vezetője, a Magyar Katolikus Egyháznak a Vatikántól való elszakítását tervezi. A veszprémi püspök a közelmúltban utasította el a titkos ajánlatot, hogy egy független egyház vezetője legyen”. Newsweek hazug állítása nemzeti egyház alapítását illetően. VÉL I.1.44.a. 4200–26/1947.

⁵⁷ Bánáss L. veszprémi püspök életrajza és jellemzése. (s. d.) PSzL I. 274. f. Külügyi osztály (a továbbiakban: 10)/121. ő. e. 154.

A politikai elitnek a tárgyalásra kész veszprémi püspökhöz fűződő jó viszonyát tükrözi Tildy Zoltán köztársasági elnök felkérése is, amelyben Bánást a Lánchíd-építő Mozgalom vezetésére létrejövő elnöki tanácsba hívta meg. A rendelkezésre álló dokumentumokból nem derül ki, vajon Bánáss elfogadta-e a meghívást erre a világi megbízatásra.⁵⁸ A szovjet forradalom 30. évfordulójára rendezett ünnepségek védnökségére vonatkozó felkérés diplomatikusan elutasítása mindenesetre – amely kétségtelenül Bánáss és a kommunistákkal való mindennemű együttműködést határozottan elutasító püspöktársai közé kívánt éket verni – jó példája annak, miként próbált Bánáss a püspöki kar iránti lojalitás és az állami vezetéssel való párbeszéd lehetőségének fenntartása között egyensúlyozni. A védnökséget tudniillik a püspöki kar határozatára hivatkozva, miszerint „tagjai tisztán világi jellegű ünnepségek védnökségét nem vállalhatják”, mint saját hibáján kívüli dolgot utasította el: „Ez a határozat reám nézve is kötelező. Így méltóztassék személyemtől ez esetben eltekinteni.”⁵⁹

Ugyancsak előfordult, hogy a püspöki karral azonos álláspontját kellett a politikusokkal szemben megvédenie. Rákosi 1948-ban például a következő esetet idézte fel: „Amikor a választások előtt Zalában jártam, voltam sok plébánosnál; kiderült, hogy Bánáss püspök utasítást adott nekik, hogy szavazataikkal vagy a régi Kisgazda Pártot, vagy a Barankovics-pártot támogassák. Telefonáltam a püspök úrnak, hogy ha feljön Budapestre beszélni akarok vele. Feljött Budapestre, beszélünk és én megkérdeztem, hogy mit jelent az a püspöki nyilatkozat, hogy a püspök egyik pártot sem támogatja és hát akkor hogy lehet az, hogy mégis? Azt felelte, hogy »engem zaklatnak, egy ilyen fontos dologban a püspöknek meg kell mondani a véleményét. És én erre azt mondtam, hogy mi senkit sem támogatunk, de ha választanunk kell, hát...« Én ezt csak azért mondom, hogyha kell, hát tudnak politizálni!”⁶⁰

Kultúrharc és modus vivendi

Az 1947-es választási kampány idején a nyilvánosság előtt beszüntetett – de a háttérben mindvégig folytatott –, majd az ősz folyamán fokozatosan újraindított egyházellenes harc 1948 januárjában új fordulatot vett. A politikai életben való vezető szerep megszerzése és a baloldali egységpárt előkészítése után Rákosi

⁵⁸ Tildy Zoltán köztársasági elnök Bánásznak. Bp., 1947. ápr. 12. VÉL I.1.44.a. 4200–32/1947.

⁵⁹ Rosta László, az Országos Nemzeti Bizottság ügyvezető titkára Bánásznak. Bp., 1947. júl. 21.; Bánáss az Országos Nemzeti Bizottság Főtitkárságának. Veszprém, 1947. júl. 31. VÉL I.1.44.a. 4200–13/1947.

⁶⁰ Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek tárgyalásairól készült hangfelvétel gépelt másolata. Bp., 1948. ápr. 16. PSzL I. 274. f. 7/261. 6. e. 51.

1948. január 10-én a Magyar Kommunista Párt vezetői előtt meghirdette az utolsó – a Mária-év tapasztalatai alapján – még mindig erős ellenféllel, a katolikus egyházzal való leszámolást: „A demokrácia ez évi feladatai között van az egyház és a népi köztársaság viszonyának rendezése. Meg kell szüntetni azt a tarthatatlan állapotot, hogy a magyar nép ellenségeinek zöme az egyházak, elsősorban a római katolikus egyházi palást mögé bújik. A fiatal magyar demokrácia három esztendőn keresztül mindent megtett azért, hogy a katolikus egyházat is bevonja a nemzet talpra állításának nagy munkájába. Meg kell állapítani, hogy siker nélkül. [...] A magyar demokrácia eddig minden problémát, amely elé a történelem állította, megoldott. Amikor napirendre tűzi, végezni fog ezzel a reakcióval is, ami az egyház köntöse mögé bújik.”⁶¹

A felerősödő támadások és az egyház fokozottabb fenyegetése kapcsán a *modus vivendi* hívei a kedvezőbb légkör kialakítása érdekében az állammal való tárgyalások felvételét javasolták az 1948. január 8-án Budapesten tartott szűkebb körű püspökkari értekezleten. A vita eredményeképpen Mindszenty nem tiltakozott a tárgyalások megindítása ellen, és az egyház képviselőre Czapik Gyula elnöklete alatt Bánáss László, Kovács Sándor és Papp Kálmán püspököket jelölték ki.⁶² A találkozón azonban, melyre február 7-én, majd április 16-án került sor – betegsége miatt –, Bánáss végül nem vett részt.⁶³ A titokban folytatott félhivatalos tárgyalásokkal szemben nagy port vert fel a lábadozó Bánással a *Magyar Napban* 1948. április 9-én készített interjú. A címlapon lehozott beszélgetésben az általános világfordulatban nem reménykedő püspök attól félve, vajon a magyar egyház hosszabb távon bírni fogja-e a támadásokat, az állam és az egyház közötti kiegyezés szükségességét hangsúlyozta. Arra a kérdésre, hogy miként értékeli a demokráciának az egyházzal szemben tanúsított magatartását, a következő választ adta: „A baloldali vezetők részéről újabban rendkívül megértő, emberi álláspont nyilvánult meg. Ez általánosan és döntően jellemzi a helyzetet. Egyébként az egyházat érték tüszúrások, miket könnyen lehetne kiegyenlíteni. Ezek eltávolítása – és ugyanakkor a demokrácia szempontjainak figyelembevétele – megkönnyítené az egyház és a demokrácia viszonyának rendezését, aminek *feltétlenül* sora kell kerülnie. A demokráciának és az egyháznak meg kell találnia a közös utat. Ez legfőbb szívügyem. Véleményem szerint ez *mindkét félnek mellőzhetetlen érdeke*. Kis erők állhatnak egymással szemben, de a *nagy erők – előbb vagy utóbb – meg kell, hogy béküljenek*. Én mindig a *kiegyenlítés* álláspontján voltam. Erdélyi működésem során

⁶¹ Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1951. 267.

⁶² Balogh Margit: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Bp. 2008. 70.

⁶³ Uo. 74.

közvetítettem Bukarest és Róma, Bukarest és Erdély között. Most sem új számomra ez a szerep. *Mindent el kell és mindent el fogok követni, hogy a demokrácia és az egyház között megteremtsek a békét.* Én Rómában az okos kompromisszumokat, a *modus vivendiket* tanultam meg. *Az okos megbékélés többet ér, mintha fejjel a falnak szaladunk.* Ennek az országnak nem kultúrharcra, hanem az *erők összefogására van szüksége*, hogy előre haladhassunk.” Ennek érdekében Bánáss szerint minél hamarabb kölcsönös tárgyalásokra van szükség, hogy a vitás kérdéseket „kibeszéljék”.⁶⁴

A nyilatkozat, amelyben Bánáss a nyilvánosság előtt a püspöki kar hivatalos állásfoglalásától eltérő, békülékeny nézőpontot képviselt, kapóra jött a kommunista vezetésnek. Az egy hétre rá következő, 1948. április 16-i informális tárgyaláson Rákosi ezzel a nyilatkozattal érvelt arra a vádra, hogy ők a klérus megosztására törekednének: „Amikor észrevettük, hogy egyébként rendes katolikusok, akik a demokráciával szimpatizálnak, azt hitték, hogy mi megpróbáljuk az alsó papságot szembeállítani a püspöki karral, rögtön megírtuk, hogy ez nekünk eszünkben sincs. A kérdéseket nem így akarjuk megoldani. De további kérdésünk. Nekünk magyarázták, a Magyar Napban /?/ volt is célzás arra, hogy a püspöki kar sem egységes. Ellentét van az esztergomi érsek és a püspökök egyik-másika között [...] az az érzésünk, hogy a katolikus egyházpolitika mostani vezetése Magyarországon nem egészen egységes vonalú és soha sem tudhatjuk, hogy mikor kapunk egy meglepetést.”⁶⁵ A tudat, hogy a kommunisták ki fogják használni a püspöki karon belül meglevő nézetkülönbségek nyilvánosságra hozatalát, Mindszentyt egy levél megírására készítette, melyet Bánáss mellett az összes főpapnak is megküldött, és amelyben Bánásst nyilatkozata miatt megfeddte.⁶⁶ A kompromisszumot kereső püspökök is érezték, hogy az állammal való tárgyalások nyilvánosság előtt való folytatása, a hitük szerint az egyház javát kereső igyekezetük ellenében hat, és az egyházon belüli, Rómától való elszakadás veszélyével fenyeget. Ez az, ami a kommunista forgatókönyvbe jól beleillett volna, de amit a püspökök mindenáron el akartak kerülni: „Minekünk hallgatni kell. Tessék elhinni,

⁶⁴ *Csató István*: Meg kell találni a közös utat – mondja Bánáss veszprémi püspök az egyház és demokrácia megbékélésének ügyéről. Magyar Nap, 1948. április 9. 1.

⁶⁵ Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek tárgyalásairól készült hangfelvétel gépelt másolata. Bp., 1948. ápr. 16. PSzL I. 274. f. 7/261. ő. e. 7.

⁶⁶ Összefoglaló jelentés Mindszentyről. Bp., 1948. máj. 12. PSzL I. 274. f. 7/248. ő. e. 167. A hivatkozott levélben Mindszenty mindenekelőtt azt nehezményezte, hogy Bánáss nyilatkozatát nem egyeztetette a püspöki karral, és az ráadásul az egyház számára káros, egyoldalú állításokat tartalmazott. Mindszenty József Bánáss Lászlónak. Esztergom, 1948. ápr. Kögl Lénárd hagyatéka. Pályadokumentumok. (Horváth Gergely Krisztián tulajdonában. A hagyaték feldolgozás után a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárba kerül átadásra). Mindszenty Bánáss reakciójára válaszul maga is jelezte, hogy a „testvéri figyelmeztetést” a püspöki kar tagjainak is megküldte. Mindszenty József Bánáss Lászlónak. Esztergom, 1948. máj. 15. Uo.

nagyon szívesen megmondanánk, nyilatkoznánk a legnagyobb jóakarattal, de akkor mi lehetetlenné tesszük azt, amit akarunk, mert minekünk számolni kell Rómával is és mi nem akarunk Róma nélkül, mi katolikusok akarunk maradni. Kérem, én visszatérek oda, csináljunk pozitív tárgyalásokat, tessék megmondani, ezt adjuk nektek. Vegyük a status quo-t, ebben megmaradni, ebben változtatni [...]”⁶⁷ – mondta Czapik érsek a Rákosiékkal folytatott tárgyaláson.

Bánáss Rómában

A kormány számára az egyház hitelének rombolása érdekében fontos volt, hogy egy látszólagos megegyezés kapcsán kerüljön az egyház teljesen függő helyzetbe, ezért minden úton a tárgyalások felvételét és folytatását támogatta a kormányzat, aminek azonban Mindszenty komoly akadályát jelentette. Úgy gondolták tehát, hogy ha a *modus vivendi* pártján álló főpapok Rómában el tudják fogadtatni elképzeléseiket, meg lehet kerülni, sőt esetleg félre lehet állítani a hercegprímást. Ilyen megfontolások állhattak amögött, hogy 1948 nyár elején az esedékes *ad limina* látogatásra – Hamvas Endre püspököt követően és Czapik érsek kora összeltett útját megelőzően – Bánáss László Rómába utazhatott.⁶⁸

Bánáss, aki kezdettől fogva tanújelét adta tárgyalókészségének, és akinek jó személyi kapcsolata is voltak a kormányzattal, igen fontos volt Rákosiék számára, ezért továbbra is mindent megtettek, hogy elképzeléseik végrehajtásához fel tudják használni. A veszprémi püspök 1947–1948 telén felfedezett rákja, súlyos betegsége és műtete egy ideig kikapcsolni látszott a kommunisták terveiből Bánásst. Amikor azonban a műtét után felépült, és orvosai tanácsára néhány hetes erőgyűjtésre előbb Svájcba kívánt utazni és onnan hazatérőben eleget tenni az esedékes *ad limina* látogatásnak, „Bánáss a magyar

⁶⁷ Az MKP és a katolikus egyház képviselőinek tárgyalásairól készült hangfelvétel gépelt másolata. Bp., 1948. ápr. 16. PSzL 274. f. 7/261. ő. e. 109.

⁶⁸ *Gergely J.*: A katolikus egyház i. m. 74. Rákosi visszaemlékezése, miszerint Bánásst éppen Mindszenty javaslatára rendelték Rómába, hogy „észre térítsék, vagy beszéljenek a fejével” talán azzal magyarázható, hogy a politikus ulólag is saját taktikájukat, érdekeiket kívánta elleplezni. *Rákosi M.*: Visszaemlékezések i. m. 515. Rákosi visszaemlékezésének egyébként ellentmond az ÁVH májusi jelentése, miszerint „a prímás attól tart, hogy Bánáss veszprémi püspök külföldi utazásával kapcsolatban olyan nyilatkozatokat tesz a külföldi sajtó számára, amelyet neki nem lesz módjában megcáfolni. Bánásról feltételezi, hogy az ő kompromittálására mindenre kész”. Összefoglaló jelentés Mindszentyről. Bp., 1948. máj. 12. PSzL I. 274. f. 7/248. ő. e. 214. A veszprémi püspök mindenestre svájci útján meg kívánta őrizni inkognitóját, és amikor az emigráns körök igyekeztek felvenni vele a kapcsolatot, a köztük levő anarchia láttán nem is állt szóba velük. Bánáss Viktor Bieler sítteni (Sion, Svájc) püspöknek. Veszprém, 1948. ápr. 27. VÉL I.1.44.a. 4200–10/1948.; Hangulatjelentés Mindszenty letartóztatásával kapcsolatban. Bp., 1949. jan. 6. MNL OL Az 1945 utáni munkaspártok iratai, Magyar Dolgozók Pártja, Farkas Mihály titkári iratai (a továbbiakban: M–KS 276. f. 67.) 41. ő. e. 82.

kormánytól nemcsak útlevelet kapott, hanem valutát is, ami – udvari papjai szerint – rendkívül jó hatást váltott ki a püspökben és hálára kötelezte a kormánnyal szemben”.⁶⁹ Hogy Rákosiék számításai ezzel a gesztussal mennyire beváltak, jól mutatják a politikus emlékiratai: „Elutazása előtt Bánáss szintén beszélni akart velem. Telefonon beszélgettünk. Én azt mondtam neki, hogy utazzon ő csak ki anélkül, hogy velem külön tanácskozná. Ez a kérdés Rómába valószínűleg felmerül, s ő mondja csak nyugodtan, hogy ezúttal nem járt nálam – amit ott feltehetően úgyis tudni fognak. Ön, mondtam neki, jól ismeri a kérdésekben a mi véleményünket, mi is a magáét. Képviselje bátran és nyugodtan ott álláspontját, ez lesz a legjobb minden tekintetben, s meglátja, ez bizonyul a leghelyesebbnek. Mikor visszajött Rómából, beszéltem vele. Elmondotta, hogy jól fogadták, s bár mindenütt, a pápánál is, a velünk való megegyezés álláspontját képviselte, figyelmesen meghallgatták. Bánáss biztosított, hogy római útja után még inkább azon fog munkálkodni, hogy létrejöjjön egyházával a megegyezés.”⁷⁰

Bánáss római tartózkodásáról, ott folytatott tárgyalásairól nem tudunk sokkal többet, mint amit Rákosi is említ. Svájcban egyenesen Rómába utazott, ahol az egyházmegyéjéről szóló jelentést június 21-én adta le, majd június 23-án délelőtt 9 órakor fogadta őt XII. Piusz pápa.⁷¹ Udvari papjai szerint tárgyalásai során annak módját kereste, hogy miként lehetne Mindszentyt rábírní arra, hogy a magyar kormánnyal megegyezzen. A Szentszéknél azonban a primás álláspontját fogadták el, aki csak abban az esetben mutatkozott hajlandónak a megegyezésre, ha a kormány az egyház bizonyos követeléseit kész elfogadni.⁷² A jezsuiták mindezenre úgy tudták, hogy Bánássnak sok – a primás álláspontjával nem egyező – belső kérdést sikerült Rómában tisztáznia.⁷³

⁶⁹ Hangulatjelentés Mindszenty letartóztatásával kapcsolatban. Bp., 1949. jan. 6. MNL OL M–KS 276. f. 67/41. ő. e. 82. Bánáss, mint az innsbrucki Canisianum volt növendéke, április 27-én fordult levélben Sitten (Sion, Valais kanton) püspökéhez, hogy keressen számára egyházmegyéjében valami alkalmas pihenőhelyet. Az útlevél és vízum megszerzését egy pillanatra sem gondolta nehéz dolognak, és abban sem kételkedett, hogy akár Magyarországon hozzá tud jutni svájci frankhoz. Amikor svájci intenciókat kért külföldi tartózkodásának olcsóbbá tételére, az a szándék vezette, hogy ne terhelje túlzottan meg egyházmegyéje költségvetését. Bánáss Viktor Bieler sitteni (Sion, Svájc) püspöknek. Veszprém, 1948. ápr. 27. VÉL I.1.44.a. 4200–10/1948.

⁷⁰ *Rákosi M.*: Visszaemlékezések i. m. 515.

⁷¹ A Konzisztoriális Kongregáció igazoló dokumentuma Bánáss László öt éves jelentésének átvételéről. Róma, 1948. jún. 21. VÉL I.1.44.a. 4200–7/1948.; *Saad B.*: Tíz arckép i. m. 21.

⁷² Hangulatjelentés Mindszenty letartóztatásával kapcsolatban. Bp., 1949. jan. 6. MNL OL M–KS 276. f. 67/41. ő. e. 82. A Vatikánnak a tárgyalásokkal kapcsolatos fenntartásait mutatja az is, hogy nem vették jó néven Bánástól, hogy Velics követ autóján ment a pápához. Jelentés Czapik Gyula egri érsek római tárgyalásairól. Bp., 1948. okt. 8. MNL OL M–KS 276. f. 67/214. ő. e. 71.

⁷³ *Salacz G.*: A Magyar Katolikus Egyház i. m. 14.

Az iskolák államosítása

Bánáss svájci tartózkodása idején került sor az iskolák államosítására. A diplomata beállítottágú Bánáss, jóllehet számos kérdésben elképzelhetőnek tartotta a kompromisszumos megoldást az egyház túlélése érdekében, a vallásszabadsággal nyilvánvalóan szemben álló, az egyház jövője szempontjából egyértelműen fontos iskolaügyben mindvégig a püspöki karral egységben, a korlátozó törekvésekkel szemben lépett fel.

Már első, apostoli kormányzóként egyházmegyéjéhez intézett üzenetében felhívta hívei figyelmét a felekezeti iskolák fontosságára: „Féltő gonddal őrizzük a hit, remény, szeretet e színeinek melegágyát: iskoláinkat, hogy amint az első ezer év alapját megvetette a templom és az iskola, a boldogabb magyar jövőnek is ez legyen a tartó pillérje.”⁷⁴ Egy évvel később, püspökké történt kinevezése alkalmából hasonló értelemben buzdította a híveket: „Tartsatok ki papjaitok és iskoláitok mellett, hisz mindig a magyar nép érdekeit szolgálták.”⁷⁵

1948 tavaszán a katolikus iskolákkal szemben a sajtóban beindított lejárató-hadjárat mellett a hitvallásos iskolák tanárait arra szólították fel, hogy kérvényezzék az iskolák államosítását. Bánáss erről értesülve május 8-án a következő levelet intézte egyházmegyéje katolikus iskoláinak igazgatóihoz: „Tudomásomra jutott, hogy egyes helyeken a Pedagógusok Szabad Szakszervezetének helyi vezetőségi tagjai a katolikus tanerőket értekezletre hívják össze, melyben felszólítják őket, hogy kérjék a katolikus iskolák államosítását. Minthogy az iskolák államosítása ügyében a Kormány semmiféle rendelkezést nem adott ki és az illetékes egyházi főhatóságokat nem kereste meg, azért a fenti eljárást, iskoláink önkormányzatába való illetéktelen beleavatkozásnak kell minősítenem és visszautasítanom. Elvárom katolikus tanerőimtől, hogy az illetéktelenül eljáró egyénnel tárgyalásba ne bocsátkozzanak, hanem bízzák ezt az egyház és állam viszonyának rendezésével kapcsolatos ügyet az egyedül illetékes hatóságokra: a Magyar Kormányra és a Magyar Püspöki Karra.”⁷⁶

Amikor a Pócsperiben történt balesetet felhasználva Ortutay kultuszminiszter 1948. június 16-án a parlamentben benyújtotta az iskolák államosításáról szóló törvényjavaslatot, melyet az egyetlen vitanap után megszavazott, Bánáss éppen Svájcban tartózkodott. Az iskolaállamosításról értesülve azonnal tiltakozó

⁷⁴ Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wespremiensis anno 1945/X. 54. VÉL I. 01. 02. Körlevél XXIV. 1941–1945.

⁷⁵ Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wespremiensis anno 1946/VIII. 43–44. VÉL I. 01. 02. Körlevél XXV. 1946–1950.

⁷⁶ Bánáss László katolikus iskolaigazgatókhoz intézett levelének másolata. Veszprém, 1948. máj. 8. PSzL I. 274. f. 7/248. 6. e. 139.

táviratot küldött Dinnyés Lajos miniszterelnöknek: „Miniszter Elnök Úr értesültem arról, hogy bejelentette az iskolák államosítását. Csak itt Svájcban tudom annak jelentőségét levonni, ezért az iskolák államosítása ellen tiltakozom.”⁷⁷ A távirat szövegének a másolata a Rákosi titkárság iskolaállamosítással kapcsolatos dossziéjában található egy datálatlan feljegyzés mellékleteként. Ez a feljegyzés arról tudósít, hogy Bánáss – minden bizonnyal külföldről való hazatérése után – egy 3 órás fáklyás körmenetet vezetett Veszprémben, az iskolaállamosítással szembeni tiltakozásul.

Bánáss betegsége és halála

Rómából június végén történt hazatérését követően Bánáss hamarosan ismét kórházba került és újabb operáción esett át. Betegsége miatt a nyári püspökkari konferenciákra nem is tudott elmenni, hanem csupán a novemberi tanácskozáson vett rész, amikor rövid időre javulás állt be állapotában.⁷⁸ A gyenge egészségi állapotú püspök mellé Mindszenty utódlási joggal felruházott koadjutort kívánt helyezni Géfin Gyula szombathelyi kanonok személyében. Tervében kétségtelenül az is szerepet játszott, hogy ezzel a püspöki kar egységét kívánta megerősíteni, hiszen Bánássnak az egyház és állam közötti tárgyalásokat illetően a primással ellentétes szemléletét szeptembertől fogva egyre jobban kihasználták a kormánytényezők a bíboros elleni támadásaikban.⁷⁹ Egy Mindszenty egyházpolitikai elképzeléseit osztó, utódlási joggal felruházott segédpüspök kinevezése azonban – melyre kevéssel előbb a pécsi egyházmegyében Rogács Ferenc kinevezésével már történt precedens – kellemetlenül érintette egyrészt a kormányzatot, amelynek így csökkent volna befolyása a püspöki karban, másrészt a tárgyalások útját kereső püspökök mozgásterét is korlátozta volna.⁸⁰ Bánáss tehát sürgősen levelet írt az éppen Rómában tartózkodó Czapik érseknek, melyben kérte, hogy a megegyezés kérdéseiben tárgyaló érsek járjon közbe az érdekében. Bánáss bizalmas levele éppen a pápai audiencia előtti napon, szeptember 28-án futott be Czapikhoz, az egri érsek így Bánáss ügyét is magával vitte a pápai kihallgatásra *pro memoria*

⁷⁷ Dr. Bánáss László megyéspüspök által Svácból küldött két távirat szövege. s.d. MNL OL Az 1945 utáni munkáspártok iratai, Magyar Dolgozók Pártja, Rákosi Mátyás titkári iratai (a továbbiakban: M–KS 276. f. 65.) 65/339. ö. e. 23–24.

⁷⁸ A püspöki kar 1948. júl. 17-i konferenciájának idején Bánáss kórházban volt, ahol kevéssel előbb esett át egy újabb műtéten. Az aug. 27-i püspökkari konferencián is Hoss József pronotárius képviselte a veszprémi püspököt. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 474., 485.

⁷⁹ Salacz G.: A Magyar Katolikus Egyház i. m. 19.

⁸⁰ Az utódlási joggal felruházott koadjutor kinevezése ráadásul a Szentszék stratégiájába is beleillett volna. Vö. Fejérdy András: Szentszéki stratégiák a magyarországi püspöki székek betöltésére 1945–1964 között. Történelmi Szemle 55. (2013) 296–298.

formájában rögzítve.⁸¹ Czapik mindezt előszóval is ismertette, amit a pápa megértéssel hallgatott meg. Bánáss ügyét a segédpüspökök kinevezésével kapcsolatos kormányóhajjal együtt Czapik az államtitkárságon is szóba hozta: rámutatott, „hogy a Bánáss személye mellé való ilyen beavatkozás megnehezítené a jövőbeni helyzet tisztázását és azt a látszatot keltené Magyarországon, hogy a primás mindent keresztül tud vinni a Szentszéknél. Ez pedig a kérdések nyugvópontra helyezése szempontjából végzetes is lehetne”.⁸² Czapik Magyarországra érkezése után Bánáss azonnal felkereste az érseket, aki közölte vele, hogy személyesen juttatta el a pápának a vele kapcsolatos koadjutori problémát. Egyúttal ismertette a megnyugtató választ, aminek Bánáss láthatóan örült.⁸³

Betegségének ismételt súlyosbodása megakadályozta Bánásst abban, hogy Rákosinak tett ígéretét, a megegyezésen való munkálkodást folytassa, pedig erre a kormánynak nagy szüksége lett volna. Amikor állapota jobbra fordult, mindenesetre továbbra is a tárgyalások előkészítésével, és az állam és egyház viszonyának megoldásával foglalkozott.⁸⁴ Egy 1948. november 21-én Révainak írt leveléből tudjuk, hogy az állam ismételten sürgette, hogy Bánáss nyíltan képviselje álláspontját.⁸⁵ A veszprémi püspök ugyanakkor – mivel Czapik római tárgyalásai nyomán még mindig bízott abban, hogy a Vatikánból vizitátor jöhet Magyarországra – nem akart Róma jóváhagyása nélkül semmi komolyabb vállalkozásba fogni: „komoly megfontolás tárgyát kellett volna képeznie, hogy eléje vághatunk-e bármilyen kis nyilatkozattal is a Szentszék tárgyalási szándékának, amikor azt minden jelből ítélve maga a Szentatya vette kezébe. Nehéz volna elképzelni, hogy ha a Generalissimus venne valamit a kezébe, közben mások neki e megoldásokban megbízás nélkül segíteni akarnának”.⁸⁶

⁸¹ A *pro memoriát* mellékelteként közli *Rétfalvi Balázs*: Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye. Egyháztörténeti Szemle 12. (2011) 2. sz. 3–38. (Internetes kiadása: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/retfalvibalazs.htm>, letöltés 2018. jan. 18.)

⁸² Jelentés Czapik Gyula egri érsek római tárgyalásairól. Bp., 1948. okt. 8. MNL OL M–KS 276. f. 67/214. ő. e. 68.

⁸³ Uo. 60–81.

⁸⁴ Az állambiztonság jelentése szerint a tárgyalások Bánásson keresztül történő felvételét szorgalmazta Tomek Vince piarista generális is. Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály jelentése a belügyminiszternek. Bp., 1948. aug. 10. MNL OL M–KS 276. f. 67/125. ő. e. 59–60.

⁸⁵ Az iskolák államosítása után a Mindszenty-ellenesség tanúsításához minimumként szabták meg az ilyen jellegű nyilatkozatokat: „Azonnali feltételként meg kell kísérelnünk egyes »Mindszenty-ellenes« főpapokat demokratikus berendezkedésünk vívmányaival kapcsolatban pozitív nyilatkozatra bírni a nyilvánosság előtt. Ezt a minimumot állítani feltételként, hogy valóban ellenzik-e Mindszenty politikáját.” A Nagybudapesti Pártbizottság terve a klerikális reakció elleni harcról. Bp., 1948. nov. MNL OL M–KS 276. f. 65/359. ő. e. 7–8.

⁸⁶ Bánáss László Révai Józsefnek. Veszprém, 1948. nov. 21. MNL OL Az 1945 utáni munkáspártok iratai, Magyar Dolgozók Pártja, Révai József titkári iratai (a továbbiakban: M–KS 276. f. 68.) 102. ő. e. 26. Czapik római útjának eredményeképpen megegyezett a Szentszékkal, hogy a megegyezés előkészítésére és a helyzet felmérésére vizitátort küldenek Magyarországra. A kormány azonban a

A továbbiakban Révai megnyugtatóására azért jelezte, hogy egyházmegyéje espereseinek már összejöveteleket szervez, „ahol őket hasonlóképpen korszerűen ismertetni és irányítani az egyik legfőbb célom”.⁸⁷ A levélhez ennek ellenére a következő megjegyzést fűzték a lap tetején: „Kiderül, hogy nem tartja be ígéretét és várja a vizitátort. Lerakni.”⁸⁸

Annak ellenére, hogy Bánáss nem volt hajlandó Rómától függetlenül lépéseket tenni, a tárgyalásokra való készsége miatt a kormány számára fontos személy maradt a püspöki karban. Nem elsősorban személyes ismeretségei, mint inkább ez a tény a magyarázata annak, hogy a kommunista párt vezetése mindent megtett annak érdekében, hogy felépülését elősegítse és az utolsó percig kedvében járjon. Ezt Bánáss minden aggályosság nélkül el is fogadta. A fentebb idézett Révainak küldött levélben például a következő szavakkal kért gyógyszert: „Én különben Kaposvárról egyenesen Pestre megyek és pár napig az Irgalmasok kórházában fekszem megfigyelésre, hogy a szükséges kúrát megállapíthassák. Pont ezeknek sikere érdekében veszem igénybe nobilis felajánlkozását és mellékelem a szükséges orvosi vényeket az illető orvosok beszerzésére. Nagyon hálás vagyok érte, mert talán elősegít a tartós gyógyulásban. Oly kíváncsi volna ez most egyházam és hazám érdekében, hogy ezekben a vajúdó kérdésekben eredményesen szolgálhassam.”⁸⁹ Kórházi ágyánál mellette szolgáló papja, Szemes József is úgy emlékezett, hogy „napok alatt bármilyen külföldi gyógyszert, amit orvosai rendeltek, megszerezték neki”.⁹⁰

Bánáss nemcsak elfogadta a felajánlott segítséget, hanem néhány alkalommal – többnyire mások érdekében – maga is írt kérvényeket. 1949 februárjában például – hogy az elutasítás lehetőségét teljesen szabadon hagyja Rákosi számára – az egyik személyesen ismert titkárnőn keresztül járt közben Rákosinál annak érdekében, hogy a Pénzügyminisztériumból elbocsátott unokahúga ismét alkalmazásba kerüljön.⁹¹ Közbenjárása annak ellenére sikerrel járt, hogy

L'Osservatore Romanoban 1948. okt. 10-én megjelent, a magyar kormányt sértő kitételekre hivatkozva nem adott vízumot a vizitátornak kinevezett Angelo Rotta korábbi nuncius, és titkára, Giuseppe Casari részére. A kormánynak ugyanis nem volt érdeke, hogy a Vatikán saját megbízottja által értesüljön az egyház valós helyzetéről Magyarországon. A kérdéstről lásd *Rétfalvi B.*: Czapik Gyula 1948-as római útja i. m. 3–38.

⁸⁷ Bánáss László Révai Józsefnek. Veszprém, 1948. nov. 21. MNL OL M–KS 276. f. 68/102. ő. e. 26.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo. 26v.

⁹⁰ *Saad B.*: Tíz arckép i. m. 23. A beteg püspök másfél évig tartó kezelésének és temetésének költségeit végül a veszprémi káptalani helynök kérvénye nyomán, Ortutay kultuszminiszter egyszeri segély formájában utólag kifizette az egyházmegyének. Hoss József veszprémi káptalani helynök levelei Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Veszprém, 1949. ápr. 26. és máj. 12. VÉL I.1.44.a. 4200–6/1949.

⁹¹ Bánáss László Rákosi L. Márta nevű titkárnőjéhez. Bp., 1949. febr. 21. MNL OL M–KS 276. f. 65/375. ő. e. 60–61.

a kérvény nyomán indított belső vizsgálat február 24-én megállapította: „Dr. Segner Andrea a Pénzügymin. Közgazdasági Osztályán dolgozott, – most elküldték onnan. [...] a Közgazdasági Osztály megszűnt. Dr. Segner Andrea politikailag teljesen passzív. Pártonkívüli. Szakszervezeti mozgalomban sem vesz részt. Mint szakember – *polgári* közgazdász, akit nem is érdekel a marxizmus. Lényegében ezek voltak az elbocsátás okai.”⁹² Rákosi azonban már másnap ezt a megjegyzést írta a vizsgálathoz: „Gondoskodni kell róla, hogy Segner A. állásban maradjon.”⁹³ Február 28-án tehát ilyen értelemben tájékoztatták a beteg püspököt, aki köszönőlevelében is teljesen szabadon hagyta annak lehetőségét, hogy a kérvény kedvező elbírálását megváltottassák: „Tudom, hogy nem mindig minden rajtunk múlik. Ezért enyéimnek még mindig nem szóltam.”⁹⁴ Nem volt azonban ilyen sikeres közbenjárása egy debreceni-sebészprofesszor érdekében, akinek állítólag az MDP vitte el bútorait és ingóságait a debreceni klinikáról. Bánást a vizsgálat eredményeként arról tájékoztatták, hogy az orvos bútorait Debrecenből történt eljövetele után kollégái hordták szét, a klinikáról elhozott egyéb bútorok pedig még mindig a város raktárában vannak, így ki lehet deríteni, kinek a tulajdonát képezik.⁹⁵

Nemcsak Bánáss kereste azonban fel kéréseivel és kérvényeivel Rákosit, hanem a kommunista vezető is meglátogatta a beteg püspököt: „Én ismétlen érdeklődtem egészségi állapota felől, s amikor meghallottam, hogy állapota súlyosra fordult, meglátogattam az Irgalmasok Kórházában, ahol kezelték. Láthatóan örült jöveulemnek, hosszasan elbeszélgettünk. Még ott, a halálos ágyán is azon bánkódott, hogy Mindszenty politikája mennyi bajt fog az egyházra zúdítani. A búcsúzásnál hosszasan szorongatta [a] kezemet. Nehéz szívvel mentem ki a közben összesereglett papok közt a kórházból. Néhány nap múlva közölték, hogy meghalt.”⁹⁶

⁹² L. Márta feljegyzése Segner Anna ügyében. Bp., 1949. febr. 24. MNL OL M–KS 276. f. 65/375. ő. e. 61.

⁹³ Rákosi kézírásos feljegyzése Segner Anna ügyében. Bp., 1949. febr. 25. MNL OL M–KS 276. f. 65/375. ő. e. 62. L. Márta a következő megjegyzést fűzte az utasításhoz: „Szőnyi elvtárssal telefonon megbeszéltem. II. 28. Márta.”

⁹⁴ Bánáss László köszönőlevele. Bp., 1949. márc. 1. MNL OL M–KS 276. f. 65/375. ő. e. 64.

⁹⁵ Feljegyzés Bánáss telefonon érkezett kéréséről. Bp., 1949. jan. 25. MNL OL M–KS 276. f. 65/375. ő. e. 65.; Az MDP Hajdú megyei titkárnak feljegyzése Hüttl Tivadar bútorai ügyében. Uo. 66.; Rákosi nevében küldött válasz Bánáss Lászlónak Hüttl Tivadar bútorügyéről. Bp., 1949. jan. 29. Uo. 67.

⁹⁶ *Rákosi M.*: Visszaemlékezések i. m. 515–516. Rákosi látogatására Pálmai József is visszaemlékezett. Lásd *Saad B.*: Tíz arckép i. m. 11. Kögl Lénárd emlékei szerint azonban betegágyán már nem fogadta Rákosit. Lásd *Horváth Gergely Krisztián*: Egy falusi plébános az államszocializmusban. Dr. Kögl Lénárd (1916–2004) pályája. Kézirat. 188. Valóban csalóka Rákosi visszaemlékezése, melyben Bánáss úgy beszél Mindszentyről, mint aki még aktív politikát folytat, amellyel még sok bajt zúdít az egyházra. Ha ugyanis a látogatásra valóban néhány nappal Bánáss halála előtt került sor, Mindszenty már jó ideje börtönben volt. Bánáss 1949. április 19-én halt meg. Annyit mindenesetre

Bánásst még halálos ágyán is az állammal való jó viszony kérdése foglalkoztatta, utolsó körlevelében is az egyház és állam megegyezésének és együttműködésének útját egyengette. A dokumentumban tudniillik az egyház tanításának a kormányzat számára leginkább elfogadható, a marxista ideológiához legközelebb álló gondolatait fejtegette, amikor a munkás Krisztusról, a munka becsületéről, a dolgozó emberről szólt, felszólítva híveit: „Dolgozzunk tudva azt, hogy a munka nemesít és alkalmassá teszi a lélek számára a testet. Dolgozzunk, hisz a munka az élet, a természet általános törvénye. Dolgozzunk, ki ésszel, ki kézzel, tehetség, képesség és munkakör szerint. Dolgozzunk, de dolgaink között első helyre tegyük Isten dicsőségét, országának ügyét, a lélek üdvösségét.”⁹⁷ Jóllehet ebben a körlevélben is kizárólag az egyház álláspontját képviselte és a lelkipásztori szándék dominált, mindazonáltal időzítése, a magyarországi helyzet és néha szóhasználata is – „[az Egyház] a *dolgozó nép érdekeit* képviselte”⁹⁸ – más megvilágításba helyezte szavait, és mögöttes értelmet is adott nekik.

Annak ellenére, hogy alapos orvosi ellátásban részesült és a kormányzat jóvoltából valamennyi szükséges gyógyszerhez hozzájuthatott, időszakos javulásoktól eltekintve állapota folyamatosan romlott: a rákot megállítani már nem lehetett. Hosszú, hőiesen viselt szenvedés után 1949. április 19-én halt meg az Irgalmasok budapesti kórházában. Az ünnepélyes gyászmisét az Egyetemi-templomban Czapik Gyula celebrálta április 22-én. Az elhunyt püspök temetését ugyancsak az egri érsek végezte másnap a veszprémi székesegyházban. A szertartáson a püspöki karból Shvoy Lajos székesfehérvári, Pétery József váci, Papp Kálmán győri püspökök, Kriston Endre egri és Kovács Vince váci segéd-püspökök vettek részt, a kormányzat részéről pedig Ortutay kultuszminister volt jelen. Saját állítása szerint maga Rákosi is el szándékozott menni a temetésre, de egyéb elfoglaltsága miatt végül nem tudott jelen lenni.⁹⁹

tudunk, hogy a Mindszenty-per visszhangjáról készített jelentés szerint a kórházban fekvő Bánáss nagy figyelmet szentelt a primás tárgyalásának és annak a véleményének adott hangot, hogy ha Mindszenty nem lett volna olyan merev és hallgatott volna rá, nem következett volna be a letartóztatása. Jelentés a Mindszenty-per visszhangjáról a főpapság körében. Bp., 1949. febr. 7. MNL OL M–KS 276. f. 67/215. ő. e. 125.

⁹⁷ Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wespremiensis anno 1949/VIII. 29–30. VÉL I. 01. 02. Körlevél XXV. 1946–1950.

⁹⁸ Uo. 29. (Kiemelés tőlem – F. A.)

⁹⁹ Bánáss halálával, temetésével kapcsolatos iratok, részvéttáviratok, levelek valamint a püspök néhány személyi irata megtalálhatók VÉL I.1.44.a. 4200–7/1949.; A requiemről és a temetésről beszámolt a Magyar Kurír, 1947. április 21. 1–3.; 1947. április 22. 1–3.; 1947. április 23. 1–2. Rákosi részvételi szándékáról lásd *Rákosi M.: Visszaemlékezések* i. m. 516.

Összegzés

A kommunista pártnak a vallásos világnézet felszámolására irányuló egyház-politikai koncepciójában fontos cél volt a püspöki kar megosztása és egy a világi hatalomtól függő új vezetés létrehozása. Az államhű nemzeti egyház élére már 1944/1945 fordulóján Bánáss Lászlót szemelték ki, hiszen a Debrecenben személyesen is megismert diplomata képzettségű, tárgyalókész pap, aki már Erdélyben a románok és magyarok közt, majd Debrecenben a különböző felekezetek között is ezt a közvetítő, kiegyenlítő szerepet játszotta, alkalmasnak tűnt céljaiknak. Nem véletlenül jelölték tehát a könnyen kézben tarthatónak vélt debreceni plébánost a prímási szék megüresedésekor a magyar egyház élére. Amikor pedig ez a tervük nem vált valóra, Bánássnak az új hercegprímással szembeni – mellőzöttségéből fakadó – személyes ellentétére kívántak építeni, hogy a Mindszentytől eltérő politikai elképzelésekkel rendelkező püspököket megnyerjék maguknak. A magát kétségtelenül sértve érző Bánásst ezért hamar elkezdtek provokálni, hogy a hercegprímással szembeni nyilatkozatra bírják. A veszprémi püspök azonban a politikai elképzeléseikben ténylegesen meglévő ellentét, és az esetenként ilyen értelemben adott nyilatkozatok dacára lojális maradt Mindszentyhez és a püspöki karhoz.

Mivel azonban felmérte, hogy az új rendszer rövidtávon nem szűnik meg, egy mind a két fél számára elfogadható *modus vivendi* kialakítását tekintette fő feladatának. Ez vezette arra, hogy 1947-től – a kormánynak a fakultatív hitoktatás kérdésében tapasztalt visszavonulásától – mind több alkalommal nyilvánosan hangot adjon megegyezést kereső nézeteinek. A békéltető habitusú, közös útkeresést előnyben részesítő Bánáss a tárgyalásról egy valós kompromisszum szellemében gondolkodott, amelyben az egyház által vallott alapelvek és az egyház jogos érdekei nem sérülnek. Erről a hozzáállásról tanúskodik például 1948. november 21-én Révaihoz intézett levelének részlete, melyben – anélkül, hogy veszélyeztetni akarta volna a párbeszéd folytatását – többek között az egyházat ért sérelmekre hivatkozva utasította el a tőle várt nyilatkozatot: „Várni késztet az a körülmény is, mert beszélgetésünk után értesültem a szegedi eseményekről. Ha a nyilatkozat segítő kéz akar lenni, az egyik oldalról a közhangulat követeli, hogy a jogsérelemről is megemlékezzem, amire pedig a béke érdekében a nyilvánosság előtt annál kevésbé sem akarok kitérni, hogy módja legyen a kormánynak, presztízs-kérdések felvetődése nélkül, a reparációk megtételére.”¹⁰⁰

¹⁰⁰ Bánáss Révai Józsefhez. Veszprém, 1948. nov. 21. MNL OL M-KS 276. f. 68/102. ő. e. 26v. Az említett „szegedi események” a jezsuita rendháznak és gazdasági épületeinek a népi kollégisták számára 1948. nov. 9–13. között történt erőszakos lefoglalását jelentik.

Az európai diplomácia szabályaihoz szokott veszprémi püspök jóhiszeműen megbízott a kommunista vezetők ígéreteiben, és nem vette észre, hogy legjobb szándéka ellenére is éppen az általa védeni gondolt ügy ellen használják fel. Nem mérte fel, hogy a hatalom a saját logikája szerint az egyház tárgyalókészségét is csupán elterelő hadműveletnek tekintette, következésképpen a megbeszélések folytatását az állami erőfölény bizonyítására, és még nagyobb engedmények elérésére kívánta használni.¹⁰¹ Bánáss még a szentszéki vizitátor beengedésének elszabotálása után sem értette meg, hogy az egyházat teljesen függő helyzetbe hozni szándékozó kommunisták ígéreteire nem volt semmi garancia, és így – miközben komolyan vette az elvek védelmét – a végsőkig a párbeszéd fenntartásán dolgozott.

Hiába hátrált meg a túlzott követelésektől, és hiába nem tudták őt Rákosiék terveik szerint teljesen a maguk oldalára állítani – ezáltal szakadást előidézve a püspöki karban –, a kormányzat félrevezető taktikája mégis meggyengítette a püspöki kar egységét és az egyház pozícióit. A Bánáss által képviselt, tárgyalásra kész politika ugyanis az erővel fellépő kommunista törekvésekkel szemben egyetlen komoly kérdésben sem tudott érdemleges eredményt elérni, ellenben a kormányzat számára kedvező nyilatkozatok még zavart is keltettek a hívők körében. Az 1949 áprilisában elhunyt püspöknek mindenesetre már nem kellett megérnie, miként fordult teljesen visszajára az általa is oly kíváncsnak nevezett megegyezés, amely végül hosszas huzavona, zsarolások és fenyegetések után egy az egyházat függő helyzetbe hozó megállapodás aláírását jelentette 1950-ben.

LÁSZLÓ BÁNÁSS, BISHOP OF VESZPRÉM FOR A COMPROMISE BETWEEN CHURCH AND STATE (1944–1949)

by András Fejérdy

SUMMARY

One of the aims of the communist regime that was gradually established after 1945 in Hungary was to create a Catholic leadership that would be willing to collaborate with the new political authorities. A central role in the completion of this plan was assigned to László Bánáss. Exploring the last phase of his life between 1944 and 1949, the paper examines the ways in which the government tried to use those prelates who supported a *modus vivendi* with the communist regime to advance its own aims, and the extent to which the communist efforts to break the unity of the Catholic prelacy proved successful.

¹⁰¹ Vö. A Nagybudapesti Pártbizottság terve a klerikális reakció elleni harcról. Bp., 1948. nov. MNL OL M-KS 276. f. 65/359. ó. e. 7–8.

One of its conclusions is that, while the regime failed to draw Bánáss completely to its side, its tactics in the field of church policy nonetheless succeeded in undermining the solidarity of the Catholic bishops and the positions of the Catholic Church. For the policy advocated by Bánáss, based on a readiness to negotiate, proved unable to yield results in any important issue against a communist regime operating from a position of power, while proclamations made in favour of the government even led to embarrassment among the faithful.

Tóth Ágnes

KÖZÖSSÉGI IGÉNYEK ÉS POLITIKAI ELVÁRÁSOK KÖZÖTT

A Német Szövetség tevékenysége (1955–1970)¹

Az anyanyelvi oktatás mellett egy kisebbségi közösség önazonosságának megőrzésében fontos szerepet játszanak saját szervezetei. Egy nemzetiség demokratikusan létrehozott kulturális, gazdasági, politikai intézményi struktúrája lehetőséget ad arra, hogy a közösségen belül meglévő különböző elvárásokat és érdekeket összehangolja és a hatalom felé közvetítse. A második világháború után a korábbi évtizedekben kialakult élénk nemzetiségi egyesületi életet – olvasó- és önképző körök – a totalitarizmus kiépítésével párhuzamosan elsorvasztották. Bár 1945–1950 között a délszláv és román nemzetiség országos érdekképviselői szervezetei megalakulhattak, és részben vertikális struktúrájukat is kialakították, de ekkor is csak részleges és korlátozott autonómiával rendelkeztek.²

A politikai hatalom a nemzetiségi szövetségek érdekképviselői szerepét az 1950-es évek elejére végleg megszüntette. Az ekkor kialakított szervezeti struktúrájuk – felülről hozták létre, saját tagsággal nem rendelkeztek, vezetőik nem a közösségnek, hanem a politikai hatalomnak tartoztak elszámolással – és tevékenységi körük (kulturális rendezvények szervezése, hagyományaik gyűjtése) harmonizált a kisebbségek automatikus asszimilációját elváró nemzetiségpolitikával.

A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei a Német Szövetség megalakításának lehetőségével és szükségességével csak 1954 tavaszán kezdtek el foglalkozni.³ Ekkorra a német nemzetiség állampolgári jogegyenlőségének biztosítása megtörtént, ami azonban nem jelentette a közösség társadalmi integrációját. A politikai hatalomnak érdeke fűződött ahhoz, hogy a német nemzetiség marginalizált helyzetét oldja, hogy politikai befolyását hatékonyabban érvényesítse, s a közösség ellenőrzését biztosítsa.

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap (K 1162 09), valamint a Bundesregierung für Kultur und Medien támogatásával készült.

² *Dobos Balázs*: A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006). Bp. 2011. 77–79.; *Fehér István*: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Bp. 1993. 135–145.

³ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint a Népművelési Minisztérium javaslata alapján Jánosi Ferenc készített előterjesztést a Titkárság 1954. május 10-i ülésére a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének megszervezésére és német nyelvű lap indítására. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei (a továbbiakban: M-KS 276. f. 53. cs.) 174. ő. e.

Ennek érdekében először 1954 júliusától a *Freies Leben* című német nyelvű havilap megjelenését tették lehetővé.⁴ Majd a Politikai Bizottság (PB) 1955. július 18-i ülésén jóváhagyta a Titkárságnak a Német Szövetség létrehozására vonatkozó előterjesztését, amely a korábbiakhoz viszonyítva a szervezet neve tekintetében jelentős változást tartalmazott. Az előző dokumentumok – a többi nemzetiségi szövetséghez hasonlóan – a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége elnevezést tartalmazták. A PB határozat viszont a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetségének (Kulturverband der deutschen Werktätigen in Ungarn) létrehozásáról rendelkezett. A névváltoztatást nem indokolták. A szervezet megnevezésében nyelviileg is kifejezésre jutott a politikai hatalomnak a németiséggel szemben megnyilvánuló gyanakvása. A kommunista frazeológia nyelvezetében a Szövetség nevéből a „demokratikus” szó elhagyása azt jelentette, hogy a hatalom a közösség egészét politikailag megbízhatatlannak tartotta. A névadással közvetlenül is kifejezték, hogy a szervezet csak kulturális tevékenységet fejthet ki, de ezt is csupán a német „dolgozók” – azaz dekódolva a kor fogalomhasználatát, a német nemzetiség rendszerhűnek bizonyuló tagjai – körében.⁵

A határozat szerint a Szövetség céljai között a közösség kulturális életének szervezése és irányítása, a népművészet feltárása és terjesztése mellett, a „német dolgozók fokozottabb bevonása a szocializmus építésébe”, a helyi tanácsok munkájának segítése, illetve a „*Freies Leben* szerkesztési és terjesztési problémáinak megoldása” is szerepelt.⁶

A Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége 1955. október 1-jén a *Freies Leben* szerkesztőségében alakult meg. Az alapító ülésen Frank László (a lap főszerkesztője), Wild Frigyes (egyetemi lektor), Nagy Endre (a Népművelési Minisztérium főelőadója), valamint Fürst György, Ilosvay Ferenc és Konrád Tamás (újságírók) vettek részt. Az ülésen kimondták a Szövetség megalakulását, továbbá Frank László javaslatára Wild Frigyeset egyhangúlag megválasztották főtítkárnak.⁷ A német közösség tagjait a Szövetség megalakulásáról Wild Frigyes *Gründung des Kulturverbandes der deutschen Werktätigen in Ungarn* című, a *Freies Leben* következő számában megjelent cikke tájékoztatta.⁸

⁴ Uo.

⁵ A szervezet 1956 szeptemberétől Német Dolgozók Demokratikus Szövetsége, 1969 áprilisától Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége néven működött tovább, ami a Szövetség szervezeti felépítésében, feladataiban és kompetenciáiban, valamint megítélésében bekövetkezett változásokat is jelezte. A továbbiakban a szövegben a Német Szövetség megnevezést használom.

⁶ MNL OL Magyar Dolgozók Pártja központi szervei. KV., Pb., Titkárság SZB nyomtatott határozata, körlevelei (a továbbiakban: M-KS 276. f. 60. cs.) 526. ö. e. Az előterjesztések Wild Frigyes mint a Szövetség leendő vezetőjét nevezték meg. A határozat ügyelve a demokratikus játékszabályok formális betartására, személyi javaslatot nem tartalmazott.

⁷ *Poprády Judit*: A Magyarországi Németek Szövetségének története. Fons 2. (1995) 221–257., 228.

⁸ *Freies Leben*, 1955. november 5. 1.

A Német Szövetséget a többi nemzetiségi szövetséggel megegyező struktúrával, minimális létszámmal – 10 munkatárs – és 600 ezer forint költségvetéssel hozták létre. A szövetség munkájáért egy személyben a főtitkár felelt.

Kulturális tevékenység

Művészeti csoportok szervezése, működtetése

A német nemzetiségű lakosság kezdetben igen tartózkodóan, sőt bizalmatlanul fogadta a Szövetség megalakítását. Közülük sokan úgy vélték, hogy az állam a szervezet létrehozásával azt akarja megtudni, hogy ki a német, s valójában egy új kitelepítést készít elő. A németiség körében a szervezetet az első években csak „Vörös Volksbund”-ként emlegették. A párhuzam egyrészt jelzi, hogy a közösség a Volksbund tevékenységét tekintette a kitelepítés okának, másrészt utal az államnak a szervezet létrehozásában és támogatásában játszott aktív szerepére.

A Szövetség vezetőinek nemcsak a megyei, valamint a helyi párt és tanácsi apparátus ellenállásával, hanem a közösség tagjainak ellenszenvével is meg kellett küzdeniük. Nem rendelkeztek rendszerezett tudással a németiség gazdasági, társadalmi helyzetére vonatkozóan sem. Vertikális struktúra híján elemi érdekük volt nemcsak saját személyük elfogadtatása, hanem azoknak az együttműködésre kész, a közösség előtt tekintéllyel rendelkező helyi német nemzetiségű személyeknek a megtalálása is, akikre munkájuk során támaszkodhattak.

Wild Frigyes és munkatársai az 1955–1960 közötti első fél évtizedben intenzíven járták az ország németek által lakott településeit. A látogatások során mindegyiknél kapcsolatot igyekeztek kiépíteni a regionális apparátus tagjaival, tájékozódtak az ott élő németiség problémáiról, viszonyairól és ismertették a Szövetség terveit. Csak fél-egy évvel ezután kezdődött meg a művészeti csoportok megalakítása a felkeresett településeken, a kulturális területen aktivizálható helyi személyekkel való kapcsolatfelvétellel. Ebben az időszakban tehát a közösség szervezése nemcsak országos, de regionális és lokális szinten is fölülről és kívülről történt.

Wild Frigyesnek és a Szövetség vezetőinek az egyes településeken azzal kellett konfrontálódni, hogy az országos pártvezetésnek a németek integrációját hangoztató törekvése ellenére az alacsonyabb szintű párt- és tanácsi apparátus tagjainak többsége – az anyanyelvi oktatáshoz hasonlóan – elutasítja a közösség kulturális (ön)szerveződését. A helyi apparátus egy része egyszerűen letagadta, hogy a megye területén élnek németek, illetve azt bizonygatta, hogy olyan elenyésző számban vannak jelen, ami irrelevánssá teszi a kérdés fölvetését. Így érvelt a Tolna Megyei Tanács Népművelési Osztályának vezetője, Bósz József is, akit Wild Frigyes 1957. január 17–21-e közötti látogatásakor azzal szembesített, hogy a megyében legalább

38 német nemzetiségű község van. Bósz azzal védekezett, hogy a németek mellett majdnem minden helységben szlovákiai magyarok, Bihar és Békés megyei telepese, valamint bukovinai székelyek élnek együtt, így az egyes települések igen heterogénné váltak. Azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti ellentétek éppen csak elültek, de a megyében élő, különösen a Bonyhád környéki telepesek még mindig irigykedve figyelik a németiség gazdasági talpra állását. Ha támogatnák – érvelt Bósz – a helyi német csoportok szervezését, azzal hozzájárulnának az ellentétek ismételt kieleződéséhez. Wildéknek elemi érdeke volt a megyei, helyi vezetők támogatásának megszerezése, enélkül azok a helyiek sem mertek a Szövetséggel együttműködni, akik egy-egy településen alkalmasak és kaphatók voltak erre a feladatra. A félelmet tovább fokozta az az akkori hír, hogy a belügyi szervek Hammer Lajos soproni tanítót azért hallgatták ki, mert német kulturális tevékenységet fejtett ki.⁹

Wild Frigyes majd egy hetes Tolna megyei tartózkodásáról írt feljegyzésében egyetlen pozitív tapasztalataként említette, hogy Major Mátyásnak, a bonyhádi járási kultúrház igazgatójának volt bátorsága a népviseleti bálók keretében német batyus bált is hirdetni. Kihangsúlyozta azonban, hogy ezen túl a németiség bizalmának megnyerésére, a félelem oldására semmilyen törekvést nem tapasztalt. A községek vezetői a nemzetiségi kérdéssel nemcsak nem foglalkoznak, de a megyei vezetéstől semmilyen információt, segítséget ezzel kapcsolatban nem kapnak, ezért a pártvezetés törekvéseivel egyáltalán nincsenek tisztában. „Az volt a meglátásom, hogy ezen a vonalon a megyei tanács és a megyei pártbizottság kultúrfelelőse részéről sem kapunk elég támogatást. Szurtos elvtárs [...] jelen volt akkor, amikor Bósz Józseffel beszélünk, tárgyalásunk egyik passzusát végig is hallgatta anélkül, hogy megmondta volna, ki és milyen minőségben van ott. Váratlanul kezdet adott, elbúcsúzott és mi csak azután tudtuk meg, hogy olyan pártfunkcionáriussal állottunk szemben, akivel tárgyalni akarunk és akitől elsősorban várunk segítséget. Ezután már hiába kísérelteztünk, hogy Szurtos elvtársal összejöjünk, nem sikerült, ez azonban nem rajtunk múlt”¹⁰ – írta.

⁹ A hírt a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat december havi budapesti értekezletén közzétették. Wild Frigyes jelentése a Tolna megyei látogatásáról. Bp., 1956. jan. 29. MNL OL Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt iratai (a továbbiakban: 276. f. 91. cs.) 84. ő. e.

¹⁰ Uo. Wild Frigyesnek a Bonyhádi járás vezetőivel a későbbiekben is jó tapasztalata volt, aminek a pártközpont felé is hangot adott: „Teljesen pártunk szellemében foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel Vörös István elvtárs, a Bonyhádi Járási Tanács VB elnöke. Minden alkalommal, amikor nemzetiségi kérdésben támogatásra, bátorításra van szükség, készséggel, érdeklődéssel hallgatja meg a problémákat és azok megoldásában nemcsak tanácsot ad, hanem aktívan részt is vesz. [...] Ugyancsak beszélünk kell a Bonyhádi Járási Pártbizottság titkárának, Szabó István elvtársnak a magatartásáról, aki szívvel-lélekkel támogatja pártunk nemzetiségi politikáját” – írta. Wild Frigyes tájékoztatása Sági Antalnénak. Bp., 1956. máj. 14. MNL OL Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége iratai (a továbbiakban: XXVIII-I-1) 24. d.

A főtitkárt hasonló értetlenséggel és ellenállással fogadták Baranya megyében is. Bár ott a megyei vezetés hozzájárult ahhoz, hogy a Szövetség 1957. május 20-án Szentlászlón nemzetiségi napot szervezzon, ezt a helyi vb. titkár, Ságodi Lajos megtagadta. Azzal érvelt, hogy a vegyes lakosságú településen a nemzetiségi ellentétek éppen csak lecsendesedtek, s ha a helyi kultúracsoporthoz, amely tagjainak felét német nemzetiségűek alkották, megengednék, hogy német dalokat is énekeljen, az a csoport bomlásával járna. Bár azt maga is elismerte, hogy a telepések irracionális érveléssel – nevezetesen ha a svábok sem teljesítenék adó- és szolgáltatási kötelezettségeiket, nekik sem lenne ebből problémájuk – igyekeznek gazdasági nehézségeiket nemzetiségi problémává transzformálni, kitartott a nemzetiségi nap elutasítása mellett. Azt hangsúlyozta, hogy nem lenne helyes, „hogy ha most a svábság számára kulturális igényekkel lépünk fel. Nagy a beolvadás, a sváb kultúrát senki sem kéri, nem igényli”.¹¹ Wild a vb. titkár állítását egyrészt kétségbe vonta, másrészt a németek passzivitását félelmükkel magyarázta, amit Auth András iskolaigazgató is alátámasztott. Ságodit azonban nem sikerült meggyőzni, jobb belátásra csak a megyei vezetőktől kapott utasítás bírta, és az a változtatás, hogy a rendezvényt a magyar–német barátság napjának nevezték, s ennek megfelelő tartalommal szervezték meg.¹²

A fentiekből nem a megyei, valamint helyi párt- és tanácsi apparátusnak a németek legalapvetőbb kulturális igényeit elutasító magatartása, hanem az elutasítás erőssége a meglepő. Az a tény, hogy hatékonyan tudta fékezni a pártvezetés által meghirdetett törekvést, több kérdést is fölvet. Egyrészt: az alsóbb szintű (köz)igazgatás viselkedése mennyiben saját törekvésének kifejeződése, s mennyiben a pártvezetés és a közte meglévő szereposztás tükrözője? Bár a különböző szintű apparátusoknak a pártállam centralizált fölépítése mellett is volt mozgástere, a központi hatalom deklarált céljainak ilyen mértékű kijátszását, végrehajtásának megghiúsítását azonban az állami- és pártvezetés elnéző magatartása, hallgatolagos támogatása nélkül nem tudta volna megtenni. Ebből az is következik, hogy

¹¹ Wild Frigyes jelentése a Baranya megyei Szentlászló községben folytatott megbeszélésről. Bp., 1956. máj. 8. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

¹² Uo. Wild beszámolója szerint a Pápai Járási Tanácson Horváth Ottóné a Bakonyjákra tervezett nemzetiségi nagygyűlés kapcsán fejtette ki „vizsgálgását, s megtagadta a segítséget”. A község tanácselnöke szintén nem fogadta nagy örömmel a Szövetség javaslatát. Az iskolaigazgató is azzal érvelt, hogy Bakonyjácson „igen nehéz a helyzet, legjobb lenne, ha nem piszkálnánk a dolgot. A németek mellé 33 helyről telepítettek ide embereket [...]”. Különösen a vagyoni jogi kérdések miatt vannak ellentétek a lakosság között. Kulturális téren minden pang. Még senkinek se sikerült egy együttest összehozni itt”. – Wild Frigyes és Endrődi Lajosné följegyzése vidéki kiszállásáról. Bp., 1956. ápr. 15., ápr. 20. MNL OL XXVIII-I-1. 24. d.; „Somogydöröcskén ugyancsak fölkerestük a községi tanács elnöknőjét, aki saját és mások véleménye szerint is fázik a német kérdéstől. Következtesen lesvábozza őket, mondván, hogy a németek gazdasági problémái megoldhatatlanok – a beszélgetésre egyelőre nincs lehetőség a községben, talán majd augusztus végén.” Endrődi Lajosné följegyzése Somogy megyei látogatásáról. Bp., 1957. júl. 19. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

a pártvezetésnek a németek társadalmi integrációjára vonatkozó deklarációi sokkal inkább kommunikációs stratégiája részét képezte, s nem az ekkori tényleges törekvéseit tükrözte. Ebben a helyzetben Wild Frigyes számára a valódi dilemmát az jelenthette, hogy a többes csapda helyzetet hogyan tudja feloldani. A felsőbb pártvezetés által megfogalmazott elvárásokat – a németek politikai, gazdasági pacifikálását – csak az alsóbb apparátusok közreműködésével teljesíthette. Tapasztalva ezek ellenállását, többször is megbízóihoz fordult, de nem kapott segítséget, mivel a felsőbb instanciák ez ügyben maguk is kétlelkűek voltak.

Másrészt az is kérdés, hogy a lakosság különböző csoportjai közötti ellentétek valóban olyan erősek voltak-e, mint ahogyan arra a helyi vezetők hivatkoztak? A konfliktusok módja és mértéke településenként természetesen nagyon különböző lehetett, s azok elmélyítésében vagy csökkentésében a helyi vezetők is nagy szerepet játszottak. A Baranya és Tolna megyei példák azt mutatják, hogy a gazdasági feszültségek más, jelen esetben kulturális területre is átranzformálódtak, s az ellentétek feloldását minden esetben a németiség rovására oldották meg.

Míg a többi nemzetiség már az 1950-es évek elején, közepén is alakított/alakíthatott művészeti csoportokat, amelyek működését szövetségük, illetve a Népművelési Minisztérium anyagi és szakmai támogatása segítette, a németek esetében ez a támogatás hiányzott. Ilyen körülmények között csak elenyésző számú német művészeti csoport jött létre.¹³ Az 1956-os forradalom után a tagok egy részének disszidálása vagy a helyi vezetés tiltása miatt ezek közül is sok megszűnt.¹⁴

A Német Szövetség munkatársai a fölkeresett településeken mindenekelőtt a korábban már működő művészeti csoportok újjáalakítását, illetve természetesen

¹³ Az első német csoport 1951-ben Gyulán jött létre. Feljegyzés a magyarországi német nemzetiség helyzetéről. Bp., 1958. ápr. 30. MNL OL XXVIII-I-1 10. d. 1955 őszén Baranya megyében kilenc délszláv, hét német és két román kultúrcsoport működött. „Ha összehasonlítjuk a német és délszláv nemzetiségi csoportok életét és működését, meg kell állapítanunk, hogy a délszláv kultúrcsoportok száma nagyobb, de szervezetenként, [...] művészi színvonal tekintetében is a német nemzetiségi csoportok a jobbak. Nemzetiségi művészeti csoportjaink főleg ének, tánc, tömegművészeti vonalon működnek. Állandó jellegű nemzetiségi zenekarunk nincs” – írta jelentésében Hajnal Jenő osztályvezető. Az MDP Baranya Megyei VB jelentése. Pécs, 1955. nov. 1. MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e. A megyei pártbizottság jelentésében a Vas megyei nemzetiségek kulturális helyzetéről a következőket hangsúlyozták: „A Népművelési Minisztérium rendszeresen küld a megyei tanács népművelési osztályára a nemzetiségi községeknek szánt műsoros anyagot, délszláv, vagy német nyelvű színműveket, kottákat stb. Egyebekben a nemzetiségek hivatalos kulturális szerve, a Magyarországi Délszlávok Szövetsége nyújt legtöbb támogatást [...]. Német nemzetiségeknek ilyen szerv működéséről eddig nincs tudomásunk.” – Az MDP Vas Megyei VB jelentése. Szombathely, 1955. nov. 15. MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e.

¹⁴ Ágfalva: „A zenekarból külföldre távozott 5 fő pótlása, betanítása folyamatban van”. Vass János jelentése. Ágfalva, 1957. febr. 4. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.; Vérttestolna: „A faluban jelenleg semmilyen mű kultúrcsoport nem létezik. A tavaly igen szépen szerepelt tánc-énekkar és színjátszó csoport megszűnt, a falu kultúrotthonából pedig kocsma létesült.” Hartmann Antalné jelentése. Vérttestolna, 1957. febr. 20. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.

újak szervezését szorgalmazták. Wild Frigyes ezért 1957 februárjában arra kérte a 11 németek által legnagyobb arányban lakott megye tanácsának vezetőjét, hogy mérjék föl a működő kulturális csoportokat. A leveléhez csatolt kérdőíven a csoport nevét, működésének helyét, tagjainak számát, a csoport tevékenységének körét (énekkar, tánckar, színjátszókör vagy zenekar), vezetőjének személyét, valamint a próbák időpontját kellett rögzíteni. Fölmérték azt is, hogy az adott kultúrcsoport 1956-ban hány alkalommal tartott műsoros estet, mit terveznek 1957-ben, s mit várnak a Szövetségtől.

A Szövetséghez beérkező kérdőívek szerint 54 német művészeti csoport, többségében tánc-, zene- vagy énekkar működött az országban. Néhány helyen olvasókört is alakítottak. A csoportok vezetői többnyire helyi pedagógusok voltak, akiknek a munkáját alkalmasszerűen professzionális instruktorok segítették. A működés anyagi és technikai feltételei meglehetősen rosszak voltak, sok helyen a megfelelő próbahelyiség, beépített színpad, szakmai csoportvezető hiányzott, míg másutt hangszer, kotta, a tánccsoportnak föllépő ruha, előadásra alkalmas darab hiánya nehezítette a munkát. A csoportok túlnyomó többsége már a forradalom előtt is működött, ami azt is jelzi, hogy Wildék intenzív országjárása ellenére az új német művészeti csoportok alakítása csak lassan haladt. A helyi vezetők – még azokon a településeken is, ahol ab ovo nem utasították el ezeknek a csoportoknak a megalakítását – különböző indokokkal elhárították a kérés teljesítését, illetve húzták az időt. „A faluban lehetne egy zenekart összehozni, azonban nincsen megfelelő vezető. Hangszer lenne elég. [...] Ősztől lehetne előadást tartani a betelepülésről és lehetne majd kultúrcsoportot is küldeni szereplésre. Most még mindentől félnek.”¹⁵ Garán pedig „igen alkalmas lenne egy-egy vegyes, magyar–német műsor nyújtása. Ígéretet tett (a kultúrház vezetője), hogy jövőre ezt meg is valósítják, azonban kérnek támogatást, küldjünk nekik jeleneteket, rövid színdarabokat”.¹⁶ Általános gyakorlat volt az is, hogy a helyi vezetők a vegyes lakosságú községekben csak egy közös (magyar–német–délsláv) csoport megalakításához járultak hozzá.

Magyari Béla, a gyönki művelődési ház igazgatója a bonyhádi sváb bált használta ki arra, hogy Wild Frigyesse a település nemzetiségi kulturális lehetőségeit megvitassa. „Nagyon értékes segítségnek tartanám, ha a megalakítandó fúvószenekar patronálását, szervezését, a hangszerekhez megfelelő egyének összeválogatását Ernőházi Vilmos, budapesti zenetanár végezné. Gyönkre való kiszállítását bármely időpontban alkalmasnak találjuk [...]. Högyész községben lakik egy fúvószenekar vezető, név szerint: Martin Ferenc, akit ugyancsak be tudnánk

¹⁵ Wild följegyzése Komárom-Esztergom megyei útjáról. Bp., 1957. máj. 20. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

¹⁶ Wild följegyzése Bács-Kiskun megyei látogatásáról. Bp., 1957. júl. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

szervezni – természetesen munkájának anyagi elismerésével –, aki vállalná a zenekar tanítását. Nagyon képzett ember, valamikor a gyönki Mestyán zenekarában is játszott. Én már beszéltem vele személyesen, részéről a válasz kedvező volt.”¹⁷

Segítséget főként az instruktorok honoráriumának kifizetéséhez, hangszervásárláshoz és javításhoz vártak. A Szövetség vezetői valamennyi helyi kezdeményezést igyekeztek fölkarolni. Azoknál az együtteseknél, ahol szakszerű vezetőt sikerült találni, minimális havi díjat biztosítottak. Az együttesek munkáját a Szövetség munkatársai rendszeresen ellenőrizték, sőt alkalmasszerűen részt vettek a próbákon is.¹⁸

A Budapest környéki falvakban néhány táncsoport esetében a Szövetség maga választotta ki az instruktort, amivel az volt a célja, hogy e csoportok művészi színvonalának biztosítása révén alkalmassá váljanak arra, hogy a német nemzetiség zene- és tánc kultúráját országos rendezvényeken és külföldön is bemutassák, reprezentálják.¹⁹

1957 tavaszától a német kulturális csoportok működése a rendszeres anyagi támogatás eredményeként valamelyest stabilizálódott, a képzett instruktorok alkalmazása révén az előadott műsorok színvonala általában emelkedett. Egyre több csoport vált alkalmassá arra, hogy politikai rendezvényeken (például évfordulós ünnepek, békegyűlés), helyi vagy regionális szórakoztató eseményeken fellépjen. A helyi vezetők egyre kevésbé akadályozták tevékenységüket, amiben közrejátszhatott az is, hogy a Szövetség gyakorlatilag átvette a csoportok irányítását, ellenőrzését. A havi munkáról szóló beszámolókhöz rendszeresített kérdőívben, amelynek beküldése feltétele volt a honorárium utalásának, a korábbiaknál sokkal részletesebb tájékoztatást kellett adni. Nemcsak a művészeti csoport munkájáról, de a csoport összetételéről (hány százalékban magyar és/vagy német), a műsorszámok jellegéről, a mozgalmi és népdalok arányáról, a kötelezően bemutatandó szocialista tárgyú jelenet tartalmáról, a településen megtartott

¹⁷ Magyarai Béla levele. Gyönk, 1957. máj. 29. MNL OL XXVIII-I-1. 24. d.

¹⁸ 1956 elején a villányi művelődési otthon vezetője, Schmidt Károly arról tájékoztatta a Német Szövetség vezetőjét, hogy 18 tagú néptáncsoportot alakítottak, a fúvószenekar és az énekkar megalakítása pedig folyamatban van. A csoportok vezetőinek tiszteletdíjára, illetve hangszervásárlásra kértek támogatást. Wild a kérésnek eleget tett. Azokon a településeken, ahol ipari üzem, vagy bánya működött, általában jobb volt a helyzet, mert a vállalat finanszírozta a zenekar működését. Így például Úrkúton a bányavállalat finanszírozta a 18 fős német fúvószenekar vezetőjének bérét, hangszer- és kottavásárlását is. Bérés Géza zenekarvezető levele a Német Kultúrszövetségnek. Úrkút, 1956. márc. 2. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.

¹⁹ Így például a Pilisvörösvári táncgyűstest 1957. április és július között Lányi Ágoston, 1957. augusztus és 1959. február között Tímár Sándor, míg a csolnoki táncsoportot 1955. december és 1957. szeptember között Simai Zsuzsa vezette. A csoport vezetői minden egyes próbáról írásos beszámolót készítettek, amelyben tájékoztatták a Szövetség vezetőit az elvégzett munkáról, a repertoár bővüléséről. Erre vonatkozóan részletesen lásd az instruktorok beszámolóit. Jelentések. 1955–1959. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.

ismeretterjesztő előadások témájáról, a *Freies Leben* faliújság működéséről, terjesztéséről is be kellett számolni.²⁰

A Szövetség a települési kultúr csoportok stabilizálásával párhuzamosan iskolai csoportok alakítását is szorgalmazta. Nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a gyerekekkel is megismertesse kulturális hagyományait, erősítse érdeklődésüket, s biztosítsa a felnőtt csoportok utánpótlását. A közös tevékenység szerepet játszott a fiatalok csoportkötődésének erősítésében. Annál is inkább, mert olyan iskolákban is alakultak német nemzetiségi csoportok, ahol nem volt anyanyelvi tanítás. Ezeken a helyeken a csoportok működésétől az anyanyelvi oktatás iránti igény megerősödését is várták. A Szövetség a német nemzetiségi szakfelügyelőket kérte föl az iskolai nemzetiségi csoportok megalakítására, illetve a megfelelő pedagógusok ösztönzésére.

Wild Frigyes Baranya megyében 1956. április 1-jétől Guth Erzsébetet bízta meg a feladat ellátásával. A főtitkár a tervét előzetesen egyeztetette a megyei tanács művelődési osztályának vezetőjével, aki támogatta a kezdeményezést. A munka megkezdésekor azonban a 32/1956. számú OM rendeletre hivatkozva, amely a tanulók iskolán kívüli terhelését szabályozta, arra kérte Guth Erzsébetet, hogy korlátozza a csoportok alakítását. A szakfelügyelő első körben kilenc olyan településen (Püspöklak, Véménd, Mecseknádasd, Mágocs, Bóly, Ófalu, Somberek, Gyód, Himesháza) kezdeményezte csoport létrehozását, ahol már volt német oktatás vagy ennek szervezését tervezték.²¹

A kultúr csoportok az első években nemcsak a német hagyományápolás bázisai voltak, hanem a közösség és a Szövetség közötti kommunikáció csatornáit is. A színvonalas műsorral rendelkező művészeti csoportoknak a Szövetség évente 4-5 alkalommal országos körutat szervezett. Ezek az utak egyrészt alkalmasak voltak arra, hogy azokon a németek által lakott településeken is fölkeltsék az érdeklődést, ahol eddig ilyen jellegű tevékenység nem folyt. Másrészt a csoport tagjai a föllépéseken nagy számban megjelent helyi lakosság körében a *Deutscher*

²⁰ Kérdőív a havi kultúrmunkáról. Bp., 1957. máj. 27. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.

²¹ Guth Erzsébet levele Wild Frigyesnek. Pécs, 1956. ápr. 6. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.; Guth Erzsébet 1956. április tevékenységéről a következőképpen számolt be: „Püspöklak: A jó felvilágosító munka következményeképpen és a községben kitűnően működő DISZ német színjátszó kör hatására az iskolai kultúr csoport létszáma meghaladta a 70-et. Ebből a színjátszó körben résztvevő tanulók száma 20, az énekkari tagok száma 50. Színjátszó kör vezetője Szirom Károly tanár, énekkari vezető Tompich János tanár. Ófalu: Az iskola tanulóinak összlétszáma kb. 80 fő. A kislétszám ellenére is a kultúr csoport 55 tagú. A színjátszó és szavaló körben 15 tanuló működik, ennek vezetője Kardos Margit igazgató. Az énekkar 40 tagú, vezetője Gay Mihály tanár. Véménd: A 12 tagú tánckör vezetője Monoszlai Endre tanár, az énekkar 20 tagú, vezetője Tillinger Béla tanító. Az 5 tagú szavaló brigádot Mandulás János tanár irányítja. Bóly: Az iskola nagy létszámának ellenére eddig csak 15 tanulót sikerült bevonni az iskolai kultúrmunkába. Ennek a kultúr csoport vezetője, Blum Lőrinc tanár.” – Guth Erzsébet jelentése. Pécs, 1956. máj. 10. MNL OL XXVIII-I-1 23. d. Guth iskolai kultúr csoportok szervezésére vonatkozó tevékenységét részletesen lásd Guth Erzsébet jelentései 1956. ápr. – 1958. ápr. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.

Kalendert árusították, vagy a *Neue Zeitung*nak előfizetőket toboroztak. A csoportok tagjait családoknál szállásolták el, ami alkalmat adott arra, hogy személyes benyomásokat szerezzenek az adott település német nemzetiségű lakosságának hangulatáról, helyzetéről, amire a turnét értékelő munkamegbeszélésen a Szövetség munkatársa minden esetben rá is kérdezett. „Az induláskor megbeszélte megfigyelő-elbeszélgető-problémakutató feladatnak kevésbé tudtak eleget tenni. Egyrészt mivel a hosszú utazás és szerepléssel járó izgalmak fizikailag, idegileg erősen igénybe vették őket, s így a vendéglátó házaknál pihenés volt a lényeg, másrészt – különösen a fiatalabbak, lányok – maguk sem eléggé érettek. Saját számukra mindenesetre tanulságos volt az út ebből a szempontból is (például Pilisvörösváron nem lévén kitelepítés, ennek kihatásaival most ismerkedtek meg), de számunkra újat nemigen tudtak jelenteni; ha a kultúrkörutaknál a jövőben ezt is el akarjuk érni, többet kellene előzetesen foglalkozni a tagokkal és öntudatos politikai állásfoglalásuk kialakításával is”²² – írta Szuchovszky Ida a pilisvörösvári csoport Baranya megyei vendégszereplésén szerzett tapasztalatairól.

A Szövetség munkatársa a műsor összeállítását – magyar és német jellegét – jónak tartotta, amit a közönségsiker is visszaigazolt. Úgy ítélte meg, hogy ennek különösen Palotabozsokon és Véménden volt jó hatása, ahol „erős a nemzetiségi széthúzás”. Az előadással kapcsolatos kritikai észrevételeit – hiányos szövegtudás, a zenei kíséret és az énekkar közötti disszonancia, a sok esetben fölösleges harmonika kíséret – is fontosnak tartotta megfogalmazni, mert a csoport egy NDK-beli körút tervét dédelgette. „Kíváncsian lenne, hogy enélkül is ilyen lelkesen működjenek, hiszen sokat kell még fejlődniük ahhoz, hogy egy külföldi útra indulhasanak”²³ – fogalmazott.

A kritikai észrevételek ellenére is leszögezhető, hogy a nemzetiségi amatőr művészeti csoportok tevékenységének színvonala megegyezett a hasonló jellegű és célú magyar csoportokéval.

A nemzetiségi szövetségek főtákarai 1957. tavaszi közös előterjesztésükben sürgették, hogy a minisztérium fordítson figyelmet a szakinstruktorok, megfelelő művészeti vezetők képzésére, valamint változatos és színvonalas műsorfüzetek

²² Szuchovszky Ida jelentése. Bp., 1957. szept. 5. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.

²³ Uo. A megyei és helyi vezetés több alkalommal megnehezítette a német nemzetiségi csoportok – így például a csolnoki és mecseknádasdi csoportok 1957. okt. 11–16 közötti Fejér és Pest megyei – vendégszereplését. Isztiméren és Ceglédbercelen egyáltalán nem szervezték meg a csoport ellátását, elhelyezését, s nem tájékoztatták a helyieket sem érkezésükről. Krix György, a Szövetség a csoportot kísérő munkatársa jelentésében a következő tanulságot vonta le: „A szervezést kb. egy hónappal a tervezett körút előtt kell megkezdeni, hogy így a plakátokat is idejében el tudjuk készíttetni. Nem szabad elmulasztani a körút minden egyes állomását meglátogatni és nemcsak a hivatalos személyekkel kell elbeszélgetni, hanem több falubeli véleményét is ki kell kérni.” Krix György jelentése. Bp., 1957. okt. 18. MNL OL XXVIII-I-1 23. d.

kiadására. A számszerű növekedés helyett a minőségi működés feltételeinek biztosítását kérték. Javasolták, hogy a Népművelési Intézet mielőbb kezdje meg a nemzetiségek körében is hagyományaik gyűjtését, mert „a legidősebbek elhalásával erre nem lesz többé mód”.²⁴

1. táblázat A nemzetiségi kulturális csoportok számának alakulása 1956–1968 között

	Délszláv	Német	Román	Szlovák	Összesen
1956	81	35	40	15	171
1962	40	30	10	40	120
1967	31	16	10	20	77

Forrás: lásd a lábjegyzetben²⁵

A szövetségek minden igyekezete ellenére a nemzetiségi kultúrcsoportok száma az 1960-as évtizedben drasztikusan csökkent. Ebben nagy szerepe lehetett az 1958-as párthatározat e területre gyakorolt regresszív hatásának, valamint annak a ténynek, hogy a kollektivizálás következtében megszűnt e csoportok utánpótlásbázisa, hiszen a fiatal generáció jelentős része elhagyta a falvakat. De az eltelt évtizedben részben megváltozott a Szövetségek vezetőinek elvárása is a csoportokkal szemben. A hatvanas évek elejétől a vertikális kapcsolatok különböző formáinak kiépülésével – nemzetiségi aktivista hálózat, Országos Társadalmi Bizottság tagjai, a Hazafias Népfront helyi szervezetei – újabb csatornák nyíltak meg számukra a közösség tagjaival való kommunikációra. A nagyszámú hagyományörző csoportból ekkoriban már maguk is néhány kiválasztására és színvonalas működtetésének biztosítására törekedtek. Ráadásul a Népművelési Minisztérium is centralizációra utasította őket: „A körutak eddigi szétszórtsága helyett a jövőben célszerűbbnek látszik egy vagy két járás, illetve legfeljebb egy

²⁴ Előterjesztés tervezet a magyarországi nemzetiségi kisebbségek gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális helyzetéről. Bp., 1957. máj. 16. MNL OL XXVIII-I-1 10. d. Az MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága visszásnak tartotta, hogy egy-egy falu kulturális életét általában a pedagógusok irányítják, mert „zömük idealista világnézetű, annak idején a népies kultúra talaján nőtt fel, és ma is szívesebben választja a kispolgári prűd kultúrát”. Ezért kimondták, hogy a pártbizottságnak jobban oda kell figyelni a falusi művészeti csoportok tevékenységére, műsoraik összeállítását ellenőrizni kell, illetve a kultúrotthon vezetők részére „megfelelő elvi, eszmei irányítást kell adni”. Feljegyzés az értelmiség politikai helyzetéről és hangulatáról. Bp., 1959. ápr. 8. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VML) MSZMP Veszprém megyei Bizottságának iratai (a továbbiakban: XXXV.1. 1.f.) 31. ó. e./1959.

²⁵ A táblázatot a MNL OL 276. f. 53. cs. 284. ó. e./1956. és a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi osztályának iratai (a továbbiakban: XIX-I-4-g) 2. tétel, valamint Magyar Szocialista Munkáspárt Tudományos, Közkutatási és Kulturális Osztályának iratai (a továbbiakban: 288. f. 36. cs.) 12. ó. e/1967. alapján állítottam össze. A csoportok működésének instabilitását jelzi, hogy Wild Frigyes feljegyzésében 1958 elején 50 felnőtt és 50 iskolai kultúrcsoport működését említette. Feljegyzés a magyarországi német nemzetiség helyzetéről. Bp., 1958. ápr. 30. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

megyére koncentrálni egy-egy körút alkalmával a programot. A megfelelő színvonal biztosítása érdekében a kultúrkörúton résztvevő műkedvelő együttest legalább fél évvel hamarabb tájékoztatni kell feladatáról, hogy az együttes produkciója legalább átlagos színvonalon mozogjon. Ezeknek az együtteseknek a munkáját, a felkészülés időszakában a szövetség munkatársai közvetlenül patronálják. [...] Rendezni kell a kultúr csoportok elszállásolása és ellátása körül – egyes községek lakossága körében visszatetsző – anomáliákat (az ellátás és elszállásolás sokszor erőszakos »társadalmi« megszervezése).²⁶ Továbbá azt javasolták, hogy a szövetségek csak azokat a művészeti csoportokat támogassák, amelyek alkalmasak arra, hogy a Népművelési Minisztérium által évente négy alkalommal az egyes nemzetiségek számára szervezett, egyhetes kultúrkörúton részt vegyenek. Ekkor már a minisztérium biztosította az autóbust, szállást és ellátást is.

Ebbe a folyamatba illeszkedett a Magyarországi Központi Nemzetiségi Táncegyüttes 1959-ben történt létrehozása is, amelynek működését a Népművelési Minisztérium finanszírozta. Bár azt a szövetségek vezetői is elismerték, hogy egy professzionális együttes működtetésére nem alkalmasak, a Táncegyüttes létrehozását a megvalósult formájában nem támogatták. Egyrészt a politikai hatalomnak a nemzetiségi közösségeket a többségi társadalomtól, illetve az egyes nemzetiségeket egymástól is megkülönböztető kulturális sajátosságainak eltüntetésére irányuló törekvését látták benne. Ezt a Táncegyüttes neve is kifejezte, hiszen nem nevesítette az egyes nemzetiségeket, illetve egyes számban használta a fogalmat, azt sugallva, hogy egyetlen kisebbség táncegyütteséről van szó.

A Nemzetiségi Táncegyüttes szakmai munkájára a szövetségeknek nem volt ráhatása. Az Együttes társadalmi vezetőségébe azonban a szövetségek is delegálhattak egy-egy személyt. A számukra évente egy-két alkalommal tartott megbeszéléseken a kisebbségek képviselői rendre kevesellték a repertoáron szereplő nemzetiségi táncok arányát, s azt, hogy a Táncegyüttes a szövetségek által szervezett eseményeken nem, vagy alig lép föl. A Táncegyüttes és a szövetségek vezetői közötti ellentétek az 1970-es évek elejéig fennmaradtak.²⁷

²⁶ MNL OL XIX-I-4-g 2. t. és Pártállam és nemzetiségek (1950–1973). Összeáll., jegyz., bev. Tóth Ágnes. Kecskemét 2003. 349. Az általános tendenciát csak árnyalják azok az 1960-as években (újja) alakult és sikeressé váló együttesek, mint például a Hartán alakított csoport példája. Erre vonatkozóan lásd *Eiler Ferenc*: Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta 1920–1989. Bp. 2011. 168.

²⁷ Jegyzőkönyv a Társadalmi Vezetőség üléséről. Bp., 1967. dec. 1. MNL OL XXVIII-I-1 10. d. A probléma a nemzetiségi szövetségek főtítkáiraival 1969. szept. 10-én tartott rendes havi megbeszélésen is téma volt. Kricskovics Antal, az együttes vezetőjének beszámolóját követően a következőképpen fogalmaztak: „Az együttes nemzetiségi jellegét a jövőben erőteljesebben ki kell domborítani. Alapvető feladat: a hazai nemzetiségi kultúra, folklór ápolása, gyűjtése. A megbeszélés alapján a teendőkről részletes tervezetet készíteni”. Emlékeztető a nemzetiségi szövetségek főtítkáiraival tartott megbeszélésekről. Bp., 1969. szept. 10. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

A hatvanas évek elejétől több településen is megfogalmazódott a német nemzetiségi hagyományok, különösen a táncok gyűjtésének és dokumentálásának, valamint a korábbi paraszti életforma mindennapi tárgyai megőrzésének igénye. A fiatalabb generációknak a falvakból való elköltözése révén ugyanis nem csupán a csoportok szűntek meg, de megszakadt a tudás- és tapasztalatátadás láncolata is. Igaz, ez nemcsak a nemzetiségeket, de az egész magyarországi falusi társadalmat érintette. A hetvenes évek elejéig e hagyományok gyűjtése – anyagi támogatás, szakszerű segítség nélkül – egy-egy helyi személy elkötelezettségén, lelkesedésén alapult.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a német nemzetiségi művészeti csoportok a vizsgált időszakban több funkciót is betöltöttek. Természetesen alapvető feladatuk a nemzetiség hagyományainak őrzése, s ezáltal a helyi közösség kohéziójának, identitásának erősítése volt, amit a Német Szövetség lehetőségei szerint mindvégig támogatott.²⁸ Emellett azonban az 1955–1965 közötti időszakban biztosították a kapcsolatot a Szövetség légüres térben mozgó vezetői és a közösség tagjai között. A csoportok föllépése a szervezet vezetőinek jó alkalmat kínált a helyiek megismerésére, s a tőlük elvárt politikai agitációra is. A föllépések egyúttal a közösség részeinek kapcsolattartására is alkalmat nyújtottak.

A Német Szövetség vertikális kapcsolatainak kiépülésével párhuzamosan ez a szerep háttérbe szorult. A csoportok számának az 1960-as évek közepére bekövetkezett csökkenése a csoportok utánpótlásának megszűnésével, illetve a professzionalizációval egyaránt összefüggött.

Ismeretterjesztés, közművelődés

A nemzetiségek közművelődési lehetőségei és színterei megegyeztek a magyar nemzetiségű falusi népességével. A kulturális tevékenységnek otthont adó épületekben általában a háború előtt is olvasóköri, egyletek, egyesületek tevékenykedtek. Az államosítást követően az épületek karbantartására nem fordítottak figyelmet, ezért azok állapota és felszereltsége az ötvenes évek elejére leromlott, elhanyagolttá vált.

A kulturális tevékenység tartalmi elemeit szintén a forrás és a szakemberek hiánya határozta meg. Ebben az időben a falusi művelődési házakat és könyvtárakat nem függetlenített szakemberek irányították, hanem általában egy-egy pedagógus kapta feladatul a település közművelődésének szervezését. Az évtized második feléig a meglehetősen szegényes kínálatot néhány gazdálkodáshoz, egészségügyi és életmódi kérdéshez kapcsolódó ismeretterjesztő előadás

²⁸ A Szövetség időről időre részletes fölmérést végzett a működő csoportok helyzetéről, működésük személyi és technikai feltételeiről. Erre vonatkozóan például lásd Wild Frigyes jelentése a Pécsért és Baranya megye területén végzett fölmérő munkáról. Bp., 1967. márc. 14. MNL OL XIX-I-4-g 63. t.

jelentette, amelyeket általában hétvége, késő ősztől tavaszig tartottak. A nemzetiségek esetében dilemmát okozott az előadások, illetve propagandaanyagok nyelve. Az idősebb generációk tagjai közül sokan nem beszélték jól a magyar nyelvet, de saját anyanyelvük szótárát, irodalmi változatát sem. Ezért több helyen nyelvtanfolyamokat szerveztek, ahol az írás-olvasást és a német irodalmi nyelvet tanították. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) által a megyékben szervezett nemzetiségi szakosztályok pedig a helyi nyelvjárást jól beszélő pedagógusokat kértek föl az előadások megtartására. Általában azonban a nemzetiségi községekben is kizárólag magyar nyelven tartottak ismeretterjesztő előadásokat.²⁹

Az anyanyelvi kompetenciák, illetve az ismeretek bővítése szempontjából nagy jelentősége lett volna a nemzetiségi könyvtáraknak, amelyeket jellemzően a lepusztult művelődési házak egy-egy helyiségében helyeztek el, s nyitvatartásuk is csak heti egy-két félnapra korlátozódott. A könyvállományt nagyrészt elavult és ideologikus művek alkották, állománygyarapításra pedig nem, vagy alig volt lehetőségük, sőt az új könyvek megjelenéséről is csak esetlegesen értesültek.

Az 1950-es évek közepén a nemzetiségi könyvállomány összesen 41 000 kötetből állt, amelynek 30%-a ugyan szépirodalmi mű volt, de ezek zöme is fordítás. Azaz a nemzetiségi könyvállományhoz sorolták a szerb, horvát, román, szlovák, német írók magyarra fordított műveit is. Teljesen hiányoztak a mesekönyvek. Az állomány 30%-át ideológiai-politikai művek tették ki, melyek az adott országban (Szovjetunió, Románia, NDK) jelentek meg, s valamilyen államközi egyezmény keretében kerültek Magyarországra. E kötetekhez a helyi könyvtárak kérés nélkül, automatikusan jutottak hozzá.³⁰

Nem volt jobb a helyzet a vegyes lakosságú megyékben a filmek, illetve filmvetítések tekintetében sem. Az általános helyzetet jellemezte a Baranya Megyei Moziüzemi Vállalat beszámolója, amelyben kiemelték, hogy 1955-ig a megye 15 délszláv községében anyanyelvű filmet nem tudtak játszani, a megye 47 német községében pedig csak néhány alkalommal tudtak nem szinkronizált, német

²⁹ „A legkezdetlegesebb fokon álló kulturális ág. Nemzetiségi nyelven ismeretterjesztő előadások iránt még csak szórányosan mutatkozik érdeklődés – kivételt képeznek a nyelvi kultúrájukban fejlettebb szlovákok –, a nemzetiségi lakosság anyanyelvi szókincse általában nem áll az ehhez szükséges fokon, megfelelő előadógárda kialakítása is nehézségekbe ütközik.” Előterjesztés. Bp., 1957. máj. 16. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

³⁰ Az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának előterjesztés-tervezete a magyarországi nemzeti kisebbségek közötti politikai, oktatási és kulturális munkáról. Bp., 1956. jan. 26. MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ö. e. és Pártállam és nemzetiségek i. m. 229. A hajósi könyvtár az Országos Széchényi Könyvtártól 1957-ben sok Goethe művet kapott, amelyek régi, értékes, gót betűs kötetek voltak, a falusi lakosság azonban nem tudta használni. Krix György kiszállási jelentése. Bp., 1957. szept. 16. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

nyelvű filmet vetíteni.³¹ Arról nem is beszélve, hogy a mozikban egyáltalán nem álltak rendelkezésre olyan filmek, amelyek közvetlenül az adott nemzeti közösségekhez szóltak volna.

Az 1960-as évek elejétől a falusi lakosság művelődési lehetőségében lassú pozitív változás zajlott le. A kultúrházak épületeit kezdték felújítani, felszereltségüket modernizálták. „A községben elég élénk a kultúrmunka, inkább színjátszás vonalán, a német népi táncnak viszont nincs különösebb hagyománya a községben. Nemrégiben magyar–német barátsági estet tartottak, előadással egybekörve, mely után a cédulákon feltett kérdéseket válaszolták meg. Ennek igen jó hatása volt a községben”³² – írta Áts Erika, a Szövetség munkatársa hartai tapasztalatairól.

A művelődési tevékenység tartalmi változását jelezte, hogy általánossá vált a kisebb csoportok közös érdeklődésén alapuló szakkörök és klubok működése. Heti egy-két alkalommal rendszeressé váltak a filmvetítések. Az új szervezeti formákkal és lehetőségekkel a nemzetiségek is éltek. Így például a nemzetiségek által lakott helységekben 1960–1967 között eredeti nyelven, magyar felirattal 127 csehszlovák, 33 jugoszláv, 80 NDK és 38 román nyelvű filmet mutattak be, s évi rendszerességgel megrendezésre kerültek az egyes szocialista országok filmtermését bemutató ünnepi filmnapok is.

Jelentős, bár nem elegendő számú nemzetiségi anyanyelvű modern szép-, ifjúsági- és gyerekirodalommal gyarapodtak a könyvtárak. A szövetségeknek a Kiadói Főigazgatóság engedélyezte, hogy költségvetésükből közvetlenül vásároljanak könyveket, s azokat az általuk kiválasztott településeknek adományozzák. A könyvellátást segítette a Csehszlovák és az NDK Kulturális Centrum tevékenysége is.³³

Az 1960-as évek végére a nemzetiségi kulturális, közművelődési tevékenységben bekövetkezett pozitív változásokat erősítik meg a megyei jelentések is. Általános érvényűnek tekinthetők a Nógrád megyei pártbizottság megállapításai: „A nemzetiségek által lakott községek kulturális ellátottsága azonos a hasonló jellegű magyar lakosú településekével. A fejlődést jól érzékelteti, hogy 1960 óta 9 községben újították fel, illetve bővítették a művelődési otthont. Az említett időszakokban felszerelésük is igen sokat javult, de így is közepesnek mondható. A klub berendezése még szinte mindenütt gyenge, alkalmatlan a korszerű népművelés megvalósítására. A könyvtári ellátottság 1960 óta szintén sokat javult.

³¹ Jelentés a Baranya Megyei Moziüzemi Vállalat nemzetiségi műsorpolitikájáról. Pécs, 1955. nov. 1. MNL OL M-KS 276. f. 91. cs. 84. ő. e.

³² Wild Frigyesnek az MSZMP Dunavetési Járási Bizottsága részére küldött tájékoztatása. Bp., 1961. ápr. 20. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

³³ Tájékoztató jelentés a nemzetiségek helyzetéről, az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. évi határozatának végrehajtásáról. Bp., 1968. jún. MNL OL XIX-I-4-g 6. t. és Pártállam és nemzetiségek i. m. 401–402.

A könyvtárak legtöbb nemzetiségi községben új helyiségbe kerültek, a könyvállomány szinte mindenütt megháromszorozódott, a könyvtári olvasók száma pedig másfélszeresére emelkedett. A könyvtári könyvek között viszont csekély számú – többnyire elavult – mű található.”³⁴

Állampolgári jogegyenlőség

Elkobzott házak visszaadása (1955–1958)³⁵

A 84/1950. M.T. rendelet deklarálta a németiség állampolgári jogegyenlőségét, kimondta azt is, hogy az áttelepítéssel kapcsolatban hozott korlátozó intézkedéseket – földelkobzás, összeköltöztetés, lakhelyelhagyási és munkavállalási tilalom – nem lehet többé alkalmazni. Ugyanakkor a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési, vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni”.³⁶ Ezzel azonban a magyar kormány nem oldotta meg annak a több mint százezer német nemzetiségű személynek a helyzetét, akiket évekkel korábban kitelepítésre kijelöltek, de végül az országban maradtak. Ezekről a családokról ugyanis nemcsak a megélhetésüket biztosító földbirtokaikat vették el, de házaikat is el kellett hagyniuk, és immár évek óta más német vagy betelepült magyar családokkal összeköltöztetve éltek. A németiségtől elkobzott ingatlanvagyon jelentős részét azok rendezetlen tulajdonviszonya, illetve a telepéseknek eredeti lakóhelyükre való visszaköltözésének reménye miatt senki nem tartotta karban.

A németektől 1945–1948 között elkobzott házak első lépésben állami tulajdonba kerültek. E házakban helyezték el az ország más részeiből érkező telepéseket, a szlovákiai magyarokat, az adott településen élő szegényparaszt családokat.

³⁴ Az MSZMP Nógrád Megyei Bizottságának jelentése a megyében élő nemzetiségek helyzetéről. Salgótarján, 1968. nov. 20. MNL OL M-KS 288. f. 36. cs. 14. ő. e. és Pártállam és nemzetiségek i. m. 423.

³⁵ A német nemzetiségű lakosságot a második világháborút követően számos retorzió érte. A közösség a ki- és összehelyezések hatására az 1940-es évek végére mintegy a felére zsugorodott, ám ennél is nagyobb mértékű gazdasági veszteséget szenvedett el. Az 1941-ben a németiség tulajdonában lévő 638 337 kat. holdnak – amely a magyarországi birtokok 5,5%-át tette ki – csak töredékét, 150 114 kat. holdat, összes birtokaik 23,5%-át tarthatták meg. Hasonló arányokat tükröz az elkobzott házingatlanok száma is. A tulajdonukban lévő 60 400 házból a jogkorlátozás időszakában 44 750-et (74,1%) koboztak el. Lásd *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsera összefüggései. Kecskemét 1993. 190–191. Jelen tanulmányban részletesen csak a Német Szövetségnek a házingatlanok visszaadása kapcsán kifejtett tevékenységével foglalkozom.

³⁶ Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1951. I. Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek. Bp. 1952. 271–272.

Az új tulajdonosok jogi értelemben való birtokba helyezése azonban sok helyütt évekig elhúzódott. Előfordult, hogy az új tulajdonos neve még bejegyzésre sem került, amikor ő már elköltözött az adott településről. Az így elhagyott házak is visszakerültek állami tulajdonba.

Az elkobzott házak hasznosítását korlátozta, hogy egy központi utasítás értelmében a vagyonuktól megfosztott németek sem bérlőként, sem tulajdonosként nem kerülhettek vissza korábbi ingatlanjaikba. A helyi tanácsok azonban az összeköltöztetett családok elégedetlensége, rossz lakásviszonyai, valamint az üresen álló házak pusztulása miatt csak részben tartották be a rendeletet. Annál is inkább, mert azt tapasztalták, hogy a német bérlők a bérleti díj megfizetésén kívül a ház állagmegóvására, tatarozására is költöttek. Még akkor is, ha nem egykori tulajdonukról, hanem más falubeli német család házáról volt szó. Nyilvánvalóan abban a reményben, hogy egyszer visszakaphatják/vásárolhatják eredeti tulajdonukat.

Egyes falvakban a fentebbi bizonytalanság, illetve az állandó változás következtében néhány év alatt a házingatlanvagyon katasztrofális pusztulása következett be. Ezt a folyamatot megállítandó a 4/1954. számú VKGM rendelet³⁷ értelmében az állami tulajdonban lévő házak egy jelentős részét értékesíteni lehetett, de elővásárlási joggal rendelkezett a házat bérlő személy. A rendelet végrehajtása tehát azzal a veszéllyel járt, hogy olyan befejezett tulajdonviszonyokat teremtsen, amely végképp lehetetlenné teszi, hogy a németek házukat valaha is visszakaphassák/vásárolhassák.³⁸

Dénes György is az MDP vezetőinek 1954 végén készített feljegyzésében mindenekelőtt a lakásállomány pusztulásának nagyságát emelte ki. Hajós község „1200 lakóházából 450 (!) állami tulajdonban levő, németektől elkobzott ház van. Ebből 30 már összedőlt, a többi is erősen megrongálódott. Érthető a sváb szegényparasztok elkeseredése. Kedvezőbb a helyzet például Dorogon, ahol sok németajkú bányász házát elvették 1945–46-ban, de az utóbbi években, ha megürrült a lakás, a Tanács azt a volt tulajdonosnak utalta ki, aki azonban bért kell hogy fizessen a saját, bányász-munkabéréből épített háza után. Ilyen körülmények között kívánjuk a német bányásztól, hogy lelkesen termelje a szemet és a német paraszttól, hogy több mezőgazdasági terméket adjon az országnak”³⁹ – írta. Hangsúlyozta, hogy a német nemzetiség egyik döntő problémájának megoldása

³⁷ A város- és községgazdálkodási miniszter rendelete az állami tulajdonban lévő házingatlanok és üres beltelkek (házhelyek) értékesítésének szabályozásáról. Magyar Közlöny, 1954. november 4. 621–624.

³⁸ Szentlászlon az egykori német tulajdonos megjavíttatta más által lakott elkobzott korábbi házát, hogy addig is, amíg visszavásárolhatja, megóvja a pusztulástól. MDP Szigetvári Járási VB jelentése. Szigetvár, 1955. okt. 27. MNL OL M-KS 91. cs. 83. ő. e.

³⁹ Dénes György feljegyzése a magyarországi német dolgozók lakóház-problémájáról. Bp., 1954. dec. 1. MNL OL 276. f. 91. cs. 83. ő. e. és Pártállam és nemzetiségek i.m. 100–104.

nem községgazdálkodási feladat, politikai kihatásai miatt legfelsőbb szintű döntést igényel. Ezért a 4/1954. számú VKGM rendeletnek az érintett német községekben az azonnali felfüggesztését kérte, s a következő eljárást javasolta: mindekelőtt kerüljön megállapításra az ezeken a településeken lévő, eladható állami tulajdonú házak és a házigénylő németek száma.

Azokon a településeken, ahol az igénylők száma nem, vagy nem sokkal haladta meg a rendelkezésre álló ingatlanokét, az üresen álló házak ellenszolgáltatás nélküli visszaadását javasolta. Azoknak a házaknak a tulajdonviszonyát azonban, amelyet telepeseknek, szlovákiai magyaroknak vagy helyben lakó szegény parasztoknak juttattak, érintetlenül hagyta volna. Ezen házak eredeti tulajdonosát ingyen házhellyel és kedvezményes építési kölcsönnel támogatta volna, vagy olyan üresen álló sváb ház juttatásával, amelynek tulajdonosát kitelepítették.

Más megoldások jöhettek szóba azokban a községekben, ahol az igénylők száma lényegesen magasabb volt, mint az üresen álló ingatlanoké. Itt az eladásra kerülő állami házaknál elővételi jogot biztosított volna eredeti tulajdonosának vagy olyan német személynek, aki a saját házát nem kaphatta vissza. A vételárát ötéves részletben, az eddigi bérleti díj nagyságában javasolta megállapítani. Nem tartotta indokoltnak, hogy a nyolc-kilenc évvel korábbi elkobzások hivatkozásait – Volksbund-tagság, német anyanyelv, német nemzetiség – a visszajuttatásnál figyelembe vegyék. Semmilyen körülmények között nem támogatta a bírói ítélettel elkobzott házak visszaadását sem.⁴⁰ Ez utóbbi kitételnek, ha figyelembe vesszük a népbíróságoknak a háborús és népellenes bűncselekmény vádját sokszor kizárólag a Volksbund-tagsággal megalapozó ítéleteit, erősen korlátozó hatása volt. A németek házigatlan visszaadásával kapcsolatban a következő két évben érdemi előrelépés nem történt.

A Német Szövetség munkatársai vidéki útjaikon tapasztalták a közösség elégedetlenségét és a probléma súlyosságát is. Wild Frigyes és az illetékes minisztériumok azonban csak egy évvel később, 1956 szeptemberében kapták meg az MDP vezető testületeinek jóváhagyását egy javaslattervezet kidolgozásához. Az éppen csak megkezdett fölmérő munkát azonban a forradalom megakasztotta.

Az 1957. február 5-én megtartott megbeszélésen azonban Wild már a Szövetséghez küldött levelek tucatjával bizonygatta, hogy a probléma megoldása tovább nem halogatható. „1945-ben mindenünktől megfosztottak bennünket hamis vádak alapján. 1948-ban megvolt a kitelepítés, de mi itt maradtunk. Jelenleg is itt élünk Magyarországon. Jogainkat 1950-ben visszakaptuk, de a kötelességünk az volt, hogy fájdalomunkról hallgassunk. Itt állunk, ki vagyunk fosztva, s még mindig egy lenézett, s mellőzött nemzetiség vagyunk. Házaink

⁴⁰ Uo.

tönkremennek. A telepesek, ha javítani kell, bontási engedélyt kérnek, s egymás után bontják le, s dűlnek össze házaink. Ezzel szemben mi bérletben lakunk, ahol naponta fölmondanak, s ölbe tett kézzel nézzük, hogy ami a sajátunk, hogy megy tönkre. Részünkről ez nem megoldás, hogy jogainkat visszakaptuk, de jogos tulajdonunkat nem. Közöttünk senki se »nagybirtokos«, s hogy azt a kevés kis földet a házzal ne kaphatnánk vissza⁴¹ – írták a Somogy megyei Gadácsról.

Reidl Bálint, somogydöröcskei lakos levele arra is rámutatott, hogy egy-egy ingatlan kapcsán milyen kusza jogi helyzet alakulhatott ki. „A német nemzetiségűekkel szembeni vagyonekobbzás engem nem érintett, mivel sem a Volksbundnak, sem más szervezetnek tagja soha nem voltam. A népszámláláskor is magyarnak vallottam magamat. Már megszűnt a községünkben való kitelepítés, amikor 1948. május 9-én néhány felvidéki családot hoztak, s az egyik családot hozzám tették be lakónak, de azok csak másfél évig tűrtek bennünket. Utána a megalkuló tsz igénybe vette a házamat és a felvidéki családnak a helyi tanács más házat juttatott. Most az elmúlt hetekben, miután a tsz feloszlott, a házamat a helyi tanács visszaadta lakásnak és beköltöztünk. A telepesünk ezt megfellebbezte a tabi járásnál és a járás neki utalta ki a házamat. Közben nemrég átírtatták telekkönyvileg is a jogtalanul elvett házamat a telepes lakónk nevére és minket a rendőrség útján ki akarnak lakoltatni. Megemlítem még, hogy a helyi tanács és az összes helyi szervek az én ügyem igazságát látva, engem pártolnak.”⁴²

Wild Frigyes a készülő jogszabály kidolgozásánál a következő alapelvek figyelembevételét javasolta: Mindenekelőtt hatálytalanítsák azokat az átírásokat, amelyre a 84/1950. M.T. rendelet, azaz a németiség állampolgári jogegyenlőségének deklarálását követően került sor, s hatályát terjesszék ki a kitelepített, de visszaszökött családokra is. Automatikusan kapják vissza házaikat azok, akik politikai magatartásuk miatt üldöztetést szenvedtek vagy mentesültek a kitelepítés alól. Amennyiben ezek már részben vagy egészben más személyek birtokába kerültek, az eredeti tulajdonos kárpótlását – hasonló értékű ház vagy házhely juttatása és építési kölcsön biztosítása révén – kérte. Hasonlóan járt volna el az időközben tönkrement, lakhatatlanná vált ingatlanok esetében is, azaz az eredeti tulajdonosnak az újjáépítéshez államkölcsön biztosítását javasolta. Ha a juttatott

⁴¹ Feljegyzés a német lakóházproblémákról tartott megbeszélésről. Bp., 1957. febr. 5. MNL OL XXVIII-I-1 10. d. Az egykori tulajdonosok érthető módon mindenütt nagyon nehezményezték a telepesek hanyagságát. „Lakóház probléma is van [...] A svábok élénken figyelik, hogy mit csinál a telepes az ő régi házukban. Ha egy cserép lehull, akkor a régi német tulajdonos fut haza és hozza a cserepet, felteszi azt a tetőre. Ha a telepes nem gondolja a házat, ha az romlik, akkor a sváb egykori tulajdonos szidja” – jellemezte a helyzetet Nagytevel tanácselnöke. Hollós Lajos jelentése a Nagytevelen tett látogatásáról. Bp., 1956. máj. 3. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

⁴² Feljegyzés a német lakóházproblémákról tartott megbeszélésről. Bp., 1957. febr. 5. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

személy időközben elhagyta a házat, a volt tulajdonos automatikusan kaphassa vissza. Abban az esetben, ha az egykori tulajdonos időközben másik házat szerzett, Wild lehetővé tette volna, hogy döntsön régi háza, illetve új ingatlana között. Ha a telepes és a régi tulajdonos a házat még közösen használja, akkor a telepes kapjon újat. Az ingatlan eladása esetén a volt tulajdonos elővásárlási jogot kapjon. Amennyiben a ház itthon maradt, illetve kitelepített személyek közös tulajdonát képezte, utóbbi tulajdon részét az államtól a másik jutányosan megválthassa. Ha a régi tulajdonos visszakapja a házat, akkor előtte tisztázni kell az időközi jelzálogterhek, a beruházások megtérítésének kérdését is. Azt javasolta, hogy a pincék tulajdonviszonyának rendezésekor is azonos eljárást alkalmazzanak. S a fenti elvek érvényesítését kérte az 1952. évi házállamosításkor elkobzott német ingatlanokra vonatkozóan is. Wild Frigyes „a szóba jöhető városok és községek területén az érdekeltek által nyomtatványokban adandó bevallás alapján országos összeírást”,⁴³ illetve megyénként egy bizottság létrehozását javasolta, amelyben természetesen a Szövetség képviselői is helyet kaptak volna.⁴⁴

A Minisztertanács Titkársága 1957 áprilisában a Német Szövetségnek is megküldte véleményezésre a német nemzetiségű magyar állampolgárok egyes lakóházainak és gazdasági épületeinek visszajuttatásáról szóló rendelettervezetet. Wild válaszában megdöbbenésének adott hangot, hogy a Földművelésügyi Minisztérium által kidolgozott rendelet-tervezet 1.§-a még mindig csak az érintett házak visszaadásának lehetőségét deklarálja. S úgy tünteti föl, mintha csupán néhány szórványos esetről lenne szó, s meg sem említi az alsóbb hatóságok túlkapásait.⁴⁵ Nehezményezte azt is, hogy a rendelet-tervezet értelmében a ház visszaigényléséről a helyi hatóságok hoznak határozatot, s az azzal egyet nem értők fellebbezéseit a megyei tanácsok bírálják el. Mindenképpen szükségesnek tartotta egy országos szintű jogorvoslati lehetőség beiktatását.⁴⁶

A Német Szövetség munkatársai vidéki látogatásaikon pontosan érzékelték a probléma súlyát és valósággal ostrom alatt álltak. Nem csak a németek, de a helyi tanácsí vezetők is nagy számban a házak visszaadását szorgalmazták. A „németiséget nagyon elkeseríti a lakóház-probléma. Igen sok németnek államosították a házat. Ezek az évek folyamán mind visszakerültek a saját lakóházaikba, de azok most is állami tulajdont képeznek. Ha az állam elrendelné, hogy a lakóházakat vissza kell írni az eredeti tulajdonosok nevére, nagy volna az öröm és a németek

⁴³ Feljegyzés a német lakóházproblémák megoldásának elveiről. 1957. ápr. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ A Német Szövetség véleménye a német nemzetiségű magyar állampolgárok egyes lakóházainak és gazdasági épületeinek visszajuttatásáról szóló rendelet-tervezetről. Bp., 1957. ápr. 9. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

⁴⁶ Uo.

azonnal a tatarozáshoz látnának. Senkin nem esne jogsérelem⁴⁷ – jellemezte a helyzetet Uj Lajos, Bakonyjákó tanácselnöke.

Schweighofer Gyula, a Szövetség munkatársa 1957 tavaszán a pápai járásban szerzett tapasztalatait a következőképpen foglalta össze: „Földjük elvesztését kevésbé fájlalják. Akut fájdalmuk a házkérdés. Ennek megoldásától tesznek függővé mindent. 'Wenn wir nicht heim können, pfeift der Hund auf alles.'⁴⁸ Sérelmeik a lakóház kérdésben ugyanazok, mint az ország egyéb vidékein. 1. Nem értik, hogy miért bűnhődnek még mindig német anyanyelvük miatt, amikor a rádió, sajtó már német nemzetiségű dolgozók teljesítményeivel kérkedik. 2. Nem értik, hogy miért maradhattak volt volksbundisták – akik valamiképpen bekerültek a pártba, majd disszidáltak – saját házukba, amikor sok anyanyelves még most is más családdal, vagy gazdálkodásra nem alkalmas házakban összezsúfolva kénytelen nézni, hogyan pusztul családi háza, az új gazdáktól teljesen kihasználatlanul és gondozatlanul. 3. Miért jutottak olyan környékbeli, nem felvidéki telepések sváb házakhoz, akiknek otthon úgy is van. (Pl. Nagytevelen 7 család).⁴⁹

Agostyánban – Hantos Ferenc iskolaigazgató tájékoztatása szerint – szintén sok telepés elhagyta a községet és a juttatott házat is. A megyei tanács annak ellenére nem adott engedélyt a németeknek a visszaköltözésre, hogy az ingatlant a telepésnek kifizették. Az elégedetlenkedőkkel szemben a karhatalmat is bevetették. Hantos szerint, aki meg akarja tudni, „hogyan nem szabad nemzetiségpolitikát csinálni, az jöjjön Agostyánba és mindjárt meglátja”.⁵⁰

A lakóházak ügyében sokan fordultak írásban is a Szövetséghez. A levelekből általában nemcsak egy-egy személy helyzete, de a helyi közösség problémáinak összetettsége is kirajzolódik. A két éve tartó eredménytelenséget a közösség tagjai részben a főtitkár nem elég határozott föllépésének tulajdonították, s ki-ki vérmérséklete szerint kérte vagy követelte határozottabb kiállását. Wild azzal

⁴⁷ Wild Frigyes jelentése Veszprém és Vas megyei újtjáról. Bp., 1957. ápr. 15. MNL OL XXVIII-I-1 10. d. A kiszálláson részt vett Bodrogi István, a Művelődési Minisztérium munkatársa is. Hasonló állapotok uralkodtak más községekben is. „A községben megnéztük a német lakóházakat, melyek enyhén szőlva elég rozszant állapotban vannak. Van olyan lakóház, amelyből a telepésnek ki kellett költözni, mert bedőléssel fenyegetett, másikat alá vannak dúcolva, de általános az, hogy mind megvan rokkantva. A falak oldalt elválnak a másik faltól, tető megroggyanva, és ha ezen nem fognak változtatni, akkor kb. pár év múlva a lakóházak nagy része beomlik. Márpedig a telepések nem javítanak semmit, sőt ha másik lakáshoz hozzájutnak, akkor eladják a nekik juttatott volt német lakóház anyagát. Óriási kár az országra nézve. A németek türelmesek, de nagyon bíznak abban, hogy felülvizsgálják és a lehetőséghez mérten orvosolják helyzetüket.” Endrődi Lajosné jelentése Somogyzilban és Somogydöröcskén tett látogatásáról. Bp., 1957. júl. 19. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

⁴⁸ „Ha nem vagyunk otthon/nem tudunk otthon lenni, törődjön a kutya bármivel.” (T. Á.)

⁴⁹ Schweighofer Gyula jelentése Veszprém megyei kiszállásáról. Bp., 1957. ápr. 21. MNL OL XXVIII-I-1 10. d.

⁵⁰ Wild Frigyes jelentése Komárom megyei kiszállásáról. Bp., 1957. ápr. 20. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

védekezett, hogy a „helyzet felismerése az első lépés a javítás felé”, s ez már megtörtént. A kormányzat „megértéssel viseltetik a probléma iránt”, s előkészületben van egy rendelet az államosított német lakóházakról”.⁵¹ Hangsúlyozta azt is, hogy a Szövetséget kulturális feladatok ellátására hozták létre, de „rá kellett jönni arra, hogy a hazai német nemzetiség alapvető problémákkal küzd és ezek a kulturális fejlődést is hátráltatják, ezért ezekre is figyelmet fordít. Természetesen csak olyan formában, hogy az illetékes hatóságok felé tájékoztatást nyújt”.⁵²

A szajki Rott Ferenc azt nehezményezte, hogy a főtitkárnak a *Népszabadságban* megjelent cikkében csupa olyan dologgal – kétnyelvű feliratok alkalmazása, német nyelvű rádióadás – támasztotta alá a németiség helyzetének javulását, amely nem annyira húsba vágó, mint a lakóházak ügye. Ebben azonban több éve semmilyen előrehaladást nem tudott elérni.⁵³

A Politikai Bizottság 1958. július 1-jén tárgyalta a német nemzetiségű lakosság áttelepítéséhez kapcsolódóan állami tulajdonba vett ingatlanok kérdését. A határozati javaslat kimondta, hogy a német nemzetiségűekre is kiterjeszthetők azok a rendeletek, amelyek egy évvel korábban a magyar nemzetiségűektől elkobzott házingatlanok visszaadását szabályozták. Kérelmet azonban csak Magyarországon tartózkodó magyar állampolgársággal rendelkező német nemzetiségűek nyújthatnak be. A kérelmezők köréből automatikusan ki kellett zárni azokat, akik az SS-be önként beléptek.⁵⁴ A testület az építésügyi minisztert bízta meg a kiadandó rendelet

⁵¹ Wild Frigyes levele ifj. Zoltai János bolyi lakosnak. Bp., 1957. máj. 27. MNL OL XXVIII-I-1 36. d.

⁵² Uo. A helyi közösségek több helyütt a gazdasági kérdések megoldásához kötötték a kulturális csoportok létrehozását, a helyi közéletben való aktívabb részvételt is. „Nyizstor elvtárs szerint az elekiek nem szívesen vesznek részt kultúrmunkában mindaddig, amíg az anyagi természetű jogsérelmeket nem rendezik. Félnék, mert nem érzik magukat teljes jogú állampolgároknak” – írta. Wild Frigyes följegyzése eleki úttjáról. Bp., 1957. júl. 10. MNL OL XXVIII-I-1 24. d.

⁵³ „Mint fészkekből kiűzött fecske, úgy vált hajléktalanná a németiség a világpolitikai események következtében. Volt közöttük olyan, aki méltán megérdemelte ezt a sorsot, de zömmel érintette azokat is, akik a legnehezebb időkben megőrizve józanságukat, magyar hűségükről tanúskodtak. Akad szép számmal olyan, aki pinceodúban, kamrában meghúzódva egészségtelen lakáskörülmények között él. Építkezéshez szükséges anyagi támogatás hiányában komoly és súlyos lakásproblémákkal küzd. [...] Arra kérem a Szövetség főtitkárát (aki a minisztériumban többször megfordul), hogy legyen a kisebbségi dolgozóknak, akik kisebbségi érzésben élnek, pártfogója, és harcoljon az Alkotmányban lefektetett nemzetiségi jogok gyakorlati megvalósításáért, hiszen ezek megbűnhődtek már a múltat és jövődőt is. Ügyem, amellyel kapcsolatban tavaly levelezésben álltam Önnel, még a mai napig sem nyert elintézt.” Rott Ferenc levele Wild Frigyesnek. Szajki, 1957. márc. 26. MNL OL XXVIII-I-1 36. d.

⁵⁴ A magyar nemzetiségű magyar állampolgárok jogtalanul államosított házainak visszaadását az Elnöki Tanács 28/1957. számú és 13/1958. számú törvényerejű rendelete, valamint az ezekhez kapcsolódó 17/1957. számú és a 41/1957. számú pénzügyminiszteri, illetve a 3116/1958. számú MT bizalmas rendeletei szabályozták. Lásd Magyar Közlöny, 1957. április 21. 267–268., 271–274., 1957. december 15. 919., valamint 1958. május 3. 318.

kidolgozásával és még a hónap folyamán a minisztertanács elé terjesztésével. Erre azonban sem akkor, sem a későbbiek folyamán nem került sor.⁵⁵

A közösség tagjai a konkrétumokat sürgették, Wild Frigyes eszköztelenségét hangsúlyozta.⁵⁶ A kormányzat pedig az időt húzta, s igyekezett elhíttetni, hogy egyszer majd valóban orvosolja a sérelmeket. A jogtalanul állami tulajdonba vett német házak ügyével azonban 1958 végétől a politikai hatalom többé nem foglalkozott. A továbbiakban kizárólag az érintettek egyéni stratégiái határozták meg, hogy egykori házaik visszavásárlására vagy új megszerzésére törekedtek-e.⁵⁷

Családegyesítés (1954–1958)

A Magyarország és NDK között 1950 júniusában megkötött egyezmény rögzítette a szétszakított családok egyesítésének elveit és a két fél eljárási módját. A magyar fél azonban bürokratikus eszközökkel – évekig megválaszolatlanul hagyott kérelmek, hiányzó formanyomtatványok, nem egyértelmű eljárási rend –, illetve az eljárásban érintett hivatalok tisztázatlan kompetenciái révén továbbra is akadályozta a családegyesítéseket.

A korábbi gyakorlatnak megfelelően az érintettek mind Magyarországon, mind az NDK-ban ostromolták kérelmeikkel az illetékesnek vélt hatóságokat. Az NDK-ban a berlini magyar nagykövetséghez beadott kérelmeket előbb helyben vizsgálták felül, majd továbbították Budapestre. Itt a külügyminisztérium koordinálta a különböző belügyi engedélyek megszerzését. Miután azonban a belügyminisztérium egyetlen fölterjesztett kérelmet sem tartott „méltánylást érdemlő kivételes eset”-nek, a külügyminisztérium 1954. január 5-én arra utasította Safrankó Emánuel berlini nagykövetet, hogy valamennyi beadott kérelmet utasítson el, újabbakat pedig ne fogadjon be. Továbbá arra kérte, hogy a fogadó országnak szóbeli jegyzékben jelezze a következőket: „Mivel az NDK-ból visszatérni szándékozók száma állandóan emelkedő irányzatot mutat, a magyar hatóságok viszont már csak közös érdekből sem tartják kívánatosnak az ott letelepült és meghonosodott családoknak és személyeknek a viszonyát és az NDK-hoz való

⁵⁵ Az MSZMP PB 1958. júl. 1-jei ülésjegyzőkönyve. MNL OL M-KS Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei 1945–2004. Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) jegyzőkönyvei 1956–1989. (a továbbiakban: 288.f. 5. cs. 85. ó. e.)

⁵⁶ Erre vonatkozóan bővebben lásd Tarlós János és Wild Frigyes levélváltását, 1958. máj. 26. – júl. 11.; Schuller Zoltán és Wild Frigyes levélváltását, 1958. okt. 24–30., valamint Kerti Nándor, Bernhardt András és Wild Frigyes levelezését, 1958. jún. 7. – dec. 1. MNL OL XXVIII-I-1 10. d és 36. d.

⁵⁷ Egy gannai család több generációjának elvett házához való viszonyát, visszaszerzésére kialakított stratégiáját mutatja be *Vera Schleicher*: Ungarndeutsche Hausgeschichte als Heimatgeschichte. Die Hauslebensstrategie einer vertriebenen Familie. In: Hausgeschichten. Studien zur ungarndeutschen Kultur in Transdanubien. Hrsg. Tünde Radek – Anikó Szilágyi. Veszprém 2006. 187–206.

tartozandóságát lazítani, [...] magyar részről a visszatérések kérdésében egyöntetűen nemleges álláspontot foglalnak el. [...] erre való tekintettel az ottani hatóságok a hozzájuk forduló volt magyarországi lakosoknak ne helyezzenek kilátásba kiutazó okmányt- illetve engedélyt Magyarországra.”⁵⁸ Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a berlini nagykövetséget olyan személyek is megkeresték, akik az NSZK-ban éltek. Az ő esetükben tisztázni kellett a két német állam közötti jogsegélyeljárást is.

Az egyéni kérelmek rendkívül különböző élethelyzetekre és szenvedéstörténetekre világítanak rá, megmutatva a magyar hatóságok kaotikus eljárási módját és farizeus magatartását is. Különösen a munkaképtelen, ellátatlan öregek és gyerekek esetében volt érthetetlen a családegyesítés megtagadása.

Feigl Ferencné (Weisz Rozália) szigetbecsei lakos például 1954 áprilisában fordult a belügyminiszterhez az 1947-ben NDK-ba kitelepített hetvenéves beteg szülei hazatérését kérve. Szülei koruk és állapotuk miatt már nem tudtak munkát vállalni, ezért csekély összegű öregségi segélyből éltek. Az NDK-ban nem voltak rokonaik, ezért érzelmi és anyagi segítség nélkül tengették életüket. Lányuk, aki férjével együtt a Csepel Autógyárban dolgozott, hazatelepítésük után vállalta eltartásukat. Vele egy időben szülei is kérelmet nyújtottak be a német hatóságokhoz, ahonnan 1954 őszén a kiutazási engedélyt megkapták. Lányuk azonban hiába várt a magyar belügyminiszteri engedélyre. Ezért 1955 folyamán több alkalommal is választ sürgetett.⁵⁹

A györkönyi özv. Schweigert Györgynét (Bösz Krisztina) 1948 februárjában egyedül telepítették ki a kelet-németországi Steinbrücken községbe. Mindkét lánya Magyarországon maradhatott. Édesanyjuk hazatérését 1954 őszén ők (is) kérelmezték, amit a helyi tanács támogatott. Beadványukban hangsúlyozták, hogy „lakással, fűtéssel, ruházattal és világítással ellátjuk, betegségében ápolgatjuk, netáni elhalálozása esetén pedig tisztességesen eltemetjük akként, hogy Magyarországon való tartózkodásának ideje alatt a magyar állam terhére nem fog esni”.⁶⁰ Bár az idős asszony a német hatóságok jóváhagyását megkapta, a magyar belügyminisztérium a kérelmezőket válaszra sem méltatta.

⁵⁸ Feljegyzés a kitelepítettek hazatérési kérelmeivel kapcsolatban. Bp., 1954. É. n. MNL OL Külügyminisztérium Német Demokratikus Köztársaság TÜK iratok (a továbbiakban: XIX-J-1-j-NDK) 16. d. tétel 025/7/2/1954. A német fél felé a döntést az alábbi semmitmondó érveléssel támasztották alá: „Teszik ezt abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szórványosan megadott visszatérési engedélyek híre, mind belföldön, mind az NDK-ban és egyéb külföldön gyorsan terjedne, s a kérelmek számának olyan mérvű növekedését vonhatná maga után, amit – különösen a jelen pillanatban – kerülni ajánlatos.” Uo.

⁵⁹ Feigl Ferencné levele Nagy Imre miniszterelnöknek. Szigetbecse, 1955. jan. 9. MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. t. 025/7/2/1954.

⁶⁰ Jilling Györgyné és Bösz Pálné levele a külügyminiszternek. Györköny, 1954. okt. 27. MNL OL XIX-J-1-j-NDK 16. d. t. 9324/Sch/1954.

Tremmel Renáta nagyszüleivel Magyarországon maradt, szülei Németországba kerültek. Kérelmeiket a magyar hatóságok egyszerűen válasz nélkül hagyták. Még az 1950-es évek közepén is lányuk „soron kívüli” kiengedéséért könyörögtek.⁶¹

Ströbl Ferenc és felesége kérelmére öt év elteltével kapta meg az elutasító választ. A férfit a Szovjetunióból 1949-ben Erfurtba szabadították. A férj a Komárom-Esztergom megyei Környebányán élő feleségéhez szeretett volna hazatérni. Kérését a német fél támogatta. A belügyminisztérium Külföldiek Ellenőrző Központi Országos Hatóság a kérelmet 1954 őszén indoklás nélkül elutasította és a külügyminisztériumot arra kérte, hogy a döntésről az érintettet tájékoztassa.

1955 végén mintegy 800–900 elintézetlen kérelem halmozódott föl a berlini magyar nagykövetségen. Safrankó Emánuel nagykövet maga is értetlenül állt a magyar hatóságok eljárásával szemben. 1956. február 13-án írott éles hangú följegyzésében a következőket teszi szóvá: „Elsősorban tarthatatlan állapot, hogy naponta 10–20 levelet kapunk ilyen ügyben és fel sem terjeszthetjük. Másodsorban vannak, akik évek óta írnak rendszeresen és elkeseredésükben kezdenek sértő hangot használni, mert nem tudják megérteni, miért kell külön élniük gyermeküktől, férjüktől, vagy feleségüktől. Harmadsorban az NDK-ból már üzemi pártalapszervek is írnak és választ kérnek tőlünk, hogy egyik vagy másik dolgozójuk ilyen ügyét miért nem oldjuk meg, amikor az NDK külügyminisztériuma hozzájárul és a maga részéről segíti is az ügyet. Negyedszer a lengyelek és románok gőzerővel megoldják a problémákat és mi csak áltatjuk az embereket.”⁶² Safrankó azt javasolta, hogy legalább a közvetlen családtagok (férj, feleség, szülők és gyermekeik) egyesülésére vonatkozó kérelmek felülvizsgálatát kezdjék meg. Mégpedig oly módon, hogy az egyedi kérelmeket külön-külön egyeztessék a német féllel, s ezt követően döntsenek arról, hogy melyik országban teszik lehetővé a családegyesítést. Bár kimondatlanul, de a magyar fél prioritásai között szerepelt a munkaerő megtartása, illetve az esetleges kárpótlási igények ab ovo elutasítása. Safrankó úgy vélte, hogy az érintettek a családegyesítés feltételeként lemondanának kártérítési igényükről, mint ahogyan a német fél is akceptálná, ha csak 45 év feletti személyek kiutazását tennék lehetővé.⁶³ A nagykövet javaslatát a külügyminisztérium vezetői is támogatták és az MDP állásfoglalását sürgették. Nyilvánvalóan ez utóbbitól azt remélték, hogy egyrészt egyértelműbbé teszi, hogy milyen keretek és elvek mentén kell eljárni, másrészt hivatkozási alapot nyújtott

⁶¹ Az Oktatásügyi Minisztérium levele a Külügyminisztériumnak. Bp., 1954. dec. 14. MNL OL XIX-J-1-j-NDK 13. i. t. 07810/1954.

⁶² Feljegyzés a szétszakított családok ügyének rendezésére német viszonylatban. Bp., 1956. febr. 13. MNL OL XIX-J-1-j-NDK 30. d. tétel 00689/1950.

⁶³ Uo.

volna az egyes ügyek intézése során a belügyminisztérium illetékes hivatalaival való huzakodásban.

Az ígéretek ellenére semmi nem történt. A forradalmat követő hónapokban az érintettek tömegesen fordultak a Német Szövetséghez is. Wild Frigyes kezdeményezésére jött létre az a megbeszélés, amelyet 1957. március 12-én a belügy-, külügy- és művelődési minisztérium munkatársai részvételével tartottak meg. Wild konkrét példák tucatjait ismertette exponálta a problémát, s azt hangsúlyozta: „amíg valaki távollévő legközelebbi hozzátartozó után kesereg, a sóvárgott vizionlátás reménye nélkül, azt nem érdekelhetik a kulturális kérdések, [...] mikor ma is német anyanyelve következményeit nyögi. [...] amíg a fenti problémák megoldatlanok, a német nemzetiségűek abban az abnormális állapotban élnek, hogy nem érzik magukat teljes jogú állampolgároknak és tele vannak jogfosztottságról és kiközösítésről szóló panaszokkal”.⁶⁴

Wild a megbeszélésen mindenekelőtt a legfelsőbb állami- és pártszervezeteknek a probléma megoldására vonatkozó állásfoglalását sürgette. Hangsúlyozta, hogy a halogatás már eddig is fölmérhetetlen családi tragédiákat okozott. A maga részéről a következőket javasolta: azok a személyek, akik a 45. évüket már betöltötték és rendelkeznek elővívummal, soron kívül kivándorolhassanak. Azok, akik fiatalabbak, de olyan szétszakitottságban (házastársak, szülők és kiskorú gyerekek) élnek, amelynek megszüntetése méltányos, kivándorló útlevelet kaphassanak. Azok, akik a kitelepítés óta még nem látogathatták meg – különösképpen az orvosilag igazolhatóan beteg – hozzátartozóikat, kapjanak soron kívül látogatási útlevelet.⁶⁵

Nagy százados, a belügyminisztérium munkatársa azzal hárította el a fölvetéseket, hogy nincs felhatalmazása hivatalos álláspont megfogalmazására. Csak arra tett ígéretet, hogy javasolni fogja egy kormányhatározat kidolgozását.⁶⁶ Bár újabb félév elteltével megszületett a 3419/1957. számú kormányhatározat a magyarországi németek családegyesítéséről,⁶⁷ abban csak azt rögzítették, hogy kezdődjenek tárgyalások az NDK és Magyarország között, amelynek elveit a külügy- és belügyminisztérium dolgozza ki.

⁶⁴ Wild Frigyes feljegyzése. Bp., 1957. márc. 9. MNL OL XXVIII-I-1. 10. d.

⁶⁵ Uo. Kállai Gyula a Forradalmi-Munkás-Paraszt kormány ülésére készített előterjesztésében is érintette a problémát: „Igen komoly probléma még a németeknél, hogy sok családból legközelebbi családtagokat (szülő, nagyszülő, gyermek) kitelepítettek. Az ilyen itt maradt családtagok kivándorlását a jövőben általában engedélyezni kell, ha különleges szempontok nem szólnak ellene. Kivételesen indokolt esetben az NDK-ból való repatriálást is meg lehetne engedni.” Előterjesztés a Magyarországon élő nemzetiségek néhány problémájáról. Bp., 1957. jún. 10. MNL OL XXVII-I-1 10. d.

⁶⁶ Feljegyzés a szétszakított családok összetelepítéséről. Bp., 1957. ápr. 11. MNL OL XIX-J-j-NSZK 77. t. sz. n. 1957.

⁶⁷ Nem tették közzé.

Az Ustor Endre külügyminisztériumi osztályvezető által vezetett delegáció – amelynek Wild Frigyes is tagja volt –, csak 1958 tavaszán kezdett tárgyalásokat a német féllel. „Ésszerűnek látszanék a tárgyalások eredményeként olyan egyezményt létrehozni, amely meghatározná az áttelepülés lehetőségeinek alapelveit, azonban nagyobb méretű át- és visszaköltözés megakadályozása, illetve annak hosszabb időszakra való arányos elosztása érdekében a tényleges átköltözéshez szükséges útlevelek és beutazási engedélyek kiadása továbbra is az illetékes hazai hatóságok diszkrecionális hatáskörében maradna”⁶⁸ – fogalmaztak. Azaz a magyar fél egyrészt továbbra sem tett érdemi javaslatot a probléma megoldására, másrészt minden tekintetben szabad kezet akart biztosítani magának.

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a több mint egy évig tartó tárgyalásokon nem született megállapodás. A magyar hatóságok a szétszakított családok tagjainak kérelmeit a korábbi módon és ütemben bírálták el, az elutasító döntéseket nem indokolták. A Szövetség vezetőinek igyekezetük ellenére ebben a kérdésben is csupán statisztaszerep jutott.

Összefoglalás

A magyar kormány a többi nemzetiséghez viszonyítva egy évtizedes késéssel biztosította a német közösség számára legalapvetőbb intézményi struktúrája kialakítását. Az 1950-es évek elejétől korlátozott módon, s jobbára csak az alsófokú oktatási intézményekben, de megszervezték a német anyanyelvű oktatást. 1954-ben kiadták a *Freies Leben*, majd megalakulhatott a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége.

A politikai hatalom a szövetségek vezetőitől azonban nem a közösség identitásának megőrzését, s végképp nem annak erősítését, hanem az asszimilációs folyamat végigkísérését várta. Ezt támasztja alá, hogy némi autonómiával csupán a tánccsoportok, zenekarok szervezése-támogatása kapcsán rendelkeztek. Bár kétségtelen, hogy egy-egy művészeti csoport működése a helyi közösség identitásának fontos eleme volt, a nekik szánt tényleges szerepüket tükrözi, hogy föllépéseikre jórészt politikai nagygyűlések kísérő rendezvényeként került sor. Formálisan a nemzetiségi lapokat a szövetségek adták ki, de tartalmukat illetően nem rendelkeztek mozgástérrel. Minden olyan cikk, amely a közösség problémájával

⁶⁸ A magyarországi német lakosság kitelepítése következtében külön élő családtagok összeköltözése. Bp., 1958. MNL OL XIX-J-j-NSZK 77. t. sz. n. 1957. Wild ezekben a napokban a közösség helyzetéről a pártvezetésnek írt összefoglalójában is kiemelte, hogy igen „nagy probléma a szétszakított családok kérdése. Ezzel állandóan zaklatják a Szövetséget. Sokan szeretnének kimenni az NDK-ba vagy a Szövetségi Köztársaságba, viszont vannak esetek, amikor onnan akarnak hazatelepülni”. Wild Frigyes följegyzése a németiség helyzetéről. Bp., 1958. ápr. 30. MNL OL XXVII-1-1 10. d.

foglalkozott, nacionalizmusnak minősítettett, s a főtitkárnak mint felelős kiadónak, illetve a szerkesztőségnek a megrovásával járt. A szövetségek a nemzeti önazonosság megőrzése szempontjából oly fontos anyanyelvi oktatás kapcsán sem rendelkeztek jogosítványokkal. E területen is szélmalomharcot vívtak hol a minisztérium vezetőivel, hol az alapvetően ellenérdekelt helyi tanácsi- és pártapparátussal. Sokszor az egyes területeket felügyelő miniszteriális, illetve pártszervezetek egymásnak is ellentmondó utasításait kellett (volna) végrehajtaniuk, miközben saját kezdeményezéseik elakadtak a hivatali útvesztőben.

A szövetségek vezetőinek mindenekelőtt az őket kiválasztó/kinevező politikai hatalom elvárásainak kellett megfelelniük, de nem tehették meg, hogy közösségeik problémáit ne vegyék figyelembe, hiszen saját személyük valamilyen mértékű elfogadtatásához elemi érdekük fűződött. E többes présben tehát a szűk mozgáster kihasználására, a határok tagítására törekedtek.

Az egyes nemzetiségi szövetségek tevékenysége az 1970-es évek közepéig alapvetően a közösség kulturális életének szervezésére, támogatására szorítkozott. A német nemzetiség esetében emellett nagy súllyal estek latba a kollektív büntetésből adódó hátrányok mérséklésének és a családegyesítéseknek a kérdései.

BETWEEN COMMUNAL CLAIMS AND POLITICAL REQUIREMENTS

The Activity of the German Association of Hungary (1955–1970)

by Ágnes Tóth

SUMMARY

After World War II, the establishment of totalitarian political authority gradually led to the decay of social life among the national minorities that had flourished in the prewar decades. The national minority associations which were established upon the initiative of the state from the early 1950s onwards could only partially assume their traditional role of harmonizing the diverse requirements and interests within their respective communities and transmitting them to the state authorities. The present paper explores the activities that the German Association undertook in order to secure the equality of cultural and citizen rights in the one-and-a-half decades after its establishment, examining the ways in which the community itself and its leaders were able to use the narrow room to manoeuvre available to them.

G. Etényi Nóra

METSZETEK ÉS RÖPLAPOK A VISSZAFOGLALÓ HÁBORÚRÓL EBERHARD GOCKEL ULMI ORVOS KÉZIRATOS KRÓNIKÁJÁBAN

Eberhard Gockel (1636–1703) ulmi orvos, művelt városi polgár 1678 és 1703 között vetette papírra krónikáját, melynek első része kora középkortól írt város-történet, míg második egysége kortárs történeti összegzés szülővárosa, szűkebb régiója, a sváb kerület, valamint a Német-római Birodalom fontos eseményeiről, így a magyarországi török elleni háború felfokozott érdeklődéssel megörökített fordulatairól.¹ Gockel többretű, hírekben, ismeretekben gazdag, szisztematikusan vezetett, ötszáz oldalas krónikáját sokféle szempontrendszer alapján lehet elemezni, de az egyik legegységesebb vonását, a két részben mintegy hatvan metszettel illusztrált szöveg tükrében a képi információkhoz való érzékeny viszonyát indokolt külön megvizsgálni.

Mi lehetett a szándéka Eberhard Gockelnek az évtizedeken át vezetett kéziratral? Gockel sokat publikált, de státusemelkedései kapcsán megjelent művei képzettségének megfelelően mind az orvostudományhoz kapcsolódtak. Gockel tübingeni (1652–1654) és bázeli tanulmányai (1654–1656) után ulmi, majd emellett 1659-től geislingeni, 1675-től giengeni városi orvos, 1678-tól pedig a württembergi hercegi család weiltingeni ágának orvosa lett.² 1685-ben választották az 1652-ben Schweinfurtban alapított – 1687-től Lipót császár nevét viselő – Leopoldina, a későbbi Német Természettudományos Akadémia tagjai közé. Kinevezései alkalmából közzétett kisebb terjedelmű műveit, mint például a pestis elleni védekezésről, a haragos természet káros hatásairól, a kutyaharapás kezeléséről, a fogfájás enyhítéséről, majd élete delén kiadott vaskos értekezéseit egyfajta közéleti-társadalmi hasznosság jellemezte. Gockel nevét a tudománytörténet is számon tartja, mert ő írta le és azonosította a 17. század végén újra nagy tömegben megjelent mérgezőes megbetegedést (*colica pictorum*), melyet az ólomedényben

¹ Ulmischer Chronik Beschreibung der Statt Ulm Anfang, Auffnahm, Policy, Grabräuchen und was sich sonst darin denckwürdiges begeben. Auss weyland Herrn Veit Marchtals sel. und anderer geschriebenen Chronicken mit grosser Mühe zusammengetragen von Eberhard Gockel 1678. Haus der Stadtgeschichte – Stadtarchiv Ulm G 1 1703/1. (a továbbiakban: G 1 1703/1.) Ezúton is köszönöm az ulmi levéltár igazgatójának, Gudrun Litznek szíves segítségét, valamint Fata Mártának, hogy felhívta a figyelmemet az ulmi városi levéltár gazdag krónikagyűjteményére.

² *Albrecht Weyermann*: Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm. I. Ulm 1798. 264–266.; *August Hirsch*: Gockel, Eberhard. In: Allgemeine Deutsche Biographie 9. (1879) 305.; *Gerd Zillhardt*: Der Dreissigjährige Krieg in zeitgenössischer Darstellung Hans Heberles „Zeytregister“ 1618–1672. Aufzeichnungen aus dem Ulmer territorium (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm Bd. 13.) Ulm 1975. 68–72.

erjesztett must okozott.³ E nagy sikert aratott műve 1697-ben Ulmban,⁴ majd 1699 tavaszán Augsburgban, Frankfurtban, Lipcsében is megjelent. 1700-ban hosszú orvosi tevékenységének 300 oldalas latin foglalatát I. Lipót császárnak ajánlotta,⁵ míg 1683-ban kiadott művét János Frigyes Brandenburg-Ansbach örgrófjának és Frigyes Ferdinánd württembergi hercegnek.⁶

Gockel számára inspiráló lehetett az ulmi elitet jellemző magas színvonalú természettudományos műveltség, a csillagászat, a matematika, az orvostudomány iránti fokozott érdeklődés.⁷ A rangos ulmi Collegium Medicumnak Eberhard Gockel apja, Johann Georg Gockel állt az élén 1679–1693 között, Eberhard 1677-től lett tag. (1700-tól pedig már fia, Christoph is a tagok között volt.)⁸

Úgy tűnik, Gockel a krónikáját rövid távon nem szánta kiadásra, inkább egy későbbi várostörténethez gyűjtötte Ulm központú megfigyeléseit egy korszakváltásként megélt időszakban. Sajátos, „nem hivatalos” városi krónikát vezetett, a városa számára fontos „külvilági” történeteket megörökítve, főként a török elleni háború eseményeire koncentrálva. Nem naplót írt, bár saját szerepét – harmadik személyben – többször megemlítette, mint aki az ulmi segélyhadak számára jelentős összeg ráfordításával többször tábori gyógyszerterát szerelt fel,⁹ valamint részt vett a hadszíntérről visszatért katonák egészségügyi vizsgálatában.

A német birodalmi városokban nemcsak a késő középkorban, hanem a kora újkorban is jelentős számban születtek kéziratos városi krónikák, annak ellenére, hogy akkorra a nyomtatott várostörténetek a közösségi reprezentáció szerves részévé váltak, közvetítve az adott város ideálképét, a birodalmi városok politikai és gazdasági szerepét, megörökítve azok intézménytörténetét és kulturális életét.¹⁰

³ Josef Eisinger: Lead and Wine. Eberhard Gockel and the Colica pictonum. Medical History 26. (1982) 3. sz. 279–302.; Encyclopedia of Epidemiology 1. Ed. Sarah Boslaugh. Los Angeles 2008. 320.; Guenther B. Risse: New Medical Challenges During the Scottish Enlightenment. Amsterdam–New York 2005. 207–208.

⁴ Eberhard Gockel: Eine curiose Beschreibung dess An 1694. 95. und 96. durch das Silberglett versüßten sauren Weins und der davon entstandenen neuen und vormahls unerhörten Weins-Kranckheit. G.W. Kühn. Ulm 1697.

⁵ Eberhard Gockel: Gallicinium Medico-Practicum. Sive Consiliorum, Observationum et Curationum Medicinalium Novarum Centuriae Duae, Cum Dimidia. Ulm 1700.

⁶ Eberhard Gockel: Consiliorum et observationum medicinalium decades sex. Augsburg 1683.

⁷ Theo Pronk: Ulm. In: Handbuch kulturellen Zentren der Frühen Neuzeit. Städte und Residenzen. Hrsg. Wolfgang Adam – Siegrid Westphal. Berlin–Boston 2013. 2005–2054.

⁸ Alexa Grob: Das Collegium Medicum zum Ulm. Med. Diss. in Universität Ulm. Ulm 2007. 15–16., 35–40.

⁹ G 1 1703/1 f 440v 1685. 11. May.

¹⁰ Walther Ludwig: Die Darstellung südwestdeutscher Städte in der lateinischen Literatur des 15. bis 17. Jahrhunderts. In: Stadt und Repräsentation. Hrsg. Bernhard Kirchgässner – Hans-Peter Becht. Sigmaringen 1995. 39–76.; Thomas Fuchs: Traditionsstiftung und Erinnerungspolitik. Geschichtsschreibung in Hessen in der Frühen Neuzeit. Kassel 2002. 22–23.; Hans-Werner Goetz: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im hohen Mittelalter. Berlin 1999. 110–124., 122.

A nyomtatott formában örökített ismeretek mellett továbbra is értéket képviseltek a sokféleképpen elbeszélte különleges várostörténeti események.¹¹ A reformáció eltérő mértékű hatásával, a 16. század birodalmi politikai és katonai krízisek polarizáltságával még inkább nőtt az egyediség szerepe,¹² mert a pluralitás értéknek számított a városok versengésében és együttműködésében.

Gockel ismerte és használta¹³ az 1653-ban kiadott reprezentatív ulmi várostörténetet,¹⁴ melyet városi krónikák alapján Martin Zeiller, kora sokat foglalkoztatott, elismert, „profi” várostörténeti és útikönyvszerzője állított össze.¹⁵ Zeiller adta a leírást Matthäus Merian nagy sikert arató 1643-ban megjelent *Topographia* című művének Ulm városát bemutató összegzéséhez. A Merian művében szereplő Ulm látképet Gockel is beillesztette krónikájába.¹⁶

Gockel a kézíratos várostörténeti tradícióra, Marchthaler *Chronick Ulm* kéziratára is mértékadó mintaként tekintett. Vitus (Veit) II. Marchthaler (1612–1676) ulmi érdekeket, értékeket előtérbe állító szemlélete Gockel krónikájában is felfedezhető. A Marchthalerek több generációja örökölte meg szerteágazó, textilkereskedőként tett utazásait.¹⁷ Bartholomäus II. Marchthaler (1519–1579) 1544-től évente felkereste a Német-római Birodalom, Franciaország és Németalföld kereskedelmi központjait, feljegyezve a protestánsok küzdelmét és a török háború eseményeit is. Veit Marchthaler (1564–1641) Anton Schermer kereskedőházát képviselve,¹⁸ Lazarus von Henckellel együttműködve 1582 és 1600 között éveket töltött Magyarországon, amit kéziratában meg is örökített. 1600-ban tért

¹¹ Günther Lottes: Stadtchronistik und städtische Identität. Zur Erinnerungskultur der frühneuzeitlichen Stadt. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 87. (2000) 47–58., 49. Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Peter Johanek. Köln–Weimar–Wien 2000.; Marina Stallyhann-Schemme: Stadt und Stadtbild in der Frühen Neuzeit. Frankfurt am Main als kulturelles. Berlin–Boston 2017. 33–37.

¹² Susanne Rau: Geschichte und Konfession. Städtische Geschichtsschreibung und Erinnerungskultur im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung in Bremen, Breslau, Hamburg und Köln. Hamburg–München 2002.; Heiko Droste: Zu zeitgenössischem Gebrauch und Wirkung von Stadtchroniken – das Beispiel Lüneburg. Niedersächsischen Jahrbuch für Landeskunde 73. (2001) 271–293.; Klaus Graf: Schlachtgedenken in der Stadt. In: Stadt und Krieg. Hrsg. Bernhard Kirchgässner – Günter Scholz. (Stadt in der Geschichte Bd. 15.) Sigmaringen 1989. 100–104.

¹³ G 1 1703/1 f. 398. Extract auss Herr Martin Zeileri Chronico parto Suevia, die Statt Ulm.

¹⁴ Chronicum Parvum Sueviae oder Kleines Schwäbisches Zeitbuch darinnen die vornehmsten und bekantischen Geschichten und Sachen, so sich nach Ankunfft der Schwaben in das heutige Schwabland. Ulm 1653.

¹⁵ Walter Brunner: Martin Zeiller (1589–1661) Ein Gelehrtenleben. Graz 1989.

¹⁶ Georg Rieder d. J. 1570-es metszete. Lásd Hans Eugen Specker: Ulm. In: Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800. Hrsg. Wolfgang Behringer – Bernd Roeck. München 1999. 392–396.

¹⁷ Németh S. Katalin: Utazások Magyarországon és Erdélyben. In: Magyar dolgokról. Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok. Bp. 2014. 10.

¹⁸ Štefan Kazimir: Die Ulmer Kaufleute in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Ulm und Oberschwaben. Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Mitteilungen des Vereins für Kunst und Altertum in Ulm und Oberschwaben 44. (1982) 308–317.

vissza Ulmba,¹⁹ de magyar kapcsolatai ezután is megmaradtak.²⁰ A magyarországi török háború iránti felfokozott érdeklődés is példa lehetett Gockel számára. Veit Marchthaler (1564–1641) kéziratát felhasználva tette közzé bestsellerré vált művét Martin Zeiller a Magyar Királyság városairól, mely 1646-tól 1690-ig hat aktualizált kiadást ért meg.²¹ Ulmi kiadók, mint a neves Kühn²² és az innovatív Wagner kiadó a 17. század második felében kiugróan sok földrajzi leírást, útikönyvet jelentettek meg, köztük számos magyar vonatkozású művet is.

Eberhard Gockel épített a városi krónikák konvencióira,²³ de természettudományos műveltségével több szempontból modernizálta is azt. Rögzítette az ulmi földrengéseket,²⁴ az üstökösök feltűnését²⁵ és az időjárási jelenségeket. Szisztematikusan vezette a hosszú, hideg tél, száraz nyár, csapadékos, havazást hozó tavaszi hónapok nyomán a gyümölcs- és gabonatermés mennyiségét és minőségét, valamint a Duna hajózhatóságát is.

Gockel a bevezetésnek szánt középkori várostörténettel egyrészt saját kortárs történetírói szerepét legitimálta, másrészt Ulm késő középkori gazdasági, kereskedelmi, kulturális virágzásának kora újkorban is élő hatását kívánta felmutatni. A 17. század utolsó harmadára Ulm azonban már nem rendelkezett annyira szerteágazó itáliai és németalföldi kereskedelmi kapcsolatokkal, mint a 15. században, a bor-, luxuscikk- és fűszerkereskedelme, textilipara sem hozott olyan jelentős hasznot, mint korábban.²⁶ Az Ulmtól hajózható Duna azonban továbbra is remek lehetőséget biztosított a császárvárossal, Béccsel való kereskedelembe,²⁷

¹⁹ *Németh S. K.*: Utazások i. m. 9–31.

²⁰ *Uő*: Német utazó – magyar bibliával. Irodalomtörténeti Közlemények 118. (2014) 661–669.

²¹ *Martin Zeiller*: Neue Beschreibung dess Königreichs Ungarn. Ulm 1646.; *Martin Zeiller*: A magyar királyság leírása. Szekszárd 1997.; *Németh S. Katalin*: Magyarságismeret a 17. században. Martin Zeiller példája. In: Magyar dolgokról. i. m. 167–184.

²² *Elmer Schmitt – Bernhard Appenzeller*: Balthasar Kühn: Buchdruckerei und Verlag Kühn. Ulm 1637–1736. Bibliographie: mit einer Geschichte des Ulmer Buchdrucks von 1571–1781 und einer Darstellung der reichsstädtischen Bücher und Zeitungszensur. Weissenhorn 1992.

²³ *Franz-Josef Schmalzer*: Funktion und Formen mittelalterlicher Geschichtsschreibung. Eine Einführung. Darmstadt 1985. 17–18.; *Volker Pfeiffer*: Die Geschichtsschreibung der Reichstadt Ulm von der Reformation bis zum Untergang des Alten Reiches. (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm 17.) Ulm 1981.

²⁴ G 1 1703/1. f. 479.v Anno 1689 Mittwoch den 11 Xbris Morgens eine halbe vierdtel Stund nach 2 Uhr ist ein Erdbeben so zerten stöss gethan allhie zu Ulm und in Nachbarschaft gespä/öhret worden.

²⁵ G 1 1703/1 f. 434. 1682. decembris 30. Abend um 7 Uhr ist eine feurige Kugel mit ettlliche Schweiffe über die Statt Ulm geflogen. f. 427. „Eigentlicher Bericht welcher Gestalten der nachdenckliche dieses zu End-lauffenden 1680sten Jahrs noch in der Lufft stehenden Comet zu Marckt-Wailtingen etliche Abend observiret worden Gedruckt zu Augspurg Jacob Koppmayer.“

²⁶ *Eugen Nübling*: Ulm's Kaufhaus im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Städte und Wirtschaftsgeschichte. Ulm 1900.; *Eugen Nübling*: Ulm's Handel im Mittelalter. Ulm 1900.; *Hans Eugen Specker*: Ulm. Stadtgeschichte. Ulm 1977. 168–173.

²⁷ *Hans-Henrich Wangerow*: Handel und Wandel auf der Donau von Ulm bis Wien in den Jahren 1583 bis 1651. Ulm und Oberschwaben 57. (2011) 115–168.

sőt a késő középkorban élénk magyarországi kapcsolatok – bár kisebb intenzitással – Buda török kézre kerülését követően is megmaradtak, különösen a marhakereskedelem területén.²⁸ A Duna összekötő kapocsként fontossá vált gazdasági, hadi, politikai és társadalmi színtereken is. Ulmnál szálltak hajóra a török elleni háború idején a sváb segélyhadak, 1712-től pedig innen indulnak az új hazába a német betelepülők. Ulm és patrícus családjainak gazdasági erejét a kora újkorban leginkább az biztosította, hogy a város hatalmas területekkel rendelkezett a környező régióban: 55 falu tartozott hozzá, ennél nagyobb kiterjedésű területet csak Nürnberg birtokolt.²⁹ Ulm a harmincéves háború krízisét viszonylag hamar kiheverte, míg lakossága 1500 körül 17 000 főre volt tehető, 1600-ban és a 17. század végén is mintegy 20–21 000 ember élt a városban.³⁰ A spanyol örökösödési háború azonban már 1702-től nagyon megviselte a birodalmi várost gazdaságilag és népességét tekintve is: 1796-ban már csak 11 468 lakossal rendelkezett.³¹

Gockel jó érzékkel vette észre, hogy Ulm 17. századi jelentőségéhez szorosan hozzátartozott a török elleni küzdelemben való aktív szerepvállalás, amint ez az 1663–1664-es magyarországi török háború idején megragadható, s melyet 1683–1699 között szisztematikusan rögzített is a szerző. A kéziratban 1683-tól 1688-ig, az Ulm városát is közvetlenül fenyegető francia támadásig, a török elleni háború eseményei domináltak. Sőt, még a francia hadsereg Rajna menti gyors és pusztító előrenyomulásáról tett 1688–1689-es feljegyzések mellett is mindig szerepeltek a magyarországi háború hírei – bár csökkenő intenzitással – 1699-ig.

Gockel értesülései megbízhatóak, és reális képet nyújtottak a visszafoglaló háború eseményeiről, bár a szerző szövetszerűen nem utalt arra, hogy miként szerezte információit. A kézirathoz azonban a török feletti nagy győzelmekről, visszafoglalt várakról metszeteket és röplapokat is mellélt. A képanyag bizonyítja, hogy milyen gondosan gyűjtötte az érdemi ismereteket a krónika írója. A metszetek konkrét várak, városok látképét jelenítették meg, néhány esetben mozgalmas csataképet is vásárolt Gockel. A képes tudósítások közelebb hozták és láthatóvá tették a hadszíntereket, bár alapvetően nem a hadmérnöki alaprajz, katonai tudósítás, hadinapló,

²⁸ *Ember Győző*: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp. 1988.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. Századok 127. (1993) 469–485.; *Gecsényi Lajos*: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. Századok 129. (1995) 767–789.; *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Bp. 1995. 338–339.; *Benda Judit*: Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán. A textilműveltség évezredei a Kárpát-medencében. (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 5.) Bp. 2014. 31–32.

²⁹ *Pronk, T.*: Ulm i. m. 2007.; *Oliver Fieg*: Das Ulmer Patriziat zwischen Zunfthürgertum und Landadel. In: Adel im Wandel. Oberschwaben von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart. Bd. 2. Hrsg. Mark Hengerer – Elmar L. Kuhn. Ostfildern 2006. 631–642.

³⁰ *Pronk, T.*: Ulm i. m. 2017.

³¹ *Kurt Rothe*: Das Finanzwesen der Reichsstadt Ulm in 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte. Ulm 1991.

hanem a városlátkép vonzotta a krónikaíró. A krónika második felébe illesztett mintegy harminc metszet – közte Eger, Székesfehérvár, Belgrád, Kanizsa, Gyula, Várad, Temesvár érdemi ismereteket közvetítő vedutája – azt bizonyítja, hogy a szerző következetes szempontrendszerrel és értékítéllettel válogatott a törökelleni háborút kísérő híráradatból. Gockel megpróbálta szűrni a túlságosan direkt propagandát, nem építette be a legnagyobb számban közzétett lovas portrékat, a törökellenes gúnyképeket, a hatalmi erőviszonyokat értelmező politikai allegóriákat. Krónikája aktualitásokat megőrkítő részébe csak két félalakos portrét mellélt. 1687-ben magyar királlyá koronázása kapcsán I. Józsefről ragasztott be egy arcképet, mely hangsúlyozta a trónörökös gyermeki életkorát.³² 1689. augusztus 12-én pedig – mélyen vallásos evangélikus létére – XI. Incéről illesztett be metszetet, elismerő sorokkal méltatva az elhunyt pápának a törökelleni háború szervezésében, valamint XIV. Lajos agresszív külpolitikájának ellensúlyozásában játszott jelentős szerepét.³³

Gockel krónikája első részéhez azonban az ulmi egyházi és világi elitről gondosan válogatott arcképcsarnok tartozott. Félalakos portrékkal és rövid verses életrajzokkal emlékezett meg a kortársak és nagy elődök soráról, akik az ulmi közéletben meghatározó személyiségnek számítottak. A művelt ulmi városi polgárokról a kifejezetten arcképekre specializálódott augsburgi metszők, a Kilian-dinasztia tagjai készítették a portrékat: Lucas (1579–1637), Wolfgang (1581–1662), Philipp (1628–1693) és Bartholomäus Kilian (1630–1696), valamint az ulmi születésű, majd Frankfurt am Mainban a Merian kiadónál tanult, s főként Augsburgban alkotó metsző, Leonhard Heckenauer (1627–1704)³⁴ készített több ulmi polgárról félalakos portrét. Andreas Schuh (1645–1680) ulmi festő művei is szerepet játszottak az augsburgi metszetek gyors elkészítésében. Az ulmi székesegyház 17. századi prédikátorainak kivétel nélkül maradtak fent korabeli nyomtatott portréi.³⁵ Magáról a szerzőről, Eberhard Gockelről huszonegy változatban ismert félalakos metszet, három markánsan különböző variációban, melyeket kiadott köteteiben jelentetett meg.³⁶ A krónikájába

³² G 1 1703/1 f. 458. Anno 1687 den 9 Decemb wurde Josephus Kayzers Leopoldi I Sohn zu Pressburg zum Hungarische König gekrönt. f. 457v „Der Durchleuchtigste Grossmächtigste Fürst und Herr Herr Josephus Jacobus Ignatius Johannes Antonius Gütechius erwehlte König in Hungarn Erzherzog zu Österreich [...]” *Gyulai Éva*: Gyermekkirály a Magyar Királyság trónján – I. József koronázásának ikonográfiai reprezentációja. Történelem és Muzeológia – Internetes Polyóirat Miskolcon 2. (2015) 28. (http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinak/history-journal/pdf/2_2015_2/Gyulai.pdf, letöltés 2018. árp. 10.)

³³ G 1 1703/1 f.477. Anno 1689 den 3/13 Augusti hat Pabst Innocentius XI zu Rom ein kluger tapfern un umb die Christenheit hochverdienter Herr.

³⁴ Hollstein's German Etchings, Engravings 1400–1700. Volume XIII. *Weyermann, A.*: Nachrichten i. m. 164–165.

³⁵ *Bernhard Appenzeller*: Die Münsterprediger bis zum Übergang Ulms an Württemberg 1810. Kurzbiographien und vollständiges Verzeichnis ihrer Schriften. Ulm 1990.

³⁶ Digitaler Portraitindex, lásd <http://www.portraitindex.de/> (letöltés 2018. árp. 3.).

Gockel két saját arcképet illesztett be: Andreas Schuh rajzolta és Philipp Kilian metszette az 1668-ban készített képet,³⁷ valamint Georg Andreas Wolfgang (1631–1716) augsburgi metsző egy látványosan idősebb kori, fehér parókás portréját 1700-ból.³⁸ Gockel krónikája is érzékelteti, hogy a birodalmi városok polgársága egyénként és a közösség tagjaként is tudatosan használta a metszetes reprezentációt.

Gockel a törökelleni háború információáradatát a metszetekkel illusztrált röplapok révén is próbálta megragadni. A röplapok képes tudósításait a nyomtatott szöveges rész adatokban gazdag történeti és földrajzi háttérismeretekkel egészítette ki, melyekre a gyorsan áramló hírek közötti feljegyzéseiben már nem tért ki a krónikaíró. Gockel számára a röplapok magukba sűrítve tárolták az információt a kortársak és későbbi korok számára is értelmezhető módon.

Gockel elismert, kvalitásos augsburgi, nürnbergi és müncheni kiadók röplapjait gyűjtötte. A 17. század második felében is Augsburg és Nürnberg számított a Német-római Birodalom legnagyobb volumenű és legjobb minőségű röplapkiadó centrumának,³⁹ ahol tradicionálisan jelentős számú magyar vonatkozású, valamint a török háború híreit ismertető röplap jelent meg. Gockel a legtöbb metszetet Jakob Koppmayertől (1640–1701) vásárolta. Az augsburgi kiadó tette közzé a legnagyobb számú röplapot a visszafoglaló háború eseményeiről, következetesen végigkísérve 1683 és 1699 között a magyarországi török háború fordulóit.⁴⁰ Koppmayer fennmaradt negyven röplapja hasonló értékrendet és ízlésvilágot képviselt, mint Gockel krónikája, gúnyképeket nem adott ki, s csak néhány dicsőítő lovasportrét közölt I. Lipótról. Az augsburgi kiadó a sérülékeny röplapokat nyomtatott relációként is közzétette, a metszeteket külön behajtogatva. A városképeket később történeti és földrajzi összefoglalásként újra kiadta: részben üzleti fogásként, részben hosszabb távú műfajokba teaurálva az

³⁷ Andreas Schuh Zeichner és Philipp Kilian Stecher metszete Gockelről, lásd <http://www.portraitindex.de/documents/obj/34008697> (letöltés 2018. ápr. 10.), Wolfenbüttel Herzog August Bibliothek A-7866.; Az 1668-as portré „öregített” variációját adták ki újra 1683-ban, 47. életévében. Andreas Schuh Zeichner – Philipp Kilian Stecher metszetét lásd <http://www.portraitindex.de/documents/obj/33707570> (letöltés 2018. ápr. 10.), Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, Graphische Sammlung MP 8864. Kapsel-Nr. 140.

³⁸ <http://www.portraitindex.de/documents/obj/34007796> (letöltés 2018. ápr. 20.), Wolfenbüttel Herzog August Bibliothek A-7867.

³⁹ *John Roger Paas*: Augsburg, die Bilderfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit. Augsburg 2001.; *Michael Schilling*: Die Augsburger Einblattdruck. In: Augsburg Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Hrsg. Helmut Gier – Johann Janota. Wiesbaden 1997. 381–404.; *Silvia Serena Tschopp*: Augsburg. In: Handbuch kultureller Zentren i. m. 1–50.

⁴⁰ *John Roger Paas*: Die Flugblattproduktion des Augsburger Druckers und Verlegers Jacob Koppmayer 1640–1701. In: Gestochen in Augsburg: Forschungen und Beiträge zur Geschichte der Augsburger Druckgrafik. Hommage a Wolfgang Seitz zum 90. Geburtstag 2011 und Festgabe zum 40. Jahrestag des von ihm gegründeten Augsburger Forscherkreises 1973–2013. Hrsg. John Roger Paas – Josef H. Biller – Maria Luise Hopp-Gantner. Augsburg 2013. 79–100.

érdemi ismereteket. A Gockel krónikájában szereplő Vác és Nógrád metszet egyezik Johann Christoph Wagner (1640–1703?) *Delineatio Provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici* művében közölt ábrázolással.⁴¹ Johann Christoph Wagner műve 1684-ben, s 1685–1688 között folyamatosan aktualizált négy kötetben látott napvilágot Koppmayernél.

Bár München nem számított a metszetes nyomdatermékek kiemelkedő központjának, II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem hadmérnöke, L. N. de Hallart által rajzolt és az udvari metsző, Michael Wening (1645–1718) által 1683 és 1691 között készített kiváló vedutái a legjobb kvalitású röplapok közé tartoztak.⁴² Gockel Buda 1686-os ostromáról Wening – Pest valamint Székesfehérvár felől ábrázolt nagyméretű – kettős látképét mellékelte, mely nemcsak a vár fontosabb épületeiről és védelmi rendszeréről adott érdemi információkat, hanem a hadászati ismeretekkel nem rendelkező városi polgár számára is könnyen értelmezhető módon mutatta be az ostrom főbb támadási irányait, a császári és birodalmi seregek ágyúállásait.⁴³ Gockel Buda visszafoglalása kapcsán Koppmayer röplapját is mellékelte, mely ma kis példányszámú raritásnak számít.⁴⁴

Gockel a nívós kiadványaikról híres nürnbergi kiadóktól is vásárolt. Az 1680-as években Nürnbergben tíz kiadó is foglalkozott röplapkiadással, más-más területre specializálódva, de a magyarországi török háború híreit hatékonyan közvetítve. Nürnberg legnagyobb kiadóháza – a röplapokat nem nyomtató Endterek mellett – a Felssecker családé volt, amely 1673-tól hetilapot is közzétett. Bár Johann Jonathan Felsseckertől csak kilenc röplap ismert 1683 és 1699 között, ezek mind megbízható információkkal és figyelemfelkeltő metszetekkel jelentek meg. Gockel 1686-ban a Pécs és Szeged elfoglalásáról együttesen tudósító Felssecker röplapból vásárolt.⁴⁵

⁴¹ Szalai Béla: Magyar várak, városok, falvak metszeteiken 1515–1800. I. A mai Magyarország. Bp. 2006. 100.; J. Christoph Wagner: *Delineatio Provinciarum Pannoniae, Et Imperii Turcici in Oriente. Eine Grundrichtige Beschreibung dess ganzen Anfangs, sonderlich aber dess Hochlöblichen Königreichs Ungarn und der ganzen Türckey.* J. Koppmayer. Augsburg 1684. 18–19.

⁴² Gertrud Stetter: Michael Wening. Leben und Werk des Kupferstechers und Topographia. München 1964.

⁴³ G 1 1703/1 f. 449. „Prospect der Statt Ofen wie solche von StuelWeissenburg zusehen, Prospect der Statt Ofen wie solche von Pest zusehen.“

⁴⁴ G 1 1703/1 f. 449. „Höchst-erfreuliche Relation, was massen die belagerte Vestung Ofen Gegenwart dess vermeinten Türckischen Entsazs ernstlich bestürmet den 2 September dises 1686. Jahrs glücklich erobert und nach disem besagte Entsaz-Völcker gänzlich aus dem Feld geschlagen worden.“ Augspurg, gedruckt und zu finden bey Jacob Koppmayer. *John Roger Paas: The German Political Broadsheet 1600–1700.* XII. 1686–1700. Wiesbaden 2014. 64. P-3537.

⁴⁵ G 1 1703/1 f. 451. „Eigentlicher Abriss der durch die Christliche Waffen denen Türcken abgenommenen zwey Städte Segedin und Fünffkirchen Zusamt der gründlichen Beschreibung was darbey

1. metszet Pécs és Szeged visszafoglalása 1686 októberében nürnbergi röplapon

Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok T 782b.

A krónikába nem került be bécsi kiadású röplap, de éppen ez a kettős metszetű nürnbergi kiadvány sok egyezést mutat Johann Martin Lerch bécsi nyomtatványával. A Felseckerek gondosan kiépített bécsi kapcsolatait mutatja, hogy az 1670-es évektől jelentős szerepet vállaltak a Habsburg dinasztikus reprezentációban. Gockel 1682-ben Leonhard Loschge 1675 és 1700 között működő nürnbergi kiadó és kereskedő török háború közeledtét hirdető röplapját illesztette a kéziratába.⁴⁶ Loschge 1683-ban tizennégy féle röplapot adott ki a török háborúról.

merkwürdiges vorgegangen. Nürnberg [...] 1686." *Paas, J. R.*: The German Political XII. i. m. 85. P-3561

⁴⁶ G 1 1703/1 f. 434. 1682. novembris 20. „Wahre und eigentliche Abbildung eines Cometen oder Wunder-Sterns." *John Roger Paas*: The German Political Broadsheet 1600–1700. XI. 1683–1685. Wiesbaden 2012. 353. P-3265.

A nagyharsányi csatáról David Funk nürnbergi kiadó – ma már ritkaságnak számító – röplapját illesztette be Gockel a krónikájába.⁴⁷ Funk – apósával, a kiváló metszővel, Johann von Sandrarttal együttműködve – több tucat dicsőítő lovasportrét, valamint Kara Musztafa nagyvezírt, IV. Mehmed török szultánt vagy elfogott előkelő török asszonyokat ábrázoló (fiktív) képet tett közzé, s csak három röplap maradt fent kiadásában a visszafoglaló háború második szakaszából. Informatív röplapjaival szerzett hírnevet az 1655-től Nürnbergben működő Johann Hoffmann, akitől 78 röplap ismert, ám főleg az 1663–64-es háború idejéből.⁴⁸ Az 1680-as és 1690-es években csak néhány röplappal jelentkezett Hoffmanntól a francia seregek által elpusztított Speyer korábbi virágzó állapotát ismertető 1689-es röplap került be az ulmi krónikába. Gockel elsősorban a török elleni hadszíntérről mellékelte metszeteit, de a Rajna menti háború eseményeiről, majd pedig az Augsburgi Liga tengerei küzdelmeiről is szerzett be képes tudósítást. A Német-római Birodalomban az északi, így holland–angol híreket elsősorban Heinrich Heuss és Thomas Wiering (1640–1703) hamburgi kiadók közvetítették, akik szintén sok magyar vonatkozású röplapot nyomtattak az 1680-as években,⁴⁹ bár ezek nem kerültek be Gockel krónikájába. A hamburgi Wiering és az ulmi Matthäus Wagner (1648–1694)⁵⁰ kiadó hatékonyan együttműködött például a korabeli bestseller, Eberhard Happel (1647–1690) magyarországi török háborúban játszó regényének kiadásában,⁵¹ mely műfaj éppen az újsághírek irodalmi közegbe emelésével keresett új utakat az olvasóközönséghez.⁵²

Gockel krónikájába ismeretlen kiadótól válogatott be rölapokat a Normandia kikötőiben nagy veszteséget okozó új angol hadihajóról,⁵³ valamint III. Vilmos

⁴⁷ G 1 1703/1 f. 453. „Ausführliche Relation und eigentliche Präsentation des herrlich und hochst-preisslichen Sieges, welchen die Kaiserl. und Chur-Bayeris. Armee den 12. Augusti [...] 1687ten Jahrs auf einer grossen Heyde bey Mohatsch in Hungarn von denen Türcken [...]“ *Paas, J. R.: The German Political i. m. XII. 122. P-3600.*

⁴⁸ *Gertie Deneke:* Johann Hoffmann. Ein Beitrag zur Geschichte des Buch- und Kunsthandels in Nürnberg. Archiv für Geschichte des Buchwesens 1. (1958) 337–364.

⁴⁹ *Werner Kayser:* Thomas von Wiering und Erben. Ein bedeutendes Kapitel hamburgischer Druckgeschichte. Auskunft. Mitteilungsblatt Hamburger Bibliotheken 10. (1990) 343–371.

⁵⁰ *Elmar Schmitt:* Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm 1677–1804. I. Bibliographie der Drucke. II. Vignetten, Signete, Initiale. Konstanz 1984.

⁵¹ *Orsolya Lénárt:* Der Ungarische Kriegs-Roman, Medien, Wissen und Fremdwahrnehmung bei Eberhard Werner Happel. Mitteleuropäische Geschichte und Kultur Studienreihe Bd. 1. Wien 2016.; *Flemming Schoch:* Die Text-Kunstammer. Populäre Wissenssammlungen des Barock an Beispiel der Relationes Curiosae von E. W. Happel. Köln–Weimar–Wien 2011. 35., 40–41.

⁵² *Gerhild Scholz Williams:* Mediating Culture in the Seventeenth-Century German Novel: Eberhard Werner Happel, 1647–1690. Michigan 2013. 23–24.

⁵³ G 1 1703/1 f. 495 dieses Jahr (1694) in den Augusto haben die Angellande die berühmte französische Seehören in Normandia Dippe und Haure Grace durch einen neuerfundene Machine infernal über eine hauffen geworffen. f. 496. Warhafftiger Abriss der künstlichen Maschine und durch alle Zeitungen berühmt gemachten Machine deren sich die Englisch- und Hollandische Flotte, Frankreich zu empfindlichen Schaden, Bedinet/ den vorterrfflichen See-Haven und Stadt-Dieppe in der Normandie [...] P-3719. *Paas, J. R.: The German Political XII. i. m. 235.*

és II. Miksa Emánuel Luxembourg marsallal vívott 1693. július 19/29-i véres csatájáról.⁵⁴

Gockel értő módon követte a török háborúk főleg magyarországi – alkalmanként a tengeri, ritkábban lengyel és orosz – eseményeit, de még e világra nyitott, művelt városi polgár is nehezen látta át az európai hatalmi átrendeződés szer-teágazó konfliktusait. A sokféle hadszíntér zajától elforduló Gockel az 1690-es években csökkenő intenzitással vezette krónikáját, s kevesebb metszetet mellé-kelt. 1688–1690 után a rölapok száma is látványosan csökkent, hetilapok, törté-neti-földrajzi összefoglalások kerültek előtérbe a nagy kiadóházak kínálatában is.

A krónikában látható Székesfehérvárt és Szigetvárt ábrázoló kettős metszet bizonyíthatóan az 1688-as őszi *Relationis Historica Semestralis* frankfurti vásári kiadványban jelent meg, mely a műfaj egyik legjobbjaként működött 1591-től 1805-ig.⁵⁵ A féléves vásári összegzések sokoldalú külpolitikai ismeretanyaga azon-ban nem került be Gockel kéziratába.

Az ulmi orvos kifinomult érzékkel és tudatosan használta városa reprezentációja érdekében a metszeteket. Érsekújvár 1685-ös elfoglalásáról három különböző képet is mellékel, miközben Bécs török ostromáról, majd felmentéséről nem került be ábrázolás, bár kéziratában a török elleni offenzívát 1683 őszétől nagy figyelemmel kísérte. A feljegyzésekből kitűnik, hogy Gockel érzekelte a korábbi főkapitánysági központ visszafoglalásában rejlő stratégiai fordulatot, de nem a később hadtudomá-nyi kézikönyvekbe is bekerülő teljes ostrom szakszerű leírása érdekelte, pedig arról Leopold Voignál bécsi és August Hanckwitznál regensburgi kiadásban hadinap-lók is megjelentek.⁵⁶ A nyomtatott naplók – Gockel koncepciójával egyező módon – ismertették az 1600 sváb katona küzdelmét az augusztus 19-i utolsó nagy roham-ban, kiemelve a jobb oldali támadó oszlopba beosztott 300 fős egységet, mely az

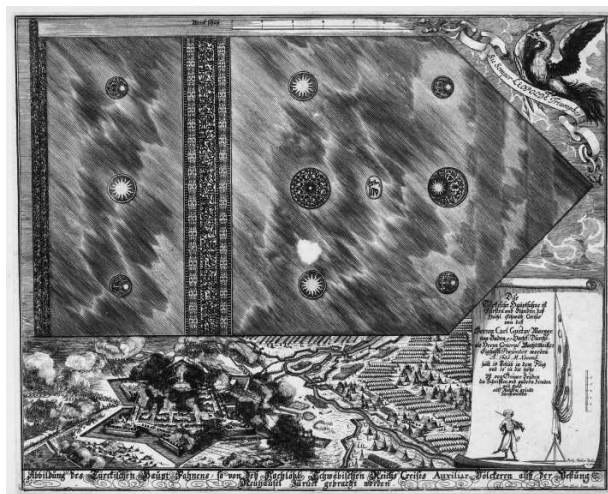
⁵⁴ G 1 1703/1. f. 493. Ausführliche Erzählung der überaus Blutigen Schlacht, welche zwischen Ihro Königl. Majest von Engeland und Ihr. Churfürstl. Durchl in Bayern, wider den Französischen General von Luxemburg [...] unweit Tirlmont den 19/29 Julii 1693 gehalten worden. *Paas, J. R.*: The German Political i. m. XII. 233. P-3717.

⁵⁵ *Relationis Historica Semestralis Autumnalis Continuatio*. Jacobi Franci Historische Beschreibung der denckwürdigsten Geschichten/ [...] Franckfurter Oster-Meß/ 1688. biß an- und in die Herbst-Meß dieses noch lauffenden Jahrs 1688 zugetragen [...] / Durch Sigismundi Latomi, sonsten Mäurers genannt/ sel. Erben/ und Johann Steindeckern fortgeführt und verlegt. 22–23. 16–17. *Szalai B.*: Magyar várak i. m. I. 2006. 120., 124.; *Esther Beate Körber*: Messrelationen. Geschichte der deutsch- und lateinischsprachigen messentlichen Periodika von 1588 bis 1805. Bremen 2016. 91–139., 201–225., 281–313.

⁵⁶ *Diarium, Oder Kurze Beschreibung, Was täglich bey Belägerung der Vestung Neuhäusel, vom 7. Juliii an jezt- lauffenden 1685. Jahrs, [...] Erstlich gedruckt zu Wien, bey Leopold Voigt. Diarium Oder Kurze Beschreibung [...] vom 7 Julii an jezt-lauffenden 1685. Jahrs bis auf den 21. erst-gemeld-ten Monats vobey gangen [...] Fernere Continuatio des Diar II (22. July – 4. Aug.) Leztere Conti-nuatio [...] (4. Aug. – Den 17. und 18. Aug) Hierauf folgt der eigentliche Bericht, wie und auf was Weiz den 19. diss der Sturm zu Neuhäusel abgelauffen, und die glückliche Eroberung erfolgt [...] den 20. Aug 1685. August(us) Hanckwitz. Particular Nachricht Von Der am 9 (19.) Augustu 1685. erfol-gten Bestürm- und Eroberung der importanten Festung Neuhäusel.*

oszmán őrség nagy zöld zászlóját is megszerezte.⁵⁷ Gockel gondosan válogatott három metszettel örökítette meg a sváb segélyhadak valóban jelentős szerepét.⁵⁸ A várostromot „alulnézetből” bemutató ábrázolás a Forgách-bástyát ostromló sváb katonaság nézőpontját adta vissza a távoli krónikásnak, kiemelve a közelítő árkot, a tábori életképet és a várbelső gyújtóbombával való lövetését.⁵⁹ Gockel hozzájutott egy olyan nyomtatott Érsekújvár alaprajzhoz, melyen ötven magyarázat értelmezte az ostromló sereg elhelyezkedését, kiemelve a sváb segélyhadakat az utolsó nagy rohamban.⁶⁰ Még inkább egyértelmű a sváb kerület reprezentációja a harmadik metszeten, melynek kétharmadán az érsekújvári török őrség hadi zászlaja látható, melyet – amint a felirat kiemeli – a Károly Gusztáv baden-durlachi örgróf által irányított sváb birodalmi segélyhad zsákmányolt.⁶¹

2. metszet A sváb segélyhadak által Érsekújvárnál 1685-ben zsákmányolt török hadi zászló

Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Apponyi Metszet 398.

⁵⁷ *Diarium 1685.* 25–27.; *Gömöri György:* Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737. Bp. 1994. 81.; *Bagi Zoltán Péter:* A sváb kerületi segélycsapatok kiállításának nehézségei és részvételük az 1685. évi hadjáratban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129. (2016) 204.

⁵⁸ *Bagi Z. P.:* A sváb kerületi i. m. 193–210.

⁵⁹ G 1 1703/1 f. 445. *Belagerung Vestung Neuhaeusel Anno 1685.*

⁶⁰ G 1 1703/1 f. 443. *Neu-Heusel Hungarisch Vywar do de Anno 1581 an den Fluss Neutra [...];* *Bagi Z. P.:* A sváb kerületi i. m. 198–201.

⁶¹ G 1 1703/1 f. 447. *Abbildung des Türckische Haupt Fahmens so von dess Hochl. Schwaebischen Reichs Craisses Auxiliar Völckern auss der Vestung des Neuhausel zurück gebracht worden.*

A kép alsó része az informatív Érsekújvár alaprajzot adta közre újra, magyarázat nélkül. Gockel ezt a metszetet pontosan ott illesztette be a krónikájába, ahol megírta, hogy 1685. november 18/28-án megérkezett Ulmba Károly Gusztáv örgróf a sváb segélyhadak generálisaként, és a városházán bemutatta a finom zöld selyemből készült, arab feliratos, arannyal díszített török zászlót.⁶² A metszetet a neves augsburgi metsző, Johann Ulrich Krauss készítette Sixtus Kummer ulmi festő rajza alapján. Az Érsekújvárnál zsákmányolt török hadi jelvényről az augsburgi Jacob Koppmeyer kiadó külön is kiadott egy néhány lapos nyomtatványt, melyben Matthias Friedrich Beck (1649–1701) értelmezte a selyem zászló arany betűkkel díszített feliratainak jelentését.⁶³ Matthias Friedrich Beck – augsburgi prédikátor, a jénai egyetemen héber, görög, török, perzsa nyelvet tanult – híres orientalista fordította le a zászló feliratait. Az aktualitásokról ritkán publikáló Beck nem a triumfálás, hanem egy másik kultúra szélesebb körű megismertetésének lehetőségét ismerte fel. Beck tagja volt Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) lutheránus körének, akik a Korán németre fordítását tűzték ki célul.⁶⁴ Gockel, a török háború aktív krónikásaként szisztematikusan megörökítette a különleges török hadi zsákmányt, a lófarkas zászlókat,⁶⁵ mégsem írt elfogultan az „ősellen-ségről”, sokkal inkább nyitottság, tudományos érdeklődés jellemezte a nagy ellenfélről alkotott képét, miközben a háború nagy véráldozatát is reálisan látta.

Göckel egyszerre akarta bemutatni a sváb kerület katonai, politikai szerepét és Ulm jelentőségét a kerület hatékony működtetésében. A török- és franciaellenes háborúk fenyegető valóságában a birodalmi kerületek újra fontos tényezővé váltak a haderő kiállításában.⁶⁶ Ulm az impozáns városháza mellett ezer fős színházi

⁶² G 1 1703/1 f.445. Hoc anno et tempore (1685 18/28 Novembris) haben Ihre Hochstette dehero Heer Margraffen von Durlach dass Schwäbische Craiss Generalen denen Creiss Collegio dem Türckisch grossen Hauptfähnen von Neuhausel, so von grüner sein mit Meteh und in dessen Mitte in einen rothen feld mit güldene arabisch Buchstaben gemelte Neun eley lang und Hülf elen brait präsentiret [...].

⁶³ Abbildung und Beschreibung dess Türckischen Haupt-Fähnens welcher von denen dess Hochlöbl. Schwäbischen Reichs-Creisses Auxiliar Völckern in der jüngsthin eroberten Vestung, Neuhausel gebeutet und zuruck gebracht worden. Matthias Friedrich Becken E. A. Augsburg gedruckt Jacob Koppmayer.

⁶⁴ *Alastair Hamilton: A Lutheran Translator for the Quran. A Late Seventeenth-Century Quest.* In: *The Republic of Letters and the Levant.* Eds. Alastair Hamilton – Maurits H. van dem Boogart – Bart Westerweel. Leiden–Bonn 2005. 199–205.

⁶⁵ *Ernst Petrasch: Die Karlsruher Türkenbeute* In: *Badisches Landesmuseum Karlsruhe. Die Karlsruher Türkenbeute. Die Türkische Kammer des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. Die „Türkischen Curiositaeten“ der Markgrafen von Baden Durlach.* Hrsg. Ernst Petrasch et al. München 1991. 11–51., 43. Gockel krónikájában többször szereplő lófarkas török zászlók jelentésének értelmezéséhez köszönöm Dávid Géza szíves segítségét.

⁶⁶ *Claus Peter Hartmann: Funktion und Bedeutung der Reichskreise im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation.* In: *Reichskreis und Territorium. Die Herrschaft über der Herrschaft? Superterritoriale Tendenzen in Politik, Kultur, Wirtschaft und Gesellschaft. Ein Vergleich süddeutscher*

épületet is biztosítani tudott a kerületi rendek tanácskozásaihoz, a Duna partja pedig a segélyhadak gyülekezési helyszínéként szolgált.⁶⁷

Gockel érzékelte, hogy a sváb segélycsapatok felállítása a württembergi fejedelemségnek, Károly Gusztáv Baden-Durlach örgrófjának és II. Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek is lehetőséget adott a térségbeli politikai befolyása növelésére. Az evangélikus érdekeket a Német-római Birodalom határain túl is képviselő császárhű württembergi fejedelemség a sváb kerületben is fontos politikai tényezőnek számított. Az 1677 és 1693 között unokaöccse, Eberhard Lajos (1676–1733) nevében uralkodó Frigyes Károly (1652–1698) württembergi fejedelem 1691-től az evangélikus sváb egységeket irányította.⁶⁸ Gockel a Habsburg dinasztikus érdekeket is tiszteletben tartotta. 1690 januárjában I. József augsburgi római királlyá koronázása adta az alkalmat, hogy Gockel két kvalitásos allegóriával I. Lipót császár szerepét a Német-római Birodalom védelmezésében megörökítse a kétfrontos háború szorításában. Bár csak röviden írt az augsburgi⁶⁹ és az ulmi ünnepségekről,⁷⁰ de hangsúlyos helyre, a krónika elejére illesztette be a két finoman kidolgozott, nagyobb méretű 1690-es allegóriát. Az egyiken páncélban, babérkoszorúval I. Lipót császár és harmadik felesége, Eleonore Magdalene von Pfalz-Neuburg látható baldachinos trónuson a béke olajágát nyújtó nőalakokkal, míg a másikon az ifjú római királyt, I. Józsefet köszöntik a visszafoglalt területeket megjelenítő nőalakok: a térdeplő Hungaria, Szerbia, Bosznia, Dalmácia és Szlavónia, valamint egy Konstantinápoly feliratú turbános alak mellett könyörgő Walachia, Bulgaria és Transylvania. Az Erdély vazallitását hangsúlyozó ábrázolás azért is figyelemfelkeltő, mert a krónikában nem szerepelt az Erdélyi Fejedelemségre vonatkozó érdemi információ, még Várad 1692-es visszafoglalásakor sem. Miközben a visszafoglalt városok vedutáiból sokoldalú Magyarország-kép bontakozott ki, a krónika semmilyen utalást nem tett a belpolitikai viszonyokra, az 1687-es országgyűlésre, sem az aulikus, sem a Thököly

Reichskreise. Hrsg. Wolfgang Wüst. Stuttgart 2000.; *Winfried Dotzauer*: Die deutschen Reichskreise (1386–1806). Stuttgart 1998. 42., 73.; *Philipp Robens*: Entstehung der Reichskreise. Norderstedt 2008.; *Peter Christoph Storm*: Der Schwäbische Kreis als Feldherr. Untersuchungen zur Wehrverfassung des Schwäbischen Reichskreises in der Zeit von 1648 bis 1732. Berlin 1974.

⁶⁷ *Hans Eugen Specker*: Die Reichsstadt Ulm als Tagungsort des Schwäbischen Reichskreises. In: Reichskreis und Territorium. Die Herrschaft und der Herrschaft? Supraterritoriale Tendenzen in Politik, Kultur, Wirtschaft und Gesellschaft. Ein Vergleich süddeutschen Reichskreise. Hrsg. Wolfgang Wüst. Stuttgart 2000. 170–196.

⁶⁸ *Max Plasmann*: Die Armeen des Fränkischen und des Schwäbischen Reichskreises. In: Zwischen Sonne und Halbmond. Der Türkenlouis als Barockfürst und Feldherr. Begleitband zur Sonderausstellung. Hrsg. Daniel Hohrath – Christoph Rehm. Rastatt 2005. 56–65.

⁶⁹ *Leonhard Lenk*: Augsburger Bürgertum im Späthumanismus und Frühbarock 1680–1700. Augsburg 1968.

⁷⁰ G 1 1703/1 f. 478. Anno 1690 Sonntags ad 26 Jan S. V. ist zu Ulm wegen dess Neugekrönte Römischen Königs Joseph I ein kommen und Danckfest gehalten worden.

Imre pártján álló magyar nemességre. Pedig az ulmi Wagner kiadó kifejezetten sok Thököly politikáját ismertető nyomtatványt tett közzé, mint Daniel Speer Felső-Magyarországon játszódó Thököly Imre életrajzzal kiadott kalandregényét, a *Dáciai vagy Magyar Simplicissimust*.⁷¹ Gockeltől azonban távol álltak Matthäus Wagner populáris, az információt már interpretáltan közlő kiadványai. De Gockel a politikai-felekezeti konfliktusokra sem utalt kéziratában. A regensburgi birodalmi gyűlés politikai fóruma sem került be krónikájába.

Kora újkori nagy nyomdacentrumokból ismertek városi polgárok által összeállított röplapgyűjtemények⁷² s olyan kéziratok városi krónikák is, ahol a szerző nyomtatványokat is mellékel.⁷³ Az augsburgi Georg Kölderer (1550?–1607) a Weiss kereskedőház írnokaként 1576–1607 között vezetett 2400 oldalnyi kéziratába⁷⁴ szintén több újságot, rölapot illesztett be.⁷⁵ A 17. század végén azonban már ritkaságnak számított a metszetekkel, rölapokkal tűzdelt kéziratok összegzés. Gockel a megismerés és az információsűrítés eszközeként használta a metszeteket. A képanyag bizonyítékként, hivatkozásul szolgált kézírata állításaihoz. A szerző, bár neves kiadóktól vásárolt, nem a művészi minőséget, hanem a képi információ megbízhatóságát tekintette elsődleges szempontnak, gondosan válogatta a metszeteket, gyűjteménye mértéktartó és mértékadó jellegét nem kockáztatta gúnyképek, leegyszerűsítő, szórakoztató életképek vagy túlszűfolt politikai allegóriák beillesztésével. Gockel élt a korabeli információs adottságokban rejlő lehetőségekkel, s a kitérő térben zajló nagy átalakulások közepette is begyűjtötte és leírta a lokálisan fontos jelenségeket.

Metszethasználata sok párhuzamot mutat a híres kortárs, a polihisztor Johann Weichard Valvasoréval (1641–1693).⁷⁶ Bár a 7921 grafikát gyűjtő krajnai főnemes,

⁷¹ Ungarischer Oder Dacianischer Simplicissimus [...] Sambt Dess Grafen Tekely Leben-Lauff [...] 1683, 1684.

⁷² Hans-Jörg Künast: Die Graphiksammlung des Augsburger Stadtschreibers Konrad Peutinger. In: Augsburg, die Bildfabrik Europas. i. m.; Helga Meise: Medienkonsum oder Wissensdispositif. Zur Stellung von Flugblättern und Flugschriften in Marcus Lamms Thesaurus picturarum (1564–1606). Daphnis 37. (2008) 153–177.; Tschopp, S.: Augsburg i. m. 1–50.

⁷³ Benedikt Mauer: Sammeln und Lesen – Drucken und Schreiben. Die vier Welten des Augsburger Ratsdiener Paul Hector Mair In: Medien und Weltbilder im Wandel der Frühen Neuzeit. Hrsg. Franz Mauelshagen – Benedikt Mauer. (Dokumenta Augustana Band 5.) Augsburg 2000. 107–132.

⁷⁴ Georg Kölderer: Beschreibung vnnd Kurtze Vertzaichnus Fürnemer Lob vnnd gedlenkhwürdiger Historien – Eine Chronik der Stadt Augsburg der Jahre 1576 bis 1607. Band 1–4. (Reiseberichte und Selbstzeugnisse aus Bayerisch-Schwaben Bd. 6 Unterreihe Documenta Augustana Bd. 26.) Augsburg 2013.

⁷⁵ Benedikt Mauer: „Gemain Geschrey” und „teglich reden”. Georg Kölderer – ein Augsburger Chronist des konfessionellen Zeitalters. (Studien zur Geschichte des Bayerischen Schwaben Reihe 1. Bd. 29.) Augsburg 2001. 36.; Silvia Serena Tschopp: Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronik des Georg Kölderer. Daphnis 37 (2008) 33–78.

⁷⁶ Vladimír Magic: Janez Vajkard Valvasor könyvtára. In: Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Bp. 2005. 41–59.; Milan Pelc: Theatrum humanum: Illustrierte Flugblätter

Valvasor sokkal nagyobb lehetőségekkel rendelkezett, mint az ulmi orvos, mégis az aktualitást közvetítő rölapokat hasonló szemlélettel válogatta 1683 és 1687 között, szintén elsősorban Jacob Koppmayertől, Johann Jonathan Felsseckertől és Johann Hoffmantól vásárolva.

Eberhard Gockel két évtizeden át vezetett adatokban gazdag és lényeglátó krónikája azt bizonyítja, hogy a birodalmi városok művelt polgárai értő módon tájékozódtak a 17. század végi nyomtatott híráradatban, valamint tudatosan használták a képi információt és a metszetes reprezentációt világról alkotott képük, társadalmi státusuk, városuk értékeinek megörökítésére.

ENGRAVINGS AND LEAFLETS ABOUT THE WAR OF RECONQUEST IN THE MANUSCRIPT CHRONICLE OF EBERHARD GOCKEL, PHYSICIAN OF ULM

by Nóra G. Etényi

SUMMARY

Between 1678 and 1703, Eberhard Gockel (1636–1703) chronicled the events that took place in his native city, in the Swabian district, and in the German Reich, including those of the anti-Ottoman war in Hungary. The most characteristic feature of his work is his intimate relationship with pictorial representations. The chronicler included in his manuscript both engravings and leaflets about the great victories over the Ottomans, and cities and castles reoccupied. Gockel consciously selected the images, adopting the high-quality leaflets of editors from Augsburg, Nuremberg, and Munich, and rejecting popular works, caricatures and panegyrical equestrian portraits. While respecting the interests of the Habsburg dynasty, this citizen of Ulm basically commemorated the role of the Swabian auxiliary troops. His chronicle, presented in the study, clearly shows the conscious way in which the educated city-dweller used his pictorial information, engraved representations.

und Druckgraphik des 17. Jahrhunderts als Spiegel der Zeit. (Beispiele aus dem Bestand der Sammlung Valvasor des Zagraber Erzbistums Studia Jagellonica Lipsensia 12.) Ostfildern 2013. 139., 134.

AZ 1869-ES ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS PAPI GYŰLÉS

Az 1869-es papi gyűlés¹ áthidaló szerepet töltött be az erdélyi egyházmegye életében az 1822-ben, majd pedig az 1913-ban megtartott egyházmegyei zsinatok között. Az egyházi jogi előírásoknak megfelelően rendszeresen kellett volna egyházmegyei zsinatokat tartani, a gyakorlatban azonban ezek elmaradtak. A 19. század során Erdélyben két egyházmegyei zsinatot is tartottak, mindkettőt egy-egy tervezett magyar nemzeti zsinat előkészítéseként. Az 1822-es egyházmegyei zsinatra a Rudnay Sándor hercegprímás által kezdeményezett pozsonyi nemzeti zsinat összehívása miatt került sor.² 1848-ban pedig a pozsonyi törvényhozás egyházat érintő pontjai és a forradalmi hangulat tették szükségessé a nemzeti zsinat tervét. Ennek megtartását azonban a forradalmi események mellett a magyar püspöki kar visszakoazása is akadályozta, lépésüket az alsópapság körében mind erőteljesebben jelentkező radikális javaslatok váltották ki. 1849-ben a szabadságharc körülményei között Horváth Mihály kinevezett csanádi püspök, vallás- és közoktatásügyi miniszter szintén nemzeti zsinathoz hasonló közgyűlés³ előkészítéseként egyházmegyei zsinatok összehívását tervezte.⁴ Mivel ez egy Rómától független nemzeti egyház létrehozásával szkeizmatikus megoldást vetített elő, az amúgy is kétes egyházi jogi megítélésű nemzeti zsinatok⁵ engedélyezésével többé már nem találkozunk, sőt az egyházmegyei zsinatok szervezését háttérbe szorította IX. Pius pápának 1849-es rendelete is.⁶

¹ A téma feldolgozását az MTA HTMT DSZ/49/2012 számú ösztöndíja támogatta. A kutatás része az OTKA NK 83799 projektnek.

² *Hermann Egyed*: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat. Különlenyomat a bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet ötödik Évkönyvéből. Bp. 1936. 5.

³ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár, Protocollum consistorialia 1847–1849., 1849. jún. 30.

⁴ Az augusztusra tervezett közgyűlés célja, a Közlönyben közzétett Vallás- és Közoktatási Minisztérium 161. szám alatti rendelete szerint a „magyar kath[olikus] egyháznak a szabadság alapján történendő újjászületésére, s mind az álladalom iránti viszonyainak, mind belkormány szabályozására módot és alkalmat nyújtani, s az egyháznak az álladalom irányában szabályozandó viszonyait törvény által is biztosítani kívánván, ezen ügyek elismerésére f[olyó] é[v] aug[usztus] 20. napján Pesten oly közgyűlés fog tartatni, melynek tagjai az összes magyar kath[olikus] egyházat képviseljék”. Közlöny, 1849. június 15.

⁵ Már az 1822-es pozsonyi nemzeti zsinatot is kezdetekben komoly fenntartásokkal kezelte a Szent-széki. Még ha a legsúlyosabb római aggodalmakat el is oszlatták a nunciusi jelentések, a szentszéki álláspontban érzékelhető egyfajta kontinuitás, amely szerint az egyház aktuális gondjainak a megoldására nem a nemzeti zsinatot tekintették a legmegfelelőbb eszköznek. Lásd *Fejérdy Andrási*: Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat és az Apostoli Szentszék. In: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században*. Szerk. Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 10.) Bp.–Pécs 2014. 219–235., itt: 234.

⁶ IX. Piusz elrendelte, hogy a megyei zsinatokat boldogabb időkre halasszák, mert „az ál-szabadságnak kárhózas szelleme számtalanokat az egyháziak közül is elkábított, kik nem azon szabadságot, mely Krisztus Urunktól való keresik, hanem azt, mely hizlálván a testet, és a testi érzékeknek tömjénez, a lelket azonban megöli”. Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltár, Protocollum 1849, 1277/1849.

Az 1869-es erdélyi papi gyűlés értékelésénél fontos kiemelni az erdélyi helyzet egyediségét. Erdély ugyanis egy sajátos belső autonómiával rendelkezett a fejedelemség kora óta, ami kihatással volt a 19. századi eseményekre is. Erdélyben a katolikus egyháznak nemcsak elméleti, hanem gyakorlatilag is kiépített autonómiája volt. Ennek jogi megalapozása a fejedelmi korszakban már megtörtént, amikor az Erdélyi Katolikus Státus⁷ a püspök hiányában működő világiak fórumává vált. A fejedelemség megszűnésével sem veszítette érvényét az erdélyi katolikus önkormányzat, hanem megszilárdult és tovább erősödött.⁸

1822-ben minden magyar megyéspüspök a nemzeti zsinatra készülve a nemzeti zsinat utáni egyházmegyei zsinaton tervezte az új egyházmegyei törvénykönyvét, a Statutát bevezetni. Szepesy Ignác erdélyi megyéspüspök⁹ gyakorlatilag megkérdőjelezte a nemzeti zsinat szerepét, amikor nem egyszerű javaslatokat tartalmazó előkészítő jegyzőkönyvet küldött a nemzeti zsinatra, hanem egy olyan törvénykönyvet, amelyben egyházmegyéje számára kötelező és végső határozatokat mondott már előre ki.¹⁰ Még ha ezért át is helyezték Pécsre, Erdélyben a Szepesy-Statuta érvényben maradt, s hivatkozási alap lett 1913-ig.

Amikor 1848-ban a magyarországi egyházmegyek az 1822-es készületi anyagokat is figyelembe vehették, Erdélyben mint érvényes Statutát próbálták revideálni Szepesy egyházmegyei törvénykönyvét. Ekkor, miközben a magyarországi egyházmegyek kérelmi formában fogalmazva a nemzeti zsinatot készítették elő a papi közgyűléseken, Erdélyben újra olyan egyházmegyei zsinatra került sor, ahol határozatok születtek. Eltekintve attól, hogy ennek döntései egyházz jogilag érvénybe léptek-e, jól látszik, hogy a nemzeti zsinat keretétől függetlenül az önálló törvénykezés lehetőségét 1848-ban is reálisnak érzékelték. A döntések meghozatalába bekapcsolódott az egyházmegye papsága, de a hívek is a vegyes Státus-gyűlés révén. A zsinatot megelőző széleskörű konzultáción, a megtartott

⁷ A „Státus” fogalom az erdélyi fejedelemség országgyűlésének szervezési formájára nyúlik vissza. Ez a három nemzet (magyar nemesek, székelyek, szászok) rendjei és a négy bevett vallás (református, evangélikus, unitárius és katolikus) karai szerint szerveződött. Ezért eredetileg mind a négy bevett vallás kara használta a „Státus” elnevezést, viszont hosszú távon a katolikus karnak vált a megnevezésévé. 1615-ben a szeptemberi erdélyi országgyűlés a katolikus főurak közösségét már „Status Catholicorum Dominorum” néven említi. A fejedelemség korában a püspök nélküli egyházmegyeiben a Státus vált a történelmi körülmények kényszere alatt az egyház erdélyi laikus tagjainak önszerveződésévé, amelynek hatalma kiterjedt minden, a rendi hatalom (potestas ordinis) körébe szorosan nem tartozó egyházi ügyre. Miután az erdélyi egyházmegyeiben helyreállt a püspökség, a püspök lett a Státus mindenkor elnöke, s az 1848-as, 1868-as és 1873-as státus-gyűléseken rögzült az összetételben az 1/3 klerikus és 2/3 laikus képviselő aránya is. Vö. *Holló László*: Az Erdélyi Római Katolikus Státus tegnap és ma. In: *Katolikus autonómia. Fejezetek az Erdélyi Római Katolikus Státus történetéből*. Szerk. *Holló László*. Csíkszereda 2007. 17–28.

⁸ *Marton József*: Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története, Gyulafehérvár 1994. 75.

⁹ Négyesi báró Szepesy Ignác. Született Egerben, 1780. aug. 13-án. Püspökké szentelve Erdély részére 1820. febr. 21. Gyulafehérvári székfoglalás 1820. máj. 20. Pécsi püspök 1828. jan. 28-tól haláláig (1838. júl. 16.). Vö. *Jakubinyi György*: Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia. Kolozsvár 2010. 35.

¹⁰ *Hermann E.*: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat. i. m. 7.

esperes-kerületi gyűléseken megfogalmazott javaslatok a zsinati határozatokban meg is jelentek. A nagyobb fokú belső önállóság, törvénykezés tudata Erdélyben még ennél is továbbment. Az egyházmegyes papság – a püspök ostromzár miatti akadályoztatása keretében – az 1848-as zsinati határozatok alapján 1849-ben megfogalmazta az esperes-kerületek olyan szintű önállóságát, hogy a házassági ügyek rendezésére visszaállította az esperesi szentszékeket. Ennek a nagyobb fokú önállóságnak a háttérében beazonosítható, hogy az erdélyi Státus – fejedelemség kori gyökereivel – évszázadok óta gyakorolta azt a belső önrendelkezést, amelyre próbálkozást tett a magyar katolikus autonómia mozgalom a 19. század második felében. A Státus belső szabályzata értelmében egyházi és világi tagokkal, a püspök elnökle mellett egyszerű szavazattöbbséggel jogerős döntéseket hozhatott, főleg anyagi, alapítványi és iskolai kérdésekben.

Ilyen előzmények után, az 1867-es kiegyezéssel járó új helyzetben hívta össze Fogarasy Mihály megyéspüspök az 1869-es papi gyűlést. A gyergyószentmiklósi születésű Fogarasy Mihály gimnáziumi tanulmányait Csíksomlyón, majd Gyulafehérváron végezte. Itt kezdte teológiai tanulmányait is, amelyet Bécsben folytatott. 1823. október 28-án történt pappá szentelése előtt a bécsi Pázmáneum növendéke volt. Három évi nagyszebeni tanározkodás és káplánság után újra Bécsben találjuk, ekkor már az Augustineum hallgatójaként, 1828-ig.¹¹ Erdélybe visszatérve Gyulafehérváron teológiai tanár, de 1833–1838 között újra csak Bécsben tevékenykedik, immár az Augustineum rektoraként és a császári udvar káplánjaként. 1846-ben már címzetes skodári püspök, de püspökké szentelésére csak 1865. május 7-én került sor, miután már 1864-ben erdélyi megyéspüspöki megbízást kapott. 1882-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi egyházmegye főpásztora volt.¹² Életrajzi adataiból is körvonalazódik, hogy a gyergyói származású székely főpap diákéveitől kezdve egyszerre volt részese mind az erdélyi egyházmegye, mind a monarchia katolikus egyházmegyei eseményeinek. Tanulmányai és tevékenysége során szerzett kapcsolatai, valamint saját ismeretei révén széles látókörrrel rendelkezett. Az a gazdag tapasztalat, amelyet a császári fővárosban udvari papként, a Szent István Társulat szervezőjeként¹³ a sajtóapostolkodásban, az 1848–49-es forradalom ideje alatt a magyar püspöki kar tagjaként,¹⁴ országgyűlési

¹¹ A bécsi Augustineum a Habsburg-birodalom sajátos egyházi elitképző intézménye volt. 1816-ben alapította I. Ferenc császár. Rendeltetése dinasztiahű, megbízható egyházi elit nevelése volt. *Tusor Péter*: A bécsi Augustineum és Magyarország, 1816–1918. Aetas 1. (2007) 1. sz. 32–40.

¹² *Ferenczi Sándor*: A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára. Bp.–Kolozsvár 2009. 246–247.

¹³ Fogarasy Mihály címzetes püspök, a jó és olcsó könyvkiadó társulat ideiglenes elnökének tudósítása. *Religio és Nevelés Új folyam* 5. (1848) 35. sz. 285.

¹⁴ Mint ilyen, 1848 novemberében vállalta, hogy a magyar püspöki kar memorandumát elvigye az Olmützben tartózkodó uralkodóhoz. Ezzel kissé kompromittálta magát az udvarnál. Az uralkodó csak mint magánembert fogadta, nem mint a püspöki kar képviselőjét. *Marton József*: Fogarasy Mihály erdélyi püspök élete és munkássága. Gyulafehérvár 2005. 12–13.

képviselőként¹⁵ szerzett, alapvetően meghatározták főpásztori kormányzási stílusát is. Az egyházmegye belső életéről tájékozódott,¹⁶ környezetének véleményét meghallgatta ugyan, de alapvetően igyekezett elkerülni azokat a csapdákat, amelyek a püspök egyéni hatáskörének csorbítását bármilyen formában is eredményezhették.

Fogarasy Mihály erdélyi megyéspüspökségének kezdetén pásztori magatartását jól le lehet mérni az erdélyi római katolikus vegyes Státus újraalakulása körüli feszültségekben. A Státus törvénykező lehetőségét nem számolhatta fel, viszont igyekezett szűkíteni úgy a Státus, mint az egyházmegyes papság lehetőségét a radikalizálódásra, hogy megelőzhesse azokat a kezdeményezéseket, amelyek a hatályos egyházi törvénykezéssel vagy a püspöki hatáskörrel ellentétesek lehettek volna. Az 1867-es kiegyezést követően az erdélyi Gubernium¹⁷ és intézményeinek¹⁸ megszűnte után az erdélyi Státus önkormányzatának újjászerveződése párhuzamosan zajlott a magyarországi autonómia mozgalommal. Az erdélyi Státuson belül komoly vita alakult ki a világi és papi képviselők között a megyéspüspök joghatósága kapcsán. Mivel az erdélyi önkormányzat minta volt a magyarországi autonómiamozgalom számára is, 1868-ban a közgyűlésen Fogarasy Mihály a magyar püspöki karban kihangsúlyozta, hogy a püspöki joghatóság nemcsak a „ius in sacris”, hanem a „ius circa sacris”-ban is illetékes. Megpróbálta megértetni mindenkivel, hogy a világiak és egyháziak semmilyen formában sem léphetnek fel egymással szembenálló „pártok”-ként egy szerveződő gyűlésen, hiszen mindenkinek közös célja a katolikus egyház, nem pedig a magánérdekek támogatása. Amíg nem sikerült az alapelveket tisztáznia, nem is kérte a Vallás- és Közoktatási Minisztériumtól az erdélyi önkormányzat, a Státus szabályzatának azonnali jóváhagyását, azt a magyarországi autonómia létrejötte utánra kívánta halasztani.¹⁹ A magyarországi autonómiamozgalom ügye viszont lassan haladt előre. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a kiegyezés után Simor János prímást kérte fel, hogy készítse elő az autonómia-tervet. A kérdésben 1868-ban tartott pesti tanácskozáson kidolgozták a választási szabályzatot, amelyet az uralkodó

¹⁵ *Fogarasy Mihály*: „Átmeneti szabadság” – Emlékirat az 1847/8 országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról. Egy résztvevőtől. Pest 1848.

¹⁶ Az erdélyi egyházmegyével folyamatos kapcsolatban volt akkor is, amikor hivatali elfoglaltsága más-hova kötötte.; Kovács Miklós erdélyi püspök levele Nádasdy Ferenc kalocsai érsekhez, 1848. szept. 20. Gyulafehérvári Érseki és Főkapitányi Levéltár (a továbbiakban: GyÉFKL), Egyházmegyei Zsinatok (a továbbiakban: EZs). 1848. d. I. 1/e. 1085/1848.

¹⁷ 1690-ben az erdélyi fejedelemség a magyar király fennhatósága alá jutott, megtartva önálló törvénykezését és közigazgatását, amelyet a Gubernium, vagyis Főkormánysszék vezetett. *Biró Vencel*: Az impériumváltás kora (1690–1716). In: *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene*. Dicsőszentmárton 1925. 104.

¹⁸ Ezek közül a Státus szempontjából a legjelentősebb a római katolikus vallásalapot kezelő Katolikus Bizottság megszűnése volt. Ennek hatáskörét a Státus kívánta betölteni. Fogarasy Mihálynak sikerült is Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélyével ezt megoldani. Ezzel az erdélyi katolikus önkormányzat újjászületését tette lehetővé. *Marton J.*: Fogarasy Mihály i. m. 16.

¹⁹ Uo.

1869. január 20-án jóvá is hagyott. Ennek alapján 1869. május 1-jén Simor János primás kiadott egy körlevelet,²⁰ amelyben az egyházi és világi képviselőket kérte, hogy készítsék elő a következő kongresszus választási szabályzatát.²¹ Az 1870-ben elfogadott tervezet viszont olyan formában biztosította volna az önkormányzatot, amelyben a világiak nagyobb beleszólást kaptak volna az egyház kormányzati, iskolai és vagyoni dolgaiba. A püspökök és a pápa éppen ezt akarta elkerülni, így a tervezet egyik félnek se volt jó, s ugyanakkor a Fogarasy által az erdélyi Státus újjászerveződésekor megfogalmazott fenntartásokat is tovább erősítette.

Az erdélyi Státus-gyűléseken ezzel párhuzamosan 1866-ban kérték a Státus jogkörének visszaállítását. Ennek hatására az Eötvös József által jegyzett 1867-es szeptemberi leirat Fogarasy Mihály megyéspüspököt a Státus-gyűlés összehívására biztatta. Erre 1868 februárjában került sor, ahol viszont az egyháziak és világiak közti hatásköri ellentétek elég erősen jelentkeztek. Megszületett ugyan egy olyan kompromisszum, amely szerint a Státus kétharmados világi többség mellett a mindenkori püspökkel, mint elnökkel egyetértésben hozhat csak döntést, viszont a hatáskörök megnyugtató szabályozására csak az 1873. május 12-re összehívott Státus-gyűlésen került sor.²² A Státus jogkörének szabályozása témánk szempontjából azért is jelentős, mert annak közgyűlési tagságában a klerikusok részéről az elnöklő püspök mellett ott találjuk a székeskáptalan 10 tagját, a 16 kerületi esperest, a püspöki líceum hittan karának 4 tagját, a szerzetesrendek tartományfőnökeit, a szebeni árvaház és minden kollégium igazgatóit, illetve a lelkipásztorkodó papság 26 képviselőjét is.²³

Gyakorlatilag minden feltétel adott volt ahhoz, hogy a Státus-gyűlésből kiemelt klerikusok részvételével bármikor egyházmegyei zsinatot is tarthasson Fogarasy Mihály. Egy ilyen megoldás viszont az egyházmegyei zsinat előkészítési munkálatait nem tehetné volna lehetővé. Ez lehet az egyik magyarázat arra, hogy Fogarasy Mihály nem élt ezzel a lehetőséggel. Ugyanakkor, erdélyi megyéspüspöksége alatt – miközben ígérgette és tervezte az egyházmegyei zsinatot²⁴ –, gyakorlatilag csak papi gyűlésekre kerített sort.

²⁰ Ennek aláírói közt ott találjuk Fogarasy Mihály nevét is.

²¹ 1870-ben október 26-án a kongresszus meg is nyílt Pesten, 1871-ben elfogadták a tervezetet, amit felterjesztettek az uralkodónak. A magyar kormány viszont nem foglalkozott ezzel, s így két évtizedig semmi előremozdulás sem történt. *Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok I. 1790–1944. Bp. 2005. 341.*

²² *Petres Kálmán: A kiegyezéstől az egyházpolitikai törvényekig (1867–1894).* In: *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Dicsőszentmárton 1925. 242–253.*

²³ Az Erdélyi püspökség róm[ai] Kath[olikus] Státusnak Károlyfehérvárrt 1868. február 9-én megkezdett és azon hó 15-én befejezett gyűlésének jegyzőkönyve és okmánytára. Kolozsvár 1903. 49. Erdélyi Római Katolikus Státus Levéltára, IV. 4/e, 1. doboz, 14–20. Vö. *Pénzes Lóránd: A Státus újjászervezése és jelenléte az erdélyi közéletben. Keresztény Szó 20. (2009) 6. sz. 21–23.; Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyház, vallásgyakorlás i. m. 255.*

²⁴ A papi gyűlést meghirdető 2050/1869 számú körlevelében is kifejtette, hogy kívánatos volna még 1869-ben az egyházmegyei zsinatot megtartani: „Nihil ardentius desiderabamus, quam votis nostris sed (non dubitos) etiam vestris exoptatam diocesanam synodum anno currete jam indicere, et Deo

Ezek súlyukat és jelentőségüket tekintve eltérőek. Több, pontosan jegyezhető dátum nélküli alkalommal a közvetlen környezetében található gyulafehérvári papsággal (kanonokok, teológiai tanárok) egyeztetett Fogarasy, de ez csak a közvetett tájékozódást tehetette lehetővé az egyházmegye helyzetéről. Valamivel jelentősebb papi gyűlésre adott lehetőséget az 1868-as Státusgyűlés gyulafehérvári februári ülése. Ezen „az erdélyi megye minden esperesi kerületéből az esperesek és papi követek csaknem teljes számmal megjelentek”.²⁵ Őket együtt a székeskáptalani és székesegyházi papsággal magához rendelte, s vázolta, hogy hogyan szándékszik kisegítő pénztárat létesíteni a szegény lelkészek és kántortanítók megsegítésére.²⁶ Körleveléből tudjuk ugyanakkor, hogy az 1868. február 10-én megtartott „értekezlet” előtt a püspöki konzisztóriumban már bemutatta a magyar egyházmegyékben működő kisegítő megyei pénztárak szabályzatát mintázó tervezetét, s így február 10-én gyakorlatilag csak tájékoztatta a Státus egyházi tagjait, még mielőtt az egyházmegye minden papját külön körlevelében értesítette volna.²⁷

A fenti megoldásból úgy tűnik, hogy Fogarasy teljesen önkényesen járt el, de el kell fogadnunk, hogy valójában egy komolyabb, akár zsinati formát öltő tanácskozássra is készült. Ezt bizonyítja, hogy 1868 márciusában bizottságot nevezett ki, hogy az 1822-től Erdélyben különböző módosításokkal, felső részről többször megbélyegzett, de alapvetően érvényben levő Szepesy-féle Statuta szövegét revideálják.²⁸ Ez a munka gyakorlatilag arra volt hivatva, hogy előkészítse a Fogarasy által összehívandó egyházmegyei zsinat határozatait.²⁹ A szövegek átjavításába viszont nem vonta be az egyházmegyes papságot, a revideálást közvetlen környezetére bízta. A javaslatok megfogalmazására felkért Reinisch Lajos,³⁰ Szabó Károly³¹ és Bíró Béla³² is 1868-ban Gyulafehérváron

auxiliante ordine et modo ab Ecclesia praescripto celebrare, atque in ea salutaria Statuta contere tam per nos, quam per vos et fideles vobis commissos conformiter observanda [...]”. GyÉFKL Püspöki Íratok (a továbbiakban: PI) 2050/1869 Fogarasy Mihály papi közgyűlést meghirdető körlevele. Gyulafehérvár, 1869. aug. 5.

²⁵ Marton J.: Fogarasy Mihály i. m. 167

²⁶ Éltés Károly: Fogarasy Mihály élete. A kézirat közlését lásd Marton J.: Fogarasy Mihály i. m. 35–76.

²⁷ 850/1869 számú körlevél. In. Marton J.: Fogarasy Mihály i. m. 163–168.

²⁸ GyÉFKL PI 822/1868 Fogarasy Mihály megyéspüspök rendelete. Gyulafehérvár, 1868. márc. 25.

²⁹ GyÉFKL PI 631. doboz, 4. csoport Statuta diocesana juxta vigentes ordinationes modificata, 1869. jún. 14.

³⁰ 1823-ban szentelték pappá. 1836-tól elemi iskolai főfelügyelő, 1843-tól a szebeni Szent Teréz árvaház igazgatója, 1847-től tiszteletbeli kanonok. Részt vett az 1848-as egyházmegyei zsinaton. 1849–1851 között börtönben volt forradalmi magatartása miatt. Szászrégeni plébánossága után 1855-től Gyulafehérváron kollégiumi igazgató, kanonok, főesperes, majd 1857-től ismét elemi iskolai főfelügyelő. Ferenczi S.: A gyulafehérvári (erdélyi) i. m. 383.

³¹ Akárcsak megyéspüspöke, a bécsi Augustineum végzettségű, de tanult a jezsuitáknál is (Baumgarten). 1858-ban szentelték pappá. Teológiai spirituális, majd 1864-től Verespatakon, 1866-tól Marosvásárhelyen találjuk. 1867-től Gyulafehérváron, majd Székelyudvarhelyen tanároskodik. Ferenczi S.: A gyulafehérvári (erdélyi) i. m. 406.

³² Pesti tanulmányai elvégzése után 1863-ban szentelték pappá. Előbb Gyulafehérváron spirituális, majd 1865-től teológiai tanár, 1870-től gimnáziumi igazgató. 1883-tól tiszteletbeli kanonok, 1890-től Kolozsváron főesperes. Ferenczi S.: A gyulafehérvári (erdélyi) i. m. 187.

szolgált.³³ A Fogarasy által választott megoldás egyik következménye az volt, hogy amikor 1869. augusztus 5-én meghirdette az egyházmegyei papi közgyűlést 1869. szeptember 22–24-re,³⁴ kész tények elé állította a meghívott résztvevőket. Az egyházmegyei papság az 1869-es papi tanácskozáson így már csak a kész döntésekhez járulhatott hozzá. A meghívóra érkező espereskerületi felterjesztésekből azt olvashatjuk ki, hogy a papság nem is igazán látta annak értelmét, hogy csak azért utazzon Gyulafehérvára, hogy a püspöki utasításokat megismerje.³⁵ Érdemi készülésre amúgy se volt idő a meghirdetéstől kezdve rendelkezésre álló másfél hónap alatt, ezért több esperes is betegségre való hivatkozással igyekezett kimenteni magát. A készülést ugyanakkor jelentősen befolyásolta, hogy ezzel párhuzamosan tartott a magyar autonómiagyűlésre történő követek választási folyamata. Mégis az erdélyi egyházmegyei papság, amelynek ekkori esperesei 1848-ban fiatal, sokszor radikális papként mélyreható reformokat sürgettek, megpróbálták kihasználni a lehetőséget, hogy ezen a papi gyűlésen terveikről, az egyházmegye helyzetéről tájékoztathassák megyéspüspöküket.

A részvételre kötelezett székeskáptalani tagok közül csak Keserű Mózes maradt távol.³⁶ Lönhár Ferenc prelátus, kanonok, kolozsvári plébános, s egyben kolozs-dobokai kerületi esperes is igyekezett kivonni magát a papi gyűlésen való részvétel alól. 1869. szeptember 16-án jelezte, hogy Eötvös József miniszter éppen szeptember 20-án vagy 21-én fog Kolozsvárra látogatni, aki ha az iskolákat is megtekintené, neki otthon kellene maradni, hogy az esetleges kérdésekre a miniszternek válaszolhasson. A püspök szeptember 18-án kelt válaszlevelében jelezte, hogy Kolozsvárról Gyulafehérvára a miniszter látogatása után is átmehet, de hogy a közgyűléstől távol maradjon, azt nem tudja elfogadni. Levelében kitért arra is, hogy mind Lönhárt, mind Keserű Mózes jelenléte azért is fontos, mert néhány kerületi esperes betegsége miatt személyesen nem tud majd jelen lenni

³³ Módszere hosszú távú hatásaként megfigyelhető, hogy amikor az erdélyi egyházmegyének végül 1913-ban sorra kerülő egyházmegyei zsinatát Gróf Majláth Gusztáv Károly megyéspüspök 1908-ban elkezdte előkészíteni, Fogarasyhoz hasonlóan egy kis létszámú szakértői bizottsággal dolgoztatta ki a zsinati határozatok szövegeit. Ennek a bizottságnak a tagjai – dr. Újfalusi József apátkanonok, Balázs András főesperes, Forster János szentszéki ülnök, Dr. Kászonyi Alajos plébános és Rak József tanulmányi felügyelő – az 1822-es Statuta szövegét revideálták, párhuzamosan a korábbi püspöki körlevelekből válogatták össze a törvényerejű alkalmazható püspöki utasításokat, s csak minimálisan igényelték az egyházmegyei papság véleményezését néhány nem túl jelentős kérdésben. GyÉFKL EZs 1913 Egyházmegyei zsinatot előkészítő bizottság jegyzőkönyvei 1908–1909.

³⁴ GyÉFKL PI. 2050/1869 Fogarasy Mihály papi közgyűlést meghirdető körlevele. Gyulafehérvár, 1869. aug. 5.

³⁵ GyÉFKL PI. 612. d. 1-5 cs. 2383/1869 Az 1869-es papi gyűléssel kapcsolatos esperes-kerületi felterjesztések. (a továbbiakban: 1869-es EkF)

³⁶ Keserű Mózes 1848-ban a radikalizálódó, forradalmi kormányt támogató papi csoport kiemelkedő alakja volt, aki 1848–1849-ben egyházi és iskolai kormánybiztosként is tevékenykedett. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) H62 Az 1848–1849-i Minisztériumi Levéltár Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Debreceni Íratok. 51135 mikrofilm. 992/1849; 635/1849.

a papi gyűlésen. Keserű Mózes apát-kanonok szeptember 18-án kelt felterjesztésében a növeldei igazgatói teendői mellett, akárcsak Lönhárt is, Eötvös József látogatására hivatkozva jelentette be, hogy a gyűlésen nem fog részt venni. Ő a püspöki óhaj ellenére valóban távol is maradt.³⁷

A püspöki szentszéki ülnökök esetében a 77 éves Csergő Antal nem jelent meg, távolmaradását szeptember 18-án kelt felterjesztésében jelentve be, hivatkozva öregségére és hallási problémáira. Mártonffi János szentszéki ülnök, csíksomási plébános 1869. szeptember 12-én kelt felterjesztésében szintén jelezte, hogy öregsége, s „főképp szemeim meggyengülése miatt, minden jó akaratom, és szándékom mellett is” nem jelenhet meg a gyűlésen.³⁸

A távolmaradás inkább az esperesek és az esperes-kerületi képviselők esetében volt jellemző. Az alcsi és a belső-szolnoki kerületekből nem jelent meg az esperes, a felcsíki, kolozs-dobokai, szeben-fogarasi, belső-szolnoki és a marosi kerületekből a képviselő. Ugyanakkor az örmény-katolikusok esetében csak a belső-szolnoki kerület örmény képviselője vett részt az erzsébetvárosi örmény esperessel. Nem volt jelen viszont az erzsébetvárosi örmény képviselő és a belső-szolnoki örmény esperes sem. A levelezések tartalmát vizsgálva elég egyértelműnek látszik, hogy a távolmaradás ürügyeit a megyéspüspök nem fogadta el. Möller Ede sepsi-miklósvár kerületi esperes és brassói plébános megpróbálta kimenteni magát a jelenlét alól, felterjesztésében jelezve, hogy a kerületet Kapatán Márton alesperes fogja képviselni.³⁹ A püspök szeptember 7-én kelt válaszlevele hatékonynak bizonyult. Ebben Fogarasy Mihály kifejtette, hogy „elvárom, hogy az esperesi hivatal f[olyó] évi aug[usztus] 5-én 2050 szám alatt kiadott körlevelem értelmében képviselve legyen”, nyomatékosan kiegészítve azzal a megjegyzéssel, amelyben reményét fejezte ki, hogy Möller esperes betegségéből a gyűlésig felépül.⁴⁰ Azokban az esetekben, amikor a távolmaradás oka reális volt, a helyettes jelentését a püspök elfogadta. Ez történik például Simon Endre esetében, aki a beteg Szóke Endre kerületi esperest helyettesítette. Az 1869. szeptember 10-én Szókelfalván tartott kerületi gyűlésen döntöttek arról, hogy Simon Endre fog a gyűlésen részt venni, „miután maga az esperes úr mint főpásztorilag kinevezett személy, betegsége miatt szeptember 22-én K[ároly] Fejérvártt meg nem jelenhetik”. Kiválasztását megkönnyítette, hogy a papi gyűlést meghirdető püspöki körlevél kifejezetten utalt arra, hogy az akadályozott esperest csak az alesperes helyettesítheti.⁴¹ A küküllői kerületben

³⁷ 1869-es EkF.

³⁸ Uo.

³⁹ Aki képviselőként egyébként meg is jelent.

⁴⁰ 1869-es EkF.

⁴¹ Archidiaconum legitime impeditum Vicearchidiaconus supplebit.

ugyan nem volt alesperes, viszont kerületi jegyzőként Simon Endre betölthette ezt a feladatot.⁴² Az udvarhelyi kerületben hasonló esettel találkozunk. A kerület főesperese, Csátó József szeptember 14-én kelt felterjesztésében közölte, hogy „változó egészsége” miatt helyette Betegh Imre fogja a kerületet képviselni, együtt a kerületből megválasztott Andrásy József zetelaki plébánossal.⁴³ Az alcsíki kerületből Albert Mihály csíkszentimrei plébános vett részt a gyűlésen az esperes helyett. Nagy Lajos csíkszentgyörgyi plébános, alcsíki főesperes szeptember 4-én jelentette be, migrénre hivatkozva, hogy nem tud elmenni. Fogarasy szeptember 7-én kelt válaszlevelében csak azt kérte, hogy ha az esperes nem épülne fel, a kerület képviselve legyen.⁴⁴

Az 1869-es papi gyűlésnek sajátos színt kölcsönzött, hogy egybehívása nemcsak a Státus újraszerveződésével párhuzamosan, hanem a pápai tévedhetetlenség vitatott egyetemes zsinati dogmatizációja idejében is történt. Ugyancsak ekkor az Osztrák–Magyar Monarchia a belső törvénykezései az iskolakérdésben a szekularizálás módozatait is igyekeztek megvalósítani.

Az összehívott papi gyűlés tematikáját alapvetően három szempont alakította: egyrészt erőteljesen megjelenik Fogarasy Mihály megyéspüspök értelmezésben a legfontosabb tematikák sora, visszaköszönnek az 1822-es Szepeszy-Statuta alkalmazható rendelkezései,⁴⁵ s felszínre kerülnek az 1848-ban elnapolt, de erőteljesen jelentkező reformok is. Az 1869-es papi gyűlés jegyzőkönyvének⁴⁶ sajátossága, hogy párhuzamosan emeli ki a javaslatok megszövegezésében, hogy melyek azok, amelyeket a jelenlévő papság mint problémát jelenít meg, illetve melyek azok, amelyek az 1822-től meglévő hagyomány folytatásaként kerülnek megszövegezésre, és melyek azok, ahol szó szerint a püspökre hivatkozva jegyzik a javasolt megoldásokat a felmerült problémákra. Az alábbiakban, az egyes témák esetében ezért igyekszünk vázolni a kérdés háttértörténetét, előzményeit is, mielőtt az 1869-es javaslatot ismertetnénk.

Az 1869-es papi gyűlésen a tervezett kérdések nagy része tárgyalásra került. Ezek közül a papnevelő intézet kérdésköre volt az egyik kulcsprobléma. Az 1822-es Statuta szigorú napirendje a reggeli 5 órai ébresztőtől az este 9 órai lefekvésig

⁴² 1869-es EkF.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Az 1822-es Statuta revideálása során 6 teljes szekció és több mint 80 paragrafus esetében olvashatjuk, hogy egy-egy szó változással, illetve semmi változtatás nélkül továbbra is érvénybe marad. GyÉFKL PI 631. doboz, 4. csoport Statuta diocesana juxta vigentes ordinationes modificata, 1869. jún. 14.

⁴⁶ GyÉFKL Gyulafehérvári Plébániai Irattár. Püspöki körlevelek 1866–1869, 3300/1870 Fogarasy Mihály megyéspüspök körlevele. Az 1869-es papi közgyűlés jegyzőkönyve. Gyulafehérvár, 1870. dec. 28. (a továbbiakban: GyPI-Pk – 3300/1870). Első közlése *Marton J.*: Fogarasy Mihály i. m. 154–162.

pontosan szabályozta a kispapok életét.⁴⁷ A „vaskalapos”-nak is titulált⁴⁸ Statutával szemben 1848-ban „a zsinat kiváló figyelmét” felkeltő kérdéskörben elvetették a „túlcsigázott szigor” alkalmazását, amely csupán „kicsikart külsőségeket” szülhet. A fegyelmi kérdések mellett a tanrendben a Statuta által bevezetett kétéves filozófiai oktatásról ellentmondásos volt az 1848-as jegyzőkönyv: világi tanulók számára is megnyithatónak, vagy teljesen eltörölhetőnek tartották.⁴⁹ A dogmatika esetében azonban egy radikális rövidítést, egy évre való csökkentést javasoltak 1848-ban. Úgy látták, hogy aktualizálni kell a tanrendszert, ezért javasolták az állami törvényeknek oktatását, a gyakorlati jelleggel jobban ellátott pedagógiai, katekétikai és metodikai oktatás bővítését, illetve a patrisztikának oktatását. 1869-ben a fenti javaslatokból visszatér a homiletika és katekétika oktatási színvonal növelésének kérése, együtt az egyházmegye-történet tanításának igénylésével. Ez utóbbi esetében – rámutatva arra, hogy nincs egy jól használható kézikönyv – egy ilyen megírására kiírt pályázatról is döntöttek.⁵⁰ A fegyelmi kérdéseket viszont Fogarasy már nem tárgyalta meg papjaival, arról külön körlevélben intézkedett.⁵¹ Ugyanakkor, miközben 1848-ban kérték a növendékek által adandó információk eltörlését,⁵² 1869-ben a papi gyűlés még azt is előírta, hogy a teológiát befejező káplánokról, tanárokról – a hivatásvesztés megelőzése miatt – a plébános az esperes útján, a meglévő gyakorlatnak megfelelően félévente köteles információkat betérjeszteni.⁵³

Az információk részben kötődtek a papsággal szemben alkalmazott büntetésekhöz is. 1848-ban az egyházmegyei zsinati határozatok kijelentik, hogy a pap minden egyoldalú feljelentésre ne büntetessék, vele a feljelentést azonnal közöljék.

⁴⁷ A teológiai tárgyak, valamint a latin és a német nyelv tanulásának szorgalmazása mellett kitért a szórákozásra (megengedve a zenét, orvosi előírásra a dohányzást is), tisztaságfelelőst kell állítani a kispapok közül, aki az étel-ital minőségéről is jelentést kell tennie. GyÉFKL EZs 1822. Statuta Alma Diocesis Transilvanicae Anno 1822. die 17-ma Aprilis in Synodo Diocesana publicata, et Concordibus votis approbata, Claudiopoli, Typ. Lycei Regii. (a továbbiakban: Statuta) 55–68. Pars I. Sectio VIII. § 3.; *Hermann E.*: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat i. m. 11.

⁴⁸ *Forster János*: A püspökmegyei zsinat. Gyulafehérvár 1907. 11.

⁴⁹ Eltörlés nem lett belőle, az oktatáshoz szükséges alapot Kovács Miklós püspök hozta létre 1837-ben, s végrendeletében tovább bővítette. *Marton József*: A gyulafehérvári papnevelde 250 éve. In: *Emlékkönyv a 250 éve alapított Gyulafehérvári Papnevelde Jubileuma alkalmából*. Szerk. Marton József. Gyulafehérvár 2003. 17.

⁵⁰ „Erdély egyházi történelmének megírására ezennel pályázat hirdettetik; s a legjobb mű jutalmazására 200 fl[or]int o.é. tüzetik ki. A mű lehetőleg teljes, az összes eseményeket felkaroló és könnyűded folyékonytárgyakkal tárgyaló, de hosszadalmas ne legyen, hogy a papnöveldében tankönyvvül is használtsék. E célból az okmányoknak szövegszerinti bevezetése mellőzendő, elégséges lévén azoknak hű és pontos idézése.”

⁵¹ GyÉFKL PI 2330/1870 Fogarasy Mihály megyéspüspök körlevele.

⁵² Ezt az óhajt a zsinatra készülve a gyulafehérvári papság zsinatot előkészítő tanácskozásának jegyzőkönyve rögzítette. GyÉFKL PI 1010/1848 Gyulafehérvári papság beadványa. Gyulafehérvár, 1848. júl. 31.

⁵³ GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870

A feljelentés – azaz feladás – csak akkor kerüljön jegyzőkönyvbe, ha az illető pap önmagát tisztázni nem tudja, illetve ha ezt követően az esperesből, a jegyzőből és az esperesi kerületből választott közügyvédből álló bizottság sem tudja tisztázni őt.⁵⁴ Csak ilyen esetben terjesztessék fel a püspökhöz a kérdés, aki majd megítélheti a büntetést vagy felmentést. Amennyiben a pap bűnösségét megállapítják, az 1848-as zsinati jegyzőkönyv kiemelte, hogy a büntetés olyan legyen, hogy az a büntetettnek ne kedvét szegje, hanem inkább megjobbítsa. A zsinatot előkészítő munkálatok jegyzőkönyvei is leszögezték, hogy a bizalmat veszített papokat ne helyezgessék önkényesen egyik plébániáról a másikra,⁵⁵ és csak abban az esetben zárják ki a klerikust az Egyház közösségéből, ha egyáltalán nincs esély a javulásra.⁵⁶ Az 1869-es papi gyűlés – amelynek teljes jegyzőkönyve magyarul készült, kivéve az erre vonatkozó részt, amelyet latinul szövegeztek meg – számba veszi a visszaéléseket,⁵⁷ s ezek, valamint a „hiányok orvoslását a gyűlés a püspöki kormány belátására bízván, azok ezennel oly hozzáadással közöltetnek, miszerint minden lelkipásztor, aki a fenn elősorolt visszaélések és hiányok valamelyikét tapasztalná – a visszaélések kiküszöbölését s a hiányok orvoslását minden kitelhető módon eszközölni, papi kötelemének ismerje; fenntartván a püspöki hivatal részéről ezek iránt pásztori levelek által és püspöki rendeletek útján bővebben is intézkedni”. Külön kitérnek a papság körében előfordulható részegségi esetekre, amely kapcsán egyértelmű az 1869-es gyűlés álláspontja, amikor „határozatilag kimondja: hogy az olyan (főképp fiatalabb) papok, kik ezen, az emberi méltóságot lealacsonyító szenvedélyből háromszori előrebocsátott főpásztori megintés és correctio megpróbálása után sem gyógyulnak ki, a megyei szolgálatból egyszerűen elbocsáttassanak”.⁵⁸

⁵⁴ A zsinatot előkészítő tanácskozások jegyzőkönyvei kiemelték: az esperesi látogatás legyen komolyan véve, évente kerüljön arra sor, az esperes mellé nevezzenek ki egy jegyzőt és közügyvédet, a látogatásról készüljön jegyzőkönyv. Ez sokat segítene az olyan helyzetek megoldásában, amikor a pap ellen feladás történik, vagy amikor a pap elhalálozik. GyÉFKL PI 389.d. 11.cs. 1010/1848 Torda–Aranyos kerület beadványa. Felvinc, 1848. júl. 31. A marosi kerület beadványa hasonlóan vélekedett: az ember gyarló, hibázhat, de hogy az alaptalan vádaskodás véget érjen, papi esküdszékét óhajtottak felállítani, amelynek ítélete után kerüljön csak az ügy a püspök elé. Az évente, a papokról, azok tudta nélkül szolgáltatott információkat eltörölni kérték. GyÉFKL PI 389.d. 11.cs. 1010/1848 Marosi kerület beadványa. Marosvásárhely, 1848. aug. 12.

⁵⁵ GyÉFKL PI 389.d. 11.cs. 1010/1848 Gyulafehérvári papság beadványa. Gyulafehérvár, 1848. júl. 31.

⁵⁶ GyÉFKL PI 389.d. 11.cs. 1010/1848 Gyulafehérvári kerület beadványa. Gyulafehérvár, 1848. aug. 6.; Keresztész József ferences tartományfőnök beadványa. 1848. aug. 16.

⁵⁷ Ezek közt nevesítve: a keresztelelendők olajának nem megfelelő őrzését, az Oltáriszentséghez használt kenyér kérdését, a székelységben tapasztalható házasságkötési problémákat, az egyházi éneklés hiányosságait, az esperesi látogatások elmaradásait, a havi relációk felküldésének kimaradásait, az alapítványok vezetésében tapasztalható mulasztásokat, a kegyes alapítványok kimutatásának hiányait, a püspöki körleveleknek elmaradó iktatását.

⁵⁸ A papi gyűlés egyértelmű véleménye jelen esetben szigorúbbnak mutatkozik, mint az 1848-as javaslatok sora. Akkor is rögzítésre került ugyan, hogy ha ismételt megfenyítés után sem adná a pap jelét a javulásnak, akkor el kell bocsátani, viszont a zsinatot előkészítő választmányi jegyzőkönyv kiemelte,

A 19. század visszatérő egyházi problémái közül a káplánok anyagi helyzete folyamatosan kimutatható tárgyalási pont. Fizetésükről az 1822-es Statuta már rendelkezett, amikor alkalmazásukat a nagyobb egyházközségek számára kötelezővé tette.⁵⁹ 1848-ban az egyházmegyei zsinaton a plébánosok⁶⁰ és a káplánok fizetéséről egységes tervezetet dolgoztak ki. Eltérések ugyan voltak a fizetés nagysága körül, de nagyjából a plébánosi fizetés szinte felét irányozták elő a káplánok számára. Az eltérő javaslatokat az 1848-as zsinati munkát nem hozta közös nevezőre, mert az egységesség elve miatt a kérdés végső rendezését az elmaradt nemzeti zsinatra hagyták. 1869-ben a papi gyűlés újra tárgyalta a kérdést, előírva, hogy ahol a káplán jövedelme a 63 forinttal és egyéb állandó illetékekkel nem érné el az évi 120 forintot, s más alaptól sem lenne pótolható, a plébános fizesse ki neki az évi 120 forintot, részesítse a stóla-jövedelem egyharmadában s teljes ellátásban.⁶¹

Hasonló a helyzet a plébánosi vizsgával, amely zsinati vizsgálat néven szerepel a korabeli egyházi jogi terminológiában. Ezzel kapcsolatosan a Statuta 1822-ben olyan formában bizonyult engedékenynek, hogy a beneficium elnyerése utáni két hónapban is engedélyezte letételét, viszont előírta, hogy az 50. életévüket be nem töltött papok minden új beneficium elnyerése előtt ezt megismételjék. Szepesy püspök később ezt a rendelkezést módosítva, eltörölte az ismétlés követelményét, viszont előírta, hogy a beneficium elnyerése előtt kerüljön rá sor.⁶² 1848-ban alapos félreértés miatt ellentmondásos megfogalmazásokkal találkozunk. Az „egyházi csődöknek”⁶³ javadalom elnyerése irányába történő rendezése” során a jelenlevők többsége ezt nem támogatta. Mivel a trienti zsinat⁶⁴ elég egyértelműen előírta ennek megtartását, ezért egyesek pártolták ugyan, csupán a számát csökkentették volna egyszeri alkalomra. A fogalmi pontatlanság miatt a plébánosi vizsgát összekeverték ráadásul a teológiát végző leendő lelkipásztorok tanulmányaikat záró vizsgájával is. Ezért a végleges jegyzőkönyv furcsa megoldást javasolt: „a teológiai tanulmányok bévégezte után, a lelkipásztorkodásra kimenő növendékek, a

hogy ha „a javító rendszer célszerűen fog tervezettni, nem képzel e bizotmány annyira megromlott egyházi egyént, kit megjavítani ne lehetne, csak hogy a javítás ideje alatt ne nyomorgattassék mint rab”. GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. iktatószám nélkül. Azon pontok, melyekről készítendő Megyei zsinati munkát kassai nagyméltóságú püspök Úrnak leszen beküldendő, Kisasszonyhava 31 délelőtt, E. a . 12.

⁵⁹ Statuta 26. Pars I. Sectio V. § 11., *Hermann E.*: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat i. m. 10.

⁶⁰ A plébánosok jövedelmével részletesen csak az 1848-as egyházmegyei zsinat foglalkozott. A Statuta a maga során ezt is tárgyalta, de hangsúlyosabban volt jelen a püspöki jövedelem kérdése, amikor a 26. § kimondja, hogy ha a püspök a javadalmi jövedelmének felhasználásában törvényszegő lenne, joga van bármelyik kanonoknak vagy főesperesnek akár írásban, akár az egyházmegyei zsinaton meginteni. Statuta 8. Pars I. Sectio I. § 26., *Hermann E.*: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat i. m. 8.

⁶¹ GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

⁶² Statuta 23. Pars I. Sectio V. § 2., 3. *Hermann E.*: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat i. m. 10.

⁶³ Megüresedett egyházi javadalmaknak és hivataloknak pályázat útján való betöltésére képesítő vizsga.

⁶⁴ Conc. Trid. Sess. XXIV. c. 28. de reform.

teológiai tanárok és az e végre kinevezendő úgynevezett zsinati vizsgálók által a püspöki szentszék előtt megvizsgáltatni rendeltetnek”. Az ilyen formában történő vizsgáztatás azonban csak az elméleti ismeretek ellenőrzését tehetné volna lehetővé, márpedig a plébánosi vizsga célja a gyakorlati lelkipásztori tudnivalók elsajátításának a felmérése volt.⁶⁵ A zsinati határozatot előkészítő választmányi jegyzőkönyvből kiderül, hogy a plébánosi vizsgára 3 év kápláni szolgálat után lehetne jelentkezni, amelynek sikeres letétele után plébániai javadalomhoz és állomáshoz juthatna – természetesen a megyéspüspök kinevezése által. Ez összhangban állt a püspököknek az egyházmegyéje területén történő egyházi hivatalok teljes és szabad adományozási jogával és a tridenti zsinat előírásával is.⁶⁶ Az 1822-es Statutához tért ugyanakkor vissza a választmányi munkálat 1848-ban, amikor a nagyobb beneficiumok elnyeréséhez egy komolyabb vizsgát irányzott elő, akár az ismétlés lehetőségével is. 1869-ben Fogarasy püspök a papi gyűlésen rögzíti, hogy a javadalom elnyerésének feltétele a trienti zsinat szellemében a zsinati vizsgálat megtartása és annak jó eredményű letétele,⁶⁷ megismételve Szepesy idézett rendelkezését.⁶⁸ Azon főkegyházak esetében, ahol a hívek is csekély számban vannak, s az ellátás sem elegendő egy állandó lelkész alkalmazására, „a licenciatusok intézményét – ugyan nem oly kiterjedésben és hatáskörrel, minővel az egy időben fennállott;⁶⁹ hanem ott, a hol, és a mennyiben szükségesnek mutatkoznék, és arra alkalmas egyének találhatnának, jónak és hasznosnak ismeri” el az 1869-es papi gyűlés. Hatáskörüket pontosan körülírják: szükségkeresztelés, temetés, előimádkozás, vecsernyetartás.

⁶⁵ Forster J.: A püspökmegyei zsinat i. m. 112–121.

⁶⁶ „Minden lelkészettel járó állomás csak oly egyházi személy által, ki az eleve megtartott csődület és vizsgálat nyomán arra alkalmasnak találhatott, töltessék be.” Szeregy József: Egyházjog. Különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra II. Pécs 1879. 324. §. 702–704.

⁶⁷ A papi gyűlés jegyzőkönyve rögzíti azt is, hogy csak püspöki vizsgálatot sikeresen letévő pap választható meg azokban a székhelyföldi helyiségekben, ahol ezzel a joggal rendelkeznek, illetve azt is pontosították, hogy „az olyan pap, kiről bebizonyulna, hogy vesztegetés által akart megválasztatni, a választásból egyszerűen kirekesztessék”. GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

⁶⁸ Ami ugyanakkor szó szerint megegyezik az 1855. augusztus 18-án IX. Pius pápa és I. Ferenc József császár által aláírt megállapodás 24. cikkelyével, amely kimondta, hogy a plébániákat kiírt pályázat útján kell adományozni. Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyház, vallásgyakorlás i. m. 211.

⁶⁹ Az erdélyi egyházmegyében a fejedelemség ideje alatt a paphiány miatt a pápa engedélyével (licentia) egy-egy laikus (általában férfi) a gyóntatás és misézés kivételével lelkipásztori munkát végezhetett: keresztelt, esketett, temetett, ájzatosságokat vezetett, prédikált. Szalainai István OFM vikárius részükre megszervezte a fehéregyházi ferences kolostorban a licenciátusképzőt. Ennek végzettjeit az esperes előtti éves vizsgára kötelezték. Ez a képző 1649-ben szűnt meg, amikor I. Rákóczi György ezt a zárdát bezáratta. Marton József: Papnevelés az erdélyi/ gyulafehérvári/ egyházmegyében 1753-tól 1918-ig. Studia Theologica Budapestiensis Series Facultatis Theologiae Universitatis Catholicae a Petro Pázmány V. Bp. 1993. 72.

A papi nyugdíj és végrendelkezés esetében az 1822-es Statuta megkötései újra életbe léptek. Például a papoknak vagyonuk egynegyed részét a papnevelde céljaira és a papi nyugdíjalapra kellett hagyományozniuk.⁷⁰ 1848-ban a Kollonich-féle szerződésben – amely ugyan Erdélyben nem volt érvényes – az egyházmegyei zsinat keretében a püspökök szabad végrendelkezése kapcsán a reformigény megfogalmaztatta a papok szabad végrendelkezésének követelését. Azért is figyelemre méltó ez a kérdés, mert miközben a zsinaton jelenlevő papság más kérdések terén csak óhaját fejezte ki – még ha esetenként nagyon erőteljesen is –, ebben a kérdésben határozottan dönteni akart.⁷¹ Az 1822-es Statuta döntéseinek revideálásaként a teljesen szabad végrendelkezés csengett ki az 1848-as zsinatot előkészítő esperes-kerületi, a bizottmányi és a zsinati jegyzőkönyvekből. A bizottmányi jegyzőkönyvben érdemes megfigyelni a folyamatos javítgatások tartalmát is. Az első szövegváltozatban úgy fogalmaztak, hogy „egszersmind követeljük” a Szepes-Statuta rendelkezéseinek eltörlését. Ezt kihúзва, másodszor eltörlötnek „nyilvánítjuk” megfogalmazással éltek. Ezt is áthúzták, s így került sor erre a megfogalmazásra: „Midőn ezeket a Kollonich-féle szerződése vonatkozólag megjegyezzük, akkor egzsersmind azon szabályt (Stat. Dioec. Part. II. Sect. XVI. §2.) miszerént minden megyénkbeli pap vagyona egy negyed részét az elagott és tehetetlen papok részire és a papnövelde intézet tőkéje gyarapítására tartozott ezidáig hagyományozni”. Majd a félig megfogalmazott mondat után beszúrták a még le nem tisztázott jegyzőkönyvbe: „töröltessék el, mint most már annál nagyobb joggal cselekszünk” – de utólag ezt a beszúrást is kihúzták, helyette beírva azt, ami a végleges jegyzőkönyvbe is helyet kapott: „ezennel eltörljük, annál inkább”.⁷² A végrendelet nélkül elhunyt papok hátrahagyott javaival kapcsolatosan új szabályt fogalmaztak meg 1848-ban, mellőzve az 1822-es Statuta előírásait. Az újabb határozat a pap vagyonát két részre osztandónak vélte. Egyik fele a rokonságáé, a másik fele három harmadra osztva: a) a helyi egyházé, b) a helyi szegényeké, c) a szolgálattevésre már képtelen elagott, vagy más formában – de önhibájukon kívül – tehetetlenné vált papoké lenne. Azzal, hogy a Statuta rendelkezését eltörlötték, más megoldást kellett találniuk a papi nyugdíjalap

⁷⁰ Statuta Pars II. Sectio XVI. § 2.

⁷¹ Erre utal, hogy kijelentő módon használják az „eltörljük” fogalmat – viszont csak egyetlen egy alkalommal! GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. 1085/1848. Az erdélyi egyházmegyei zsinat jegyzőkönyve. Első ülés, 9. pont.; GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. iktatószám nélkül. Vélemény azon zsinati tárgyakról, melyekről készítendő megyezsinati munkálat a besztercebányai nagyméltóságú püspök Úrnak leszen beküldendő, D. c. 21.

⁷² GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. iktatószám nélkül. Vélemény azon zsinati tárgyakról, melyekről készítendő megyezsinati munkálat a besztercebányai nagyméltóságú püspök Úrnak leszen beküldendő, D. c. 21.; GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. 1085/1848. Az erdélyi egyházmegyei zsinat jegyzőkönyve.

biztosítására.⁷³ Az aktív papság évenkénti adózása mellett döntöttek, de ennek mértékének meghatározása 1848-ban elmaradt. Csíktusnádi Kovács Miklós megyéspüspök érdekes módon a végrendekezés témájában papjai kívánságát teljesítette,⁷⁴ de utólag újra életbe lépett a Statuta rendelkezése. 1869-ben a papi gyűlésen ugyanis megállapították, hogy a növendék és elaggott papok alapja jelenleg jó helyzetben van, köszönhetően az 1822-es Statuta rendelkezésének, amely szerint „minden erdélymegyei pap, akár végrendelettel, akár a nélkül halt el, szerzett vagyonának negyed részét a fentebbi célra az egyházmegyei alapnak hagyni köteleztetett”. 1869-ben érvényben hagyják ezért az 1822-es Statuta előírásait, arra figyelmeztetve, hogy a hagyaték rendezésekor ne engedjék meg, hogy a rokonság mindent elvigyen. Ahogy a jegyzőkönyvben olvasható, „felszólítja a gyűlés a kerületi espereseket és lelkészeket, hogy minden kitelhető módon ügyekezzenek súlyosan beteg, vagy elhunyt paptestvérek vagyonának illetéktelen kezek általi elsikkasztását, s az említett alapok defraudatioját meggátolni. E célra üdvösnek látszik a szomszéd – különösen beteg lelkészek gyakoribb testvéri látogatása, mi a kerületi papság figyelmébe ajánlatik”.⁷⁵

Liturgikus téren úgy 1822-ben, mint 1848-ban, sőt a visszafogottan nyilatkozó 1869-es papi gyűlésen is fontos döntések fogalmazódtak meg a *Rituálé* kapcsán. A délutáni istentisztelet esetében az 1822-es Statuta úgy rendelkezett, hogy mivel az istentiszteleti rendet falun egyszerűen nem lehetett alkalmazni, a plébános híveivel együtt minden reggel és este közös imát mondjon.⁷⁶ 1848-ban a nemzeti zsinatra is javasolt kérdésként szerepelt a *délutáni isteni tisztelet és szolgálat célszerűbb elrendezésének* tárgyalása. Az egyházmegyei zsinaton egyrészt a latin nyelv, másrészt a mindennapi végzés ellen fogalmazódtak meg javaslatok. A jegyzőkönyv szövege („a deák nyelven tartott vesperák, mint nem célszerűek, szűnjenek meg”) nagyon félreérthető. Nem az esti közös imát kifogásolták, hanem a hívek jelenlétében latinul végzett papi zsolozsmázást. A kerületek előkészítő jegyzőkönyvei minden esetben

⁷³ Amúgy is kevesellték a papi nyugdíj mértékét. Az előkészítő esperesi jegyzőkönyvek többször is kifejezték, hogy túl kicsi a nyugdíj, ami miatt az öreg pap tovább kénytelen szolgálni, vagy ha mégis nyugdíjba vonulna, ebből a kevés pénzből ott kell tengetnie utolsó napjait, ahol a vétkes papok javító-intézete is van. GyÉFKL PI 1010/1848 Belső–Szolnok kerület beadványa. Szamosújvár, 1848. aug. 2.; GyÉFKL PI 1010/1848 Kézdi–orbai kerület beadványa. Kanta, 1848. aug. 9.

⁷⁴ 1848. szeptember 9-én Kovács Miklós püspök válaszelevelében Sántha Imre kilyénfalvi plébános és Török Antal nyugalmazott gergyóalfalusi kántor felterjesztésére – amelyben kérték, hogy a Gergyó-kerületi tanítók özvegyeik és árváik gyám intézetének alapszabályát hagyja jóvá – a jóváhagyást egy kitéllettel teszi meg. Ebben rámutatott, hogy a benyújtott alapszabályzat „II. fejezet 2-ik cikkelyének azon kitételét: hogy a legszegényebb pap hátra maradt vagyonából 5 p[engő] f[orin]tot a gondnokok követelhetnek”, nem hagyhatja jóvá, hiszen „a papoknak szabad végrendekezési joguk levén”, ezt ő is tiszteletben tartja. GyÉFKL PI 1114/1848 Kovács Miklós püspök válaszeleve Sántha Imre kilyénfalvi plébános és Török Antal nyugalmazott gergyóalfalusi kántor felterjesztésére. 1848. szept. 9.

⁷⁵ GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

⁷⁶ Statuta 108-110. Pars II. Sectio III. Hermann E.: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat i. m. 13.

rámutattak arra, hogy a néppel közösen végzett délutáni istentiszteletet anyanyelven kellene végezni, hiszen a hosszú és latin nyelvű Vesperát a hívek úgysem értik. Az előkészítő tárgyalások javaslatai többnyire a Szepes-féle imakönyvet – *Istent reggel, a szent áldozatnak bémutatásakor, és estve naponta imádó keresztény* – ajánlották használatra, ennek is a 13–33 oldalait.⁷⁷ Javasolták, hogy egyszerű legyen: ének, ima, szentírási szövegek, bizonyos szertartások végzése legyen a tartalma.⁷⁸ Ez a megoldás nem ütközött az egyetemes egyházi törvénykezéssel. A trienti zsinatnak a latin nyelv pártolására vonatkozó döntése⁷⁹ a liturgikus ténykedések és a breviárium végzésénél ugyancsak a latin nyelvet engedélyezte szabad használatra, de az ezen kívül eső, néppel közösen mondott imákban lehetséges volt az anyanyelv használata.⁸⁰ 1869-ben a papi gyűlésen ebben a szellemben megfogalmazódott, hogy a *Rituálé* latin, s ez a gyűlés nem illetékes ezt tárgyalni, viszont az erdélyi hagyományoknak és a trienti zsinatnak is megfelelően a szentségek és szentelmények szertartásait a lelkész anyanyelven megmagyarázhatja. Ezeknek a szertartásoknak egyes imádságai mondhatóak anyanyelven, akárcsak a délutáni istentiszteletben a zsoltárok, Magnificat, a Szűz Mária antifóna, s a temetésnél a zsolozsma. Az egyformaság miatt 1869-ben is jónak látták egy alkalmas kézikönyv kiadását, amelyben pontosan megjelölnék, hogy mi az, ami magyarul végezhető.⁸¹ Kérésük ebben az esetben is ismétli az 1848-as jegyzőkönyvet, amely szintén javasolta egy ilyen szertartáskönyv kidolgozását, s konkrét mintát is ajánlott.⁸²

A liturgikus kérdéskörnél maradván az is figyelemre méltó, hogy a visszafogottabb 1869-es papi gyűlésen már nem kerültek elő olyan javaslatok, amelyek egybeesően jelentkeztek az 1822-es Statutában és az 1848-as zsinati jegyzőkönyvben is. Ezek közül a *bőjti fejelem* a jelentősebb. Erről az 1822-es Statuta rendelkezései mellett⁸³ 1848-ban Kovács Miklós püspök jelezte, hogy a bőjtre nézve a jegyzőkönyvbe csupán *vélemény és óhajítás* formájába jegyezzék fel a hozzászólásokat, hiszen a bőjtöt a nemzeti zsinat fogja szabályozni a pápával történő egyeztetés során. Az egyeztetés szükségességét indokolta az is, hogy az egész egyházat érintő

⁷⁷ GyÉFKL PI 1010/1848 Gyergyói kerület beadványa. Gyergyócsomafalva, 1848. aug. 1.

⁷⁸ GyÉFKL PI 1010/1848 Alcsíki és kászonszéki kerület beadványa. Csíkszentmárton, 1848. aug. 1.

⁷⁹ Conc. Trid. Sess. XXII. c. 8. de sacrific. missae; can. 9. „Si quis disserit, lingua tantum vulgari Missam celebrari debere: anathema sit.”

⁸⁰ Szeredy J.: Egyházjog II. i. m. 492. §. II. 2. 1188–1189.

⁸¹ GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

⁸² Egy német nyelvű szertastáskönyvet: „Ritual nach dem Geist und Anordnungen der kath. Kirche oder praktische Anleitung für die katholische Seelsorger. Amten Stuttgart und Tübingen in den gg. Corta 183.1.” GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. iktatószám nélkül. Vélemény azon zsinati tárgyakról, melyekről készítendő megyezsinati munkát a beszercebányai nagyméltóságú püspök Úrnak leszen beküldendő, D. a. 2.

⁸³ Statuta 156–157. Pars II. Sectio XI. Hermann E.: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat i. m. 12.

kérdésben (márpedig a böjti fegyelem ilyen)⁸⁴ még a nemzeti zsinat sem hozhatott volna érvényes döntést. 1848-ban, a forradalmi hangulatban komoly reformálási törekvést tükröztek az előkészítő esperesi jegyzőkönyvek, amelyek egybehangzóan a böjti gyakorlat enyhítését javasolták. Ezzel a gyakorlattal kapcsolatosan a színes javaslati skála egyeztetésére az egyházmegyei zsinaton 1848-ban olyan formában került sor, hogy a zsinatoló atyák – a hívekre való tekintettel – a szombati böjt eltörlését indítványozták, megtartva a szerdai, pénteki böjtöt a nagyböjtben és adventben, a nagyheti böjtölést, a vigíliás böjtöket és kántorböjtöket.⁸⁵ 1869-ben a papi gyűlésen a tárgyalta kérdések közt a jegyzőkönyvben nem találkozunk a böjti fegyelemmel, viszont a gyűlés jegyzőkönyvének körlevélben történt közlése előtt Fogarasy Mihály 1870. június 7-én kelt 1500/1870 számú körlevelében értelmezve IX. Pius pápa 1870. május 6-ról kelt apostoli levelét, rámutatott arra, hogy a magyarországi és erdélyi katolikusokra nézve a pápa több engedményt is tett a böjt terén. Felsorolva ezeket,⁸⁶ Fogarasy él az értelmezés jogával, pontosítva, hogy a kántorböjtök szerdai, pénteki és szombati böjtjei továbbra is érvényesek, akárcsak a jelesebb ünnepeket⁸⁷ megelőző és az adventi böjtök is. A nagyböjti szabályok kapcsán az évenként kiadandó utasításokat kérte követni.⁸⁸

Az állami beavatkozás terén nagy jelentősége volt a királyi tetsvényjognak. A placetum gyakorlása kapcsán ugyan az 1869-es papi gyűlés nem fogalmaz meg álláspontot, a Statuta revideálása során viszont megjegyzi, hogy a placetum állami eltörlése miatt ezt a kérdést már nem kell tárgyalni.⁸⁹ Ennek ellenére érdemes megfigyelni, hogy míg 1822-ben a Statuta a placetumot természetesen elfogadta,⁹⁰ 1848-ban a cenzúra megszűnésére hivatkozva egyértelműen kimondták, hogy gyakorlatban azt megszüntnek tekintik,⁹¹ de ez csak 1855-ben vált jogilag is jegyezhető megvalósítássá.⁹² A dualizmus korában viszont éppen a pápai tévedhetetlenségnek az I. vatikáni zsinaton történő dogmatizációja miatt újra előtérbe került a kérdés. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felterjesztésében

⁸⁴ Szeredy József: Egyházjog. Különös tekintettel a Magyar Szent Korona területének egyházi viszonyaira, valamint a keleti és protestáns egyházakra I. 3. kiadás. Pécs 1883. 258. § 645–648.

⁸⁵ GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. iktatószám nélkül. Vélemény azon zsinati tárgyról, melyekről készítenő megyezsinati munkát a veszprémi nagyméltóságú püspök Úrnak leszen beküldendő, B. a. 4.

⁸⁶ Évközi idő szombatjain (ha nincs kántor/quator böjt, vagy ünnepet megelőző böjt), minden megszorítás nélkül megengedett a húsfogyasztás; a fenti egyházi évről megfelelő pénteken a zsírral való főzés.

⁸⁷ Karácsony, Pünkösd, Szent Péter és Pál, Nagyboldogasszony, Mindenszentek.

⁸⁸ Marton J.: Fogarasy Mihály i. m. 132–133.

⁸⁹ Pars II. Sectio XIII. Placetum Regium. Tota sectio emanet, cum Placetum abolitum sit. Statuta 1869.

⁹⁰ Statuta Pars II. Sectio XIII.

⁹¹ A gyakorlatban levő placetum-jog megszűnt, „minekutána a praeventiv censura is megszűnt”. Forster J.: A püspökmegyei zsinat i. m. 20–21.

⁹² 1855. augusztus 18-án került sor IX. Pius pápa és I. Ferenc József császár által annak a megállapodásnak az aláírására, amely kimondta: „a pápával való érintkezésben az uralkodói jóváhagyás (placetum) nem szükséges”. Balogh M. – Gergely J.: Állam, egyház, vallásgyakorlás i. m. 205.

az uralkodóhoz 1870-ben kérte is a placetum fenntartását.⁹³ A kérdés érdemi tárgyalásának elmaradása nem jelenti 1869-ben, hogy az egyházi belügyekbe történő beavatkozásnak bármilyen formáját elfogadták volna.

Erre a legrelevánsabb példa a közoktatási törvénnyel járó állami beavatkozás keretében megfogalmazódó álláspont az iskolakérdés terén. Maga Fogarasy Mihály megyéspüspök kora legfontosabb kérdésének a népiskolák ügyét tekintette. Legtöbb körlevelét az oktatással és neveléssel kapcsolatban adta ki.⁹⁴ Az iskolakérdés a 19. század folyamán végig napirenden volt. Az 1822-es Statuta rendelkezései⁹⁵ 1848-ban már a megváltozott helyzetben elvesztették aktualitásukat. 1848-ban a felekezeti oktatás anyagi alapját biztosító egyházi alapítványok, az iskolák szekularizációjával kapcsolatos törekvések ugyanazokat a védelmi mechanizmusokat hozták felszínre, amelyek 1869-ben is megjelennek. 1848-ban az ezzel kapcsolatos kérdéseket az egyházmegyei zsinatot megelőző vegyes Státus-gyűlésen⁹⁶ beszélték meg. Azon ugyan a püspök elnökölt, de eltérően a zsinati szabálytól, a jelenlevő világiak és papok szavazati döntése bekerülhetett a jegyzőkönyvbe. Ez alapvetően a püspök véleményét is tükrözte, aki a viták összegzéseként elmondott záróbeszédében kiemelte, hogy a Státus saját iskoláit továbbra is saját fennhatósága alatt fogja tartani, a saját kezelésben megőrzött iskolai, tanulmányi alapok segítségével. A Kolozsvárra tervezett közös egyetem felállítása kapcsán is Kovács Miklós püspök véleményét tükrözte a jegyzőkönyv, megfogalmazva, hogy azt anyagilag támogatná az egyházmegye. A Státus-gyűlés jegyzőkönyvét azonos szófordulattal vette át az egyházmegyei zsinati jegyzőkönyv is.⁹⁷

Fogarasy Mihály püspök, aki 1848-ban országgyűlési tagként közről láthatta az egyházi iskolák iránti szekularizációs törekvéseket,⁹⁸ 1869-ben hosszan tárgyalja papjaival ezt a kérdéskört. Még mielőtt erre sort kerített volna, 1869. augusztus 15-én,⁹⁹ Nagyboldogasszony napján kelt terjedelmes körlevelében¹⁰⁰ részletesen ismertette az új iskolatörvényt. A papi gyűlésen csak jelzi, hogy a törvény előírásainak

⁹³ A felterjesztés keltezése: 1870. jún. 30. MOL K 26. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1870. Közlését lásd *Balogh M. – Gergely J.*: Állam, egyház, vallásgyakorlás i. m. 313–324.

⁹⁴ Uo. 19.

⁹⁵ Statuta 136–141. Pars II. Sectio VI–VII. *Hermann E.*: Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat i. m. 12.

⁹⁶ GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. Az erdélyi katolikus vegyes Status gyűlésnek Kolozsvárott 1848-k év Kisasszony hava 29-kén tartott hatodik üléséből, a Kath. Status teendőinek előleges megvitatására kiküldött bizottmánynak Jegyzőkönyve.; GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. iktatószám nélkül. Az erdélyi katolikus vegyes Status gyűlésnek Kolozsvárott 1848-ik év Kisasszony hava 31-kén tartott ülésének Jegyzőkönyve.

⁹⁷ GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. 1085/1848. Az erdélyi egyházmegyei zsinat jegyzőkönyve. Első ülés, 7. pont.

⁹⁸ *Fogarasy M.*: „Átmeneti szabadság” i. m.

⁹⁹ Gyakorlatilag a papi gyűlést meghirdető körlevele után, viszont megelőzve a papi gyűlés tárgyalásait.

¹⁰⁰ GyÉFKL PI 1880/1869. Fogarasy Mihály körlevele az erdélyi egyházmegye papságához. Gyulafehérvár, 1869. aug. 15.

alkalmazása és az iskolák felekezeti jellegének fenntartása új módszerek kidolgozását teszi szükségessé. Az 1869-es papi gyűlés javasolja, hogy az 1868. évi 38. törvénycikk betartása mellett szükséges, hogy „a kerületi esperesek plébániáinként az iskolák állapotját a legújabb törvény kívánalmaival egybevevessék, tartandó egyházközségi gyűlésekben¹⁰¹ az iskolák, taneszközök és a tanítói fizetés jelenlegi mi-
benlétét meghányván, a javítandók javításáról, a kellékek előállításáról, a szükséges költségek beszerzésének módjáról megfontolva értekezzenek, s a talált állapotról, és történt megállapodás és intézkedésről szóló kimerítő értesítőket a püspöki hivatalnak megerősítés, vagy további utasítás kinyerése végett fölterjesszék”. Mivel több helyen kényelmesebbnek látták a községi iskolává való alakítást, Fogarasy igyekszik megakadályozni a szekularizációnak ezt a formáját, ahogyan a vallásveszélyt is azok esetében, akik gyermekeiket protestáns felekezetű iskolába járatják. A papi gyűlés jegyzőkönyve rögzíti, hogy ahol „hason iskoláink vannak, miután itt kényszerhelyzetekről, vagy a kormányközegek támogatásáról szó sem lehet, a gyűlés szükségesnek látná: a) hogy az illető lelkipásztor hol közvetlenül, hol közvetve a katolikus egyházi és iskolai tanácsok által ügyeljenek a szülőkre akként hatni, hogy azok, a veszélyt, melyben gyermekeik vallásos nevelése és hitélete a más felekezetű iskolák gyakorlása miatt forog, belátván, azokat a saját iskoláikba visszahozzák; – b) saját hason iskoláink tanárai – a méltányosság viszonyait is tekintetbe véve – maguk részéről mindent elkövessenek, hogy a más felekezetű iskolákba járókat saját tanodáikba visszaédesítsék; – c) különösen az illető vallásoktatók kettőzött szorgalommal ügyeljenek ama veszélyes befolyást a hittan előadása és az isteni tisztelt gyakorlása alkalmával ellensúlyozni.”¹⁰² Ahol nincs alternatíva,¹⁰³ ott legalább a katolikus hitoktatás iskolai megszervezését kéri, odafigyelve arra is, hogy a tanerők fizetését is szükséges kiegészíteni. Arra is kitér a jegyzőkönyv, hogy a katolikus tanítóképzés ügyét is szükséges reformálni. A csíksomlyói katolikus tanítóképzőt csak a székelység veszi igénybe, a nagyszebeni pedig nem a megfelelő hatást éri el. Ezért javasolják, hogy a kettő egybevonásával, a püspöki központba kerüljön felállításra az egyházmegyei tanítóképző. A kolozsvári egyetem ügye ekkor is aktuális még, a katolikus líceum épületét készül az állam lefoglalni erre a célra. Fogarasytól ezért kéri papjai a gyűlésen, hogy a tulajdonjogot őrizze meg az egyház számára.¹⁰⁴

¹⁰¹ 2150/1869. számú körlevelében Fogarasy Mihály püspök elrendelte a plébániai tanácsok megszervezését, akiknek a hatáskörébe 1877-ben fogja majd átutalni az iskolaszékek felügyeletét 50/1877. számú rendeletével. *Marton J.*: Fogarasy Mihály i. m. 21.

¹⁰² A tanügyi törvény kimondta, hogy a felekezeti iskolák felügyelési joga a püspököké, a hittant csak egyházmegyei felhatalmazással rendelkezők taníthatják, a katolikus iskolákba a tanárok lehetőleg katolikusok legyenek, a püspökök határozzák meg az ezekben használható tankönyveket. *Balogh M.* – *Gerghely J.*: Állam, egyház, vallásgyakorlás i. m. 206–207.

¹⁰³ Sepsiszentgyörgy, Nagenyed, Medgyes, Szászváros esetében katekétikai állást is kér szervezni.

¹⁰⁴ GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

Az iskolakérdés kapcsán a tanítói fizetésekre is javaslatok fogalmazódnak meg a papi gyűlésen. Tudatában vannak annak, hogy a tanulmányi alap mértéke nem elegendő a méltányos fizetésemeléshez. Ezért igyekeztek más forrásokat is mozgósítani. Ezek közt konkrétan nevesítik a kolozs-monostori alapítványi uradalmat, amelyet a kormány az általa állított gazdasági intézet részére harminc évre vett bérbe. Ezt a bérbevételt nehezményezik, hiszen a megyéspüspök jogait megsértve őt csak értesítették erről. Mivel ez az alapítványi uradalmi jövedelem kérdéses, másik javaslatukban arra térnek ki a gyűlés résztvevői, hogy a tanulmányi alap tehermentesíthető, ha az iskolaszolgák bérét, a fűtést, takarítást és kisebb javításokat a gimnáziumi diákok tandíjából fedeznék. Óvatos megfogalmazással még azt is jelzi a gyűlés, hogy a Haynald Lajos volt megyéspüspök által alapított, s a káptalan kezelésében levő tanítói nyugdíjalapot is felhasználhatnák erre a célra.¹⁰⁵

Az anyagi ügyek tárgyalásánál az iskolák és templomok pénzei, valamint a különböző alapítványok tőkéje kapcsán előírták az egyházközségi tanácsülésen történő kötelező számadásokat, ezek esperesi vizsgálatát, s végül a püspöki központhoz történő felterjesztését is. „Hogy a számadások tisztán és egyforma alakban vezettetessenek, jónak látja a gyűlés, hogy a számadásra kötelezetteknek bizonyos árban nyomtatott számadási ívek adassanak, s csak a szabályszerű rovatokkal ellátott ívekre írt számadások fogadtassanak el.”¹⁰⁶ Ugyanakkor arra is kitértek, hogy a katolikus alapokból engedélyezett egyházi és iskolai építkezéseknél előfordulható felületességek kiküszöbölése miatt indokolt lenne egy egyházmegyei mérnököt alkalmazni; illetve amíg ez kivitelezhetővé válik, addig is minden építkezés „a lelkes és egyházi gondnok felügyelet és ellenőrzése mellett hajtassék végre”.

Az iskolakérdés mellett kiemelten megfigyelhető Fogarasy Mihály megyéspüspök elkötelezettsége a sajtóapostolkodás terén. Az 1848-ban a nemzeti zsinatra szorgalmazott témák között ezt a kérdéskört már ott találjuk. Feltételezhetően ebben szerepe volt annak is, hogy Fogarasy Mihály 1848-ban a magyar püspöki kar tervének kidolgozásakor kezdeményező volt ebben a kérdésben. Erdélyi püspökként a gyakorlatba léptetést szorgalmazva 1869-ben előírta, hogy az *Egyházi és Iskolai Hetilapra*, mint az egyházmegye hivatalos közlönyére,¹⁰⁷ minden egyházmegyes pap fizessen elő. Ha valamelyik szegényebb papnak erre nem lenne lehetősége, akkor az előfizetést az egyházi pénztár terhére kérje.¹⁰⁸ Az utasítás előzménye, hogy

¹⁰⁵ Ezzel kapcsolatosan viszont végül azt rögzíti, hogy ez a nyugdíjalap maradjon eredeti rendeltetése szerinti használatban, viszont az alaphoz járuljanak hozzá az újonnan kinevezett tanítók is.

¹⁰⁶ A gyűlés jegyzőkönyve meg is jelöli az alkalmazható mintát: „Lásd a Decem[ber] 29-iki 2284/1870 számú körözüvényt”.

¹⁰⁷ Párhuzamosan megfogalmazódik a papi gyűlésen, hogy a „papság ne vesztgesse pénzét hit- és erkölcspszúttító lapokra”.

¹⁰⁸ Ebben az esetben az előfizetés ne a pap, hanem az iskolatanító és az egyházközség nevére történjen. GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

hasonló javaslat már 1848-ban, az egyházmegyei zsinaton is elhangzott. Akkor az egyházi lap kiadása mellett javasolták, hogy megrendelése a helyi egyházak pénztári költségére történjen, s kölcsönözhető legyen a hívek számára is.

A kölcsönzéshez kapcsolódik a *kerületi könyvtárak* létesítésének¹⁰⁹ óhaja is. 1848-ban a pécsi püspöknek küldött egyházmegyei zsinati kivonatban olvasható a javaslat, hogy a végrendelet nélkül meghalt papok könyveit egy *felállítandó* kerületi könyvtárnak kell átadni.¹¹⁰ Ebből kiderül, hogy ilyen kerületi könyvtárak még nem voltak, de a létrehozás igénye már jelentkezett, amikor a *papok körében előmozdítandó tudományosság* kérdése kapcsán kérték ezt. A kivitelezés akadozása miatt kellett 1869-ben a papi gyűlés külön rendelkezzen ezek felállításáról. A részletekbe menő rendelkezés pontosította 1869-ben, hogy a kerületi könyvtár az esperesi központban kerüljön felállításra; a könyvtárosi teendőket pedig maga az esperes vagy megbízott káplánja lássa el; a kerületi papságon kívül a könyvtár tagjai legyenek a tanítók is; ők a könyvtár fenntartásához anyagilag is hozzájárulnak; kerületi gyűléseken döntenek a beszerzendő könyvekről; a könyvek 15, legfeljebb 30 napra kölcsönözhetőek ki.

Hasonló a helyzet a *kegyes társulatokkal* is, amelyek elvi pártolása mellett 1848-ban inkább a fenntartások¹¹¹ fogalmazódtak meg. 1869-ben egyértelműen ezek támogatása mellett foglaltak állást,¹¹² külön kiemelve „a Sz[ent] István és Sz[ent] László királyokról nevezett hazai kegyes társulatokat,¹¹³ a különféle missio-egyleteket, az imaapostolság társulatát, az iparos városokban a legényegyleteket, s a nagyon elterjedt káromkodási szenvedély és iszákosság meggátolására a káromkodás elleni és józansági egyesületeket”.

Az 1869-es papi gyűlés jegyzőkönyvében elég gyakran találkozunk azzal a megfogalmazással, hogy a jelenlevők határozatokat fogalmaztak meg. Ez félreérthető, hiszen Fogarasy Mihály megyéspüspök a gyűlésen elhangzottakat kizárólag csak

¹⁰⁹ 1822-ben a Statuta ugyanis csak a plébániai levéltárakról szólt. Statuta 155. Pars II. Sectio X. § 5.

¹¹⁰ GyÉFKL EZs 1848. d. I. 1/e. iktatószám nélkül. Választmányi munkálat azon zsinati tárgyakról, melyekről készítendő megyezsinati munkálat a pécsi nagyméltóságú püspök Úrnak leszen beküldendő.

¹¹¹ Az 1848-as zsinati jegyzőkönyv kiemelte, hogy elsősorban hasznos – ma úgy fogalmaznánk: szociális – célt is szolgálnak ezek. A már meglévő társulatok kapcsán többen is kifogásokat tettek. Az ellenzés elméleti megalapozását a torda-aranyosi kerület papsága tette meg jegyzőkönyvében: „netalán úgy járunk, mint aki keddre fogadott börtjét szorosan megtartja, de az anyaszentegyház által parancsoltakat lelkiismeret furdalása nélkül megszeghetőnek véli”. GyÉFKL PI 1010/1848 Torda–Aranyosi kerület beadványa. Felvinc, 1848. júl. 31.

¹¹² GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

¹¹³ Mindkét magyar királyról elnevezett társulatot Bécsben a liberális körök gyanakodva figyelték. Fogarasy Mihálynak főleg a Szent László társulat volt fontos: a keleti (román, pontosabban a moldvai és havasalföldi) tartományokba áttelepült magyar, székely katolikusok egyházi és iskolai szükségének fedezését biztosította ez a társulat. Külön körlevélben (430/1869, kelt 1869. febr. 5-én) hangsúlyozta annak fontosságát, hogy körükben is vállalnia kell az erdélyi magyar papságnak a lelkipásztorkodást. *Marion J.*: Fogarasy Mihály i. m. 28.; *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1917-ig. München 1973. 441.

információként és javaslatként kezelte, személyesen döntve el, hogy milyen rendelkezéseket foganatosít az erdélyi egyházmegyében. Olyan mértékben élt püspöki egyetemes törvénykezési joghatóságával, hogy nem is a teljes jegyzőkönyvet, hanem annak csak egy tartalmi kivonatát küldte meg körlevélben az egyházmegye papságának tájékoztatásul – több mint egy év késéssel. A körlevélben utalt arra is, hogy bizonyos kérdésekben mérvadónak a már kiadott, vagy kiadandó körlevelei tekinthetők.¹¹⁴

Az 1869-es papi gyűlés egy sajátos színfoltja az erdélyi római katolikus egyházmegye belső törvénykezési folyamatának a 19. században. Az 1822-es és 1848-as egyházmegyei zsinatok hatáskör-átlépéseikkel, a tervezett nemzeti zsinatra történő készülés helyett az önálló törvénykezés lehetőségeit próbálták megteremteni. 1822-ben a megyéspüspök, Szepesy Ignác volt az, aki nem vette figyelembe, hogy nem önállóan értelmezhető, hanem előkészületi jellegű kellett volna legyen egyházmegyei zsinata; 1848-ban az egyházmegyei papság az, amely a forradalmi hangulatban nagyobb döntési szabadságot igyekezett saját magának tulajdonítani. A széles körű bekapcsolódás lehetőségeivel élve egy olyan törvénykezési folyamatot igyekeztek 1848-ban biztosítani, ami egyházjogilag több kérdőjelet is felvetett. Az erdélyi vegyes Státus, történelmi múltja és szerepe jogán ugyancsak ezt a nagyfokú belső önállóságot erősítette. Fogarasy Mihály, erdélyi megyéspüspök, annak ellenére, hogy a kiegyezéssel járó változások nagyon is indokoltá tették egy új egyházmegyei Statuta kidolgozását, egy egyházmegyei zsinat megtartását, jó érzékkel igyekezett elejét venni mindenféle radikalizálódásnak. A megtartott 1869-es papi gyűlés a püspök által kiadott körlevelekkel együtt így áthidaló törvénykezési megoldást jelentett egészen a végül 1913-ban sorra kerülő egyházmegyei zsinatig.

THE ASSEMBLY OF THE ROMAN CATHOLIC CLERGY OF TRANSYLVANIA IN 1869

by Zsolt Tamási

SUMMARY

The clerical assembly of 1869 played a bridging role in the history of the diocese of Transylvania in the nineteenth and twentieth centuries. Between the diocesan synods of 1822 and 1848 – the latter, held in preparation for the national synod, was disputed – and that of 1913, the place of the synod planned by the diocesan bishop was eventually taken by the clerical assembly of 1869. The present paper explores the themes discussed at the assembly, and the intentions of the diocesan bishop, Mihály Fogarasy. A comparison of the decrees accepted at the two diocesan synods of the nineteenth century, and those enacted at the clerical assembly of 1869, is also undertaken.

¹¹⁴ GyÉFKL GyPI-Pk 3300/1870.

MAKK FERENC (1940–2018)

Megszoktuk Szegeden, hogy Makk Ferenc élete egyet jelent az egyetemmel és a középkortudománnyal, így nem számoltunk vele, hogy bármi képes lehet felszámolni ezt az összeforrottságot. Ezért ért felkészületlenül és letaglózó erővel a halálhíre mindenkit körünkben. E sorok írójaként negyven évi közeli ismeretség, tanítványi és munkatársi viszony, majd hovatovább bizalmas baráti kapcsolat indít arra most és rendeli elháríthatatlan kötelezettséggé, hogy immár lezárt múlt visszatekintésében idézzem magunk elé Makk Ferenc alakját és pályáját.

Baján született 1940. december 1-jén. Nehéz történelmi években, szerény életviszonyok között élő munkáscsaládban cseperedett fel. A felnevelkedése során kapott gondoskodásra egész élete során szeretettel és nagy hálaérzettel gondolt vissza. Szüleiről – különösen édesanyjáról –, valamint húgairól mindig érzelmmel teli erős ragaszkodással beszélt. A rendezett családi kapcsolatok alapvető értéket képviseltek szemében. Kötődése szülővárosához és ottani iskoláihoz ugyancsak mindvégig eleven maradt. Különösen a ciszter múlttal rendelkező III. Béla Gimnáziumban töltött éveit tekintette szellemi épülése tekintetében meghatározónak, ahol az örvenes évek nehéz viszonyai közepette is kiváló tanári kar tett magas szinten eleget feladatainak. Szellemének formálódásában meghatározó szerepe volt sokat és hálával emlegetett történelemtanárának, Gergely Ferencnek. Egész életében számon tartotta bajai iskolatársait, pályatársait és mindazokat, akikkel fiatalságuk közös *alma matere* összekötötte őt. 1959-ben Szegedre került egyetemre, ahol bölcsészhallgatóként először történelem és magyar szakon folytatott tanulmányokat, majd röviddel később szakmódosítással a történelem mellé a latin és az ógörög szakokat vette fel. Bár évtizedek múltán többször keserűen emlékezett vissza az akkori történészképzés torz szemléletére és alacsony szakmai színvonalára, ennek ellenére mégis későbbi sorsát alapvetően formáló fontos impulzusok érték. A korszak kiváló ókortudósai közül Hahn István és különösen Szádeczky-Kardoss Samu gyakoroltak rá nagy hatást. Utóbbi mindvégig mesterének, első mentorának és számos vonatkozásban példaképének tekintette. A Szádeczky-féle szellemi hagyaték elevenen tartását, ápolását és megbecsülését mindvégig feladatának tartotta. Egyetemi évei másik meghatározó mozzanata annak a legendás és sírig tartó barátságnak a kialakulása volt, amely személyét Kristó Gyulával, a magyar medievisztika meghatározó jelentőségű tudósával összekötötte. Évtizedeken át alkotótársakként, műhely- és iskolateremtő szövetségeseikként, megannyi projekt, sorozat, szellemi vállalkozás, műhely és kutatócsoport közös elindítójaként, kivitelezőjeként és gondozójaként működtek együtt.

Végzését követően – egyéves középiskolai tanárkodás után – 1966-ban került vissza az egyetemre, ahol azután 52 éven át tevékenykedett. Pályája első

szakaszában egészen 1983-ig Szádeczky-Kardoss Samu irányítása alatt dolgozott a Klasszika-filológiai Tanszéken. Latint és ógörögöt tanított, részt vett a történezszer latin oktatásában, és antik történeti szövegek feldolgozásával is foglalkozott (*Sallustius*). Kutatómunkájában ugyanakkor – nyilvánvalóan a Kristó Gyulához fűződő barátságából és munkakapcsolatából eredően – mind jelentősebb részt képvisel a középkori magyar történelem forrásainak tanulmányozása, kérdéseinek kutatása. Az 1970-es évek elején Kristó Gyula és Szegfű László mellett részese volt az Árpád-kori helynevek adattárszerű feldolgozásának, majd pedig a forrásnyelvek terén szerzett kitűnő felkészültségének köszönhetően neve hamarosan a 12. századi magyar história elsőrangú és megkerülhetetlen specializációjaként vált ismertté. Minthogy ezen időszakra vonatkozólag képviselik a legnagyobb súlyt a bizánci források, görögtudása itt kamatozott a leginkább. Kutatásai jóvoltából az addig a magyar történelem legszintelenebb és legjellegtelenebbként kezelt 12. század világa sok elemében árnyalt és magvas tartalommal kitöltődött, a korabeli középkori Európa hatalmi rendszerébe pontosan beillesztett, önálló érdekeket követő és érvényesítő, életteli alakzatként elevenedett meg, amely eredmény Makk Ferenc történetírói munkásságának alighanem a legmaradandóbb részét képezi. Kandidátusi fokozatát a 12. századi magyar és bizánci kapcsolat-történet összegző feldolgozásával 1978-ban szerezte meg. A korszakra vonatkozó magyar és angol nyelvű könyvei, valamint az ide kapcsolódó részkérdéseket taglaló tanulmányai sokat idézett alkotások a világban, és valószínűleg még hosszú ideig azok is maradnak.

Tizenhét év után az 1980-as évek elején elhagyta a Klasszika-filológiai Tanszéket, s Kristó Gyulától átvette a történeti segédtudományi munkacsoport irányítását, amelyet 1984-ben önálló tanszékké szervezett. Innentől kezdve szerepe az egyetemen a történetképzéshez kapcsolódott, s oroszánrészt vállalt a középkortudományi oktatás felfuttatásában. Kristóval való együttműködésük révén néhány éven belül a hazai középkorkutatás elismert, fontos műhelye és iskolája formálódott ki Szegeden. Ennek kialakuló keretei között korszakos alkotások, kézikönyvek, tudományos sorozatokat kitöltő kötetek sokasága született meg, legyen elég itt csak a *Korai magyar történeti lexikonra*, az *Anjou-kori oklevéltárra*, továbbá a *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár* köteteire utalni. Új tanszéke számos friss kihívás elé állította. Korábban önálló tárgyként Szegeden nem tanított kurzusok sorát vezette be, amelyek tematikáját a tőle megszokott igényességgel és alapossággal jobbra maga alakította ki. Olvasottsága, sokoldalú műveltsége, szakmai kíváncsisága, cselekvőereje, illetve nagy teherbírása egyaránt alkalmassá tették a folyamatos szellemi megújulásra. Az általa kidolgozott *Bevezetés a történettudományba* kurzus tartalma a teoretikus kérdések iránti érzékről és fogékonyságáról árulkodik, de rövid idő alatt nagy mélységig beleásta magát a

közgyűjteményi ismeretek világába is. Kiváló áttekintő és rendszerező képességének köszönhetően – egyszersmind elméleti érzékenységnek is tanúbizonyságát adva – oktatási palettáján új színként tűnt fel a *Forrástani ismeretek* címet viselő kurzusa. Kínosan ügyelt arra, hogy ezen általános bevezető tárgyai kapcsán ne érhesse a középkor iránti egyoldalú súlyozás vádja, ezért példáit, fő tematikai elemeit, kiadott szemelvényeit és szakirodalmát nagyon sokszor új- és legújabb kori történeti problematikára alapozta. Fentiekén kívül rendszeresen nagyelőadásokat tartott a történeti segédtudományok tárgykörében, tanított bizantinológiát, és vezetett paleográfiai és forráselemzési gyakorlatokat. Jó gazdaként ugyancsak nagy gondot fordított az általa 21 éven át irányított segédtudományi tanszékhez kötődő további részdiszciplínák magas színvonalú oktatásának felügyeletére, legyen szó akár szakmetodikáról, művészettörténetről vagy éppen történeti informatikáról. Tanszéke fontos otthonát jelentette a középkortudomány utánpótlásáról gondoskodó, két évtizeden át fél szakként működtetett medievisztikai képzésnek, akárcsak az országban elsőként elindult középkortudományi doktori programnak. Utóbbi 2000 és 2012 között vezette. Nagyra értékelte a tehetséges fiatalokat, szakmai kibontakozásukat önzetlenül pártfogolta.

Makk Ferenc szakmai munkásságában az 1980-as évektől meghatározóvá vált a magyar középkor kutatása. Akadémiai doktori címét a 10–12. századi magyar külpolitikát összefoglaló értekezésének megvédésével 1990-ben szerezte, amelynek nyomán 1992-ben kapott egyetemi tanári kinevezést. Pályája utolsó két évtizedében szakmai érdeklődése nagyrészt a korai magyar történelem kérdései felé fordult, amit oktatói palettáján *Az Uráltól a Kárpátokig*, valamint a *Turulmadártól a kettős keresztig* címmel rendszeresen meghirdetett, s mindig nagy kedvvel vitt előadás-sorozatai jeleztek. Forrásismeretének, kivételesen megbízható latin és görög tudásának, továbbá sokoldalú felkészültségének köszönhetően a történész szakma egyre inkább a magyar őstörténet elfogadott, nagy tekintélyű szakértőjeként tekintett rá, akinek véleménye rendre hangot kapott mind a korai magyar történelem kérdései körül támadt vitákban, mind pedig az ilyen tárgyú tudományos fokozatszerzési eljárásokban.

Makk Ferenc kitűnő szervező és fáradhatatlan közéleti ember volt. Szerepet vállalt az egyetemen dékánhelyettesként, tudományos bizottságok elnökeként, kutatócsoportok irányítójaként, kulturális egyesületi vezetőként, kuratóriumok elnökeként, szerkesztőbizottságok tagjaként, így huzamos időn át a *Századok* folyóiratnál is. Országos testületekben is rendszeresen teljesített feladatokat, amelyek közül kiemelkedő volt elnöki működése a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága élén 2008 és 2011 között, amelyet közmegelegedésre a tőle megszokott megbízhatósággal látott el. Kristó Gyula halála után számos területen felvállalta közös munkájuk eredményeinek továbbvitelét, ami

messze nem újabb pozíciók szerzését jelentette számára, hanem sokkal inkább erejét súlyosan próbára tevő és kimerítő feladatellátást. Nem pihent meg sem a 65., sem a 70. életévét elérve. Bár nyugdíjba vonult, *professor emeritus*ként igyekezett változatlan intenzitással megfelelni sokrétű tudományos, egyetemi és közéleti teendőinek. Érdeklődése nem lanyhult sem szakmájának új kutatási eredményei, sem az egyetemi élet történései iránt. Egykori tanítványai, doktorandusz hallgatói, illetve volt kollégái és pályatársai sorával tartott fenn mindvégig élénk személyes kapcsolatokat.

Könnyen megnyíló, jóindulatú és bizalmat sugárzó személyiségéből eredően Makk Ferencet széles körben kedvelték az egyetemi és a tudományos világban egyaránt. Bár alapos, kritikus és őszinte ítésez volt, soha nem adott okot arra, hogy tartsanak vagy féljenek tőle. Korrektsége és egyszerű tárgyilagossága okán könnyű volt jó emberi viszonyt fenntartani vele. Mentés volt a kérkedéstől, nem szerette a tekintélyelvűséget, természetétől fogva idegenkedett minden hiú és nagyképű hivalkodástól. S noha mindig kész volt határozottan kiállni véleménye és hittel vallott igaza mellett, ezzel együtt soha nem esett nehezére elismeréssel adózni mások teljesítménye és eredményei előtt. Munkássága és életműve a magyar középkortudomány megbecsülendő és maradandó értéke, s hitem szerint mindazok, akik előtt Makk Ferenc szakmai teljesítménye, helytállása és tisztesége példaként áll, sokáig fogják kegyelettel őrizni és ápolni szeretett és nagyra becsült alakjának emlékét.

Almási Tibor

Demeter Gábor

A BALKÁN ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM I–II–III.

Társadalmi és gazdasági átalakulások
a 18. század végétől a 20. század közepéig
(Magyar Történelmi emlékek. Értekezések)

MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2014., 2016., 2016. 767, 753, 518 oldal

Demeter Gábor háromkötetes nagyívű összefoglalása a Balkán-félsziget társadalmainak történetét az európai és a helyi gazdasági folyamatok összefüggéseiben mutatja be. Az első kötet (*I. Általános rész és Bulgária*) az átfogó gazdasági változásokat vizsgálja, így a Balkán helyzetét az európai gazdasági régiókon belül, a nyugat-európai gazdasági behatolás következményeit. Mindezek mellett – elsőként az egyes nemzeteket és országokat bemutató részek közül – a bolgár gazdaság- és társadalomtörténeti leírás olvasható az első könyvben. A második kötet az Osmán Birodalommal foglalkozik (*II. Osmán Birodalom [Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet]*), annak nemcsak európai, hanem közel-keleti és anatóliai területeivel is, míg a harmadik Boszniával és Szerbiával, illetve az 1918-ban létrejött Jugoszláviával (*III. Szerbia, Macedónia, Bosznia*).

Az elemzés a 18. század végén kezdődik, amikor hatalmas változások indultak el a Balkánon. A nagyhatalmak beavatkozásának és protektorátusi szerepének jelentős gazdasági következményei is lettek. A legmeghatározóbb folyamatok közül ki kell emelni, hogy az Osmán Birodalomnak a háborúskodások miatt megbomlott költségvetési egyensúly helyreállítása érdekében új gazdaságpolitikát kellett alkalmaznia, ezzel egy időben módosultak a főbb kereskedelmi irányok, valamint megnőtt Európa igénye a mezőgazdasági termékek iránt, egyúttal az európai késztermékek új piacokat igényeltek. Ez a korszak az, amikor a Balkán is a globális piac részévé vált, a gazdaságilag erősebb országok behatoltak a félszigetre. A mindezek következtében végbement változások új gazdasági térszerkezet kialakulását eredményezték. Ezt követően – a hosszan elnyúló időben – az Osmán Birodalomnak több évszázada alávetett területek függetlenné válásával, a nagyhatalmak gazdasági-politikai fellépésének hatására, illetve a két világháború közötti protekcionista gazdaságpolitika előtérbe kerülésével a 20. században is jelentős átalakulások zajlottak. A vizsgálódás a 20. század közepén zárul, azt követően ugyanis egy újabb gazdasági modell települt a térségre.

Az első kötet bevezető fejezete a Balkán és az európai régiók közötti különbségek okairól és jellegéről értekezik. Az Osmán Birodalom a 18. század végén viszonylag kedvező pénzügyi helyzetben volt, külkereskedelmi mérlege aktívumot mutatott, a napóleoni háborúk azonban nagymértékben sújtották a török kereskedelmet. A birodalom számos kihívással nézett szembe, nagy hitelek felvételére kényszerült, s ennek, illetve a dezintegrációs folyamatoknak köszönhetően elvesztette versenyképességét. A Balkán elvesztése a 19. század második felében pedig végleg megrázta a birodalmat, mivel az adók egynegyede innen származott.

Mint ismert: az ipari forradalom időszakában a vezető nyugati országok és a Balkán, illetve az Osmán Birodalom közötti különbségek nem csökkentek, az 1913–1950 közötti időszakban pedig még nőttek is (a részleteket és az okokat tekintve azonban nem egységes a szakirodalom álláspontja). A szabad kereskedelem hosszú távon a fejlettebb országoknak kedvező, még akkor is, ha rövid távon a fejletlenebb ország is hasznot húz belőle. A 19. századi nyugat-európai gabonakereslet többletjövedelmeket eredményezett a balkáni térségben, bizonyos ideig viszonylagos jólétet teremtett és hozzájárult a társadalom átalakulásához, az ipari és társadalmi modernizációhoz. Ugyanakkor hosszabb távon konzerválta a gazdasági szerkezetet, a helyi ipar leépült, nem fejlődött megfelelően, az agrárkonjunktúra végével

a balkáni kisállamok külkereskedelmi mérlege deficitessé vált. A közlekedési, kereskedelmi és árforradalom végső soron a térség agrárjellegét erősítette. A közlekedés fejlődése például hozzájárult a fogyasztás és az import növekedéséhez, s így megkezdődött a tőkekiáramlás a régióból. A helyi – iparból, mezőgazdaságból, kereskedelemből származó – erőforrások ugyanakkor nem tették lehetővé a tényleges modernizációt, így a különbségek csak nőttek a Balkán és a többi európai régió között, de a balkáni régió belül is.

A szerző ezek után számba veszi a Balkán és a Nyugat-Európa közti különbségeket magyarázó modelleket, amelyek egyrészt kiegészítik egymást, másrészt ellentmondanak egymásnak. A GDP/fő érték a Balkán és Európa viszonylatában egyes szerzők szerint konvergál, mások szerint nő a GDP/fő a Balkánon, de Európához képest divergál, megint mások szerint nem is növekedés, hanem hanyatlás figyelhető meg. Kinek van igaza? – teszi fel a kérdést Demeter Gábor, majd arra jut, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet megnyugtatóan eldönteni. Ezt követően bemutatja matematikai statisztikai módszerekkel végzett vizsgálatait. Ezek szerint a fajlagos faktorértékek alapján a 19–20. század fordulóján Európa országai hat fejlettségüket és fejlődésük ütemét mutató csoportba oszthatóak. A „fejletlen és hanyatló” országok csoportja esetében, ahová Románia kivételével a Balkán államai és Oroszország tartoznak, nő a távolság a fejlett országoktól, de ez nem jelenti azt, hogy a többi országhoz képest is nőtt a lemaradásuk. Az 1910-es fajlagos adatok szerint a balkáni államok a mediterrán országokkal mutatnak hasonló vonásokat, de Magyarország sem volt sokkal fejlettebb. A fejlettségi mutatók jól jelzik az Európán belüli régiókat, illetve a gazdaság hatását a külpolitikára. (Az első világháború kitörésének 100. évfordulója idején – amikor az első kötet megjelent – hozzájárulva a historiográfiai vitához, különösen érdekes szempontot nyújtott a fajlagos vagy abszolút mérőszámok alapján elvégzett elemzés, amely szerint az antant országai gazdasági szempontból egy fejlett, de nem dinamikus térség, míg a központi hatalmak egy nem fejlett, de dinamikus régió részei voltak. A két csoport összeütközése így módon az erőforrásokért folytatott küzdelemben várható volt.)

A bevezető fejezetben leírtakat árnyalja a harmadik kötet záró része, amely hasonló módszerrel nyert mutatók alapján azt állapítja meg, hogy a vizsgált időszakban a balkáni államoknak nem sikerült felzárkózni, mi több, a balkáni országok Olaszországhoz és Spanyolországhoz képest is lassabban fejlődtek, fejlődésük körülbelül Portugáliáéval volt azonos ütemű. A lemaradásnak több oka volt, és nem lehet egyetlen tényezőt kiemelni, amely mindegyik ország esetében a legfőbb akadálnak számítana. Önmagában nem elégséges magyarázat például az oszmán uralom sem, mivel a Tanzimat időszaka Bulgáriában mezőgazdasági fellendülést hozott. Általánosságban azonban annyi elmondható, hogy a modernizációhoz, a gazdasági fejlesztésekhez szükséges tőkét a régió saját erőforrásaiból semmilyen módon nem volt képes előteremteni, külföldi tőkebefektetésekre szorult, ami elősegítette, hogy növekedjen a kisállamokban a külföldi befolyás. Ugyanakkor a külföldi befektetéseket gyakran inkább a politikai előnyszerzés, mintsem a gazdasági megtérülés motiválta. A balkáni országok érzékenyen reagáltak a világgazdaság változásaira. A konjunktúrákat általában az élelmiszer és a nyersanyag iránti európai kereslet idézte elő, az importban viszont az egész korszakban a késztermék dominált. Ugyancsak általánosan jellemző, hogy a balkáni államok a hiteleket általában az infrastrukturális és a hadászati fejlesztésekre fordították (nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vasútépítések sok esetben a hatalmak érdekeit szolgálták), valamint a költségvetés deficitjének finanszírozására, nem pedig termelési-technológiai fejlesztésekre.

A folyamatok részletes bemutatását az egyes kötetek tartalmazzák: a gazdasági elemzéseket a társadalmi hatások vázolója követi. Demeter Gábor – megítélésünk szerint – felkutatva az összes létező vonatkozó adatot (a földi halandó néha ugyan kételkedik, hogy valóban létezik-e ennyi megbízható, korabeli vagy valamilyen módon kiszámított becslést adat), ugyanakkor maga is jelezte, hogy tudatában van annak, hogy a fennmaradt korabeli statisztikák,

összeírások gyakorta ellentmondások. Ezzel kapcsolatban meg is említette, hogy a történet-szek ezekre épített következtetései gyakorta ingatag lábakon állnak. Maga a szerző „kritikai szemléletű összefoglalásnak” titulálta munkáját, ami abban jut kifejezésre, hogy ismerteti valamennyi iskola véleményét, eredményeit, és összeveti azokat, felhívva a figyelmet a nézetkülönbségekre és az ellentmondásokra. Mindezt úgy, hogy nem erőlteti rá az olvasóra a saját véleményét. Talán egyszer, sok év múlva, abban a korban, amikor már nagy ecsetvonásokkal dolgoznak a szerzők, a szélesebb publikum befogadóképességét is figyelembe véve röviden összegzi saját álláspontját. Nagy szükség lenne rá.

Ebben a rövid recenzióban nincs lehetőség a leírtak mégoly vázlatos ismertetésére sem, csak néhány példával illusztrálnánk a szerző megközelítését. A Balkán számára sorsfordító változásokat, a nyugat-európai gazdasági behatolást, illetve a térségnek a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyét Demeter Gábor egy látszólag partikulárisnak tűnő témán és adatsoron, Szaloniki kikötőjének forgalmán keresztül mutatja be. A kikötő jól példázza, miként zajlott a balkáni gabona értékesítése Nyugatra, illetve milyen mértékű volt a nyugati iparcikkek beáramlása a térségbe. A kereskedelem következtében megváltozott a város és a hátsóország kapcsolata, a hátsóország kiszakadt a hagyományos gazdasági munkamegosztásból, ismét kapcsolódott az euroatlanti gazdasághoz, ily módon új gazdasági viszonyok jöttek létre. A kikötő adatai ugyanis azt mutatják, hogy a Balkán a 19. század közepéig gazdaságilag inkább Kis-Ázsiához és az Oszmán Birodalomhoz kötődött. Az 1840-es évek végére a Balkán és az Oszmán Birodalom addigi pozitív külkereskedelmi mérlege a nyugati államokkal szemben negatívvá vált. Mindez nem segítette elő a belső tökefelhalmozást és az iparfejlesztést, a fogyasztás növekedése viszont tökekiáramlással járt, így ezek a folyamatok inkább gátolták a balkáni versenyképességet.

A Balkán esetében megkerülhetetlenek a nemzeti mozgalmak, a független nemzetállam kialakításáért folytatott küzdelmek. Demeter Gábor szerint a 18. század végén a külső gazdasági kihívások akkor érték az Oszmán Birodalmat, amikor a birodalom hagyományos működési rendszere megingott, és gazdasági-társadalmi szerkezete jelentős átalakuláson ment át. A gazdasági és társadalmi modernizációt egyaránt célul tűző útkeresés a Tanzimat-reformfolyamat során öltött testet. A modernizáció forrásait is – miként általában a balkáni fejlesztések esetében – a mezőgazdaságból kívánták előteremteni, ami végső soron nem bizonyult elégségesnek. A viszonylagos gazdasági prosperitás a kulturális és nemzeti különbségek ellenére azonban képes volt a sokszínű birodalmat egyben tartani. A nemzeti-felszabadító mozgalmak akkor törtek ki, ha a gazdasági fejlődés megakadt, megélhetési nehézségek jelentek, valamint bebizonyosodott, hogy a gazdasági szerkezet elavulttá vált.

A politikatörténetre koncentrálnó nemzeti történetírások az egyes országok függetlenné válását pozitív eseményként értékelik, a gazdasági vonatkozásokat – és főképpen a következményeket – ritkábban említik. A bolgár nemzeti mozgalom résztvevőinek vizsgálata bebizonyította, hogy a különböző társadalmi rétegek eltérő okok és gyakran egymásnak ellentmondó érdekek miatt léptek fel a függetlenség érdekében. Leginkább a pénzek helyben való felhasználásának igénye kötötte össze őket, és a mozgalom a dekonjunktúra, a birodalmi költségvetés érdekében bevezetett adóemelések idején erősödött meg. A függetlenség utáni új, a kisparaszti birtokra épített rendszer – annak ellenére, hogy biztos megélhetést biztosított – egyrészt az állam számára jövedelem-kieséssel járt, másrészt a mezőgazdaság és a textilipar fejlődése is megbicsaklott. Hasonlóképpen Szerbiában is a felkelés után Miloš fejedelem rendszere garantálta a kisparaszti gazdaságok biztonságát, ugyanakkor lehetetlenné tette a földforgalmat és a hitelezést a mezőgazdaságban. Ezek az adott politikai rendszer stabilitása érdekében tett intézkedések végső soron nagymértékben hátráltatták a kapitalista gazdasági fejlődést.

Egy nagy és összetett birodalom esetében lényeges problémaként merül fel a központ és az egyes területek viszonya is. Midhat reformjai során jelentősen nőttek az adók a bolgár tartományokban, ugyanakkor a helyi célokra adott összegek nem növekedtek, ami miatt a

helyi lakosság ellenszenvvel tekintett az állami központosításra és modernizációs tervekre. Ugyancsak az egyes régiók közti teherviselés és a visszazármaztatott adók problémáját mutatja a két világháború közötti Jugoszláviában napirenden lévő vita, miszerint melyik országrész, illetve melyik nemzet fizeti a legtöbb adót. Demeter Gábor leszögezte, hogy az adóteher nagyságát a jövedelem határozza meg, s ahhoz kell viszonyítani az adóterhelést, majd a korabeli nemzeti szempontrendszeren felülemelkedve megállapította, miszerint a Vajdaság után Bosznia-Hercegovina egy főre jutó adója a legmagasabb a bevételekhez viszonyítva.

Magától értetődően nem vállalkozhattunk a három kötet még csak vázlatos összefoglalására sem, a néhány kiragadott példával csak a kötetek gazdagságát, a folyamatok összetettségét kívántuk jelezni. Összességében elmondható: a munka abból a szempontból is jelentős, hogy a magyar szakirodalomban mindeddig hiányzott egy olyan átfogó, komparatív gazdaság- és társadalomtörténeti összefoglalás a Balkánról, amely a jelenségeket a világgazdasági trendek figyelembevételével tárgyalja. A közkézen forgó szintézisekhez képest – amelyek elsősorban a gazdasági fejlődésre koncentrálnak (mint például Michael R. Palairt vagy John R. Lampe művei), vagy pedig a modernizáció szemszögéből, esetleg egy nagyobb régió részeként vizsgálják a balkáni folyamatokat (mint Ránki György és Berend T. Iván könyvei) – Demeter Gábor nagy hangsúlyt fektetett az egyes emberek, rétegek adaptációs stratégiáira, az egyes társadalmi csoportok életminőségének változásaira, valamint a társadalmi mobilizáció lehetőségeire és formáira. Ezen belül különösképpen arra, hogy az egyes felemelkedő rétegek – többek között az újszülött politikai mozgalmak – tagjai milyen környezetből származnak. Kiemelt jelentőséget kap az elemzésben a kérdés, hogy az egyes kormányzatok miből kívánták finanszírozni modernizációs törekvéseiket, illetve rendszerük fenntartását. Mindazonáltal a kötetek se nem könnyű, se nem optimizmust sugalmazó olvasmányok. Egyrészt figyelmet követel a sok adat, a táblázatok és ábrák tömkelege, másrészt nem egyszerű szembenézni azzal sem, hogy az adott pillanatban hasznosnak tűnő intézkedések hosszú távon mennyi negatív hatással jártak a későbbi fejlődés szempontjából. A Balkán világgazdaságban elfoglalt helyének, valamint társadalmi arculatának történeti bemutatása, illetve ezek összevetése a különböző nagy régiók fejlődési ütemével nem sejtet optimista képet. De a szerző nem is erre törekedett.

Bíró László

József Pap

PARLIAMENTARY REPRESENTATIVES AND PARLIAMENTARY REPRESENTATION IN HUNGARY (1848–1918)

Peter Lang Edition, Frankfurt am Main 2017. 181 oldal

Az utóbbi időben hazai történész körökben is egyre inkább teret nyert a közkeletű vélekedés, amely szerint „ha valami nem jelenik meg angolul, az nemzetközi értelemben olyan, mintha nem is létezne”. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar kutatóknak ne lenne elsőleges feladata az anyanyelven történő publikálás, azt azonban igen, hogy időnként a transznacionális történetíráshoz szorosan nem kötődő témákkal is érdemes a nemzetközi közönséget megcélózni. Különösen igaz ez, ha nemzetközi mércével mérve is újszerű elméleti koncepciókat, metodológiát vagy kutatási eredményeket tudunk felmutatni. Minden bizonnyal ilyen

megfontolások vezették Pap József egri történészt is arra, hogy egy neves német kiadónál angol nyelven és monografikus formában adja közre hosszú évek szorgos prozopográfiai kutatómunkájának eredményeit.

Aki valamelyest ismeri Pap József és munkatársai tudományos tevékenységét, az bizonyára tudja, hogy a magyar fordításban *Parlamenti képviselők és parlamenti képviselő Magyarországon (1848–1918)* című kötet fő erőssége innovatív módszertanában rejlik. A kutatás alapját ugyanis egy olyan nagyszabású számítógépes adatbázis adja, amely összesen 28 fő adattáblából áll, és amely jelenleg mintegy 4800, főként dualizmus kori történelmi személyről tartalmaz információt. A személyek egy 69 oszlopból és 4500 sorból álló, tehát 310 500 adategységet tartalmazó táblázatban kerültek rögzítésre, míg a hozzájuk tartozó tevékenységeket egy 42 oszlopból és 21 900 sorból álló, azaz 919 800 adategységből álló táblázat tartalmazza. Az automatizált lekérdezéseknek köszönhetően az egyes szereplőkről, illetve a hozzájuk köthető politikai, társadalmi és gazdasági tevékenységekről elviekben százezres nagyságrendben hívhatók le adatok. Ez a grandiózus adatbázis tette lehetővé a szerző és munkatársai számára az adatrögzítés és adatelemzés bonyolult folyamatát, a klaszterelemzés statisztikai módszerének használatát és a választástörténet térinformatikai analízisét is.

Pap Józsefék a történeti forrásokat tudományos pontossággal rögzítették, így a felhasználókat ugyanúgy visszakéreshetők, mint a hagyományos szövegközpontú módszertanok esetében. Az adatbázis legfőbb forrásait természetesen a korszak közismert leltárai adják, úgymint az 1848–49-es honvédségi almanachok, a magyar arisztokrácia geneológiai adattárai, a parlamenti képviselők név- és címjegyzékei, az országgyűlési almanachok, valamint a magyar országgyűlés irományai és naplói. Egy olyan tétel, mint például a sokkötetes *Képviselőházi Napló*, egyetlen elemként került feltüntetésre, így a 250 tételt tartalmazó teljes forráslistát méltán nevezhetjük párját ritkító forrásbázisnak.

A szerző az adatbázison alapuló kutatási eredményeit korábban már számos magyar nyelvű tanulmányában publikálta, illetve 2014-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában összefoglaló tanulmánykötetet is közreadott a témában *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből* címmel. Mivel ezek a statisztikai adatokban bővelkedő, nem éppen olvasmányos publikációk elsősorban a téma iránt részleteiben és módszertanában is érdeklődő hazai történészekhez szóltak, (joggal) nem lehetett elvárni, hogy átfogó képet nyújtsanak a dualizmus kori magyar választásokról és parlamentarizmusról. Ezzel szemben az angol nyelvű kötet címe kissé félrevezetőnek tűnik, szerkezete pedig csalódást okozhat azoknak, akik most kezdtek érdeklődni a téma iránt, és a korszak magyar történelmének alaposabb ismerete nélkül átfogó kép reményében veszik kezükbe a kötetet. Az angol nyelvű munka egyes fejezetei lényegében a korábbi magyar résztanulmányok kisebb-nagyobb változtatásokkal megjelent angol fordításai, tehát az egyes részeket sok esetben csak a tágabb témakör, illetve a kutatás módszertana köti egymáshoz.

Meglátásom szerint a kötet címéből, műfajából és nyelvéből adódóan átfogóbb narrációt, átgondoltabb szerkezeti felépítést és a kontextusnak mélyebben megágyazó bevezető és összekötő fejezeteket igényelt volna. Ugyancsak hiányzik a parlamentarizmuskutatás elméleti dilemmáinak bemutatása, illetve érintőlegesen van csak jelen a magyar sajátosságok nemzetközi viszonylatban történő értelmezése. A kötet hátoldalán olvasható leírás szerint a szerző szándéka az volt, hogy a magyar parlamentarizmus működésének és problémáinak bemutatásával világosabb képet nyújtson a dualizmus kori magyar országgyűlésről. Ez a monografikus igény azonban mintha elveszett vagy legalábbis szétaprózódott volna az esettanulmányyszerű (case studies) fejezetekben. A kötet makroszerkezeti hiányosságai természetesen nem csökkentik az egyes fejezetek tudományos értékét: ha az olvasó a könyvet nem monográfiaként, hanem tanulmánykötetként veszi kézbe, sokkal inkább megmutatkoznak annak erősségei.

Az első (a számozás szerint második) fejezetben Pap József a modern magyar parlamenti rendszer kialakulását vizsgálta, rámutatva azokra a problémákra, amelyek még a kései rendi korszakból eredtek. Döntő fontosságú kérdés, hogy 1848 vajon mennyiben tekinthető kiindulópontnak a dualizmus kori parlamentarizmus történetének vizsgálta során, azaz hogy milyen mértékű kontinuitás állt fenn az 1848-as, az 1861-es, illetve 1861 utáni magyar országgyűlések között. A szerző a kérdés megválaszolására egyfelől a választójoggal rendelkező társadalmi csoportokat, másfelől a magyarországi és erdélyi képviselők körét vizsgálta, és statisztikai elemzés útján mutatta ki a dualista korszakkal fennálló kontinuitás mértékét és dinamikáját.

A kötet második fejezetében (magyar fordításban: *Két választás Magyarországon. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első évtizedében*) a szerző az 1901-es és 1905-ös választásokon felhatalmazást nyert képviselők társadalmi hovatartozásának összehasonlító elemzésére tett kísérletet. Az összehasonlító szempontok szinte minden fontos tényezőt felölelnek, úgymint a képviselők születési idejét és helyét, esetleges nemesi származását, vallását, regionális kötődését, valamint nemzetiségi és párthovatartozását. Ugyancsak táblázatokkal és grafikonokkal illusztráltan került alapos bemutatásra a képviselők iskolai végzettsége, polgári foglalkozása, jövedelem- és birtokviszonyai, társadalmi szerepvállalása, továbbá külföldi utazásaik jellemző célpontjai, valamint udvari előmenetelük és katonai rangjuk is.

A harmadik fejezet az *1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata* címet kapta. Pap József először a képviselők fluktuációját tette vizsgálat tárgyává a két választás között eltelt közel két évtized távlatában, beleértve az időközi választásokat is. Ezt követően az 1887-es és 1905-ös választások klaszterelemzésével vizsgálta az egyes választókerületek klaszterbesorolása, a nemzetiségi viszonyok, illetve az egyes pártok választási eredményei között fennálló összefüggéseket. A mélyreható statisztikai elemzésnek köszönhetően nemcsak az egyes választókerületek csoportosítására nyílt lehetősége, de az országos pártpreferencia-viszonyok megrajzolására is. A szerző a dualizmus kori magyar berendezkedés egyik belső ellentmondását is érzékeltette: a nemzetiségi kérdéstől szorongatott szabadelvű kormány az ország belső területein elhelyezkedő magyar ajkú városok és régiók felülreprezentálására törekedett, ezzel azonban éppen a függetlenségi ellenzék politikai súlyát növelte saját kárára.

A soron következő fejezetben ismét összehasonlító elemzést olvashatunk. A magyar fordításban *Szabadelvű és Munkapárti választási eredmények és képviselők 1901 és 1910 között* című elemzés egy politikailag és társadalmilag egyaránt érdekes kérdésre keresi a választ: mennyiben tekinthető kontinuusnak a hatvanhetes előd-, illetve utódpart képviselőcsoportjának összetétele? Figyelemreméltó különbség, hogy bár a Munkapárt honatyái többnyire fiatalabbak voltak, általában később kezdték közéleti karrierjüket a Szabadelvű Pártban politizáló elődeiknél. Ugyanakkor a két pártot egyértelműen összeköti, hogy politikai bázisterületüket egyaránt az ország nemzetiségek lakta választókerületei alkották.

A kötetet lezáró ötödik és hatodik fejezetben a magyarországinál is problematikusabb erdélyi választási rendszer került bemutatásra. Előbbi *A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1877)* címet kapta, és két sarkalatos dátum között mutatja be az erdélyi választójog körüli vitákat. Már az 1848-as választójogi törvény is felforgatta az évszázadokig különálló Erdély belpolitikai viszonyait, ugyanakkor az 1877-es szabályozás – amely az első világháborúig meghatározta az erdélyi vármegyék választókerületi beosztását – sem tudta megnyugtatóan rendezni a kérdést. Az *Úrrá tenni a nemzetet a tömeg felett. A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése* című zárófejezet az erdélyi választók számát, belső arányait és etnikai összetételét vizsgálta az első világháborút megelőző időszakban. Pap József egyértelműen rávilágított arra, hogy a századfordulós reformelképzelések,

valamint maga a Tisza István-féle 1913-as országos választójogi törvény mennyire jelentős mértékben épült az erdélyi nemzetiségi kérdés jelentette „veszélyzetre”.

A szerző *Konklúzió* címmel egy rövid záró fejezetet is illesztett a kötet végére. Az angol nyelvű olvasót azonban, aki a témával történő ismerkedéskor sokszor csak a bevezetőt és/vagy a konklúziót olvassa el, ennél a résznél csalódás érheti, ha a téma egészéről szeretne egy összefoglalót kapni. Ez a fejezet valójában nem elemző-következtető, hanem kronológiai lezárása a kötet témájának, hiszen a szerző itt a magyar parlamentarizmus első világháború alatti történetével foglalkozik. Ahogy Pap József is írja, a magyar politikai rendszer különös utat járt be a nagy háború idején: amíg Németországban és Ausztriában a katonai vezetés uralkodott a politika felett és a parlamentarizmus valójában nem működött, addig az Egyesült Királyságban és Franciaországban a kormány koalíciós együttműködéssel szélesítette parlamenti támogatottságát. Mindeközben Magyarországon a Tisza István vezette kormány kérte és igényelte ugyan az ellenzék támogatását, de nem vonta be őket a háborús kormányzásba. A zárófejezet témája tehát rendkívül érdekes, és mélyebb elemzésre adna lehetőséget, ezért is fájó rendkívül rövid terjedelme, különösen az első világháborús centenárium tükrében.

Ahogy a kötet egyes fejezeteire pillantunk, nem kétséges, hogy Pap József évtizedes kutatómunkája megérett egy komoly angol nyelvű publikációra. A tudományos alapossággal felépített újszerű módszertan, az interdiszciplináris megközelítés, a rendkívül gazdag forrásbázis és a bravúros számítógépes statisztikai elemzésen nyugvó újszerű kutatási eredmények mind-mind indokolták a kötet a megjelenését. Ugyanakkor nem lehet megkerülni a kérdést: ha úgy döntött a szerző, hogy a magyar nyelven nem olvasó, szélesebb közönséghez fordul, akkor miért nem törekedett arra, hogy saját kutatásait domináns mértékben használva, de átfogó módon, monografikus formában mutassa be a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetét? Ha pedig ez nem volt cél, akkor miért nem olyan címet és szerkezetet adott munkájának, amelyet az egyébiránt kiváló tanulmánykötet megérdemelt volna?

Székelly Tamás

Tamás Ágnes

PROPAGANDAKARIKATÚRÁK ELLENSÉGGKÉPEI SZARAJEVÓTÓL PÁRIZSIG

Kalligram, Bp. 2017. 343 oldal

Tamás Ágnes kötete fontos hozzájárulás az első világháborútól a második végéig tartó időszak kelet-közép-európai mentalitástörténetének értelmezéséhez. Elsősorban magyar politikai karikatúrákat elemző munkája nagyságrendileg azonos terjedelemben mutat be a környező országokból származó (osztrák és cseh, illetve délszláv) gúnyrajzokat is. A széles forrásbázis miatt az eredmények valóban túlmutatnak a magyar történeti kontextuson: a kibontakozó összkép megengedi általánosabb felismerések megfogalmazását a birodalmak utáni Köztes-Európa nyilvánosságában megfigyelhető folyamatokról. A monográfia többszáz karikatúrát mutat be, különböző szempontok alapján rendezi elemzési egységekbe, míg az olvasóban – ahogy a könyvben halad tovább – egyre rétegzettebb és gazdagabb benyomás alakul ki, elsősorban a kis nemzetek egymásról és a világról alkotott képeiről.

A szerző több szempont alapján közelítve vezeti be munkája fő, empirikus részét. Pontosán bemutatja a forrásbázist, amiből kiderül, hogy a fenti, főbb forráscsoportok mellett

időszakosan német, amerikai magyar és romániai (kisebbségi) lapokat is vizsgált (19–28.). A kiadványokat elsősorban sajtótörténeti szempontból helyezi el tágabb kontextusukban, elméleti szempontból pedig a Másik ellenségként való megalkotásának folyamatát mutatja be az ellenségképek kulturális antropológiájának területéről kölcsönzött fogalmi eszköztár segítségével (29–49.). E többszempontú előkészítésből egyetlen nézőpont hiányzik. Az egész munka értelmezését segítené, ha az olvasó eligazítást kapna arról is, hogyan értelmezi a karikatúrákat a szerző szemiotikai szempontból, konkrétan a politikai nyelveken belül elfoglalt funkciójuk alapján. Tamás természetesen többször is utal a gúnyrajzok és a modern nacionalizmusok, illetve a sajtó közötti összefüggésekre, a karikatúra politikai üzeneteket szélesebb közönséghez eljuttató feladatára a nemzetépítések, majd utóbb a tömegtársadalmak egymást követő korszakaiban. De hiába keressük a könyvben azoknak a számára valamely okból különösen relevánssá vált elméleti megfontolásoknak a számbavételét, amelyeket az elemzésekben nagyon gyakran és tanulságosan kamatoztat. Nem esik szó (a bevezető fejezetekben) a karikatúra jelentésteremtő, metaforikus minőségéről, a szó (írásjel) és kép közötti jellegéről, sem arról, hogy miként vezetnek be a karikatúrák a politikai diskurzusokba képi metaforákat. Pedig ez a sajátosságuk hatékonyan vezet be – terjeszt és szilárdít meg, ráadásul nagyon kompakt üzenetek formájában – világképi és ideológiai elemeket a politikai nyelvbe és a társadalomba egyaránt.

Az elméleti részeket követő empirikus elemzés a karikatúrák szoros olvasását mintaszerűen valósítja meg. Fontosabb vagy tanulságosabb rajzok kapcsán a szerző reprodukálja és/vagy részletesen leírja az alkotást, majd gondosan feltárja az utalások gyakran sűrű és összetett rendszereit. A karikatúrák metaforikus jellege itt válik különösen jól láthatóvá: valamely kurrens esemény, folyamat (át)értelmezése a rajzokon egy távoli vonatkoztatási rendszer bevonása révén valósul meg. Ezek utóbb gyakran olyannyira bevetté válnak, hogy metaforikusságukat a befogadó gyakran nem is veszi észre. A szerző több ízben felhívja a figyelmet az ilyen „halott metaforák” elterjedtségére és legfontosabb csoportjaira. A békekonferenciák kapcsán különösen gyakori az orvosi/állatorvosi párhuzamok képi és szöveges importálása, míg a nagypolitika és sakk a vizsgált korszakban is gyakori összekapcsolása talán az egyik legrégebben megszilárdult képzettársítás az európai és ázsiai politikai nyelvekben (96., 100.).

Egy sor másik kérdésben a karikatúrák értő elemzése kevésbé ismert vonatkozásokra világít rá. A recenziens benyomása szerint ezek elsősorban bizonyos térségünkben megtalálható közös jellemzőket érintenek, amelyek rámutatnak, hogy a két világháború közötti kisnemzeti politikai nyelvek – az e nemzetek közötti gyakori konfliktusok dacára – milyen hasonlóságokkal is rendelkeztek. Alább – terjedelmi okokból – csak röviden mutatok be a térségünkben elterjedt tematikák közül néhányat, majd ezt követően kitérek bizonyos formai és cselekményesítési hasonlóságokra, a szerző gondolatmenetét követve. A háromfélszáz oldalhoz közelítő könyv egésze azonban ennél sokkal több összefüggést villant fel.

A tematikus hasonlóságok közül lényeges kiemelni a Népszövetségnek a konkrét ábrázolások szintjén jól megragadható elutasítását, amely a tagság a kisállamok számára szinte „kötelezővé tett” voltának kimondatlanul is megidézett tézisével párosult. Meglepő módon nemcsak magyar, osztrák (és német), de cseh és délszláv példákat is kapunk a gyakran „cirkuszként”, illetve civilizált „fehéreket” „vadakkal” egy asztalhoz kényszerítő szerveztként bemutatott Népszövetségről, amellyel a kisnemzetek hadi erényeikben és faji-kulturális felsőbbrendűségükben magabiztos öntudata szegeződött szembe legtöbbször (182. különösen, valamint 177–190.). Hasonló logikát követtek és gyakran hasonló eszközöket alkalmaztak a karikatúrárajzolóknak utóbb a Kellogg-Briand-egyezmény kritizálása során. Különösen a harmincas évektől ezek a rajzok a nemzetközi pacifizmus egész hagyományát egyre inkább idejéért múlt rögeszmeként, a háborút igénylő vagy elfogadó új korszakkal ellentétes gondolatként ábrázolták (234. és 239–240.).

Nem meglepő, hogy a térség egészében még inkább vitriolos módon, gyakran ismét csak rasszista keretben értelmeződött a karikatúrák többségében a Szovjetunió is. A „judeobolsevizmus” toposzának elterjedtsége meglepő eredmény és jelzi, hogy adott esetben a cári Oroszország nagyhatalmi örökségével szimpatizáló (szláv) országokban is milyen mozgósítás zajlott a bolsevizmus ellen. Tanulságos, amint a szerző bemutatja, hogy a bolsevizmus hogyan kapcsolódott akár némely cseh ábrázolásban is a zsidósághoz és a németiséghez. Az osztrák és magyar jobboldali fősodor, illetve a szélsőjobb esetében természetesen a cseh- vagy délszláv kiadványokhoz képest is nagyszámú és gyakran rendkívül nyers rasszizmust tükröző munkában köszönt vissza a zsidóság és bolsevizmus összekapcsolásának tétele (160. és 204.).

Külön kiemelendő részeredménye a kötetnek, hogy alaposan megvizsgálja a párhuzamos antiszemita és antibolsevik mozgósítás összefüggéseinek szempontjából a magyar liberális hagyományokat hordozó, a zsidó integráció örökségét harcosan képviselő *Borsszem Jankó* esetét. A szerző jó szemmel azonosítja, hogy míg az antiszemita gondolatvilág toposzait a lap rendszeresen tette gúny tárgyává, másszor pedig pátosszal emelt szót az együttélés és egybeolvadás mellett, az októberi forradalom és a tavaszi bolsevik puccs kapcsán nem vállalkozott a közgondolkodásban gyorsan teret nyert sémák kritikájára. Tehát a kormányzat közeli, de egyértelműen a szabadelvű hagyományokhoz ragaszkodó *Borsszem Jankó* szerkesztői maguk is a hallgatást választották, „nem tértek ki a zsidóság őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában játszott szerepére”. Amint arra a szerző felhívja a figyelmet, nem jelezték például, hogy a legtöbb zsidó elutasította a Tanácsköztársaságot, noha más esetekben hasonló érvekre utaló rajzokat közölt a lap. Ezzel pedig kimondatlanul a rendszer ellenségkép-alkotásának egyik fő, egységképző elemét fogadták el a lap szerkesztői. Ennek az ellentmondásnak a könyvben történő bemutatása megerősíti arra vonatkozó tudásunkat, hogy a Horthy-kori rendszer sokféle irányzata, csoportja és gyakran ellentmondó ideológiai elköteleződése mellett hogyan működtek az egységet bizonyos kulcskérdésekben megőrző és erősítő világnézeti és emlékezetpolitikai alaptételek, amelyeknek a rendszer belső stabilizálásában jutott jelentős szerep (130–131.).

Végezetül megemlítenéd: a kötet révén látványos megerősítést nyer arra vonatkozó tudásunk, hogy mennyire erős és intézményesült toposzok szabályozták a régióban a Magyarországról és a magyarokról való gondolkodást. A „jobbán élők” képzete gyakran párosult a „rosszban sántikálók” toposzával, különösen Ausztriában, míg a kisantanton belül érthetően az utóbbi erősödött fel a két bevett ábrázolás közül. A karikatúrák nyomán az olvasóban egy olyan térség körvonalai rajzolódnak ki, ahol a legkülönbözőbb konfliktusok fordítják egymással szembe a politikai közösségeket, melyeknek propagandamunkásai azonos eszközökkel, sémákkal – és durvasággal – láttatják együgyűnek, civilizálatlannak és gonosznak a másikat. Tanulságos egy belgrádi vicclap budapesti emlékműpanorámája, amely az „Ismeretlen csempész”, az „Ismeretlen királygyilkos” és az „Ismeretlen pénzhamisító” szobrai révén ragadja meg – szerb nézőpontból –, mit kívánt az amúgy magas grafikus színvonalon gyártott propaganda láttatni Magyarországból a harmincas évek derekán (204.). Ehhez hasonló emlékeztetőkkal találkozunk lapról lapra, amelyek erőteljesen korrigálják azt az utókorban természetes módon megjelenő vágyat, hogy a konstruktív és az előremutatót nagyítsa fel a társadalmi emlékezetben. A korban – és ez talán a legbővebben adatolt aspektusa a munkának – a népszerű kultúra teljes iparágai termelték egymással szemben az előítéleteket, még hozzá olyan műfajban, amely akkor – a televíziózás kezdete előtt és a rádiózás hajnalán – szinte csak a mozikkal és híradóikkal volt „versenyben” a társadalmi elérés szempontjából.

A formai hasonlóságok között mindenekelőtt a gúnyrajzok vulgaritása, a bennük megjelenített kegyetlenség, az embertelenség normalizálása és a másik elembertelenítése (egyben a saját közösség ezáltal történő felmentése) szúr szemet. Tanulságos, amikor egy olyan cseh karikatúrával szembesülünk, amelyen „a diadalt ünnepezve Maurice Pellé tábornok, a

csehszlovákiai francia katonai misszió vezetője, a csehszlovák hadsereg főparancsnoka felvágja a magyar férfi gyomrát, melyből a korábban elfoglalt felvidéki városok esnek ki” (82–83.). Gyakori az erőszakos szexizmus, így amikor a lekötözött magyar férfi „rút” békét kap a győztesektől feleségül, a rajzoló-szerző a következő diadalmas visszavágást adja a szájába a *Mátyás Diák* hasábjain: „ha felszabadul a kezem, egészen mást fogok vele csinálni” (89.). A szimbolikus erőszakot szó szerintivé alakító karikatúrák között az állatfigurákkal, negatív nemzeti karakterjegyekkel és különböző sugalmazásokkal operáló munkák képviselik – a mai befogadó számára kevésbé megrázó, holt metaforáik nyomán – a békésebb változatát ezeknek a rajzoknak.

A hatalmas feldogozott anyag a magyar karikatúrákról átfogó (bár bevallottan nem teljes) képet nyújt, míg a szomszédos országokban keletkezett munkák közül elegendő jelenik meg ahhoz az elemzésben, hogy egyszerre összehasonlíthatóvá tegye és kontextualizálja a magyar munkákat. Amikor a szerző egy-egy kisebb témára koncentrál, briliáns részletelemzések kerekednek – ilyen a bolsevizmus és a Népszövetség ábrázolásairól szóló rész, és mindenekelőtt ilyen az antiszemita gúnyrajzokat (mint a belső ellenséget teremtő kulturális termelést) bemutató fejezet. A többi tematika is érdemi tárgyalást kap, de a szerző nem minden esetben biztosít hasonlóan tág értelmező szövegkörnyezetet, amelyek nélkül időnként az olvasónak saját, elsősorban politikatörténeti tudására kell hagyatkoznia.

Számos érdeme mellett a kötet legnagyobb szerkesztési hiányossága, hogy a szerző nem érvényesít következetesen sem egy történeti-narratív szempontrendszert (Milyen nagyobb folyamatok fedezhetők fel a magyar és kelet-közép-európai gúnyrajzok 1914 és 1945 közötti történetében? Hogyan vonatkoztathatók egymásra az egyes részfejezetek egy diakronikus értelmezési keretben?), sem pedig egy strukturalista, motívumok vizsgálatára épülő elemző módszert (Milyenek voltak a karikatúrák jelentésteremtő mechanizmusai? Mely motívumok azonosíthatók határokon és témákon átívelően, melyeknek volt témaspecifikus szerepe?). A 316–325. oldalon, a munka konklúziójában a szerző kísérletet tesz az első típusú szempontrendszer érvényesítésére, de meglátásom szerint ez túl rövidre sikerült, az ott előkerülő – indokolt és fontos – kérdéseknek már az empirikus részfejezetekben hangsúlyosan, az elemzést strukturáló módon kellett volna szerepelnie.

A fenti kritika ellenére a könyv érdemei révén fontos hozzájárulást tesz a korszakra vonatkozó történeti tudásunkhoz. A nagyon gondos adatolás és a leírások enciklopédikus mennyiségű empiriát tesznek kutatók és érdeklődők számára elérhetővé, amelyet a szerző kiegyensúlyozottan, azonosítható előítéletek és torzító szempontok nélkül jelenít meg. Részelemzései egyszerre komplexek és követhetők, ahogy általában a szöveg egésze is igen pontosan megírt és gondozott – a tartalomjegyzék egyik fejezetcímébe csúszott sajtóhiba jelen esetben nem válik ómenné. A munka általánosabb következtetései kapcsán nem annyira forradalmiságuk a fő kérdés, mint az, hogy mennyire kerülnek termékeny, dialogikus viszonyba a korszakról folyó egyéb kutatásokkal. Erre pedig a válasz az, hogy a térséggel és a korrall foglalkozó történész kollégák kivételesen gazdag hozzájárulást kaptak Tamás Ágnestől, akinek szinte minden gondolata összevethető a politika- és sajtótörténetet feldolgozó korábbi munkákkal, és ezek során utóbbiak állításait hol alátámasztja, hol finomítja – minden esetben gazdagítva az adott kérdéssről alkotott képünket. Buzinkay Géza, Vörös Boldizsár, Takács Róbert és sajnálatosan kisszámú további történész kutatási eredményeit lényegesen kibővítve, az ellenségekpek konstruálását a központba állító munkája révén az aldiszciplínán belül új területet feldolgozó fontos monográfiával lett gazdagabb a magyar történettudomány. Csak remélhetjük, hogy a munka a történészeken túl a politikatudománnyal és az antropológia egyes ágaival foglalkozó kutatók számára is fontos viszonyítási ponttá válik majd.

Romsics Gergely

Papp Barbara – Sipos Balázs
MODERN, DIPLOMÁS NŐ A HORTHY-KORBAN
 Napvilág, Bp. 2017. 340 oldal

A nőtörténet-írás Magyarországon számos fehér folttal „büszkélkedhet”, ezért Papp Barbara és Sipos Balázs vállalkozása, hogy átfogóan megvizsgálják a női emancipáció helyzetét a Horthy-korszakban – már csak témájánál fogva is – üdvözlendő kísérlet, a született mű pedig fontos hiánypótló munka. A két szerző közül Sipos Balázsról mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy az ELTE Nőtörténeti Kutatóközpontjának a vezetője, ezért a munka nemcsak a Kutatóközpont tevékenységére hívhatja fel a figyelmet, hanem rámutathat arra is, hogy a nőtörténet-írás éppolyan fontos és legitim (csak éppen kevésbé elismert) területe a magyar történetírásnak, mint a hagyományosabb irányzatok (politikátörténet, szellem-történet, intézménytörténet, historiográfia stb.). Ezt a várakozásunkat a kétszerzős kötet tökéletesen beteljesíti.

Az első fejezet komoly elméleti háttérrel és elmélyült historiográfiai tudással nyújt áttekintést a magyarországi nőtörténet korszakairól és bevezeti a hibriditás fogalmát. Ezen azt kell értenünk, hogy miközben a Horthy-korszak mint konzervatív, autoriter (vagy egyszerűbben ellenforradalmi) rendszer vonult be a magyar történetírásba, amely elsősorban Trianonnal és a Tanácsköztársasággal szemben határozta meg magát, valójában a női emancipáció terén – még ha meg is őrizte alapvetően konzervatív jellegét – ambivalensebb képet mutat annál, mint amit általában feltételezünk. Noha az első világháborút követő, rövid életű politikai és oktatási emancipáció eredményeit jórészt visszavonták, a feminizmus maga pedig szinte szitokszóvá alakult (annak még liberális változata is nemzeti szempontból gyanúsnak számított, nem is beszélve a baloldali kötődésű nőmozgalmakról), létezett egy progresszív konzervativizmus – vagyis a szerzők meghatározása szerint a korszak nőtörténetét elsősorban a „neopaternalista konzervativizmus” és az „emancipacionista konzervativizmus” konfliktusa határozta meg (miközben, ha nem is használták a feminizmus kifejezést, a liberális feminizmus egyes követelései azért átkerültek az alapvetően konzervatív szellemiségű nőmozgalmak programjába). Hasonlóan eredeti megállapítás az, hogy a nemzeti-konzervatív retorika egyes elemeinek átvétele sokszor egyáltalán *nem* jelentett egyfajta lepaktálást a korszakban – minden ambivalencia ellenére – uralkodó paternalista politikával. Ez éppen azt a kísérletet jelezte, hogy elfogadtassák a női emancipációt mint jogos követelést, és kiküszöböljék a nemzetietlenség, kozmopolitizmus stb. bélyegét, amelyet olyan gyakran rásütöttek a feminizmusra. Fontos megállapítás az is, hogy az első világháború utáni helyzetet nem lehet pusztán a feminizmus apályával jellemezni. Valójában a mobilizáció–demobilizáció–remobilizáció triászáról beszélhetünk, ami alatt azt értjük, hogy az első világháborús eredményeket (elsősorban a női munkavállalás terén) nem lehetett semmissé tenni, annál is inkább, mivel a magyar középosztály nagy része látványosan elszegényedett, és sokszor nem engedhette meg magának az egykeresős modellt.

A kötet a szerzők meghatározása szerint elsősorban a magyar középosztály nőtagjaira fókuszál, hiszen a diplomáig kevés alsóbb osztályból származó férfi jutott el (ha egyáltalán eljutott), a nők esetében pedig szinte csak a jobb módúaknak volt fenntartva a továbbtanulás lehetősége. Igaz, a szerzők azokat a nőket is befoglalják az elemzésbe, akik nem szereztek ugyan diplomát, de szellemi munkásként dolgoztak, így jelentősen tágítva a „modern, diplomás nő” fogalmát. A tanítónők, diakonisszák, irodisták tagjai rekrutálódhattak az alsó középosztályból is, ahol a szülők nagy áldozatot vállaltak lányaik iskoláztatásáért, de az egyház is segíthette a tehetséges, de szegény lányok továbbtanulását (például diakonisszák). Az

egyetemi diplomáig azonban csak egy jóval szűkebb csoport jutott el, hiszen bizonyos pályák (például a jogi egyetem) a korszakban zárva maradtak a nők előtt.

A fentiekén túl három olyan módszertani sajátosságot emelek ki, amelyeket feltétlenül a kötet tudományos érdemei között említek. Az első a normatív szemlélet kritikája. Ahogyan már jeleztük, noha a Horthy-kort általában a feminizmus apályával azonosítják, ha figyelembe vesszük a nők társadalmi-kulturális jelenlétét, akkor ennél „hibridebb” képet kapunk. A szerzők ezt úgy határozzák meg, hogy számos példát nyújtanak arra, hogy „a progresszív feminizmus főbb követeléseit miként tették magukévá olyanok, akik ugyanakkor a progresszívnek nevezhető ideológiákat nem fogadták el”. Ez azonban lehetett védekezés is – ahogyan írtuk –, a feminizmust – akár annak liberális, akár pedig baloldali változatát – a korszakban összekapcsolták a gyűlölt Tanácsköztársasággal, és általában a Magyarország romlásához vezető jelenségekkel. Tehát igazán nem csodálkozhatunk azon, hogy még a női emancipáció bizonyos formáiért küzdő nők is óvatosan elhatárolódtak a feminizmustól. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a korszakban ne történhettek volna bizonyos előrelépések elsősorban a női iskolázottság és annak társadalmi elfogadottsága területén.

Ez elvezet minket a következő sajátossághoz. A kötet nem elsősorban a szigorúan vett intézmény- vagy politikátörténetre koncentrál, hanem a szellemi munkát végző nők tágabb társadalmi-kulturális környezetét igyekszik feltérképezni. Ennek fontos dimenziója, hogy mennyire vált elfogadottá a diplomás nő alakja egy alapvetően konzervatív korszakban. Ebben az értelemben nemcsak a politikai életben való részvétel lehet emancipációs követelés (hiszen a Horthy-korban alig van női képviselő, és a nőegyletek – kevés kivétellel – sem éppen a szélesebb körű politikai jogokért szállnak síkra), hanem azon társadalmi-kulturális attitűdök megváltoztatása, amelyek a nőt hagyományosan csak anyának és feleségnek tekintik, pontosabban csak ezekben a szerepkörökben ismerik el „valamirevaló” tagként a társadalomban. Így tehát *political* lesz a *social* is, mint ahogyan az állam nőpolitikáját sem pusztán egy irányba mutató döntések határozzák meg. Jellemző példa, hogy az egyik vezető tisztségviselő, Dr. Magyary Zoltán olyan nőt választ asszonyául (Dr. Techert Margitot), aki egyrészt megtestesíti a tudós nőt, aki nemzetközi szinten is ki tudja magát próbálni, másrészt csak válása után mehet hozzá a férfihez. Dr. Techert Margit élete és tudományos pályafutása természetesen nem tipikus, azt azonban pontosan illusztrálja, hogy a korszakban milyen változáson ment keresztül a hivatást (is) választó nő társadalmi elfogadottsága.

A harmadik sajátosság a diplomás nő diszkurzív megkonstruálása. Ennek eszköze a terjedelmes sajtótörténet, amelyben a szerzők bemutatják, mennyire ambivalens képet kaphatunk még a konzervatív (vagy annak szánt) női lapok tartalomelemzésének segítségével is. Miközben megjelennek a feminizmust súlyosan elítélő, vagy társadalmilag felforgatónak minősítő cikkek, mint ahogyan szép számmal akad olyan írás is, amely elsősorban az anyaságot hangsúlyozza mint a nőiség valódi beteljesülését (amelyért az alkalmatlan férjet is el kell viselni), megjelenik egy „modernistább” irányzat, amely a középosztálybeli nők munkába állását sem tartja ördögtől valónak, sőt kifejezetten elítéli a semmittevő, csak a szórakozásnak és a férjkeresésnek élő lányokat. A szerzők szavaival: „[...] megváltozott a kor nagyvárosi emberének »világképe«: amellet, hogy a különféle diskurzusokban fontosabb lett a nemzeti érzés, nem minden konzervatív akart visszatérni a feminizmus első hullámát megelőző időszakhoz. Ennek érdekében dolgozták ki a nem férfias és nem kozmopolita, hanem nőies és nemzeti (másként: anyai) alapú emancipáció-elgondolást” (226.). Ebben az értelemben a sajtótörténetben is megjeleníthető az a lassú és korántsem egyenletes vagy egy irányba mutató változás, amelynek révén a „páriának” vagy legalábbis kívülállónak tekintett kékharisnya alakját felváltja a férjének egyenrangú társaként megjelenő, a családayaságon kívül is szerepet vállaló, modern, diplomás nő. Itt jegyzem meg a „mi” és „ők” szembeállítását: „Esetünkben a kérdés pontosan az volt, hogy lehet-e a modern nő a »mi« csoport része, vagy a veszélyes »másik« marad” (20.).

Nagyon hasznos fejezet – a nőtörténeti szempontot az elemzés középpontjába állító sajtóelemzés mellett – a nőképzés helyzetének áttekintése. Itt a jogi szabályozások változása mellett számos statisztikai elemzés és irodalmi áttekintés is helyet kap, és ezek alapján a szerzők fontos következtetéseket fogalmaznak meg, amelyek sok helyen szintén szembe mennek a közhiedelemmel. A remobilizáció tézisért erősíti, hogy 1920 és 1941 között emelkedett a kereső nők száma. Ezt nyilvánvalóan követte bizonyos attitűdváltozás, hiszen a társadalmi valóság általában felülírja az előítéleteket. A diplomás nők nagyobb része vállalt munkát a házasság után is, mint az oklevéllel nem rendelkezők – ez is a modernitás egyik ismérve lehet. Közöttük nagyobb számban szerepeltek izraeliták, mint a többi szellemi munkás nő között (mely bizonyára az izraeliták jó felsőoktatási pozícióinak eredménye). Igaz, a kötet azt is megemlíti, hogy a „fajvédő” törvények természetesen az idetartozó diplomás nőket sem kímélték, mint ahogyan a holokausztban is sokan estek áldozatul. Noha a nők általában az alacsonyabb presztízsű és kevesebb jövedelmet adó pályákon tömörültek, a szerzők megállapítják: „Tehát a nők ugyan továbbra sem részesülhettek a legnagyobb presztízsű állásokból, a legfelsőbb szintű állami feladatok irányításából, azonban pozícióik a korábbiakhoz képest meglehetősen erősödni látszottak, különösen a felsőbb szintű oktatás és tudomány területein.” (150.). A diplomás nő megítélése – mind az iskolázottság áttekintése, mind a sajtóelemzés tükrében – tehát javult a társadalomban, még akkor is, ha a hivatás továbbra is alárendelődött a családi szerepvállalásnak. Igaz, a szerepek konfliktusáról egyes diplomás nők is megemlékeztek.

A fentieket kiegészíteném egy saját olvasmányélménnyel. *A Balogh-leányok érettségije* című, fiatal leányok számára ajánlott olvasmány szépen illusztrálja a szerzők tézisért arról, hogyan veszik át az „emancipacionista konzervatívok” a feministák egyes követeléseit, miközben szigorúan elhatárolják magukat a feminizmustól. Az apa (középiskolai tanár) halála után elárvult leányok egymással versenyeznek, hogyan segíthetnének özvegyen maradt édesanyjuknak: a legidősebb, az egyetemre járó Margit magánnövendéket vállal (akivel természetesen megszeretteti magát); a középső, Ilka irodistának áll; a legkisebb és legháziasabb pedig panziót nyit. „Természetesen” végül mindegyik lány megtalálja a párját egy-egy vagyonos fiatalember személyében (akik persze nyitottak a modernista szemléletre, és értékelik a lányok házasság előtti önállóságát), kivéve az egyedüli diplomás Margitot, aki vélhetően a tudománynak szenteli magát, de neki ez is megbocsátható, hiszen apja örökségét viszi tovább. Noha Margit az egyedüli, aki a regény végére nem megy férjhez (ami sok tekintetben rávilágít a diplomás nők magánéleti áldozatára), a modern, diplomás nő mégiscsak úgy jelenik meg a tanmesének is beillő regényben, mint a „mi” csoport tagja – vagy legalábbis elfogadott, sőt tiszteletre méltó tagja a társadalomnak, aki, ha a saját gyerekeit nem is, mások gyerekeit bevezetheti a szellem világába.

A recenzió végére hagytam egy kritikát és egy javaslatot. A kritika lényege a nemzetközi kitekintés hiányzó fejezete. Igaz, szó esik a diplomás nők nemzetközi szervezetéről, arról azonban kevésbé, hogyan alakultak a magyar diplomások egyesülete és a nemzetközi szervezetek kapcsolatai, hogyan illeszthető bele a magyar diplomás nő története a nemzetközi irányzatokba. E tekintetben hasznos lett volna megemlíteni például Susan Zimmermann munkáit, amelyek nemzetközi perspektívából is láttatják a magyar feminizmus történetét.

Ez a kritika nem érinti azt a véleményemet, hogy a kötet fontos, hiánypótló munka, amely megkerülhetetlen lesz a kibontakozó magyar nőtörténet-írásban, amelynek fénykora, reméljük még előttünk van. A szerzők szándékuk szerint elsősorban a középosztályra koncentráltak, ami helyes leszűkítés, ha a könyv terjedelmére és alaposságára gondolunk. A jövőben viszont hasznos lenne a kevésbé iskolázott nőket is bevonni a vizsgálódásba, és választ keresni arra a kérdésre, hogy mennyiben „szivárgott le” a társadalmi nemek viszonyának lassú változása a munkástársadalomba, és hogyan alakultak a családi és társadalmi nemi szerepek azokban a rétegekben, ahol a diploma a nők számára továbbra is elérhetetlen álom maradt.

Bartha Eszter

Attila Pók

REMEMBERING AND FORGETTING
COMMUNISM IN HUNGARY

Studies on Collective Memory and Memory Politics in Context

Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete – MTA Történettudományi Intézet,

Kőszeg–Bp. 2017.

Herodotosz úgy vélhette, hogy az élet tanítómestere a történelem, de az idők, melyben az emberek éltek, élnek és élni fognak azt mutatják, hogy a történelem tanulságai nem fognak rajtuk. A bűnök, hibák, kudarcok, vagyis minden, ami nehezíti és mérgezi az életet – nemzedékről nemzedékre öröklődik. Eltűnnek népek, mert akkora lett a csőd, melyet okoztak maguknak. Ám a helyükbe lépők újra meg újra a romlás receptjeit követik... A költő szavaival szólva azt is mondhatnánk, hogy “nincsen remény”.

De nem mondjuk, mert látjuk, halljuk, olvassuk, hogy minden korban, minden társadalomban vannak, voltak, s bizonyára lesznek is, akik hisznek a javulásban, az ember taníthatóságában és abban, hogy a múltat meg kell ismerniük a jelenben élőknek annak érdekében, hogy legyen jövőjük. A múlt magában süket és néma, ahogyan David Loventhal írja: idegen ország, de aki ebbe az országba bemerészkedik, az kötelességének tartja, hogy beszámoljon mindarról, amit ott hallott, látott.

Pók Attila angolul megjelent könyvében 15 tanulmányt olvashatunk Magyarországnak közelmúltjáról, melynek tanulságait a szerző készséggel megosztja az olvasóval. Az íráskor nyelve angol, de a hang, melyen megszólalnak: magyar. A szerző soha, egy pillanatra sem erőszakoskodik, nem tolakszik elő következtetéseivel. Tudja, hogy a történelem nem tanít senkit semmire, de hisz abban, hogy a történelmet kutató, a történelemről író történész taníthat. Ki ezt, ki azt tanítja. Ki a haladásban, ki az örök igazságokban hisz, s az már az olvasó dolga, hogy kiválassza magának a saját tanítómesterét.

A kötethez Deák István, a magyar történészek New Yorkban élő doyenje írt előszót, melyben felrója a hazai történettudomány egyik nagy adósságát. A magyar történészek mind a mai napig óvakodnak a német történettudományban a múlt század 80-as éveinek végén kibontakozó *Historikerstreit*hez hasonló vita kiélezésétől, aminek oka nyilván nem a történészekben, hanem az őket övező társadalmi közegben keresendő. Erre a problémára a szerző is kitér a kötet egyik írásában.

Pók Attila bátran nyúl a 20. századi magyar történelem kényes kérdéseihez, melyek tárgyalását minden esetben alapos historiográfiai bevezetés előzi meg – az ellentétes álláspontokat inkább tompítva, mint élezve. A szerző egyszerre határozott és rugalmas. Láthatóan elkötelezett a polgári szabadságjogok, a korábban egyértelműen pozitívan beállított „haladás” ügye mellett, ugyanakkor nagyfokú empátiával közelít a konzervatív álláspontokhoz. Amiben nem alkuszik, az a totalitárius politikai rendszerek elutasítása, az egyéni és közösségi szabadságot eltipró gyakorlatok megvetése.

A bevezetőben említ egy érdekes esettanulmányt, mely akár az egész kötet mottója is lehetett volna. Két Bécs közeli várost hasonlít össze, melyek közül az egyik Magyarországon van, a másik a mai Ausztriában. Mindkét várost ostromolták a Bécs felé igyekvő törökök. Az egyik Kőszeg, melynek várát 1532-ben ostromolta I. Szulejmán szultán óriási hadserege. A várat Jurisich Miklós maroknyi csapatával 25 napon át védelmezte, majd jelképesen megadta magát, és a török hadsereg tovább vonult Bécs felé, melyet már nem tudott bevenni. A másik említett város Perchtoldsdorf, melyet 1683-ban ostromoltak a törökök. A város ugyan megadta magát, de a törökök senkinek nem kegyelmeztek, a város lakóit mind egy szálig lekasabolták. Az ostrom emléke mindkét városban ma is elevenen él. Perchtoldsdorf a Nyugat

védőbástyájának tartja azóta is magát, míg Kőszegen az ostrom emléke a mai napig a helyi identitás eleven forrása, melyben a hősiesség és a megegyezés kettőssége által lehetővé vált túlélés dominál.

Pók Attila koncepciója szerint a történelemtől elválaszthatatlan a megtörtént események-re való emlékezés (vagy épp azok elfelejtése), miáltal „történelmek” sokasága jön létre, melyek egymással versenyeznek az időben, újra- meg újraalkotva a megtörténésben elrejtőző, eredeti mivoltukban feltárhatatlan történeteket.

David Loventhalt követve Pók Attila a kötet három nagy egységében háromféle módon közelít a múlthoz. Az első módozat a múltat mint a történetírói vágy titokzatos tárgyát állítja elénk, igen nagy szabadságot biztosítva a történetírónak, aki a történelmet ideológiai velleitársai, történelemszemléleti keretei közül ki nem mozdulva írja, illetve újraírja. A kötet első részének tárgya a kommunizmus és annak emlékezete Magyarországon, valamint a többi kis kelet-közép-európai társadalomban. A kommunista korszakban a történetírók mindegyik országban a nacionalizmus és nacionalizmussal élesen szemben álló marxista-leninista értelmezési sémák közötti feloldhatatlan ellentmondással küszködtek.

E fejezet egyik kiemelkedően jó írása a magyar történettudomány alakváltozásait tárgyalja 1945 után. A két világháború közötti korszak két kiemelkedő történészének sorsa a „kőszegi modell” jegyében alakult. Hóman Bálint a váci fegyházban végezte, míg Szekfű Gyula – a *Magyar Történet* köteteinek szerkesztésében Hóman társa – ugyanabban az időben Magyarország moszkvai követe lett. A nacionalizmus és a marxizmus közötti harc mindenhol a nacionalizmus javára dőlt el, kivéve Magyarországot, ahol Molnár Erik doktrínér marxizmusa útját állta a nacionalista törekvéseknek, és akarva-akaratlan a történettudomány reneszánszát indította el. Ebben a korban született Szűcs Jenő korszakos fontosságú esszéje Európa három fejlődési régiójáról, ekkortájt írta Nemeskürty István közéleti vitákat indító könyveit, és szintén ekkor jelent meg a román „elvtársak” nagy bosszúságára a nemzeti elfogultságtól mentes *Erdély története* három kötetben.

A kötet második részében a múlt megismerésére expressis verbis törekvő tanulmányokat találunk. A könyv címe által jelzett témakörrel látszólag eltérve a második rész tanulmányai a magyarországi kommunista hatalomátvételt megelőző kor eszméivel és szereplőivel foglalkoznak, melyeknek azonban – mint a tanulmányokból kiderült – nagyon is sok közül van ahhoz, ami Magyarországon 1948 és 1989 között történt. Pók Attila érzékletes képet rajzol Jászi Oszkáról, aki nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia betegségeinek diagnosztizálására, hanem a Monarchia felbomlásának időszakában a betegségek kikúrálására is vállalkozott. Mint 1918-ban kiderült, Jászi jobb diagnosztizálta, mint terapeuta volt, de politikusként elszenvedett kudarcaiba nyilván belejátszott az is, hogy az általa ostromozott konzervatív politikustársaihoz hasonlóan ő is képtelen volt elképzelni Nagy-Magyarország eltűnését a térképről. Liberális-demokrata oldalról ugyanazt a lehetetlent akarta, aminek lehetetlenségébe ellenfelei konzervatív oldalról nem akartak belenyugodni.

Hosszabb tanulmány foglalkozik az első világháború értelmezésének trendjeivel, amelyek jellegzetesen különböznek aszerint, hogy a szerzőik az eredeti események megtörténtéhez képest mikor éltek. Fontos következtetés, hogy az idő önmagában nem oldja békévé az emlékezést. Nyugat-Európában angol–francia–német együttműködéssel sikerült elindulni a békévé oldódó emlékezés útján. Peronne várában 1992-ben első világháborús múzeum nyílt, melynek kiállítása nem tesz különbséget német, francia vagy angol halál és szenvedés között.

Kelet- és Közép-Európában azonban még messzi a megbékélés. Az első világháborút követően különösen kényesen alakult Magyarország sorsa. Velünk és Ausztriával a győztesek kegyetlenül elbántak. Pók Attila nem mondja meg miért történt, ami történt 1920. június 4-én a Nagy Trianon-palotában, de azt helyesen látja, hogy a palotai történetek kényszerpályára állították a magyar társadalmat, s a legrosszabbat hozták ki belőle: ide érve a

kommunizmust, az antiszemitizmust és a szélsőséges nacionalizmust. Ebben a kontextusban tűnik ki igazán annak a tanulmánynak a fontossága és érdekessége, mely Hitler és Horthy hat találkozásának eredményeit foglalja össze. Pók Attila a rá egyébként nem jellemző indulattal a pokolba vezető út hat stációjaként írja le az egyes találkozásokat, melyek mindkét szereplője a múlt mélységes kútjába esett Osztrák–Magyar Monarchia állampolgáraként indult annak idején az életbe. Hitler nyomorúságos egzisztenciáját a Ring épületeit ábrázoló képeslapok festésével tartotta fenn, amikor Horthy a császár és király kíséretében hintón robogott ugyanazon a Ringen. Ez a két ember nem érthette meg egymást. A félreértések mindkét részről tragédiába torkolltak. Hitler a Harmadik Birodalom végőrájában földalatti bunkerében öngyilkos lett. Horthy – három felakasztott miniszterelnökével ellentétben – a „kőszegi megoldás” jegyében megúszta az akasztófát és a Lisszabon melletti kies Estorilban halt meg. Megadta magát Sztálinnak, majd megadta magát Hitlernek is.

A második rész alapvetően fontos tanulmánya a bűnbakképzéssel foglalkozik. Az évente a pusztába zavart bűnbak az eredeti zsidó alkalmazásban magával vitte a bűnököt, szemben a nem-zsidó alkalmazásokkal, melyeknek sok esetben éppen a zsidók voltak szenvedő alanyai. Így történt ez Magyarországon az első világháború után, amikor a zsidókból lettek a nemzeti keresztény kurzus bűnbakjai, akiket az ország urai felelőssé tettek a vereséért, a kommunizmusért, amihez később társult még a nemzeti szocialistáktól elorzott antiszemita demagógia.

A harmadik rész azt a módot mutatja meg, amikor a történész beavatkozik a múltba, aktívan megváltoztatva azt. Ebben a törekvésben élen járt a marxista történettudomány, ami minden borkorban az osztályharcos múlt nyomait kereste, s dogmatikus módon a társadalom élettelen gazdasági létmódjából vezette le a „felépítménynek” nevezett élet minden jelenségét. A Kelet-Közép-Európa szimbolikus földrajzával foglalkozó írásában Pók Attila igazságot szolgáltat Hajnal Istvánnak, aki – mint írja – ha angolul írta volna meg műveit, most az európai társadalomtörténet nemzetközileg számon tartott klasszikusa lehetne.

Ebben a részben visszatér a szerző a bevezetőben Deák István által említett kérdésre: miért nem volt „Historikerstreit” Magyarországon. *A holokausz és a bűnbakok keresése a poszt-kommunista Magyarországon* című tanulmányból kiderül, hogy a holokausztal szembenező egyéni teljesítményekben nem volt itthon hiány, sem a történészek, sem a tágabban értelmezett értelmiségi közegekben. Bibó István már 1948-ban számot vetett a négy évvel korábban történt iszonyattal és előzményeivel a magyar társadalomban. A 60-as években lazuló ideológiai diktatúra nem tudta (s talán nem is akarta) megakadályozni a visszanezést. Pilinszky, Száraz, Cseres az irodalomban, Fábry, Kovács András a filmművészetben, Ránki, Lackó, Karsai a történettudományban számos ma is érvényes műben tekintettek vissza 1944-re, felvetve a „néma cinkosság”, az elkövetői felelősség kérdéseit. Ám Pók Attilának abban igaza van, hogy az önvizsgáló írások nem álltak össze rendszerré, s nem kényszerítették ki a katarzist.

Fontos írás foglalkozik az antikommunizmus eredetével Magyarországon, aminek ismerete többek között hozzájárul annak megértéséhez, hogy a magyar társadalom miért hurcolja magával a 21. században lelki homokpoggyászait, átörökítve az új nemzedékekbe az elődök bűntudat nélkül elkövetett bűneit. A kiindulópont ebben az esetben is a trianoni béke, melyet megelőzött a polgári és a szocialista forradalom. A szocialista forradalom felfalta a demokratikus forradalmat, majd villámgyorsan elbukott. A bukás utáni zúrzavarból a keresztény nemzeti ellenforradalom került ki győztesen, mely identitását a két előző forradalom tagadásából merítette. A háborús vereség, a trianoni béke okait keresve a bukott forradalmak ideális bűnbaknak mutatkoztak.

A rendszerváltást követően szabaddá vált a nyilvánosság, de a szabadság egyben azt is jelentette, hogy szabaddá vált mindaz, ami 1944-et ideológiailag előkészítette. Ma már szobra van Tormay Cecile-nek, Prohászka Ottokárnak, Teleki Pálnak, s csak egy hajszálon múlt, hogy nem áll szobra Székesfehérvárott az egykori váci rabnak, Hóman Bálintnak.

A kommunizmus liberális és szociáldemokrata bírálata – melyet Jászi Oszkár képviselt – nem bírta (s nem bírja) a versenyt az antibolsevista keresztshadjárat jegyében megfogalmazott uszító hanggal, mely a múlt század negyvenes éveinek elején oly népszerűvé tette a hetente több százazres olvasótáborral rendelkező *Magyar Futár* című lapot.

A könyv szinte minden írásában kimondatlanul vagy kimondva jelen van Közép-Európa létének vagy nem létének dilemmája. Pók Attila ebben a kérdésben tőle szokatlan határozottsággal azt az álláspontot képviseli, hogy Közép-Európa ha volt is, ma már nincs, s nem is lesz. Valószínűleg sokan lesznek, akik ezt vitatják, s nem feltétlenül nosztalgiából. Közép-Európa nem az államok ügye, hanem az élet sajátos minősége, melynek nem a politika egzisztenciái, hanem a kultúra és az ízlés imponderábilái a hordozói.

A szerző végkövetkeztetésének nagyon fontos gondolata, miszerint „az európai demos” még nem jött létre. Túl sok az egymással versengő nemzeti narratíva, s nem jött el az ideje annak, hogy az európaiak megtanuljanak együtt élni hajdan volt, de ma is élő konfliktusaikkal. A könyv ugyanakkor egy bizarr példán mutatja be, hogy Európa mint kulturális egység egyáltalán nem elképzelhetetlen. Japánban van egy Európa téma-park, s e sorok írója a dél-kínai Shenzhenben is látott hasonlót. Kívülről nézvést tehát van Európa. A feladat most már csak az, hogy legyen, ami látszik.

Csepeli György

Papp István

FEHÉR LAJOS

Egy népi kommunista politikus pályaképe

ÁBTL–Kronosz, Bp.–Pécs 2017. 445 oldal

Papp István új könyvében egy olyan történelmi személy pályaképének megírására vállalkozott, aki bár a szélesebb közvélemény előtt kevésbé ismert, a Kádár-korszak politikai életének meghatározó alakja volt. Fehér Lajos életét a szerző az előszóval együtt harminc fejezetben tárgyalja. A tartalomjegyzékre pillantva sajátos megoldásként hat, hogy ezek a fejezeteket nem rendeződnek – életrajzok esetében bevett módon – néhány nagyobb egységbe, ám hiányérzetünk a kötetet olvasva rögvést elillan, köszönhetően az átgondolt szövegvezetésnek és a szerző értelmező attitűdjének. A névmutatóval, bőséges szakirodalom-jegyzékkel és angol nyelvű összefoglalóval ellátott főszöveget rövid, velős mondatok és érezhetően jól átgondolt megfogalmazás jellemzi. Papp szűkebb témáját mélyen annak szakirodalmába ágyazta, nem ódzkodva a kollégákkal való polemizálástól sem. A historiográfiai háttérrel ráadásul nem szűkítette a honi viszonyokra, így – főképp az 1945 utáni külpolitika és a kommunista mozgalom- és párttörténet kapcsán – visszatérő jelleggel hasznosította az angol nyelvű nemzetközi szakirodalmat is. A széleskörű kontextualizáció nem csupán térben, de időben is megfigyelhető: egyes folyamatokat – főképp a honi mezőgazdaságot illetően – akár korunkig is nyomon követhetünk. Hasonlóan extenzívnek mondható a kötet forrásbázisa, ami alatt nem csupán közel egy tucat levéltár feldolgozott iratanyaga értendő, hanem a szerző által készített interjúk sora is.

Papp István Fehér Lajost – Fehér saját önértékeléséhez igazodva és Révai József *Marxizmus és népiesség* című diskurzusrendező munkájának „örökségére” (371.) hivatkozva – „népi kommunistaként” tárgyalta. Papp ezzel a fogalmi konstrukcióval arra a csoportra utalt, mely a

kommunista párton belül egyrészt már származásával is kötődött a parasztsághoz, másrészt világnézetében fogékonyágot mutatott a népi mozgalom eszmeisége iránt. Itt azonban felmerülhet a kérdés, hogy amennyiben a magyar népi mozgalmat harmadikutas mozgalomnak tartjuk – miképpen ők magukat annak tartották –, lehetséges-e ilyen értelemben „népi kommunista” modellt beszélni? Hiszen a „harmadik út” – vagy Németh László szavaival: „harmadik oldal” – a kapitalizmus és a szocializmus kínálta alternatívákon túl igyekezett egy újfajta gazdasági rendet kínálni, politikailag pedig mind a szélsőjobboldali, mind a szélsőbaloldali diktatúráktól elhatárolódott. Ez a hitvallás persze az egyének szintjén, a közélet színpadán nem volt mindig tetten érhető. Egyes népiek akár a mindenkori kormánypárttal, akár annak szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali ellenzékéével is megtalálták az összhangot. Miképp a szerző fogalmazott a kötet Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 2017. december 12-én tartott bemutatóján: a népi mozgalmat olyan alapprogramnak is tekinthetjük, melyen szélsőjobboldali és szélsőbaloldali programot egyaránt le lehet futtatni. Könnyen belátható azonban, hogy amennyiben ezt az állítást elfogadjuk, a népi mozgalmat nem tarthatjuk többé harmadikutas ideológiájú áramlatnak.

Fehér Lajos élettörténetének első évtizedei, vagyis a „szeghalmi gyermekkor” (18.) a Horthy-korszak tehetséggondozásának látószögéből érdekes elsősorban. A kötet lapjairól megismerhetjük, hogyan küzdötte fel magát az agrárproletár édesapa, mennyit számított egy jó szemű elemi iskolai tanító, s milyen áldozatokat hozott a család gyermekeik kitaníttatásáért. Papp filológiai aprómunkával azonosította a Fehér-fivérek és Kovács Imre korai kapcsolatát, valamint kitért a debreceni egyetem szemléletformáló tanáregyeniségeire is. Ennél fontosabb annak a szellemi átalakulásnak a története, mely által „a radikális szociális igazságtétel iránt elkötelezett szeghalmi parasztfiú egy év alatt a marxista eszmékig” (46.) jutott. Fehér memoárja a népfrontpolitika 1935-ös meghirdetését és a debreceni református kollégium „kedvező szellemi légkörét” (46.) emelte ki ennek kapcsán. Ekkép a második világháború kirobbanásának idejére „útkereső értelmiségiből útkereső kommunista értelmiségévé” (50.) vált, jöllehet párttagságot csak „1942. december 20-án” kapott (75.) – ha hihetünk a visszaemlékezéseknek. A negyvenes évek első felében a vágyott értelmiségi szerepet főképp budapesti náciellenes orgánumok (*Ujság, Magyar Nemzet, Szabad Szó, Kis Ujság*) redakciói biztosították számára. A szerző ugyanakkor nem rejtette véka alá, hogy Fehér karrierútjának elindítását (Gyenes Istvánéhoz vagy Göncz Árpádéhoz hasonlóan – többek között) az újságírói pálya „árjásítása” segítette, s külön tárgyalta a debreceni visszatérés furcsaságait is, vagyis a kommunistabarát Kállai Gyula és „az egyre inkább jobbra gravitáló Kodolányi” (62.) együttműködését a *Tiszántúlnál*.

A Budapestre visszatérő Fehér Lajost 1942 nyarán letartóztatták a VKF kémelhárító osztályának nyomozói, s bár feltűnően enyhe bánásmódban részesült (a szerző feltételezése szerint a Magyar Közösség intervenciójának köszönhetően), az elszenvedett sérelmek 1945 után pártbéli legitimációját erősítették, ráadásul 1945 előtt is az újságírói pályán maradhatott. Közölt szövegeit elemezve Papp figyelme kiterjedt a „sorok között megbúvó propagandára” (71.), vagyis arra a korabeli gyakorlatra, amivel át lehetett juttatni a korszakhoz nem igazodó ideológiai tartalmakat a cenzúrán. Egy újabb lebukásnak köszönhetően azonban már 1943 őszén „illegálisba vonult” a jó tollú publicista, akinek ez a szomorú tapasztalat 1944. március 19-e után már helyzeti előnyt jelentett. A katonai dolgokban teljesen járatlan Fehért – saját meglepetésére – 1944 augusztusától a kommunista mozgalom falusi vonaláról „a szerveződobben lévő katonai ellenálláshoz vezényelték át” (84.), Pálffy György és Sólyom László mellé. Feladata a néhány fős fegyveres csoportokban tevékenykedő „akciógárdákkal” történő kapcsolattartás volt. Mint Papp kiemelte, Fehér Lajos „úgy vált partizánná, hogy ő maga nem fogott fegyvert a kezébe, nem hajított el egyetlen kézígránátot sem, sőt az akciókat sem nézte végig, még tisztas távolból sem.” Ellenben szerepvállalásából „komoly politikai tőkét

kovácsolt, széleskörű kapcsolatokat gyűjtött, vagyis „bátran nézhetett a jövőbe” (88.) – fogalmazott életrajzírója, aki alighanem okkal hangsúlyozza, hogy a Magyar Partizánszövetség 1956–1981 között regnáló elnöke jelentős mértékben alakította az 1944-es ellenállás(ok)ról való közgondolkodást (sőt a szakmai munkák elméleti kereteit is).

Fehér a front átvonulása után a Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztálya helyettes vezetői posztjára került. Papp mértéktartó módon elemzi a Péter Gábor keze alatt eltöltött bő másfél évet, kiemelve, hogy „Fehér az utolsó pillanatban mégiscsak lelépett arról a vonatról, amely elkerülhetetlenül a szakadékba vitte volna pályafutását” (100.). Új állomáshelye a párt falusi osztálya volt, noha eleinte inkább újságíróként és szerkesztőként ténykedett a *Szabad Föld*nél és a *Szabad Népnél*. A kötetben részletekbe menően megismerhetjük agrárszemléletének alakulását és Szabó Zoltántól Leninig terjedő „viszonyítási pontjait” (113.). Ezek szerint Fehér 1946 végén a nagybirtokrendszert lebontó földreformot élte a „korszerű, belterjes gazdálkodás” (117.) mellett tette le a garast, majd az ötvenes évek első felében már a kollektivizálást éltető „sztálinista propagandistaként” (127.) tevékenykedett a „kulákok” ellen. 1953-tól aztán Nagy Imre egyik legbelsőbb munkatársaként mint „a középparasztsággal szembeni türelmes politika” (133–134.) híve tűnt fel, a visszarendeződés idején, 1955 elején pedig ismét a „kulákkorlátozás politikájának a szükségessége mellett tört lándzsát” (143.). Mindeközben igyekezett megőrizni jó kapcsolatát Naggyal, aki mellett 1956 októberében ismét kiállt egy rövid ideig, jóllehet a szerző – egy el nem mondott beszédre hivatkozva – úgy fogalmazott, hogy Fehér „már 1956 nyarán inkább Kádár Jánosban látta a párt ideális első számú vezetőjét” (154.). Annyi bizonyos, hogy a Kádár által végrehajtott téteszesítésben ismét szerepet vállalt, noha „nagyon is tisztában volt a valóság és a propaganda közötti ellentmondásokkal” (258.). Fehér aztán minden követ megmozgatott az „átszervezés” racionalizálásáért (háztáji, melléküzemágak stb.), illetve az agrárszektor minél erőteljesebb állami dotálásáért. Az azonban túlzásnak tűnik a fentiek tükrében, hogy világos „víziója” (296.) lett volna a mezőgazdaságról.

Papp aprólékos munkamódszerével rendkívül árnyalt képet nyújt a forradalom utáni bizonytalan közjogi helyzet átalakulásáról, a lassan berendezkedő új államhatalom kiformálódásáról, s szinte napról napra értelmezi (újra) az erőviszonyokat. A *Népszabadsághoz* 1956 végén rövid időre visszatérő Fehér esetében például nem elégedett meg a névvel jegyzett cikkek – ma már digitális eszközökkel könnyen megoldható – összegyűjtésével, hanem a névtelen írások közül kiválogatta a „stiláris jegyek” (173.) és a témaválasztás szerint nagy valószínűséggel főszereplőjétől származó írásokat, melyeket aztán behatóan elemzett. Esetenként nem fukarkodott a határozott állásfoglalásokkal sem. Fehér szerepét az 1956 végi bányászsztrájk felszámolásában például pályafutásának egyik „mélypontjaként” (197.) határozta meg, amit külpolitikai téren az 1968-as csehszlovákiai katonai intervenció melletti kiállás követett később. A pálya zenitjeként az 1966 és 1968 közti rövid időszakot említi, amikor Fehér erejét saját KB és PB tagsága mellett az általa képviselt agrárlobbi sikere és az „élelmiszergazdasági szemlélet” (315.) intézményesülése is nyomatékosította. „Hálózatépítő menedzserként” (296.) embereivel (Dimény Imre, Gyenes Antal, Izinger Pál stb.) és a megnyert reformer szövetségesek (például Fock Jenő, Nyers Rezső, Erdei Ferenc) támogatásával a hatvanas években korábban elképzelhetetlen összegeket lobbizott ki az agrárszektor számára az államháztartásból, miközben egy rendszereken átívelő problémának, az agrárnépesség társadalombiztosításának a kérdésében is jelentős előrelépések történtek. Fehér sikeres „manőverezését” (260.) a Kádár által meghirdetett életszínvonal-politika tette lehetővé. A folyamatot egyrészt javuló makrogazdasági mutatók és fejlődő infrastrukturális háttér, másrészt „nagyon komoly tőkehiány” és „egyre fenyegetőbb eladósodás” (273.) kísérte, nem beszélve a könyvben kendőzetlenül tárgyalt mentális kísérőjelenségekről. Fehér politikai karriere drasztikus módon ért véget a gazdasági reform 1974-es leállításával: az agrárlobbi fejét – politikustársaitól eltérően – nem kárpótlták semmilyen más pozícióval.

Természetesen a bő négyszáz oldalas adatgazdag könyvben találni pontatlanságokat, következetlenségeket és vitatható álláspontokat. Ekképp a Horthy-kori bajtársi egyesületek nem „felekezeti és származási hely szerint tömörültek” (44.), hanem az oktatási intézmény struktúrája alapján, a tudományos alapú hallgatói falukutatás pedig nem „a népi írók szociográfiai útkeresése nyomán született” (51.), hanem fél évtizeddel korábban Szegeden és Sárospatakon bontakozott ki. A *Népszabadság* 1956-os sztrájkja kapcsán először azt olvashatjuk, hogy a konfliktus hosszú távon „erősítette a két politikus [Fehér és Kádár – B. Á.] viszonyát, s talán nem túlzás, hogy a bizalmát is” (184.), néhány oldallal később viszont már „a sztrájkot követően megingott bizalom” (201.) visszaszerzéséről esik szó. Apró figyelmetlenség, hogy Nagy Imrét (és társait) nem 1958. június 26-án végezték ki (246.), hanem tíz nappal korábban (ahogyan a következő oldalon a szerző maga is utal erre). Jókorra túlzás ellenben a tőke és a munkaerő magyar államon belüli, Fehér által körvonalazott szabad áramlását „az európai gazdasági integráció négy szabadságának két elemeként” (336.) interpretálni. Nehezen igazolható az az állítás is, miszerint bár Fehér név szerint megtagadta Nagy Imrét, „de eszméit mégis életben tartotta, legalábbis az agrár- és parasztpolitika terén” (220.), hiszen – hogy a szerzőt idézzük – míg „1957 közepén Magyarország szántóterületének kicsit több mint 75%-át egyéni gazdák művelték” (226.), az 1960 végére levezényelt kollektivizálás következtében gyakorlatilag „véget ért a paraszti magángazdaságok története” (268.). Jó lett volna többet olvasni továbbá az állampárton belüli – a kötetben újra és újra hangsúlyozott – különböző lobbicsoportokról, mivel ezeknek a felszínen nemigen érzékelhető belső erővonalaknak és a Kádár-kori államigazgatás működésének a részletezése érdemben járulhat hozzá a korszak mélyebb és árnyaltabb megértéséhez. Az is igaz ugyanakkor, hogy a még tágabb kontextualizáció alighanem szétfeszítette volna az életrajz kereteit. A felvillantott izgalmas kérdések mindenesetre mintha irányt mutatnának a szerző egy lehetséges újabb kutatási témája felé.

Összességében Papp István könyve fontos helyet foglal el az örömteli módon gyarapodó 20. századi magyar életrajzok sorában. Bár a szerző témaválasztottja iránti empátiáját esetenként lehet túlzónak ítélni, a felfedezés öröme közös: munkája által a szakma is gazdagodott egy eddig jócskán alulexponált politikus alapos portréjával. Külön kiemelendő, hogy a szerzőnek volt bátorsága a „nyíltszíni” töprengéshez, a megismerés korlátainak belátásához, így óvva meg magát a kényes témák esetében gyakori, kinyilatkoztatásszerű, ám nem kellően megalapozott megállapításoktól. Mindez az életrajz műfajában különösen méltányolandó, hiszen bármennyi releváns forrást is olvasunk el egy emberről (vagy embertől), még a racionálisnak tűnő, ok-okozati láncba rendezhető folyamatok mögötti – olykor igen triviális vagy éppen nyom nélkül maradó – motivációk is gyakorta okozhatnak meglepetéseket.

Bartha Ákos

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Almási Tibor PhD, egyetemi docens
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Bartha Ákos PhD, posztdoktor kutató
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bartha Eszter PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Bíró László PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Csepeli György az MTA doktora, professor emeritus
ELTE TáTK, Budapest

Fejérdy András PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

G. Etényi Nóra kandidátus, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

H. Németh István PhD, főosztályvezető
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Kármán Gábor PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Romsics Gergely PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Székelly Tamás tudományos munkatárs
Herder-Institut, Marburg

Tamási Zsolt PhD, igazgató
Római Katolikus Teológiai Líceum, Marosvásárhely

Tóth Ágnes PhD, tudományos főmunkatárs
MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Gábor Kármán*: Gustavus Adolphus and the Princes of Transylvania 717
- István H. Németh*: State and Cities – The First Steps toward Professionalization
in Urban Administration, 1670–1733 771
- András Fejérváry*: László Bánáss, Bishop of Veszprém for a Compromise between
Church and State (1944–1949) 809
- Ágnes Tóth*: Between Communal Claims and Political Requirements.
The Activity of the German Association of Hungary (1955–1970) 841

PAPERS

- Nóra G. Etényi*: Engravings and Leaflets about the War of Reconquest
in the Manuscript Chronicle of Eberhard Gockel, Physician of Ulm 869
- Zsolt Tamási*: The Assembly of the Roman Catholic Clergy of Transylvania in 1869 885

IN MEMORIAM

- Ferenc Makk (1940–2018) (*Tibor Almási*) 907

BOOK REVIEWS

- Demeter Gábor*: A Balkán és az Oszmán Birodalom I–II–III. Társadalmi és gazdasági
átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig
(*László Bíró*) 911
- József Pap*: Parliamentary Representatives and Parliamentary Representation
in Hungary (1848–1918) (*Tamás Székely*) 914

<i>Tamás Ágnes</i> : Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig (<i>Gergely Romsics</i>)	917
<i>Papp Barbara – Sipos Balázs</i> : Modern, diplomás nő a Horthy-korban (<i>Eszter Bartha</i>)	921
<i>Attila Pók</i> : Remembering and Forgetting Communism in Hungary. Studies on Collective Memory and Memory Politics in Context (<i>György Csepeli</i>)	924
<i>Papp István</i> : Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe (<i>Ákos Bartha</i>).....	927
AUTHORS OF THIS ISSUE	931